

DIETETICA

L. 429

3624

FIG. V

~~L. 535~~

(~~R. 421~~)

6
Ex oblatione Reverendi
Sui Magnifici A. L. Udvar.
Mellyi Eoz. Ref. Fő Iskola
Könyvtáráé 825.

~~...~~
~~...~~
~~...~~
~~...~~

DIAETETICA,

10 Az Az.

A JÓ EGÉSZSÉG
MEGTARTÁSÁNAK MODIÁT,
FUNDAMENTUMOSON ELŐ-ÁDO

KÖNYV,

MELLYET,

Betegek körül való foglalatosságtól
üres óráin írt és képzített, 's maga kol-
tséggével közönségessé is tett,

K. MÁTYUS ISTVÁN:

MED. DOCT.

ELSŐ DARAB.

Nintsen olly Gazdagság melly jobb volna a' Test-
nek Egészségénél. Szék. R. XXX. Y. 16.

KOLOSVÁRATT

Nyomt. PÁLDI ISTVÁN által, 1762. Ebt.

MÉLTOSÁGOS GROF
BETHLENI
BETHLEN GÁBOR
URNAK:

A' TSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FELSÉ-
GEK' ARANY KOLTSOS KA-
MARÁS HIVÉNEK:

STATUS ACTUALIS INTIMUS CONSTI-
LIARIUSSÁNAK:

ERDÉLY ORSZÁGI UDVARI
CANCELLARIUSSÁNAK;

KEGYELMES URAMNAK ÉS
PÁTRONUSOMNAK,

Ó EXCELLENTIÁJÁNAK.

MÉL-

MÉLTOSÁGOS GROF UR,
KEGYELMES URAM!

Leitül fogva be-vett Szokásnak te-
lálom Kegyelmes Uram! hogy
a' kik valami állandó Munkát
akartak Világ fene eleiben tenni, azt az
Isteneeknek, nagy Herosoknak, és magok kü-
lönös Pátronussáiknak fenteljék. Én-is e'
szekélly Munkátskámot, ez októl indítat-
ván, bátarkodtam az Excellentiád' Patro-
ciniumában ajánlani. Sokan fogják ugyan
kétség kívül tsudálni, hogy méréflettem én
e' tsomó bitvány papírossal az Excellentiád'
nagy Méltóságu tekintete eleiben menni.
Én magam-is meg-vallom, valabányfor el-
gondolom, vagy az Excellentiád' az Istené

's Királyi Felségétől, tökéletes hív foglá-
latjéért sok és nagy Méltóságú Tiftségek-
kel és fényes Titulusokkal gazdagon meg-
ristelt Személyét, vagy Régi Hertzegekről,
sok Ditsőséges Dolgok viselősei közt, te-
refkedő Grófi nagy Familiáját, mindanyifor
el-írvulok, és vakmerőséggel kezdem ezen
tselekedetemért vádolni magamat.

De midőn ismét magamba fállok, u-
gyan ezen rettentő okok févet és bátorsá-
got kezdenek nékem adni. Mert minél in-
kább és tovább szemlélem az Excellentiad
Grófi Familiájának Méltóságát és Révisé-
gét, annál többeket talállok az Excellentiad
b. e. Elei és Uri Attyafiai közt, a' kik
a' magok Méltóságoknak és ditsőségesen
viselt Dolgaiknak egy vezetes részének
tartották az Isten Ditsőségére 's az Embe-
ri Nemzet, háfnára trélező Tudományokat
mind tulajdon suadós Penájokkal, mind ke-

ges

gyes Patrociniumokkal és Favorokkal Je-
Eiteni és gyámolgatni.

Emőn-maga Excellentiád-is mely külön-
ös fevettettel viseltetett kületéséről fogza
minden Nemesebb Tudományokhoz, és azok-
nak igaz Követőhez, annak sok ezer több
jelei közt, szabad legyen énnékem aragy
tsak azon gondos forgalmatoskodását Ex-
cellentiádnak itt meg-émli terem, melyet
fámtalan verbes foglalatossági közt-is
munkálódni meg vem féint, hogy ezután
az Erdély Országú Magyar Ifjúság-is, más
Nemzetek' példájára, a' Bétsi igen révi és
mostan Di. süségesen Uralkodó KIRÁLY-
NÉ ASZSZONYUNK Ő FELSÉGE Ke-
gyessége által gyönyörüségesen virágzó Uni-
versitasban tanulás kedvéért gyakran
meme, és magát a' Király 's Huza fol-
gálatjára jobb móddal képítené. Közeli-
bb en vovazam eraemellen igen alázatos je-

gény

gény Szolgájához melly sok rendbéli különös Kegyelmeiségeit méltóztatott mutatni Excellentiád, midőn ez előtt öt' éftendővel tanulásumat azon Bétsi tudós Akademiában folytatnám, annak ki-befélésére, annyival is inkább, illendő meg-közfönésére, sem elmém, sem nyelvem nem elégséges.

Ímtálok azért mély alázatossággal kegyelmes Uram! Excellentiádnak, méltóztatásék fületett kegyelmsége ferint el-fenyvedni, hogy ezen tsekély és darabos; de oly Dologról befélő írásomat, melly nélkül, még a' Nagy Királyoknál is semmi kedves és kellemetes nem lehet, az én örök háladatosságomnak jelül fentelbessm az Excellentiád nagy méltóságú Nevének: méltóztatásék nézni, nem az ajándéknak tsekélységét; hanem ajánló alázatos Szolgájának háladatos búságát, melly is Excellentiád előtt az aranynál és ezüstnél mindenkor bettesebbnek tartatott.

Ebben

Ebben meg-nyert Kegyelmeiségéért Excellentiádnak, én is az Ur ífent, mint minden Jótéteményeknek tsalhatatlan Megjutalmaztatóját, buzgó fível kérni míg élek, meg nem fűnöm; hogy az Excellentiád, Életét maga Dítsóságára, a' Királyi Fel-ségnek és Nemes Hazánkuknak hasznos foglalatjára, nekünk Excellentiád fegény Szolgainak vigasztaltatásunkra sok fámú Éftendőkre terjefské: adjon továbbra is erőt és egéfséget nagy Méltóságú terbes Hivataljának folytatására; virágoztassa az Excellentiád Grófi Házáat, mind a' két Réfke tartozó áldásfival meg-koronázva vég nélkül való időkig. Írtam Marus-Vasárhellyen az 1762-dik Éftendőben, Szent Jakab Havának 5 dik Napján.

MÉLTOSÁGOS GROF UR,
EXCELLENTIAD'

igen alázatos hív
Szolgája.

Mátyus István, Med. Dr.

m. t. k.

A Z O L V A S O H O Z .

A mennyivel febb, hasznosabb és
ditsőségefebb dolog volna az Em-
bernek egész Életében Jó-egés-
ségben maradni, annnyival kén inkább
forgalmatoskodni kinek kinek az Egész-
séget meg-tartó jó Diætáról, vagy Elet-
nek módjáról, mintsem a' Nyavallyák
orvosoltatásáról. Tsuda dolog! e' Vi-
lágnak nagy része, ki váltva pedig e'
mi Nemzetünk, még-is épen ellenkező mó-
don tselekkfik. Mikor jó egészségünk va-
gyon, úgy élünk mintba Nyavallya sem
vólna e' Világon: ha le-betegfünk, sí-
vunk-rivünk, fához fűböz ragafkodunk
hogy meg-gyógyulhassunk: de ha meg-gyó-
gyulhatunk, miből jött vált réánk a' nya-
vallya, és hogy lehetne azt mázszor el-
kerülni arról olly módon senki nem is

§ 2 gon-

gondolkodik. A' pénzezebb és jól rendelt Republicákban a' tehetősebb Familiák conventiós Doctorokat tartanak a' kik az ő Diaetáikra vagy Egézségekre vigyázzanak: Diaeticus Könyvek-is fületett nyelveken képek vannak, a' mellyekből, ha kinek kedve tartja, maga is megtanulhatja, kinek? mi? mikor? miért? és mennyiben legyen egészséges vagy ellenben ártalmas. De nálunk nem hogy az Egétség megtartása iránt consulálnák a' Doctorokat, de a' Beteghez is csak akkor bújik mikor látják hogy veszelelembe forog már annak élete: Könyv is az Egétség megtartásáról, én tudomra, Magyar nyelven mind ez ideig nem láttatott. Élünk 's élünk úgy mint egymás hibás szokásából láttuk és tanultuk.

Ezeknek el fémlelése vitt Engemet arra, hogy gondolkodnám valamelly Deák vagy Német nyelven ki jött jó Diaeticus Könyvnek Magyar nyelvre való fordításáról. De az En tölommal meg egyező Munkára nem találhatván, kénteleníttem egész új Könyvnek írásához fogni.

Mel-

Mel'lyben mit tselekeznem, és minéműrendel járтам legyen? az értelmes Olvasó maga ítéllye-meg.

Igyekeztem az Egésségre tartozó dolgokat, a' Terméket, a' Fozan okossággal, és a' régi, 's mostani nevezetesebb Tudósok Elméjével meg egyező módon, minél rövidebben 's világosabban lebe:ett, ökre fedni és elő adni. Ha mindenben tze:omat el nem érhettem-is, azt a' ki e' Munkában elő forduló Materiáknak nagy Fámát a' Könyv kitsínységéhez képest elgondolja, reménytelen vették tulajdonítani nekem nem fogja. Másként-is, melly bajos legyen az effle dolgokat e' mi fűk és Tudományokhoz még nem igen fokott Magyar nyelvünkön, röviden 's még-is világoson ki-befélni, a' ki nem próbálta, alig hibetné-el. Ez okból, fok helyeken Deák főkkel-is kellett élnem, a' melly fők közül az olyanokat mellyek még Magyarra nem lettek, initt amott, a' mint lehetet, Magyarul is ki tettem. Az Autorok közül is némel'lyeknek Neveiket, kiknek itélet teteleket, vagy favaikat ide

§ 3

által

által írtam, azoknak kedvéért, a' kik a' dolognak igaz voltát minden elme faragtás nélkül leg inkább feretik abból határozni-meg, ha e', vagy ama' Tudós Ember mondotta, néhol fel-jegyztettem. Föl-lehet, a' memyiben a' rövidség engedte, mondásom igazságát csak azoknak nevein olyan helyeken-is nem építettem. A' befédnek darabosságáról, mindenek felett pedig az én tívól létem miatt a' nyomtatásban esett feles hibákról az Olvasót követem; és kérem hogy az el-hagyott vagy helytelenül tett virgulákat, accentusokat, punctumokat, betűket és egyéb könnyebb ferü hibákat, egyenes indulattal meg-igazítani méltóztassék. A' terbesebbek iránt pedig, úgy mint a' hol a' dolog értelmének elromlásával egész felek vagy vendek bagyattattanak-ki vagy rontattanak-el, míg tovább memme, a' Hibák Listáját meg-rekinteni ne terbeltesék.

Ha Irásomnak ezen Első Darabját az Olvasóktól jó neven és egyenes indulattal tapasztalandom vétetni, a' Második Da-

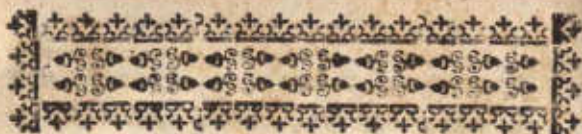
rab-

rabját-is (mellynek-is nagyobb része már kéfen van) közleni, minél hamarább lehet, el nem múlatom. Tegy-e a' Fermé-fetnek URa e' tsekély Munkát a' Köz Főra olly hafnossá, a' minénü tifta fi-vel igyekeztem én azt ez által elő-segíteni.

Írtam Marus Vásárhellyen,
az 1762. Eftendőben.

Februariusnak 20. Napján.

E'

E' Könyvben elő-forduló neveze-
tebb Dolgoknak

L A I S T R O M A.

B É - V E Z E T É S.

Az Eletnek és Egészségnek meg-tartása iránt
való természetű köteleltségről. §. 1. - v.
Az egész Könyvnek tzeljáról és rendiről. - vi.

E L S Ö R É S Z.

A Z É L E T R Ö L É S E G É S Z S É G R Ö L.

Az Életről §. vi. Az Egészségről §. - viii.
Az állandó erős és hosszú Eletet ígérő Egé-
ségnek jeleiről. - - - ix.

M Á S O D I K R É S Z.

A Z E M B E R I T E S T N E K A L K O T M Á N -
N Y A R O L.

A' Belső részeknek neveiről, helyeiről és kü-
lönös hasznairól. - §. x. xii.
Az

L A I S T R O M A.

Az Belső Utakról ú. m. a' Gyomorról, Be-
lekről 's a' t. - - - - - xiii.
Az Étel eméltésnek módjáról. xiv - xvii.
Az Éhségről és Fomjúságról. - xviii.
Az Edényekről vagy a' vérnek útjairól. xix - xxv.
A' vér keringésének módjáról. - xxvi - xxx.
Az Inaknak alkotmányjáról 's hasznairól. xxxi.
A' Vérről és egyéb nedveiségekről. xxxii - xxxv.
Az Emberi Termékekről. - xxxvi - xxxviii.

H A R M A D I K R É S Z.

A T E M P E R A M E N T U M O K R O L.

A' *Temperamentumok*ról közönségesen §. xxxix.
A' *Chol. Temp.* az az, fázaz es forró Termé-
kekről. - - - - - xl - xlii.
A' *Phleg. Temp.* az az, hideg és nedves Ter-
mékekről. - - - - - xliii - xlvi.
A' *Sang. Temp.* az az, véres pisgás Termé-
kekről. - - - - - xlvii - l.
A' *Melanc Temp.* az az, feketé sáros Ter-
mékekről. - - - - - li - liii.
A' különös Termékekről és fokásról. lv - lx.

N E G Y E D I K R É S Z.

A Z A É R R Ö L az az, É L T E T Ö vagy
L E V E G Ö É G R Ö L.

Az Aérnek közönséges hasznairól az Életre
§ 4 LXI.

- §. LXV. - LXII
- A' mértékletes melegnek hafznairól, és a' nagy hévségnek ártalmiról. - LXIII.
- A' mértékletes hidegnek hafznairól, és rendkívül való nagynek ártalmiról. - LXI.
- Az *Aér* hitelen változafinak ártalmiról. LXV.
- A' mértékletes nedves *Aérnek* hafznairól, az igen nedvesnek ártalmiról. - LXVI.
- A' meleg nedves *aérnek* vévedelmes voltáról. - LXVII.
- Az *Aér* vékonyosságának és sűrűségének hafznairól és ártalmiról. - LXVIII.
- Az *Aérnek* fokfele tütrátalanságairól. - LXIX.
- A' *Plánétáknak*, Napnak, Hóldnak, *influxus*-sairól. - LXX.
- A' ételeknek különböző Terméseteiről hafznairól és ártalmiról. - LXXI - LXXII.
- Az Idők változafival járó nyavallyákról. LXXIII.
- A' leg egészségesebb *aéri* helyyeiről. LXXIV. LXXV.
- A' rof. *aér* ártalmának el-fordításáról. §. LXXVI.
- A' hidegben mit kell tsinálni? LXXVII. LXXVIII.
- A' nagy hévséget hogy lehet hívesíteni. LXXIX.
- A' nedves melegnek vagy Pestisnek mérgit mikkel lehet óltani. - LXXX.
- Az *Aér* változtatáfnak hafznairól. - LXXXI.

Ö T Ö D I K R É S Z.

AZ ELEDELEKRÖL és ITALOKRÖL.

- Az Eledeleknek fükséges voltáról. §. LXXXII.
- A'

- Miből kell azoknak állani? - LXXYIII.
- Régen miből állottak? - LXXXIV. LXXXV.
- A' *Gabonákról*, ú. m. a' Búzáról és Kenyeréről. - LXXXVI - XCI.
- A' Ro'sról, Alakorról, Árpáról. XCII. XCIV.
- A' Zabról, Kölesről, Haritskáról. CXV - CXVII.
- A' Riskásáról, Török-búzáról. CXVIII. CXC.
- A' *Hivellýkes Veteményekről* közönségesen. - C.
- A' Lentséről, Babról, Fufulykáról. CII. CIV.
- A' Borsóról, Mákról, Kendermagról. CV. CVI.
- A' *Kerti Veteményekről* közönségesen. - CVII.
- A' Salátáról és egyéb Zöldségekről. - CVIII.
- A' Sós káról, Spárga, Tsallyán, és Komlójövésekről. - CIX. CX.
- A' Kápoztáról, Ártitsókáról. - CXI. CXII.
- A' Répáról, Murokról, Tzekláról. - CXIII.
- A' Peter'sellyemről, és Tzelletről. - CXIV.
- A' *Sifenről*, (mellyet Édes vagy Német Muroknak is hívnak;) Barabolyról, Földi almáról. - §. - CXV.
- A' Retekről, és Tormáról. - CXVI.
- A' Fok, Pár, és Veres Hagymákról. CXVII.
- A' *Gyümölsákról* közönségesen. - CXVIII. CXX.
- Az Eperről, Málnáról, Fái eperéről, Szerjéről, Afonyáról. - CXXI. CXXII.
- Az apró Szöllöröl, Egrestől, Soska, és Tsipke gyümölsókról. - CXXIII.
- A' Tserényéről, Szilváról. CXXIV. CXXV.
- A' Baratzkról, Körtvellyről, Almáról. - CXXVI. CXXVII.
- § 5 A

LAISTROMA.

- A' Narantsról, Tzitromról, Pomagráná-
ról. - - - - - CXXVIII.
A' Figéről, Birs almáról. - CXXIX. CXXX.
A' Szöllőről, és Malo'sa-Éollőkről. - CXXXI.
A' Kapornyáról. - - - - - CXXXII.
Az Ugorkáról, Tökről, Dinnyékről. -
CXXXIII. CXXXIV.
A' Száraz belü Gyümölcsökről közönségesen.
CXXXV.
A' Mondoláról, Djórol, Magyarórol, -
CXXXVI - CXXXVIII.
A' Gefenyéről. - - - - - CXXXIX.
A' Gombákról közönségesen. - - - - - CXL.
A' Húsos Eledelekről
Mikor kezdettek az Emberek húst enni.
CXLII.
A' Hús ételnek hasznairól és ártalmiról.
CXLII.
Az Állatok hújai közt való külömségről az
ő Nemek és Rézeik érént. - CXLIII.
A' meg-főzédnek és sütednek hasznáról. -
CXLIV.
A' négy lábú Állatokról vagy Marhákról.
Az Ökör, Tehén, és Bial húsról. - §.
CXLV. CXLVI.
A' Házi és Vad Diénó húsról. - CXLVII.
A' Juh, Bárány, Házi és Vad Ketske
húsról. - - - - - CXLVIII.
A' Szarvas, és Öz húsról. - CXLIX. CL.
A' Nyúl, és ürge húsról. - - - - - CLI.
A' fár-

LAISTROMA.

- A' fárnyas Állatok és Marháé hújai közt va-
ló külömségről. - - - - - CLII.
A' Tsirke, Tyúk, és Pujka húsról. -
- - - - - CLIII. - CLIV.
A' Páva, Galamb, és Gerl'tze húsról. -
- - - - - CLV. - CLVI.
A' Veréb, és Fetske húsról. - - - - - CLVII.
A' Húros, Fogolly, és Tsáfár madarak
húsról. - - - - - CLVIII.
A' Fátzánról és annak húsról. - - - - - CLIX.
A' Patsirta, Seregély, Kigó, Fúrj, Szapó
húsról. - - - - - CLX.
A' Snef, Küllő, és Szalanka húsról. - CLXI.
A' Daru, és Túzok húsról. - - - - - CLXII.
A' Vizi Madarak húsról Közönségesen. -
- - - - - CLXIII.
A' Lúd, és Rétze húsról. - - - - - CLXIV.
A' Hattyú, Gém, és Szártsa húsról. -
- - - - - CLXV.
A' Halakról közönségesen. - - - - - CLXVI. - CLXIX.
A' Rákról. - - - - - CLXX.
A' Tigráról, és Ostreákról. - - - - - CLXXI.
A' Tekenös és Ketske Békákról. - - - - - CLXXII.
A' Tejéről és Ténémüekről. - CLXXIII. CLXXIX.
A' Tőjáról. - - - - - CLXXX - CLXXXII.
A' Mézről. - - - - - CLXXXIII. CLXXXIV.
A' Néd-Mézről. - - - - - CLXXXV. CLXXXVII.
A' Soról. - - - - - CLXXXVIII. - CXCII.
Az Etzetről. - - - - - CXCIII - CXCIV.
A' Fa Olajról. - - - - - CXCVI - CXCVIII.
A

- A' *Füferfámokról* közönségesen. - - CXCIX.
 A' Borsról és Cubébáról. - - CC.
 A' Szegefűről, és Paraditsom magról. -
 - - CCI. CCII.
 A' Szeretsen dióról, és Ézeretsen dió vi-
 rágról. - - CCIII.
 A' Fa-hajról. - - CCIV. CCV.
 A' Gyömbérről, és Sáfrányról. CCVI. CCVII.
 A' Bádiánról, Anís, és Kömény ma-
 gokról. - - CCIX.
 Az *ALOKROL* közönségesen. - CCX. - CCXIV.
 A' *Vizről*. - - CCXV. CCXVI.
 A' *Borról*. - - CCXVII. - CCXLV.
 Az *Égetborról*. - - CCXLVI - CCXLVIII.
 A' *Serről*. - - CCXLI. - CCLI.
 A' *Méb-ferről*. - - CCLII.
 A' *Theáról*, vagy *Herbathéről*. CCLIII. CCLIX.
 A' *Kávéról*. - - CCLX. - CCLXVI.
 A' *Tsokoládéről*. - - CCLXVII - CCLXX.
 A' *Tabákról*. - - CCLXXI - CCLXXV.
 Az *Étellel és Itallal való okoson élésről*.
 Mennyit egészséges egykér enni? - CCLXXVI.
 A' fok étel mit árt? - - CCLXXVIII.
 A' kevés étel vagy éhezés mit árt? CCLXXVII.
 Sokféle ételt özeve enni jóé? - CCLXXX.
 Hánykor kell napjában enni? - CCLXXXI.
 Vatsorán, Ebéden kellé többet enni? CCLXXXII.
 Levesen kezdeni az Ételt jóé? - CCLXXXIII.
 Étél előtt 's időközben innya jóé? CCLXXXIV.

A' Com-

Szaporán enni jóé? - - CCLXXXV

HATODIK RÉSZ.

A TESTNEK MOZGATÁSAROL, ÉS
NYUGTATÁSAROL.

- A' rendes *Commotion*nak háznairól. §. CCLXXXVI.
 - - CCLXXXVII.
 A' renekivül erős 's hőlkas *Commotion*nak ár-
 talmáiról. - - CCLXXXVIII.
 A' *Commotion*ban meg-tartandó Regulák. -
 - - CCLXXXIX. - CCXCII.
 A' Sétálásról, Hajókázásról, Szekerezésről,
 Futásról, Szökésről. - - CCXCIII.
 A' Tántzolásról. - - CCXCIV. - CCXCV.
 A' Laprázásról, Tekézésről 'sa' t. - CCXCVI.
 A' Kártya, Korzka, *Schack*, *Biliárd* játékok-
 ról. - - CCXCVII.
 Az Eneklésről, és Beszélésről. - CCXCVIII. -
 - - CCXCIX.
 A' Lovaglásról. - - CCC.
 A' *Frikción*ról, vagy a' Test Énének dörgölé-
 séről. - - CCCI.
 A' *Feredezésről* közönségesen. - CCCIV. - CCCV.
 A' *minerás* víz feredőkiöl. - CCCVI.
 A' hideg víz feredőkiöl. - CCCVII. CCCVIII.
 A' meleg víz feredőkiöl. - CCCVIII. CCCXI.
 A' Láb feredőknek háznairól. CCCXII. CCCXIII.
 A' Nyugodalomnak lékséges voltáról. - -
 - - CCCXIV.
 A'

L A I S T R O M A .

A' fok ütének és Allainak aralmirol. -
 - - - - - cccxv. - cccxvi

H E T E D I K R É S Z .

A Z A L O M R O L É S V I G Y A Z Á S R O L .

Az Álomnak lékséges vóltáról - §. - cccxvii.
 - - - - - cccxix.

Kiknek az, leg lékségesebb? - - - cccxx.

A' fok Álomnak ártalmirol. - - - cccxxi.

Az Aluvátnak rendes hatáiról. - - - cccxxii.

Az Álmot meg-háborító okokról. - cccxxiii.

- - - - - cccxxviii.

Az Álomlátásról vagy Almadozásról cccxxix.

Az Éjeli meg-nyomattatásról vagy Lidértz
 gyötérsről. - - - cccxxxi. cccxxxii.

A' Déli Alomról. - - - cccxxxiii.

N Y O L T Z A D I K R É S Z .

A' T E S T N E K T I S Z T U L Á S A I R O L .

A' Tisztulásnak lékséges vóltáról - - §. -
 - - - - - cccxxxiv.

A' Háfnak tisztulásáról. - cccxxxv. - cccxliv.

A' Szélről. - - - cccxlv. cccxlvii.

A' Vízelletről. - - - cccxlviii. - cccxlix.

A' *Perspiratio*ról vagy Ki-özölgésről -
 - - - - - ccl. - cclvi.

A' Verejtékről. - - - cclvii. cclviii.

A.

L A I S T R O M A .

A' Nyálról. - - - - - ccclix. ccclx.

Az Orrbéli rakonyról, és Por Tabákról. -
 - - - - - ccclxi. ccclxii.

A' Prűfentésről. - - - - - ccclxiii.

A' Fül sárról. - - - - - ccclxiv

A' jó Vétnék rendkivű meg-bővüléséről. -
 - - - - - ccclxv. ccclxvi.

A' Nemző Magról, vagy *Venus*ról. - ccclxvii.

- - - - - ccclxxii.

K I L E N T Z E D I K R É S Z .

A Z E L M É N E K I N D U L A T A I R O L .

Az Indulatók által a' testben támadó válto-
 zálokrol. - §. ccclxxiii. ccclxxiv.

Az örömről Reménységéről 's a' t. -
 - - - - - ccclxxiv. - ccclxxv.

A' Szomorúságról, Félelemről. 's a' a-
 - - - - - cclxxviii.

A' Szégyenlésről, Haragról. - ccclxxix. -
 - - - - - ccclxxx.

A' Bűjja éretetről. - - - - - ccclxxxiii.

Az Erős képzelődeséről. ccclxxxiv. ccclxxxv.

A' hóttás méj Gondolkodásról. ccclxxxvii.

A' zabolátlan és káros Indulatoknak oka-
 ról és kútfjeiről. - - - - - cccxc.

- - azoknak meg-orvoslásairól. - - cccxci. -
 - - - - - cccxcix.

TOL.

T O L D A L É K.

- A' *TEST*nek külső tisztaságáról, és tsinos-
ságáról. §. - cccc.
- A' Kezeknek és Ortzáknak mosásáról. -
cccci.
- A' Főnek mosásáról, Hajnak Füstöléséről. -
ccccii.
- A' Hajporról. - - - - - ccccciii.
- A' Szájnak és Fogaknak tisztításáról. -
cccciv. - ccccv.
- A' Szájnak büdöségéről. - - - - - ccccvii.
- A' Kormokról. - - - - - ccccviii.
- A' Szaplókról, Fokadékokról, Kopászá-
ról's a' t. - - - - - ccccxiii.
- Ezeknek Orvoslásáról. - - - - - ccccx.
- ccccxxiiii.

B É - V E Z E T É S.

§. I.

HA ki a' Teremtett Dolgoknak rendit egy-kevésé fel-nyíltabb szemmel el-nézi, tsudálkozva szemlélheti, hogy a' leg-alább való férgetske-is a' maga életének fenn-tartására szükséges eledelt, melly fozgalmatossággal keresi-fel és válaftja-ki az előtte lévő fok féle matériák közül; és hogy a' reá tzelozó vevedelem előtt mint fut, mint egybe-húzza magát, mint tekereg, mint farsarog, és a' maga életét a' Termékettől neki adatott fegyverrel mindenik miként igyekezi óltalmazni. Ha azért a' leg-alább-való férgetske-nek a' maga életére illy nagy gondja vagyon, mennyivel inkább lenni kell az Embernek, a' kit *Cicero* igen lépen nevez, *Okossággal és Tanáissal*

A

nátsal tellyes Isteni Lelkes állainak. Gondjának kell pedig minden Embernek a' maga életének meg-tartására lenni azért-is, hogy a' neki adott okos Lélekhez épen nem illik, hogy a' Teremtőnek olly remek munkáját a' minémű az ő teste, mellyet ugyan neki kézülvé formált, holott egyebeknek tsak föllott, hogy légyenek, és azonnal lettenek, el-rontsa, vagy el-romolni engedje; de közelebb gondjának kell lenni az Életből önnön-magára következő házonra és gyönyörűségre nézve-is. Keserű bizony mindnyájunk előtt a' Halálnak emlékezete-is; édes pedig az Égnek látása, bődögtalannak és bődögnak egyaránt, mint ékesen éneкли ezt Euripides egy helyt Stobaeusnál:

O! splendide aether et dei sacra lux:
 ... *havis est aspectus hic, felicibus*
Juxta miseris!

§. II.

Ugy-is tapasztaljuk, hogy nem tsak megtartásáta a' mi Életünknek, hanem annak mind nagyobb nagyobb tökéletességre és bődögságra való emelésére-is magától a' minnen-magun természetitől-is föntelen ösztönöztetünk: hanem, mi légyen az a' valóságos tökéletesség és bődögság, mellyre ösztönöztetünk, nem mindnyáján egyaránt étvén, e' részben az ug-

rást,

rást fokban el-vétik. *Thales*, egy ama' régi híres hét Görög Böltsék közül kérdetvén, kit tartana ő ez életben leg-bődögtabbnak. *Azt*, úgy mond, a' ki *Testében egészséges, Elméjében bölts*. Amaz elmés Pogány Poéta, *Horatius*, bizony a' jó-egéséget minden Királyi Gazdagságok felett helyheztetí:

Si ventri bene, si lateri, pedibusque tuis, nil
Divitiae poterunt regales addere majus.

Martialis, ugyan Pogány Poéta, a' betegséget Életnek sem tartja. Sőt maga a' Bölts Sirák-is *R. XXX. §. 15. 17.* illy fókra fokat: *Drágább a' Jó-egéség az aranytól, és az erős test végzetlen gazdagságnál. Jobb a' Halál a' keserű életnél, és a' bosszason ta'tó betegeskedésnél.* Mások sem jósolozzák azt kétségben, hogy a' Jó-egéség az életben igen drága kints ne légyen; de többire mindnyájan olly bődögtalannok vagyunk, hogy a' hirtokunkba lévő jót, míg el nem vesztjük, betsülni épen nem tudjuk. Így van a' dolog az Egéséggel-is: mit érjen az, gyakrabban a' betegség fókott reá megtanítani. Siratjuk östrán, de későn, vakmerő bolondságunkat; esküfünk, hogyha még egyfét vért rehetnénk az el-vestett drága kintsi-re, valójában meg-betsülnök, és gondját viselnök. Fához fűhöz ragaszkodunk, kapunk a' reménségnek még tsak árnykához-is; de óh, melly hiában ének gyakorta mind ezek! Kiál-

A 2

tozzuk,

tozzuk, jajgatjuk Áriádnéval el-vefűtett kedves Théséufunkat, régi drága jó egészségünket, de minden felől jajjal felel vízfű a kegyetlen *echo*. Érezzük innen nyavalyáinknak fámtalan fok és még ki-befélni sem tudható okait; gondoljuk túl a' fok izetlen orvofságoknak kevés és kétséges erejét: nézzük egy felől a' Jó Orvofoknak kevés fámtát, és azoknak-is a' nyavalyák' fámtalan vólrához és mélységes titkos okaihoz képest tsekély tudományát; látjuk más felől a' fegény bódogtalan beregeket az orvoslásnak fíne alatt pénzekkel együtt fokfor életektől-is meg-foktó tudatlan gonozó lelkű e n-bereknek végheterlen fámtát; és így meg-gyógyúlharásunk, sőt életünk felől-is tsak ne n kétségben esünk: hogy vakmerő bolondságunkal okozott nyavalyánk miatt Istenünkhöz, Hazánkhoz és Felebarátunkhoz való korelettségünknek el-múlatásáért fívűnket epefű bñatunkat elő ne hozzam.

§. III.

Az *Elme' Bólttségét* a' mi illeti: nem lehet bizony azt annak a' ki nem kóftolta még tsak képzelni-is, mit teheffen a' bólttség az emberi életnek bódogságára. *Napoknak bókfiú voltát et fok efsendős életet hoz az békefűggel egyetemben.* Péld. III. 2. Az oktalan állatok közül az Istenek közti emeli az embert, és az I. enekkel egy tárfáságban helyhezreti. *Cicero de Offic. Horatius,* a' Bolts Embert tsak az egy Jupiter

Jupiter Iftennél tartja kiffebbnek; és fámtának, bersületesnek, fűpnek, gazdagnak, és Királyok' Királyjának nevezi azt:

*Ad summum sapiens uno minor est Jove: dives,
Liber honoratus, pulcher, rex denique regum.*

De ha ezen elmebéli bódogságnak-is *fundamentum*it vífgálni kezdjük, nem utolsónak találjuk ezek közt-is a' *fó-egéfséget*. Ugyan-is, a' mint bóltsen meg-jegyzi *Hippocrates*. Nevekedik a' Bóltsefűség a' Jó egéfségnek idején; ha pedig a' test beteg, nints akkor az el-nék-is semmi kedve a' jó dolgokról való gondolkodásra. *Cartesius*-is úgy gondolkodott, hogy-ha valami efskózt lehetne fel-találni, mellyel az elme bóltsebbnek tétettetnek, azt nem máfűtt, hanem az orvosi tudományba kellene keresni. De az orvosi tudomány nem egyéb, hanem a' jó egéfség meg-tartásának és helyre állításának mefűtersége. Ezekből tehát utóljára a' kerekedik-ki, hogy a' *fó-egéfség* ez életbéli bódogságok' sum-nája, 's következfűsképen olly drága kints, mellynek meg-férzfűsére és meg-tartására minden okos Lélekkel fel-ruháztatott Ember a' Ternefűzettől kótelezfűtetik.

§. IV.

Alig-is forgott eleitől fógva egy kérdés az emberek fűzabán gyakrabban, mint az, *Mimódon lehetne az egéfséget. állandóvá tenni?* A' ré-

gi Pogányok ezt emberi erő felett való dolognak tartván, egyenesen az Istenekről kérik vala. Nevezetesen imálták e' végre amaz orvosi tudományáért Istennek tartatott *Aesculapius*nak *Hygeia* nevü Leányát, vagy mások szerint Feleséget. A' Rómaiak-is azt, *Salus* név alatt a' magok Isteneik közü fámlálták vala, és sokképen kívánták magokhoz 's gyermekeikhez édesgetni. De *Democritus* elmésen neveti az embereket, hogy ök azt az Istenektől kérik, holott az az ö hatalmokban van, és mértekletlen élerekkel ö-magok rontják azt el. Igaz ugyan-is a' mit a' Poëta mond:

Vivere naturae si convenienter amarent

Mortales, medica nil opus esset ope. az az:

Ha az Emberek a' Természettel meg-egyező módra kívánnának élni, Doktorra és orvolságra szükségek nem volna. Példák a' természet útján járó oktan állatok, a' kik ez okból ritkán is betegeskednek. De az Embereknek ezélos kevélysége, e' természettől tanult egészséges életnek nemit együgyü könnyüségéért megútván, és *virtut* kezdvén abba keresni, ha ezzel egézzén ellenkező életnek módját követhetne, a' jó *dieta*ának tsak hamar annyira ékítvefette, hogy a' *posteriori* a' hátul ütő páltzáról, az az, a' rajta meg-esett kárról, vagy (:a' melly ritkábban történik:) hásonról kénferrített az egészség meg-tartására tzelozó rugulá-

gulákat együtogetni. Innen *Cicero* már régen az Egészség meg-tartásáról való tudományt a' nekünk *használni es ártani fokott dolgok esmérésében helybeztette.*

§. V.

Jöllehet ugyan ez az Egészség meg-tartására igen darabos és hozzú út, úgy hogy, a' *Tiberius* Tsázar *computussa* szerint ennek elvégzésére leg-alább harmintz Eftendő kívántasék; de ugyan-tsak, sok példák mutatják, hogy az okos zemes Emberek a' terhelebb nyavalyákat rövidebb idő alatt-is jó rendin ki-tanulták mimódon lehessen el-kerülni. A' nyavalyák többire a' roz *dieta*ból úgy erednek, mint a' hamú alatt lappangó Éikrátskából a' nagy égések; és valamint ezt eleintén könnyü lef vala ki-öltani, úgy a' nyavalyákat-is mikor kezdődnek tsak a' *dieta* változtatásával-is meg-orvosolhatni. Sok gyenge testü és változó egézséggel bíró Emberek, feltvén életeket a' nagyobb romlástól, a' minék egyfzer ártalmát tapasztalták, hallották vagy olvasták, azt Éorgalmatoson el-kerülvén, és ha miben hibázni találtak-is, azt minden haladék nélkül meg-jobbítván, a' magok tántorgó egézségeket olly fokáig el-támogatják, hogy a' *gyenge egézségnek hozzú életet ígerö haszna* régen példabezéddé lett. Ellenben, sok erős, vas természetü és tokeletes egézségü Férfiak, látván hogy nekik azok a' mitől mások annyira félnek, keveset árthatnak,

abban kezdvén bátorságokat és vitézi erejeket másokkal tsudálatni, ha életeket a' Bóltsektől Éabott és követni Éokott régulák ellen folytatják, a' fok erőszakkal, (jóllehet, ha jó *diatét* tartottak volna, ha örökké vagy ezerekig nem is, mert ez természet Éerint lehetetlen, de Éáz 's több Éstendőköt jó erőben el-Élhettek volna,) életeket, Éörnyü kínok és fájdalmak közt, még idejeknek közepe előtt el-rontják; söt másokat-is fok Éretlen elmÉjü Ifjakat, a' magok példájának követésére hajtván, életeknek virágjában koporsóba Éálítanak. Oh nagy bóldogtalanság! és azokat kiknek agyok jobb sárból formáltatott, méltán nagyobb vigyázásra Éerkentő Éomorú példák! Nem Éégyenlik fokan e' mi nemzetünkben a' magok dobzódó életeket Éemtelenül Magyar Termézetnek nevezni; és e' Éép Éin alatt magoknak 's másoknak-is nem Éünnek-meg gyalázatot, véÉedelmet munkálódni. A' Magyar Termézet bizony a' réÉegeskedést és dobzódást magával nem hozza.

§. VI.

A' ki ezeket így el-gondolja, nem kétlelem hogy, kivált e' mi Nemzetünkben, ha valamiről e' Világon, az EgÉéségnek jó módal való meg-tartásáról egy kevéÉsé gondosában Értekezódni, és bővebben tanulni igen Éükséges dolognak ne tartsa. Ez, és nem valami háÉontalan nagyra vágyóÉás és tekintet kere-

keresés vitt engem-is arra, hogy Éületett Nyelvemen, talám leg-ÉelőÉor, ezen Matériáról Könyvet írjak. A' Könyvet pedig, mint-hogy a' Jó-egÉéségnek meg-tartásáról való tudomány, ha illendokÉpen Éo-kelletik adni, ÉéleÉebb ki-terjed, mintÉem egy kézben forogni Éokott Könyvetske magában foglalhatná, két darabokra ÉÉtottam. Az *Ékó Darabban* Éólok I. az Életről és EgÉéségről. De mint-hogy ezeket ÉoltakÉpen Ésak azokkal lehet meg-Értetni, a' kik Élött az Émberi Testnek alkotmányára Éelőre avagy Ésak valami réÉéből esméretés Éolt. II. Az Émberi Testnek alkotmányáról, munkáiról és természetiről téÉek valami jegyzÉéseket, remÉnlvén, hogy így ÉÉrtán az Életnek 's EgÉéségnek meg-tartására Éendeltett ÉÉkÉözök' erejét-is viláÉosáÉban ki-ÉÉÉlhetem. Ugyan ez okból III. le-Érom az ÉÉo Testnek Négy ÉéleÉebb ki-terjedett *Temperamentumait*, ÉókáÉait, és különös természetait, mellyet a' Görögök után a' Deákok-is *Idiosyncrasá*nak neveznek. Így ÉÉrtán IV. fogok a' RéÉiektől így neveztetett *Hat Nem-Termézet*Éi *dolgoknak*, mellyek áÉral tudniÉllik a' Jó-egÉéség fenn Éokott tartattatni, 's el-is Éokott fokÉor rontattatni, meg-ÉÉÉlléséhez. Illyen (1.) az Aér, az az, Levegő vagy ÉÉrető Ég. (2.) Az Étel és az Éral. (3.) A' Mozgás és a' NyúÉodalom. (4.) Az Álom és a' Vigyázás. (5.) A' Testből ki-tÉÉÉtlni való matériák. (6.)

Az Elmének indulatai. Utóljára, tóldalékul, a' Testnek külső tisztaságától-is, a' mennyiben az Egészségre némünémű részben ez-is megkívántatik, bejélgetek.

A' *Második Darabban*, ha ISTEN Életemnek kedvez, 's alkalmatosságot parantsol, élni fogok külön külön a' Szűz Leányoknak, visécs és gyermek-ágyat fekvő *Akkonyoknak*, éoptató Dajkáknak, kis Gyermekeknek, Ifjú-Legényeknek, Katonáknak, Tanuló Embereknek, Véneknek, Betegeknek, és Beregefeknek *Diactójáról*; és a' *Hozzá* Életnek a' *Diacta* által leherő meg-nyeréséről: bé-rekeztvén Munkámat az iránt való Tanács-adással, miképen lehecsén az Egészség körül esett változásoknak, míg nagyobb nyavalyákká nem válnak, könnyen eleit venni.

A Z

AZ ÉLETNEK ÉS EGÉSZSÉ-
NEK MEG-TARTÁSÁROL
VALÓ TUDOMÁNYNAK
ELSŐ RÉSZÉ.

AZ ÉLETRÖL ÉS AZ EGÉSZ-
SÉGRÖL.

§. VII.

MI légyen az ÉLET, azt jól meghatározni nem olly könnyű mint első tekintettel látzék. Ugyan-is sokan valósággal régen meg-hóltanak, kiket élni gondolt a' község; éltek ellenben sokan, kiket bizonyoson meg-hóltanak tartott. Példák erre fok *hysterica* *Akkonyok* és *hypochondriacus* Férfiak, a' kik erősen el-ájulván, a' tudatlanok' itelere kerint el-rejtezven, élni alig láttanak, sőt fokéor egészen meg-hóltanak tetzven, bontókés alá vagy koporsóban tetettek; de kevés idő múlva önként vagy valami külső eszközzel legit.

Segítetvén mindenek' tsudájára ifinet meg-elevenedtenek. Ide valók azok a' vízben holt, felakasztott, gurta ütött, és a' forró nyavalyokban mélyen el-ájúlt Emberek, kik azután fel-támasztottak. A' ki valósággal meg-holt, az bizony az Egy élő Istenen kívül, a' ki Eletnek és Halálnak Ura, senki fel-nem támasztja. De maradt volt mind ezekbe az életnek még valami éikrátskája, mellyből azt újra fel lehetett gerjéztetni. Illyenek a' magok rejték helyeikben egész télen mintegy haiva nyugovó madarak és egyéb állatok, mellyeket a' tavázi meleg meg-zokott eleveníteni. Ez az oka, hogy ditsőségesen Urálkodó Felséges Királyné Asszonyunk, Bétsben, és más Német Tartományokban, egy halottat sem enged 48. óráig felbontatni, vagy el-temertetni.

Ellenben hasontalan babona, hogy az olyan valósággal meg-holt személyek, kiknek vérek azután lokaig higon és melegen tálatott, 's ortzajok-is piros pi'sgás volt, tsak meg-holtaknak tettetnek magokat, de valósággal meg nem holtak volna, hanem a' Föld alól a' sírból Ejtéka ki-járnának, és holmi járovány forró nyavalyokban haló Embereket 's Gyermekeket azok öldöklenék, és azoknak vérekkal élnének. Meg holtak volt bizony azok, hanem hogy vérek higon 's melegen maradt, 's ortzajok-is piros pi'sgás volt, oka az, hogy igen egészséges és veres állapotjokban olyan forró nyavalyában, melly a' vért egybe alunni nem enged,

gedi,

gedi, hirtelen törtévéen halálok, 's hideg télbe holmi hives agyagas földben faporán el-is temettetvén, addig el nem rothadhattanak 's meg sem változhattanak, míg tavakkal a' meleg a' rajtok fekvő földet által nem melegítette. 'S ez-is az oka, hogy se nyárba, se őzfel, efféle sírból ki járó, vagy miat a' Görögök nevezik *vampyrus* Emberek soha nem tálatottanak. Ezekből meg-tetik, hogy az Eletnek és Halálnak nem olyan könnyű igaz le-írását adni mint némelleyek gondolják. *Elni tartatatik mind addig az Ember míg olyan állapotba van, hogy ő benne a' Test az Elmének, az Elme viszont a' Testnek, avagy tsak valami reftből folglajára vagyon, vagy lehet.*

§- VIII.

Az EGÉSZSÉG-is hasonlóképen olyan dolog, mellyet érezni jobban lehet, mint sem ki-bezélteni. *Egészesnek foktuk mi magunkat addig mondani, míg fokott munkáinkat könnyen és nagy únalom 's bogyaútság nélkül fojtathatjuk.* De mik légyenek azok a' munkák, mellyeket fojtatnunk kell, hogy valósággal egéfség-feknek mondhatjuk magunkat, nem utolsó kérdés: 's nem is lehet azt jól ki-magyarázni addig, míg a' Test alkotmányáról valamit nem tanulunk. De ugyan-tsak a' külső jelekből lehet most-is azokról valamit meghatározunk. Az Embernek munkái három félek: az Eletre, a' Terméftre, és a' Lélekre tartozók. Az Eletre tartozik a' tagoknak mozgathatása, a' terméfti

életi melegség, a ki- 's bé- lehellés, az élő ereknek fel-verése, vagy a *pulsus*: A *Termé- fetre*, az ételnek és az italnak kívánása, és meg-emésztése, a testnek tapláltatása, az emésztésbe fenn-maradt seprőléknek, ganéjnak, húgy- nak 's több efféléknek ki-vetése, az álom 's vigyázás. A *Lélekre*, az íz-érzés, éaglás, hallás, látás, tapasztalás, értés, ítélés, gondolkodás, képzelődés, emlékezés, a tagoknak maga akarata érint való mozgatása, 's a t. Valamíg azért ezeket könnyen és únalom nélkül folytathatjuk, addig egészségeknek tart- hatjuk mi magunkat: még pedig annál tökélete- sebb egészségűeknek, minél tökéletesebben vég- hez-mennek mind ezek mi bennünk.

De jegyezd-meg, hogy az ilyen tökéle- tes egészséggel bíró Ember e' Világon igen rit- ka; és ha valaki egy két óráig e' boldog ál- lapottra fel-léphetett-is, 's abba, a' természetnek tsuda munkája érint fokáig nem maradhat, hanem az a' jó Egészség maga el-kezdí magát rontani; úgy-hogy, az Egészséget bizonyos ha- tárokra kellefsék ki-terjesztenünk. Ha a' meg- nevezett munkák közül ezt, vagy amazt nehe- zetskén viheted-is végben, nem mindjárt lehet betegnek mondani magadat; hanem-ha azok közül igen sokat, igen nehezen vagy tellyes- séggel véghez nem vihetéd, már *Beteg* vagy; még pedig annál betegebb minél többeket, 's minél inkább nem viheted azokat véghez; a' Lélekre tartozó munkákon el-kezdven vissza- fám-

éamtlálva az Életnek munkáira. Ha ez utól- sók-is meg-kezdenek benned lünni, már a' Ha- lálhoz közelgetéd; még pedig annál inkább kö- zelgetéd, minél inkább kezdenek benned meg- lünni. Ezekből látjuk már azt-is, hogy va- gyon kisebb 's nagyobb Élet, vagyon kisebb 's nagyobb Nyavalya-is, de vagyon kisebb 's nagyobb Egészség-is. Sok Ember egészsége a' betegségtől tsak egy lépésnire áll; a' másé pedig attól igen távol vagyon: ennek azért nagy nyavalyát okozhat az, a' mi másnak olly módon változást sem tsinál.

§. IX.

Szorgalmatoskodtak eleitől fogva azon-is az Emberek, hogy lehetne előre ki-tanúlni azt, hogy ez, vagy amaz Embernek egészsége erős, állandó fundamentomon áll-é? és ha jó *diae- tat* tart, fokáig él-élhet-é? vagy pedig remén- sége a' hosszú élethez épen nem lehet? Azt írja *Berhaave Inst. Med.* hogy Eur-pában hó- fás és munkás *Observatiok* által úgy tapasztal- tatott, hogy a' kikben e' kövérkezendő jelek fel-találtának, azok mind erős egészségek, mind hosszú életek iránt nagy bizodalommal lehet- nek.

(1.) A' *Fogantatásban*: ha jó egészséges, virgontz, erős, meg-állapodott idejű, 's nem- is ven, a' *venust* ritkan; de egész kívánsággal gyakorló Atyáktól és Anyáktól, hajnal felé mikor a' gyomoribéli emésztés már véghez- ment volt, egészséges időben, foként ha ta- valál fogantatott.

(2.)

(2.) *A' Václatásban:* ha az Anyja az alatt mindenkor jó egészséges volt, munkában foglalatoskodott, józanon élt, tsendes vidám elméje volt, és méhében csak egy magzatot nevelt.

(3.) *A' Születésben:* ha fogantattatása után kilentz egész hónapokra született; főként ha az Karátson, Bóldog-Afzony vagy Bőjt-elő Havában esett.

(4.) *A' Nevekedésben:* ha lassán, és minden tagjai mind erejekre mind nagyságokra nézve, egyaránt nevekednek 25. Ektendős koráig, 's tovább-is.

(5.) *A' Testnek külső formájában:* ha meje és váliai vélesek, hafa kartsú, karja, rzombjai, fázai, erősek, húfokok, izmosok, zörösök és borzók; feje nagy kivált hátul felől, kitsinnek tetvévén még-is ábrázatjáról; koponyája ép, erős; tagjai kemény hússal nem pedig kövérséggel rakodtak; bőre kemény, feje piros vagy barna-én, nem-is forró nem-is hideg. Ezekhez hozzá-tézi *Fr. Hoffmann*, az eleven szemeket; fok és erős fogakat; jól formált nagy kezeket, lábakat, füleket és orrat.

(6.) *A' Nedvességben:* ha vére piros, vastag, melly ha a' testből ki-foly, hamar erősen 's enyvesen egybe-alutik; a' több nedvességek-is bővek, enyvesek, egy kevésse de nem rendkívül melegek, nem tsipösök, 's nem-is igen kövérek.

(7.) *A' Tielekedetekben:* ha a' ki-'s bélel-

lehellés késő, nagy, könnyű, tellyes, egyenlő, nem zuzogós; a' *pulsus* vagy élő-érnek felvérese hasonlóképen késő, nagy, tellyes, erős, egyenlő, egy formálag maradó, és minden kitsiny okból nem változó; lékei minden alkalmatlóság nélkül ritkák, és többire kemények; vizelerje nem fok 's jól meg-főtt; ritkán 's nem könnyen izzad; álma mély, tsendes, egy forma, és meg-ujjító; nagy ehető, de még-is könnyen emélt; ereje nagy, és a' maga testinek terhét nem érzi; minden kitsiny okból egésze meg nem bomlik; Elméje késő, durva, testinek hasonló késő és durva mozgásával; az indulatok nagyok, de későre forranak-fel.

Hogy ezen elő-émlált jelek a' hozzú életre és az Egészségre igen sokat tehesenek, szemek-is látjuk, de az okosság-is eléggé rontja: úgy-hogy ezek, ez vagy amaz szemében minél többek és nagyobb mértékbe vagnak, a' hozzú életre-is az annál inkább el-kézfiterett. Nem olyanok mindazáltal ezen jelek, hogy a' kikben ezek mind 's derekason fel nem találtnak-is, azok sokáig el ne élhetnének, 's éltek volna-is fáma nélkül sokfor. Tsudálhatni bizony e' részben-is az Isteni Böltseségnek mélységét, melly kerint az Egészséget-is olly külömb-külobm módon tsinálta, jegyzette-meg, és tartja fenn az Emberekben. Ebben egészeget jelent, a' mi amabban nyavalyát mutat; ennek szemlátomást használ, a' mi a' másnak egészeget bizonyoson el-rontja: úgy-hogy,

hogy, ick Tudos Embereket az eticlek' szemlelése arra-is vitt, hogy e' Világon minden Embereknek tulajdon, és különös forma egéfséget tulajdonítsanak.

MÁSODIK RÉSZ.

AZ EMBERI TESTNEK ALKOTMÁNYAROL, ÉS TERMÉSZETTIRÖL.

§. X.

Valami a' mi Testünkben vagyon, Külső és Belső rézekre osztattatik. *Külső rézek*, valamit abban főmeinkel láthatunk; *Belső rézek*, mellyek a' főben, melyben, hasban, bé-zároltatva vagynak. A' *Főben* vagyon az *agy-velő*, két rendbeli hártáyával bé-borittatva, mellyeket agy-kérgéinek vagy takaróinak hívunk. A' *Melyben*, melly a' hastól egy jó erős húfos hártáyával záratik kereftül-el, a' nyakunkon le-menő felelő gégeröl függenek-le két felöl a' két *Tülek*; mellyeket egy-mástól ísmét egy hártaya hofszan le úgy el-zár, hogy egyik tudónek kamarájából a' másba leg-kissebb út sintsen. Ezen mindárt említett hártaya két rétü lévén, midőn a' kereftül fekvő hártayát majd el-érné, két felé válik, és úgy ragad ahoz. Ezen közbe maradt üregbe vagyon a' *szív*. A' *Hasban* mindjárt a' Mely alatt köz-ből

ből vagyon a' *Gyomor*, jobb felöl a' *Máj*, bal felöl a' *Lép*, alól a' *Pancreus*, vagy holmi nyelv forma hójagos húsfotska. Ezen alól az ágyék-tsontokig az egék üreget a' belek töltik-meg: ezeket elöl az *Omentum* vagy takaró-háj fedezi-bé. Két oldal-félt a' hol az oldal-tsontok el-kezdenek fogyni, a' háthoz ragadva fe-küfnek a' két *Vesék*. A' beleken alól az ágyék, tsipő és kereft-tsontok közt lévő üregben, külön rekeftetve tétetek elöl a' *vizellő hójag*, hátul a' *vég bél*, közbe az *Afzonyokban* a' *Méh*, a' *Férjfiakban* a' nemző magot tartó két fodor hójagotskák, a' *vizellő hójag* oldalához forva. Ezek az elő-éamlált belső rézek a' magok hajlékokat olly tökéletesen meg-töltik, hogy so-hol leg-kissebb ürefség sem marad.

§. XI.

Minden külső és belső rézek ísmét kemény és folyó rézekre osztatnak. A' *Kemény rézek* közti éamlátatnak a' *Bőr*, *Tsontok*, *Portzogók*, *Erek*, *Glandulák*, *Hártayák*, *Musculusok*, *Inak*, *Tendok* vagy *Háj-nevelők*, és *Kövérség*. A' *Folyó rézek*, *chylusból*, *vérből*, *vizből*, *takonyból*, *epéből*, és az *inakon folyó spiritusokból* állanak.

§. XII.

Háznait rézeknek a' mi illeti: A' *Tsontok* a' lágyabb testeknek merőn tartó oszlopi és fundamentomi: az életre kiváltképen szükséges rézeknek a' külső erők ellen óltalmazó várai; és az elmének a' tagok mozgatasában mint-egy emelő

emelő rúdjai. A *Portzogókat* olyan helyekre tette a Termézetnek Bölts Mestere, az hol a tsonnál hajlób, a húsnál pedig keményebb matéria kívántatik. A *Musculusok*, vagy húfos részek a testben lévő részeknek a Termézet rendelése, és az Elme akarója szerint minden-felé való mozgására készítettek. Mellyre nézve úgy-is rakattattak-el majd mindenütt, hogy egyik a másikkal ellenkezzék, az az, hogy ha egyik bé-horgalkéza, a másik ki-egyenelítse, és merön tartsa a tagokat; ha egyik jobbra, a más balra húzza és tekerje azokat. Ugyan-is, olyan tsuda természetek vagyon a *muscularis fibráknak*, hogy ha valami hozzájok ér, mint a gelezta, vagy a tsigának farva, mindjárt erősen egybe-kutzorodnak. Innen, egyik végek valamely meg-mozdúlhatatlan tsonthoz a másik mozgólható részhez lévén forva, midön az inakban folyó nedveség önként, vagy az elme parantsolatjára, ebben vagy amaiban, bővebben és nagyobb sebességgel rohan, az egész *musculus* hirtelen egybekutzorodván, a mozgólható részt nagy erővel maga felé húzza. De e' felett igen lokat segitenek a vérnek az edényekben, kiváltképen pedig az erekben való sebészebb folyására, vékonyulására, kékülésére: a mennyiben *i. i.* az ő köztök és benne menő edényeket, midön most fel-púffadnak, majd le-lohadnak, szorongatják 's vatskolják. A Háj és Kövérség, a testet, mint valami ruházat, a hidegtől óltalmazza;

mazza; a vér sóságát tsipólségét óltja; a börnek, *musculusoknak*, szem-golyóbisának, ízeknek mozgását segiti; a féltöbb részeket a furlódástól, torodéstól óltalmazza; a testnek üres és gödros helyeit meg töltvén, annak formáját és szinét ékesíti; éhségnek idején ímét a vér közti elegyedvén, a testet táplálja. A Bör lépségén kívül az alatta lévő gyenge részeket egybe-szorítja, védelmezi; a vérnek igen elvékonyodott és romlott részit ki-űri; a tapasztalásbéli érzékenységeknek cököze. A több részeknek hasznokat rész-szerint a mi tzélunkra tudni nem annyira külséges, rész-szerint a következendökből önként ki-kerekedik.

§ XIII

Menjünk által azért a Belső Részeknek szemlélésére: az holott tsak azokat illeszük, mellyekben, és a mellyek által kiváltképen-való módon kékülnek a *chylus*, a vér, és az inakban folyó nedveség. A *chylust* kékülő utak neveztetnek *Első útnak*, minthogy ezen mégyen előzőr által minden, valamivel élünk és tápláltatunk. Ez első útról jegyezzük-meg: (1.) Jóllehet nevek egy néhány légyen, de maga ez egész út azon egy és egymásból folyó tsöböl áll. A melly a hájtól fogva míg a *diaphragmát* által-hatja, (*oesophagus*) *Nyelő-gégének* vagy *Toroknak* mondatik; azután midön a *diaphragma* alatt balról jobbra kereztül tér, bal és alsó oldala nagyon ki-öblösül, de megint tsak hamar egybe-szorul, 's

Gyomornak nevezeték. Ez, a Ferjfiakban rendszerint valamivel nagyobb fokott lenni, mint az Asszonyokban. Bal felől való vagy kezdő részét (*cardia*) Gyomor felső fájának, a' jobb felől esőt, vagy be-zárót (*pylorus*) Gyomor alsó fájának hívjuk. Ettől fogva a' mint le-felé indul, és mint-egy 12. újnira vastag húsos, s oldalai vagynak. (*intestinum duodenum*) Tizenkét újni bélnek, némellyektől második Gyomornak mondatik. Itt mind maga, mind oldalai hirtelen meg-vékonyulván hatod-fél ölni hosszúságra, Vékony-bél nevet öltözik magára. Ez, minekutánna alá s fel, keresztül-köfűl fokot keringett, a' jobb tsipő-tsonton belől egybe-húzódik, de megint hirtelen nagyon ki-öblösül, és Vak-bélnek vagy Gömböztnek nevezeték. Innen, egy keveset ugyan korulván, de ugyan-
tsak jó vastagon és rágafon maradván, fel-mégyen jobb felől épen a' gyomor alá, az hol keresztül térvén a' bal oldal felé, ott hirtelen nagy hajlást téven, és le-indul az al-felekre, az honnan, midőn csak egy arafnira volna, egy kevesé meg-türődik, és ezen alól fok kövér-séggel meg-rakodva a' testből ki-mégyen. Ez végső egy arafni része Egyenes, vég vagy kövér-bélnek, azontúl pedig mind a' vak-bélig (*intest. colon.*) Vastag-bélnek, vagy májosnak-
vagyó bürkának hívattatik.

(2.) Ennek az egész tsönek belső része, valami mucusal, vagy enyves takonnyal van be-borítatva; melly az útát rajta sikitja, és az étel-

ételnek s irtalnak tsipősége s darabossága ellen az alatta lévő igen érzékeny hártját oltalmazza. Ezen mucusból kézült hártya néha az erős has-menésekben darabonként eméztetvén ki, a' tudatlanoktól a' bél darabjainak tartatik. Ezen mucus közt az alatta lévő hártjából az élő-ereknek s inaknak apró végetskéi, mindeüirt úgy jönnek-ki, mint a' búrnyonon a' selyem fálak; mellyek füntelen igen vékony viz forma nedveséget fivárognak, a' melly-is a' torokban (*Liquor aëso-phageus*) Torokbeli nedveségnek, a' gyomorban (*Liquor gastricus*) Gyomorbeli nedveségnek, a' belekben (*Liquor entericus*) Belekbeli nedveségnek mondatik.

(3.) Ez le-irt tső, öt rendbeli hártjából kézült: a' mellyek közzül egyik, *muscularis fibrák*ból, olly móddal alkodtatott, hogy a' fibrák köztül némellyek egyenesen hozzán menjenek-le, némellyek pedig mintha kezdetitől fogva végig igen tömötten tszérnával tekerték volna körül ezen tsöt. Ezek a' fibrák igen érzékenyek, és mint a' gelezta mikor náék, füntelen mozognak, hol alá, hol fel nyargalván rajtok, mint valamelly tsigán, a' mozgás: az honnan (*motus peristalticus*) körül forgó mozgásnak-is nevezeték.

(4.) A' Béleket, a' mint azok egybe vagynak rántzolódvá és hajtogartatva, minde-nütt egy kövér hártya köti jó rágafon a' hátgerintzeihez; a' melly (*Mesenterium*) Fodorháj nevet visel.

(5.) A' Béleknek azon oldalából, melly a' fodor hájhoz van ragadva, mindenütt, de leg-tömöttebben a' vékony beleköl igen igen vékony tsötskék mennek-ki, mellyek a' rajtok folyó tej éinü *chylustól* (*Vasa lactea*) Tejes edényetskéknek nevezetnek. Ezek a' fodor-hájnak réte közt fok felol együvé-ménvén, egy nagyobb, de egy tzérna-kálnál itt-is nem vasragabb tsövé válnak: a' melly tsö oztán *Ductus Thoracicus*, vagy arról, a' ki előzőr reá talált, *Ductus Pecquetianusnak* mondatik. Mert ez a' köldök tajáról a' hát-gerintzei' bal oldalához ragadva fel-mégyen a' melyen egész a' bal vállig, holott a' bal karról a' vért a' éivre viééá-hozó érbe fakad, és önti a' gyomorba és belekbe az ételből és italból kékült *chylust*. A' Szájtól fogva eddig e' §-ban le.irt réteket hívjuk már *Első utaknak*.

§. XIV.

Igy meg-értvén, mik légyenek az *Első utak*, látsuk miképen kékül ezekben és ezek által a' *chylus*. A' bé-vett eledeleket a' éájban lévő fogak, mint meg-annyi vágó-kéék és *stom-pok*, meg-apritják és meg-török: a' nyelv és a' posák, minekutánna itt a' nyállal es *aérral* jól egybe-zavarták 's elegyítették, hajtják a' torokba; hogy azon minden kéledelem nélkül álljanak alá a' Gyomorba. Holott, réz éerint a' nyál, torok és gyomorbéli nedveségek kélyel kezdik azokat áztatni; segitervén a' természet éerint benne lévő, és a' éájban közikben

ben elegyedett, és most az itt való melegség miatt meg-ritkult *aérrnek* ki-fékülése által-is a' keményebben egybe-ragadt rézeknek el-éaggatásában; réz éerint a' gyomor' oldalában koröskörül éüntelen mozgó *Fibráknak* morfolása, 's a' lélekzelés közben alá 's fel-emelkedö *diaphragmának*, és ugyan akkor a' hason el-terjedett, 's a' belekkel együtt a' gyomrot-is éorongató *musculusoknak* vatskolása által; réz éerint a' körül-fekvö rézeknek, *ü. m.* fellyül a' Szívnek és Tüdöne, hátul a' le-menö nagy Élöérnek, jobb felöl a' Májnak, bal felöl a' Lépnek melege által; ezek által, mondom, *refolválódván* a' gyomorba le-állott eledelek, hamú-éin forma folyó nedveség válik belölkök, mellyet *chymusnak* neveznek. Ezen munkáját a' Gyomornak hívják már a' Deákok *Concoctio-nak*, *Digestionak*; a' Magyarok pedig *Meg-éméftésnek*.

§. XV.

Azonközben míg az eledeleknek éijjafabb 's dúrvább réze-is meg-éméftödhetik, az a' melly már meg-éméftödött, éüntelen folyodgal alá a' belekre. Az hol mint-egy négy újnira a' Tizenkét újni bélbe a' gyomor' alsó éájától egy felöl a' Májból egy kis tsötskén (*Ductus choledochus*) folyodgaló epével, más felöl a' *Pancreasból* igen bővön jövö vékony nyál forma nedveséggel özve-elegyedik: hogy *t. i.* az epének olvaktó és rothaktó ereje által azon kövér és olajas réz-is, mellyhez a' viz

nem férhet vala, éllyel oltattván, a' vizzel tökéleteien egybe-elegyíjhető vékony nedves-séggé változzék. Az *Epének* eredetiről, *materiajáról* és hasznairól, jegyezzük-meg ez alkalmazással: (1.) Hogy ezt kéziti és válaftja-ki a' Máj, a' belekben tápláló és vizes részt le-tett, és azon nagy érben, (*vena portarum*) mellyen a' belekről rész érint egyenesen a' Májra, rész érint előző a' Lépre, 's onnan a' Májra vízfá-foly, a' hozzás mulatás és heverés miatt meg-peshedni és keseredni kezdett vastag, fekete, kövér vérből. (2.) Hogy ez, mikor a' vér közül ki-válaftattatik, vékony, kövér, éles kedvü mint az olaj; és nagy része így-is áll-le a' *chymus* közé. De egy része az említett tsötskének zintén közepéről vízfá-forduló ágatskán vízfá-foly az epe-hólyagba; az hol fokáig hevervén meg-sűrűdik, keseredik, és sárgás zöld zint öltözik magára. (3.) Hogy jöllehet az epe a' Régiéktől az *excrementumok*, ki-vetendő haszontalan részek közti számláltatott; de ma mindenektől igen szükséges és nagy hasnú dolognak tartatik; úgy-mint a' melly nélkül az eméztés tökéletességre nem ma-het. Az epe-hólyagban meg-keseredett rész pedig az ételnek és italnak a' mi természetünkkel ellenkező savanyuságát oltja; a' másnak nem engedelmeskedő köverséget el-olvasztja; a' beleknek érzékeny belső részeit öfönözvén, erősebb morsálásra, a' nedveségeknek bővebb mértékben való öntésére, és így

a' za-

a' zaporabb 's jobb eméztésre, a' fenn-maradt feprölekek pedig idejen-koran való ki-hajtására hatalmason legiti.

§. XVI.

Ez elő-adott mód szerint, és eszközök által tökéletességre menvén az eméztés, a' *chymus*-nak vékonyabb része a' tejes edényetskékben lassan lassan által-fivódik és sűrűdik: a' melly itt a' kép tiizta tejez hasonló, és *chylus*-nak neveztetik. Méltó a' meg-tartásra az-is, hogy a' fodor-háj réte között fok apró *glandulátskák* vagynak, mellyeken a' tejes edényetskék által-menvén, holmi vizes nedveséggel szaporittatik 's higitatik a' *chylus*; de ha ez igen enyves és vastag talál lenni, könnyen és gyakran meg-dugul azokban: melly, fok belső nyavalyáknak, azok közt pedig ama' híres *Hypochondriacan* leg-közönségelebb oka szokott lenni.

§. XVII.

Meg-fosztatván e' szerint, míg a' vékony beleken végig megyen, vékonyabb és neme-sebb részitől a' *chymus*, a' fenn-maradt fonkoly a' vak-bélben egy kevéssé még állapodik: az hol meg-kezd rothadni, bűdösülni, (mert eddig leg-kissebb szagja sem völt.) E' pedig kétség kívül arra való, hogy ha mi hasznos rész még abban fenn maradt völt, a' rothadás által *resolválódván*, a' vastag belekben az-is ki-szivatafsék, és csak a' haszontalan durva *materia* vettessék-ki a' vég-belen az árnyc-székre.

§. XVIII.

§. XVIII.

Ekképen azért a bé-vett eledelek megemésztődven és ki-takarodván a gyomorból és az első belekből; a gyomor fenekén maradt nedveség csak hamar meg-kezd erzetesülni, és annak belső érzékeny hártáját rágni kezdvén, a gyomornak *fibrái* egyben-húzódznak, és így annak oldalai egymást súrolni, koptatni kezdik. Az ebből következő alkalmatlan érzékenységet nevezzük már *Ehségnek*: a melly miatt való fzenvedést neveli az epének rágása, midőn csak magára kezd folyani a ki-üresült beleken. Ha pedig a nyál és egyéb nedveségei a belső részeknek, a izáraz eledeleknek el-áztatására nem elégségesek, úgy-hogy, azoknak éles-ségét érzeni kezdi a gyomor; vagy, ha a vizellet, izadtság által a vérnek vizes része *ánnyint* ki-takarodik, avagy más okból ez a vér közül ki nem válhatik, és így, a ki-gözölgő edényeken ki-živárgó vizes nedveség a fájnak, toroknak, gyomornak, beleknek belső részeit bé-fedező, érzékeny inakból készült, hártáját nem kezdi nedvesen és hivelén tartani, *fomjübozunk*, az az, a nedvesítő és hivesítő italt kívánjuk.

§. XIX.

De a mi tzélunk zerint való rövidséghez képest, a *Chylus* készítésnek Mójjáról és Élközzeiről elég léven ezeket meg-jegyezni. Menyünk által azért már azoknak a Rézeknek vizgálására, a mellyekben, és a mellyek által a fejt

a fejt *Chylus*ból piros vér, a piros verből pedig egynéhány féle viz-kinü nedveség ké-kíttetik, és oftatik félyvel a Testnek minden *punctumaira*. Ezen Rézeket közönségesen hív-ják (*Vasá*) *Edényeknek*. Erednek mint négy Élő-fák, azon egy töröskből, u. m. a Szívből. A *Szív* az Emberekben-is olyan, mint egyéb Élő-allatokban, hanem hogy valamivel rövidebb és burább végü, s nem-is hozzán nyúlik-le a Tüdök között, hanem hever oldal-félt a *diaphragmán*, kivált a nagy Emberekben, he-gyivel a bal-tsets alá nyúlva; Nagyobb bá-torságnak okáért, és hogy a Testnek akármí hajladozási közben-is jobban helyt álljon és szabadabban mozoghaslon, záratatott a Szív egy jó kemény, belöl igen sük és nedves hárt-yából készült tokba, melly (*Pericardium*) *Szív-tokjának* mondatik. Maga a Szív egészen egy igen érzékeny *fibrákból* kékítettett *musculus*. Belöl két üregei vagynak, mellyek *Szív-üregeinek*, *kamaráinak*, *gyomrainak*, egyik *jobb-nak*, a *másik balnak* neveztetnek.

§. XX.

Ezen két gyomraiból a Szívnek, erednek már az Edények, mindenikből kettő, kettő egyiken ki, a másikon bé-foly a vér; azt (*arteria*) *Élő*, vagy *fel-verő Érnek*, ezt pedig (*vena*) *Érnek* hívják. Az Érnek üregei jóval tágasabbak, oldalai vékonyabbak, verefébbek és lágyabbak, mint az Élő-érnek. A Szívnek jobb gyomrából ki-menő Élő-ér, mihelyt ered a Szív-

a' Szívöl, mindjárt két nagy ágakra halsván mégyen két-felé a' két Tüdökbe; a' hol fok ezernyi ezer apró és egy haj-fálnál tizszer vékonyabb ágatskákra oázolván, a' lélekző gége- nek ágatskáival tsudálatoson egybe fővódik, fonódik. Innen (*arteria pulmonalis*) Tüdöbéli-Élő-érnek-is nevezetik. De ezen Tüdöbéli-Élő-érnek apró ágatskái megint apránként együve kezdvén menni, a' Szív bal-gyomrának tája e- lött, a' mint a' két Tüdökből ki-jönek, öfve találkoznak, és egy jó tágas üreget tsínálnak, 's attól fogva eddig (*vena pulmonalis*) Tüdö- béli Ér nevet viselnek. Ez üregnek pedig e- gyik oldala ki-tsutsorodván olly formálag mint az Emberf *Érv-bal-fületskeinek* mondatik. Így azért a' Szívnek jobb gyomrából vagy üregi- ből minden nedveség, melly a' mi Testünk- ben kereng, mégyen a' Tüdöbéli Éler-érbe, és ebből a' Tüdöbéli-éren által kerül a' Szívnek bal-gyomrába.

§. XXI.

Ez alkalmazósággal a' Tüdöknek hasznait-is lépen ékre vehetjük. Mert, hogy a' bezedet, éneklést, kiáltást, mellyek az *aérnek* ki-'s bé- lehellese nélkül nem lehetnének, el-hallgásam, midön a' bé fővott *aér* azokat ottan ottan fel- fújja, a' §. XX. le-irt úton folyó nedveségek benne és általok annyira vatskoltatnak, ron- tsoltatnak, vékonyittatnak, hogy a' Tüdök ma a' vérnek és topláló nedveségeknek műkölyül méltán tartásanak. Innen vagyou, hogy a' kiknek

kiknek Tüdőjük gyenge, vagy valami okból meg- vmlott, soványok, éntelenek, erőtele- nek és betegesek szoktak lenni. Effelett, a' bé- fővott *aérnek* hívelsége a' belső rétekben neki hevült vérnek forróságát itten enyhíti; és ha éinte maga az *aér*, a' vér közti itt által nem mehet-is, de holmi rothadás ellen való *spiritus* fog belöle által menni. De méltó még az-is a' meg-jegyzésre, hogy a' vérnek a' Tüdökön való folyhatására a' bé-lélekzelés által kézfirte- tik út, midön *t. i.* az *aér* fel-fúván a' lélekző gége- nek ágatskái és ágatskáinak végein lévő hójagatskái, azokat ki-fcsúí. Mert midön a' ki-lehellés közben ezek egybe esnek, a' rástok, és köztök menő edényetskéek annyira egybe húzodnak, rántzosólnak, hogy tsak egy tsep vér sem mehet a' tüdöbéli Flö-érből a' tüdö- béli érbe. Innen tsak fél-ferrály óráig ne ve- hetnének lélekzetet, meg-kellene halnunk, meg- állván e' miatt a' vérnek keringése a' mi tes- tünkben.

§. XXII.

Látók azt az útat, mellyen a' Szívnek jobb-gyomrából által-kerül a' vér annak bal- gyomrába; lássuk már azt-is, mellyen ebből ki-mégyen, és el-terjed az egész testben. Lé- fzen ez, az innen eredő másik tsön, melly Nagy Élő-érnek nevezetik. Ez a' tső a' mint a' Szívről fel-felé indul, mindjárt két ágatskát botsát viszfzá a' Szívre: azon tellyül mintegy három úpnira le-felé horgad, és indul a' Szív- nek

nek bal-ólaala mellett az alsó részekre. De ott, az hol meg-kezd horgadni, néha négy, de gyakrabban három nagy ágakat vét; melyek közül a' középső nyakünknek bal-felől való oldalán mégyen a' főre, a' bal-felől való a' bal karra; a' jobb-felől való megint két ágra hasad, egyik el-mégyen a' jobb karra, a' másik pedig a' nyaknak ezen oldalán fel-fiet a' főre. A' főre menő két Élő-erek, mikor a' koponyát szinte érnék, ímét két-felé ágaznak, egyik a' főnek külső részén terjed-el, a' másik a' koponyát által-furván, az agy-velőben oszlik-el, és kétszeg kívül maga az agy-velő-is ennek véghetetlen apróra oszlott ágatskáiból formáltatik.

§. XXIII.

Az alsó részekre induló Élő-ér belől a' hátgerintzeihez forrva, mihelyt a' *diaphragmát* éri, abba egy néhány apró ágakat bortsát, azon alol mindjárt egy nagyobbatska ágat vét, melly fok felé oszolván a' Gyomron, Májon, Lépen, *Pancreason*, 's a' t. terjed-el: alább egymás után a' fodor-hájjra, és onnan a' belekre kettőt. A' mint hátul az oldal-tsonatok fogyni kezdnek, a' Vesékre-is két-felé két nagy ágat bortsát, hogy *i. i.* a' Vesék az ezeken igen bővön reájok folyó vérből a' húgyot kiválasztanak, és az e' végre kézszített tsökön a' vízellő holyagba alá-fzálítanak. Ezeken alól mindjárt megint két vékony ágatskák erednek, mellyek a' Férjfiakban le-fietnek a' *testiculusok*ra, az

ra, az Aélonyi-nemben az *ovariumokra*, hogy az említett helyeken *abban* a' nemzestre, *ebben* a' méhében való fogadásra rendelt nedvesség el-kézíttefsék, és ki-válastátsék a' vér közül. Alább a' köldök táján maga a' nagy Élő-ér két nagy ágakra hasad, és indul a' két lábakra. De míg oda érkeznek, mindenik ág az ágyékban és ágyék körül való részekre sok apró ágatskát creézt.

§. XXIV.

Ezek az Élő érnék nevezetesebb el-ágazási. Végződéséről pedig jegyezzük-meg, hogy minnekutánna annak ágatskái mindentelé fok ezer részekre oszlottak volna, négy-képen határozódnak. (1.) Vízé-fordulván a' Szív felé, Erekké válnak. (2.) Inakká lénnek. (3.) A' testnek minden részeiben el-terjedt holyagos vagy háló forma hártványoknak üregjeiben nyúlnak ki, a' hová viélik és öntik ki a' vérből a' kövérebb nedvességeket, mellyek ott kevesebbé, vagy erősebben meg-sűrüdven, 'sűrű, kövérséggé, hájjá, némelly állatokban fagyuvá lénnek. (4.) A' testnek minden belső részeit, és edényeit be-fedő hártványon, és külső finét beborító bőrön ki-mondhatatlan tömötten nyúlnak ki, mellyeken züntelen holmi láthatatlan pára vagy gőz jó ki: az honnan ezek (*Vasa extranea vel perspirantia*) *Ki-gőzölő edényetskéknek* is neveztetnek.

§. XXV.

Valamiket eddig-elő az Élő vagy Fel-verő
C Erek-

Erekről mondottunk, mind azokat értsed az *Erekről* is. Mert, ha kevés helyeket ki-véünk, mindenütt pároson mennek, ágaznak és határozódnak az *Elő-erekkel*. Hanem a' külömb-ség ebben vagyon: (1.) Hogy az *Elő-ér*, a' *Évnek* bal gyomrából vízi a' vért és egyéb nedvességeket szerre félyyel a' testnek minden *punctumára*; az *Ér* pedig, a' testnek minden *punctumairól* a' fenn maradt részt, melly t. i. a' testnek tápláltatására nem fordítatott, vagy a' vizeller, nyál, takony, és láthatatlan gőz által a' testből ki nem takarodott, *viészá-vízi* a' *Évnek* jobb gyomrába: (2.) Hogy az *Elő-ereknek* §. XXIV. n. 4. nevezett végetskéi, a' testből az *arba*, és a' belső részek üregjeibe borsátják-ki a' gőzt; az *Ereknek* ezeknek megfelelő végetskéi pedig, kívülről *Évják* azt bé, és elegyítik a' vér közi: az honnan ezek amazoknak ellenében tétetve, (*Vasa intantia, absorbentia,*) *Bé-Évő edényetseknek*-is hivattatnak: (3.) Hogy az *Ér* nem úgy ered a' *Évből*, mint az *Elő-ér*, hanem a' melly feljülről jö a' főről és karokról, epen a' *Év* jobb-gyomrának hája előtt találkozik azzal egybe, melly az alsó részekről mégyen; úgy-hogy e' nagy tsőnek tsak egyik oldala láttatik a' *Évhez* forva lenni: Itt pedig, a' hol a' *Évhez* forrott, a' felső oldala ki-öblösülvén, *Szív-jobb-fületskéinek* mondatik.

§. XXVI.

Hogy a' vérnek e' le-irt úton való keringé-

ringésének módját és okát jobban-is fel-vehesük, jegyezzük-meg, hogy a' *Évnek* olyan tsúda termésete van, hogy mihelyt az *Erekből* a' vér annak üregjeiben, vagy a' reá szolgáló inakon a' *spiritusok* annak oldaliban rohannak, azonnal minden-felől ifonyú erővel egybe-húzza magát, és így az ő két üregjeiben omlott vért az utolsó tseppig ki-éoritja, a' §. XX. és §. XXII. meg-nevezett két *Elő-erekbe*. Hapedig valami okból mind ki nem hajthatja, akkor sebészen dobogni, vagy, ha többször vért maradt-meg benne, resketni szokott. Ki-üzvén e' *Érint* magából a' vért, azonnal önként ismét ki-tágasul; ki-tágasulván, az *ereken* *Éntelen* jövő vérből, melly az alatt, míg magát egybe-húzza vala a' *Szív-fületskéiben* egymásra gyült vala, mindjára újlag meg-telik: meg-telvéen mint elő-ér, ismét egybe-húzza magát. Az egybe-húzóást *Systolénak*, a' ki-tágasulást *Diastolénak* hívják a' Görögökkel a' *Deákok*. Es ez *Éntelen* így mégyen az *Életnek* első pontjától fogva, a' *Halálnak* utolsó pillantatjáig, minden óra alatt leg-alább 3600-szor egybe-húzóván a' *Szív* magát az egészséges tsendes elméjü nagy Emberekben; a' *Gyermek*ekben pedig, és a' kik harag vagy forró nyavalyától és hevítő ételtől, s italtól, s a' t. fel-gyúladtak, fokkal többör.

§. XXVII.

Nagyobb lévén a' *Szívnek* ereje, mint az *Elő-ereké*, valahányfor új vért nyom magából

azokba, mind annyiszor ki kell felelni ezeknek, minthogy vérral annak előtte-is tökéletelen teli voltak. Tapasztalhatjuk azt kívülről is egy néhány helyt, a' hol t. i. ki-kerülnek az Élő-erek a' bőr alá: de leg-világosabban kezünk bokájába belől. Ezen fel-verése az Élő-ereknek már az, a' mit *Pulsus*nak nevezünk, és a' mellyről a' Szívnek, mint Élet' Kút-fejének állapotját ottan ottan kívánjuk a' nehéz nyavalyákban ki-ranúlni. Mert a' Szívnek mozgása épen olyan, mint az Élő-ereknek fel-verése. Ha az, erősen, sebesen, gyengén, lassan, 's a' t. húzza-egybe magát, a' *Pulsus*nak is hasonlónak kell lenni. Innen, minél inkább meg-változott a' *Pulsus*nak természetü rendes járása, annál nagyobb véfedelemben torog az Élet; és, minthogy az Élet a' vérnek a' mi testünkben való keringésében áll; a' *Halál* pedig a' vér keringésének meg-űnésében, igen fel-ülünk, ha a' *Pulsus* nem kezdjük érzeni. Mert ez jele, hogy a' Szív valami okból magát egybe nem húzhatja; ha pedig egybe nem húzhatja, a' vért sem űrithatja-ki magából az Élő-erekbe, és így a' vér-keringésnek űkségesképen meg kell űnni.

§. XXVIII.

De nem kétlem, hogy fokaknak, midőn így képzelnek a' Szívnek űntelen való munkáját a' vérnek keringetésében, ezen nehézség ne akadt volna elméjekre: *Mi lehet az oka, hogy midőn a' Szív egybe-húzza magát, annak*
gyomra-

gyomraiból a' vér csak az Élő-erekbe megyen, az Érekbe pedig semmi sem, hólott azokból még rágasabb út vagyon a' Szívnek mindenik ürégiben? és midőn a' Szív ki-tágasúl, hogy az Élő-erekből vízfá nem omlik a' ki nyomot vér? Ezeknek el-távoztatására formált a' Bölts Teremtő a' Szívnek négy lyúkaira holmi levegő hártványot, a' tüdőbeli Erre kettőt, a' többire hármat hármat, oly mesterséggel, hogy az erekről ezek bé-fele nyiljanak, és így a' Szív-re űető vérnek útát adjanak, a' ki menni akaró előtt pedig bé-zárják az útát: az Élő-erekről ki-fele, és így a' ki-menő vér el-tt félre nyomúljanak; a' vízfá igyekezőtől pedig hátra nyomattatván, úgy el-fogják az útát, hogy csak egy tsep-is köztök vízfá ne folyhasson a' Szívbe.

§. XXIX.

E' már az oka, hogy az Élő-erekben erő-fakoson bé-nyomattatott vér, midőn azoknak ki-feleült oldalaitól keményen űrithatják, az ágakra ki-fele folyón kételenítettik, mind addig, míg egy része az erekbe által-kerülvén, a' más a' §. XXIV. n. 3. 4. nevezett úton féllyel-ololván, annyira meg-apad, hogy semmi fe-űtést az Élő-erekben ne tégyen. De míg e' meg-lenne, az alatt megint új vért tojván a' Szív az Élő-erekbe, azok a' vért űrítani és hájtani csak egy pillantásig-is meg nem űn-hetnek; melly űrint űntelen nyomván magokból az erekbe által a' vért, fel kell ennek

az ereken-is egézzén a' Szivre tojólni. Ezt nevezzük már Vér *circulatio*jának, vagy kerü-
lésinek.

§. XXX.

Melly keményen forítsák, és fornyú fe-
bességgel hajtsák pedig az Élő-erek magokban
a' vért, annak tsak egy jól ejtett ér-vágás koz-
ben való magos fel-éokésfiből-is meg-ítélhetik
azok, kik a' természeti tudományból meg-ta-
nulták, mitsoda erő kívántásék arra, hogy
tsak a' tizta víz-is, melly a' vérnél fokkal hi-
gabb, 's könnyebb, olly magasságra fel-éok-
hessék; és el-gondolják, mennyit lassodott a'
vének sebes folyása, mikor azokon az ifonyú
foros tsötskéken, a' hol az Élő-ereknek végci
erekké válnak, (mellyeket *Geofroy* tudós Fran-
rzia Doktor *microscopiumon* szemlélvén, egy
for-Éálnál 14000 *fer* vékonyabbnak tart) által-
férkezett; és hogy egyébként-is az erekben
mind tágafabb tágafabb helyre menvén, és a-
zoknak vékonyabb 's gyengébb falaitól keve-
sebbé foritatván, mennyivel kell tsendesebben
folynia; hogy a' sűrűbb és vastagabbság miatt
való késlődését írten ne emlitem. *L. B. von
Haller* Ur úgy ítél, hogy a' tágafabb és Sziv-
hez közelebb lévő Élő-ereken a' vér egy óra
alatt 149 lábni útát 4800-*for* el-füt. Az egéz
Testet pedig hányzor kerülje-meg egy óra alatt,
nem lehet meg-határozni. *Fr. Hoffmann* ugyan
3-*for*, *Lovverus* 13-*for*, *Harveus* 15-*for*, má-
fok kik többör, kik kevesebbör gondolják.

De

De a' mint a' Nagy *Boerhaave* jól jegyzi-meg,
a' vének némelly része 100-*for*, söt 1000-*fer*-
is vízfá kerül a' szívbe, míg a' más része egy-
ker, úgy-hogy, a' tsontokból egy hólnap alatt-
is alig gondolja, hogy egyker vízfá kerülhet-
ne. Minél távolabb van t. i. valamelly rész
a' Szivtól; minél forofabbak tekervényeibbek
benne az edények, annál későbbre folyhat víz-
fá belölok a' vér. Ugy, a' vének veress ré-
fze, mivel tágafabb úton jár, sebesebben foly
és kerül vízfá a' Szivre, mint annak *seruma*,
vagy savós része, a' *serum*, ugyan ez okból,
sebesebben, mint a' *Lympha* vagy vizes rész.

§. XXXI.

Utóljára, minekelötte a' folyó részek' vis-
gálására által lépniék, az *Inakról* tartjuk-meg,
(1.) Hogy azok kétség kívül az Élő-ereknek
igen apróra oltott ágatskáiból léznek. (2.)
Erednek rész-kerint az agyvelöböl, rész-kerint
a' hát-gerintzein az agyvelöböl le-menö nagy
velöböl. Az *agy-velöböl* ered 9. pár: mellyek
közzül négy a' szemre mögyen, háma a' szem-
nek mozgatása, egyik a' látás végett; egy a'
fülekre, mellyen hallunk; kettö a' nyelvre,
egyik, hogy a' nyelvet mozgassa, a' másik,
hogy izz érezzen; egy, az orr' belső részeire,
hogy ott éagoljon; a' 9-dik, a' melyben, has-
ban zárt belső részekre, ú. m. a' tüdökre, szív-
re, gyomorra, 's a' t. áll-le.

A' Hát-gerintzein le-menö nagy Velöböl, 31.
vagy 32. pár véken eredetet, mellyek a' Fon-
alól

C 4

alól lévő tagokon, külső és belső rézekben fel-lyednek-el. Nevezetesen a' bőrbe olly sűrűséggel fővődnek egybe, hogy fohol ne lehet-ten azt csak egy tövel-is úgy meg-fúrni, hogy ne fájjon, és ne érezzen: e' pedig mindenik az inak által léfien. (3.) Az inak magok igen gyengék, és felettebb érzékenyek; hogy azért erősebbek légyenek, könnyen meg ne sértethesének, és el-ne szakadhasának, holmi erős hártayából kéfített a' bölts Teremtő nékik hüvellyet' (4.) Jóllehet nem meherett még az Emberi mesterség annyira, hogy a' fémnek meg-rudja mutatni az inakban lévő lyukat, de a' józan okoskodás tsalhatatlanul tanítja, hogy azok meg-meg annyi kőrnüü vékony tsötskék légyenek, egy látható nyalábban vagy hüvelyben fámtalan fok ezeren foglalva, mellyek kö-zül mindeniken bizonyos nedveség, mellyet *Spiritusnak*, Inbéli nedveségnek nevezünk, foly az agyvelőből félllyel az öt érzékenységekre, és minden *muskulusokra* fámtelen, de bővebben és sebesebben azokra, mellyek által az elme, ez vagy amaz tagot mozditani akarja. Az ér-zés pedig ezek által kétség kívül léfien, mikor kívülről az inakhoz hozzá érven valami, az említett *Spiritusok* az agyvelőre faladnak, a' hol az Elme lakik. Innen vagyon, hogy ha az inat valahol meg-kötöd, vagy el-vágöd, el-vef azon tagnak, mellyre az az in mégyen vala, mind érzése, mind mozgása. (5.) Az Inak is ugyan, mint az Elő-erek, fok rékre ágaznak.

ágaznak, de mindenütt csak az addig együtt-menő falak válnak-el egymáttól, úgy-hogy, egyik inból a' másba kezdetitől-fogva egész vé-gig femmi út ne legyen.

§. XXXII.

Eddig a' Kemény Rézekről; láffunk már az ezekben folyó *Nedveségekről* is. Nevezetes a-zok közt *materiájára*, fínére, tokságára, és háfnaira nézve a' *Vér*, a' mennyiben t. i. a' többi mind ebből kéfülnek, és válnak-ki. De erről-is hokkás *traktát* inditanunk, a' rövidség nem engedi; hanem csak egynéhány főksege-sebb dolgokat jegyezzünk-meg. (1.) Hogy ké-füti a' vért a' *Chylusból* csak az élő test, mint egy 20. órák alatt törvén, rontsolván, kúrö-gtven, tisztogatván azt önnön magában; de femmi féle Emberi mesterséggel vért tsinálni nem lehet. (2. Ez, mjhelyt az edényeken ki-vül kerül, és meg-állapodik, azonnal egybe-alufik, és csak hamar három rékre válik, ve-resre, korszonya formára, melly *Serumnak* mondatik, és tífia. vizre; ez, a' melegben el-repul, amazok egybe-faradnak. (3.) Ez egyben *aluvását a' vérnek fogja* minden erős savanyú és fajtós *materia*, meg-gyáló *Spiritus*: 's a' t. meg-akadályoztatja, és piros fínét neveli min-den *alkalicus*, *ammoniacus*, és közép természetű fő; a' viz, 's a' t. De ha már egyfét egy-ben-alutt, csak a' rothadás változtathatja azt folyó nedveségé, mint a' test kívül, úgy a' testben-is. (4.) Ha jó féle *Microscopiumon* né-

melly állatoknak által-látzó rézeit, mint a' de-
nevérnek fárnyát, ángolnának és más vékony
ború halaknak farkait gondoson nézzük, nem
csak a' vérnek az edényekben való sebes folyá-
sát láthatjuk, hanem hogy a' mi azokon foly-
holmi kristály-szerű nedvesség légyen, melly-
ben, mint meg annyi porotskák, holmi sárga-
szerű apró, és ezeknél nagyobb veres golyobi-
fotskák, mellyek az egész vérnek, ha kívülről
nézzük, veres sűrűség adnak, úfnak (5.) A'
vérnek vize folyhat az edényeknek olly forross-
ágatskái-is, a' hová a' Serum bé nem férkez-
hetik, úgy a' Serum is folyhat ollyanokon,
mellyeken a' veres rész nem folyhat: mint e-
zeket, ha testünköt kissébb vagy nagyobb mér-
tékben meg-sértjük, feneinkkel-is a' ki-éivárgó
materiában láthatjuk. Ha már akármí erő ál-
tal a' veres rész a' Serumnak edényeiben, a' Se-
rum megint a' vízében hajtatik, ort meg-du-
gulnak, és *inflammatio*t vagy meg-tüzesedést tsi-
nálnak. (6.) A' jó vérnek ugyan sem ize sem
búze nintsen, de ha tűz által *resolváltatik*, a'
közép sűrű vérnek *hat* felé osztra, *öt* ré-
sze víz, a' mellytől van egyedül folyó híg-
ga-is. *Olaj*-is három-féle találtatik benne; egy-
gyik vékony, és mihelyt a' testből ki-kerül, el-
repül; a' más vastag, büdös, fekete szín; a'
harmadik, ha a' fenn-maradt részt el-égetik,
lángba mégyen; de másként külön nem vála-
zathatik. *Sót*-is három-félét lehet ki-választani
abból: egyik vékony, és az első olajjal együtt
el-repül,

el-repül, (*spiritus rector*); a' más látható, *al-*
calinus vagy húgy ízű; a' harmadik, az ége-
tett vérnek hamvából válaztatik ki, és nagyobb
része a' konyha-sóhoz hasonlít. A' meg-maradt
rész *fold*, melly a' vérnek 150-ned részét alig
téli. Ebből, ha *Magnesi*el hozzá értünk, *va-*
fat-is válaztathatunk ki. Ezen részei a' vérnek
nem mindenekben egy mértékkel találtanak,
hanem kiben egyik, kiben a' másik bővölködik
inkább: a' melly az Emberek' különböző *Tem-*
peramentumainak, és fok Nyavalyáinak egyik
nevezetes oka.

§. XXXIII.

Kérdésben forog az-is: Mennyi Vér lehet
egy egészséges közép természetű Emberben? Lát-
ván a' Tudósok, mennyi vér ki-folyhat egy
Emberből, úgy hogy még-is meg nem hal;
az oktalan állatokból pedig, míg meg-halnak,
az az, vérek az élő-erekben annyira apad,
hogy azokat többé ne feszítse, és így azokon
ne folyhasson; hozzá-vertvén ehhez azt, a' men-
nyi az edényeknek természetű üregjekben min-
den forrás nélkül meg-maradhat, úgy itélnék,
hogy a' Testben forgó vér mind együtt lehet
50 fontni: mellynek ötöd része az élő-erek-
ben, a' más négy része pedig az Erekben la-
kik. *Keil* nevű Tudós Anglus, ugyan egy
160. fontos Emberben 100-nál több font ned-
vességet gondol; de ennek fele alig foly az
edényeken, a' több része pedig 'sír, és egyéb
formába miutt amott a' hollyos hárttyák' üre-
geiben 's máltutt vértég hever. §.

§. XXXIV.

Nehézségét pedig a' Vérnek a' mi illeti. Minél vastagabb 's feketébb élnü, annál nehezebb. Mäsként akármü vékony vér-is a' víz-nél leg-alább egy hüfäd rézfél nehezebb.

§. XXXV.

Häfna közönségesen a' Vérnek az, hogy
 1.) az edényeknek üregjeit megtöltvén, és így merön-tartván azokat, az egész testnek tellyes-séget és erőt adjon. 2.) A' testet tápláló, nevelö, és mozgató résznek *materiája* légyen. 3.) Midön a' víz és az élő-erek rajta küzköd-nek, az edényeken foljon, és a' mi az alatt abból a' mindjárt említett végekre el-kézült, a' hová kükség, magával el-vigye, és ott le-tégve, Különösen pedig a' *veres résznek*, hogy kemény, darabos, vastag golyóbißaival erősen dörgölvén az edényeknek oldalait, a' testet me-legitse. Innen, minél sürübb a' vér, melly ezen résznek bövségítöl vagyön, és minél te-belebbben foly, annál nagyobb a' forróság-is: ellenben minél higabb, vizelebb a' vér, a' test-is annál hidegebb. A' *Serum*nak vagy kotsq-nya forma 's élnü résznek, hogy a' testet ne-velje és táplálja: Ugyan-is, midön ez a' vér-rel együtt az edényeken foly, ennek enyves részetskéi hoféan az edények' falai mellett el-nyulván, azoknak vastagságát nevelö új *fibrák*-ká könnyen lehetnek: midön pedig a' vívtöl az edények zoros végei felé nagy erővel to-jartatik a' vér, az erős ki-nyulás és szézüles miate

miatt sok *fibrák* el-fakadoznak, de ez mind-járt köziben tévén magát, azokat egyben-for-raßtja; és így hofkúságára-is az edényeket ne-veli: nem külömben, midön az edények bel-sö oldalairöl az erős furlodás miatt valami ré-fetske le-porlik, amüak helyébe marad. A' *Lympha* vagy vizes rész, a' két elsőnek zékere gyanánt vagyön; a' külsö 's belsö részeket ned-vesti, nyertien, hajlön tartja; az eledleeknek meg-eméßtetésit segíti; a' vérnek häfontalan és meg-vestett részit ki-mossa; és talám az inak-ban-is az érzésnek és mozgásnak eßköze. Egy-fözöval, a' vér olyan része a' testnek, mellytöl függ annak élete, meg-maradása, egészsege. Az honnan, a' Szent Iratokban föllö Lélek-is, az oktalán állatoknak vérit, az ö lelkeknek nevezi. 1 *Mös. ix: 4.*

§. XXXVI.

A' ki az Emberi Testnek Alkotmányáról és Termésetiröl ezen Rézfben meg-emüített Dolgotskakat érti. miben álljon belsö-kepen-is az *Élet*? miben ísmét az *Egéksege*, jó rendin fel-veheti. *Él* ugyan-is, még pedig Jó-Egéksege-ben, az Ember, valamig benne a nedvessegek a' magok edényein rendes bövséggel, sebesség-gel, és szabadsággal folyhatnak. Így folynak pedig, ha az *Edények* 1.) sem nem igen lá-gyak, könnyen nyulök, torhák, és felettébb érzékenyek; sem nem igen kemények, zija-sok, és érzékenység nélkül valök. 2.) Ha mindenütt illendo üreßségek vagyön. 3.) Ha épek,

epek; az az, sem meg nem lakadtak, sem meg nem dugultak sohol. 4.) Terméket érint mennek, ágaznak és határozódnak: magok a *Nedvességek*-is sem igen fűkőn, sem igen bővön nintsenek; nem-is rendkívül enyvesek és sűrűek, de ellenben nem-is felettebb vékonyok és hígok, hogy t. i. minden kis nyíláson a' testből ki-rohanjanak, vagy kivárogjanak; nem is édesek, lágyak és kövérek, de nem-is tsiposok és ragók. Ezek a' melly Testben így fel-talaltatnak, az *valósággal egészséges*. A' *Beteg* pedig ezeknek valami részről való meg-bomlásából következik: és minél többek, 's nagyobb mértékben vagynak a' le-irt dolgokban a' változások, a' Nyavalya-is annál nagyobb.

§. XXXVII.

De továbbá, mi legyen az-is mi-hennünk, a' mi *Terméketnek* neveztetik, könnyen megérthetjük. Mert a' semmi nem egyéb, hanem a' Testnek eddig le-rajzolt állapota, 's annak *erőssége* vagy *gyengéssége* függ a' §. XLIII. le-irt *Conditio*któl, a' mennyiben t. i. azok erősebben vagy gyengébben, bővebben vagy szűkebben, kisebb vagy nagyobb mértékben találtatnak ez vagy amaz Testben. *Bölszék* pedig ez a' *Terméket* annyiban mondatik, a' mennyiben a' leg-bölszebb Teremtő mindeneket úgy formált, rakott, és rendelt-el a' mi sok ezer külömb külömb-fele részekből álló Testünkben, hogy jölleret azok mind külömb-kü-

lomb

lomb módon munkálódjanak, de még-is oftán mind azon egy végre, ú. m. az egész Testnek egyenlőképen való nevedésére, táplálására, épségire, az Elme' munkáinak jól vegben-vitelére, és ennek boldogságának elő-mozdítására, önként tzelozzanak és sieszenek.

§. XXXVIII.

Itt *fundáltatik* ama' *Terméket*béli nevezetes külömbség-is, mellyet a' Régiék *Temperamentumnak*, *Habitusnak*, *Complexionak*, *Constitutionak*, 's a' t. neveztenek: melly érint, *Egészségekre*, *Betegségekre*, sőt *Elméjeknek* tulajdonságira, és *Erköltseikre* nézve-is fokot különböznek egymástól az Emberek. Ugyan-is, olyan a' Testnek *éne*, nevedése; úgy áll vagy romlik annak *Egészsége*, a' mitsodások, és a' mint folynak 's készülnek az edényekben a' nedvességek; de ezek úgy folynak 's készülnek, a' mint vagynak az edények; (egyebekben való hasonlatosságot előre fel-téven); és így a' vérnek-is olyannak kell lenni, mint az edények, 's következésképen a' tápláló és inakban folyó nedvességeknek-is; követvén a' vérnek, mellyből készülnenek, tulajdonságait. Minthogy pedig már az érzékenységek, és mozgások, az inakban folyó nedvességnek minémisége szerint szoktak lenni; az Elme pedig úgy ítelhet és munkálódhatik, mint a' külső érzékenységek néki a' dolgot fel-adják; de az erköltsök és szabad akarat szerint való mozgások az Elme' ítélete szerint vagynak; követke-

zik

zik, hogy nem csak a 'Test' külső belső munkáinak, hanem az Elme tulajdonságának és erkölcsének-is olyannak kell lenni, a' minémü a' kemény és folyó részeknek természetete, vagy *temperamentuma*. Így lévén a' dolog, szükség tehát, hogy most mindjárt értekezzünk holmit a' *Temperamentumokról*-is: hogy majd az Egészséget meg- tartható 's el-is rontható hat *Nem Terméseti dolgokkal*, az ebben való külömbséghez képest, annál okotabban és nagyobb há- léonnal élhelsünk.

HARMADIK RÉSZ.

A' TEMPERAMENTUMOKROL, KÜLÖNÖS TERMÉSZETRÖL, ÉS SZOKASROL.

§. XXXIX.

A' Régiék a' *Temperamentumok* külömbségét ama' Négy hires *Elementumok*ban, a' Tűzben, Vizben, *Aër*ben, Földben keresvén, Négy *Classis*okra osztották azokat. Látván ugyan-is, hogy némelyek forró, meleg, sebéss vértűek, fenn-héjjazók, haragofók, 's a' t. mások ellenben, hideg, lágy, taknyos húsúak, lomhák, ostobák, 's a' t. Azt a' tűznek, vagy tűz természetü vékony olajnak, a' minémüt az epeben tapasztalunk; Ezt, a' nyers, hideg víz, rendkívül való bővségének tulajdonítván

nitván ö-bennek, Azokat *Cholericus*oknak, Ezeket *Phlegmaticus*oknak nevezik vala. A' kiknek vérek piros, híg, könnyű, sok, ezekben az *Aër*; a' kiknek pedig fekete, száraz, nehéz, hideg, 's a' t. ezekben a' földet gondolják vala bővölködni, és ezeket *Melancholicus*oknak, amazokat pedig *Sanguineus*oknak hívják vala. De a' múlt *Seculum*nak közepe táján *Helmontius* Tűz által *resolválván* a' vért, midön abban más részeket talált volna, a' Régiéknek Tudományát a' *Temperamentumokról* egészen megvetette: mellyben ötöt az újabbak közül-is sokan követték. De mások, jöllehet a' Régiék' Négy *Elementumit* ök-is meg-vetnék, találtak mindazáltal az Emberek' Termésetiben olly Négy nevezetes külömbséget, mellyeket e' Régiékről adatott Nevekkel helyyefen lehet nevezni: és így a' *Temperamentumokról* való Tudományt újolag, de jobb *fundamentumon*, felállították.

§. XL.

Vagynak ugyan-is, kikben a' Élvnek és az edényeknek *fibrái* igen szárazok, erősek, érzékenyek, és az utak az edényeken mindenféle *fabadok* lévén, a' vértnek igen sebes keringése vagyon. Melly miatt a' vizes rész abból a' kigöszögő edényetskéken felettébb bővön takarodik-ki, a' meg-maradt rész pedig az erős sürködés, törődés, rontsolódás közben néki-melegülvén, az olajak és sók benne meg-olvadnak, el-vékonyulnak, meg-töpsösülnek: öftönöz-
D
vén

vén ezen forró tsipös vértől a' zivnek es edényeknek érzékeny *fibrái*, még sebesebben és erősebben hajtják, török, rontsolják azt magokba: melly érint a' vér' és minden abból képzülő nedvességek' forroságának, tsipőségeinek, vékonyságának, szárazságának-is neked-ni kell. Innen, az illetén testel bíró Embereket, Száraz, meleg természetűeknek, vagy *Cholericum*, *Temperamentum*oknak nevezziük.

§. XLI.

Illyen állapotjából a' Testnek, önként következnék azok a' külső jelek-is, melyekről ezen *Temperamentumot* a' más háromtól könnyen megkülönböztethetjük. Mineműiek, a' fekete vagy veres, tömött, kemény és kondor bőr; barna, kemény bőr; meleg, száraz húsz; vérmes szemek; erős, sebes, Szaporá *pulsus*; gyakori Szomjúság, és ételbeli kevés kívánság; láng szinű, kevés, ritka, tsipös, Szagos vizelet; gyakori, de többire kemény székek; az izzadásra, szem fájásokra, nehéz vér-folyásokra, vér pökésre, Száraz betegségekre, harmadnapi és mindenféle forró hideg-lelésekre, hagymázra, fő, torok, oldal fájásra; minden külső belső *inflammatio*okra, hólyagos orbántsra, *pestisre* 's a' t. való nagy hajlandóság; rövid termet, jóllehet Gyermekek-korokban igen Szaporán szoktak nőni; járásban, dolog és ítélet tételben való Szaporaság; kevés erő, és a' munkában való hamar el-fáradás; mert a' vékony vér és *spiritusok* sebészen rohannak ugyan benne a' *muscu-*

musculusokra; de vékonyaságok miatt azokból Szaporán is féllyel öszolván, azoknak egyebiránt is a' nagy Szárazság miatt erőtlen *fibrái* fokáig mérőn nem tartják. Illyen továbbá, a' Venusra való forró indulat; midőn többire mégis vagy magtalanok, vagy Leányokat nemzettek. Mert mint egyéb nedvességek, úgy a' nemző mag-is ö-bennek Szaporán kékül, és forró tsipőséggel az a' végre rendeltetett ebközöket éüntelen öszönözi; de a' gyakori Venusnak gyümöltse, mint az új házalok' példája is bizonyítja, gyakran magtalanosság vagy Leány szokott lenni. Innen vagy az-is, a' mit it *Fr. Hoffmann, Diss. de Temperam.* §. 22. a' Déli meleg Tartományokat lakó Afrikai Nemzetekről, a' Spanyolokról, Olofokról, 's a' t. hogy jóllehet ő köztök a' Legények 16, a' Leányok 14 éftendő korokban többire megházasodjanak, és egyébként is a' törvénytelen bújaság felettébb úralkodják ő köztök, még is ritka Aészony, a' kinck csak három Gyermekek is születésék; 's azok közt is a' *Bodinus* megjegyzése szerint, *Theatr. Nat.* négyezer több a' Leány, mint a' Férfi. Elméjekre nézve az illetén *Cholericusok*, hirtelen haragúak, nem türoök, bozféü-állók, mérészek, vakmerok, vészekedők, pártosok, Szörkál-hafogatók, mind a' Szeretésben, mind a' gyűlölésben felettébb valóok, könnyen változók, kevélyek, nagyra vágyók, kérkedékenyek, másfól függni nem akarók, tökéletlen tsalárdok, a' hol bészületek vagy haznok forog, bővön költök; a' dolgo-

kat hirtelen fel-vévők 's meg-is határozók. Innen, köz-katonaságra, fohgaságra roszak; de hadi és városi tisztségekre, követségekre, tanításra, *disputálásra*, meg-tzáfólásra, kérdés támaztásra 's 't. mások felett alkalmasok. Mert a' vékony, forró, tsipös vérnek és *spiritusoknak* az agyvelön való szabad és sebess folyása, az inaknak száraz érzékeny voltával együtt, őket minden hirtelen való gondolkodásokra, tselkedetekre rendeli; bátrokká, kevélyekké téli: melly kút-fejeből oztán a' több elő-Éámlált *Virtusok* és vétek önként következnek.

§ XLII.

Okozzák ezen forró, száraz Termézetet, az hasonló természetű Fülék, erős bor, éget-bor, fű-ferkámos melegítő étel és ital; száraz meleg *ör*, kivált a' tér és fővényes földön; fok álmatlanság, haragoskodás. Oltják, a' mik ezekkel ellenkeznek.

§ XLIII.

De találatnak fokban olyanok-is, kikben XL. e' § XLVII. XLII. elő-Éámlált dolgokkal XL. XLII. mindenek egészen ellenkező módon vagynak. Lágyak, vastagok, nedvesek, érzékenytelenek a' szívnek és az edényeknek *fibrái*; és így a' benne keringő nedveségeket illendő erővel mozgatni, és tökéletességre vinni nem elégségek. Innen, a' vér és minden abból kézült nedveségek, vizes, hideg, nyúlós, vastag, avagy taknyos természetűek. Melly miatt ezek

Gyermek-

Gyermek-korokban igen lassan-is nöhetnek; de midőn oztán a' *fibrák* idöre meg-kezdnek erősödni, növések fokig el-tart, és hozzú nagy fál Emberekké léznenk: mint a' hideg havalok közt, és az Éjzaki Tartományokban lakók' példája tanítja. Ezek *phlegmaticus*, hideg, nedves, püta *temperamentumuaknak* hivatatnak.

§ XLIV.

A' Testnek illyetén belső állapotját kívülről jelentik: a' fejer, vagy sárga, lágy, sima haj, és bőr: puha, nedves, hideg, kövér hús; mert azon vizes, vastag olajt, melly a' kövérségnek *materiája*, az ö-bennek levő kevés meleg, mint a' *Cholericusokról* látók, el-nem olvazthatja, annyival-is inkább gőz formában a' bőrön által, a' szívnek és edényeknek erőtlen lágytsága miatt, ki nem hajthatja: a' nyálnak, taknyoknak, vizzelnek gyakor és böv folyása, és ez utolsónak viz Éimü tiftasága; kevés ital, lafsú gyenge *pulsus*; ritka és többire golyóbis formára egyben-verődött kemény székek; nehéz eméztés; minden-fele náthára, hideg *fluxusokra*, fél kolikára, viz-kórságra, mindennapi hideg-lelésre, gelettára, ájulásra, ragoknak el-esésre, taknyos gutta-ütésre, *glandulák* meg-dag dására vagy gelyvákra, belső és külső részeiknek kivált zemérem testeknek fenyvedésére, fejer folyásokra való hajlandóság; mert az első utak erőtlenségek miatt az étek nem igaz vékony *chylussá*, hanem tsak holmi meg-peshedt taknyos *materiává* válván, a' ha-

forló

fonló erőten edények sem tudják azt meg-jobbitani, és eléggé *resolválni*, melly miá a' nedveségek hol itt, hol amott meg-dugulnak, egymásra gyűlnek és meg-rothadnak; mellyből oétán az említett nyavalyák önként köverkeznek. Minthogy az illetén hideg taknyos vérből lehetetlen jó és bőv *Spiritusoknak*-is kékülmi, hanem épen olyan vastag, taknyos, hideg természetűeknek, mint volt maga a' vér: innen, igen kükön és lassan-is kóztak azok folydogalni az agyvelön, és az abból eredő inakon. Ez okból, álmasok, tunyák, erőtenek, ostobák, semmi tükteséges dolgot nem kívannak, félénkek, gyanakodók, a' hol módjok van benne, kegyetlenek, sem valami nevezetes *virtus*, sem nagy vétek benne helyet nem lél. Mellyből meg-tetük az-is, hogy a' *Phlegmaticusok* csak alá-való paraét munkára, kólgaságra, köz-katonaságra valók.

§. XLV.

Ezen taknyos hideg *Temperamentum*at tsinálják és nevelik, az Atyáknak és Anyáknak hasonló természetek; a' Gyermekek idö; hideg, nedves, vastag *aër*, sok álom; heverés, vizes, hivesitö, keletlen téktás ételek, hal, tsiga, 's egyéb efféle hideg, taknyos eledelek. Változtatják, a' mik ezekkel ellenkeznek.

§. XLVI.

De meg-tartásra méltó dolog, hogy ha a' *Phlegmaticusoknak* testeket a' hideg, de egy-fer'simind káraz *aër*; káraz, durva ételek, erős és gyakor

és gyakor *commotiök* meg-keményíthetik; lassú, de munkát és lanyarúságot jól gyözö, erős és hófékü életi Emberekké léznek. És, ha kinte vé'ek' hidegsége miatt, késön kékülhet-is a' nemzö mag benne, de annak edésége és az inaknak kevés érzékenysége miatt ritkán kívánván és gyakorolván a' *venust*, fokáig benn-tartatik: és így egész tökéletességre vitettetvén, nem tsak az Emberi Nemzetnek kaporítására, hanem fiak' nemzésére-is máfok felett alkalmas-tótok. Példák erre Ézak felé a' *Polus* emelkedésének 50. és 75. *gradus*jai közt lakó *Svecusok*, *Norvegusok*, *Dánusok*, *Litvánusok*, *Muskák*, *Prussusok*, *Scythák*, *Scotusok*, 's a' t. (mert a' kik ezeken túl vagnak, a' hidegnek felettébb-való ereje miatt, gyengék és tehetetlenek), a' kik durva ostoba elméjük ugyan, de erős, munkás, hajós és hadi Emberek: és eleitöl fogva nagy hadakat vífeltek, és sok Dél-felé lakó Nemzeteknek földöket magoknak lakásra el-foglalták. Az honnan, ezek közt a' Férjfiaknak fokságát-is könnyen meg-írtelheted, ha az Országoknak mostani népes völtat a' fok hadakozáfokban el-hüllött, és az egész Világon el-kéledett Férjfiakkal egyben-veded. Itt keresi, 's nem-is ok nélkül, ama' 1580. Éktendö tájban élt híres Frantzia *ICtus* és nagy *Historicus*, *Badinus*, *fundamentum*át annak, hogy a' Birodalmak mindenkor Ézakról Délre harapoztanak. Az *Afsyriusok*, a' *Chaldaeusokat*; a' *Medusok*, az *Afsyriusokat*; a' Görögök, a' *Persák*;

kat; a' Parthusok, a' Görögöket; a' Romaiak, a' Poenusokat; a' Gottusok, a' Romaiakat; a' Scythák vagy Magyarok, e' mi Hazánknak régi Lakóit földökből ki-nyomták, és meg-hódoltatták: úgy a' Dánusok és Scotusok, az Anglusokat; az Anglusok, a' Frantziákat, 's a' t. fok izben meg-rontották. De közelebb, példa lehet mi köztünk-is, a' hideg havasok és hegyek közt lakó Székelység, a' melly csaknem az egész Világon el-terjedett, még-is ott-honn-is a' fokság miatt alig férhet; és többire nagy-Éal, lafsú, és munkát jól győző Emberek. Vehetjük ezekből okát annak-is észre: Miért keretik még ma-is a' Fejedelmek a' magok Testének őrzését Scythákra, Scotusokra, Helvetusokra bízni: és régen az Erdélyi Fejedelmek-is miért állították magok körül inkább a' Székelységet, mint más Embereket? mert ezek nagyok, erősek, hívek, együgyűek, foglalatot nem fégyenlők, és jól győzők.

§. XLVII.

Továbbá, kikben a' Éivnek és edényeknek fibrái középkerü lágyságuk, nedvességük és erejük; egyéer'smind pedig jó érzékenyek: az edényeknek ágazási fokak, az utak benne minden-felé szabadosok, hogy így mind a' chy-lus az első úton, mind a' vér az edényeken Éaporán, böven készülhessen, és az egész testen mindenütt vígon, Éabadon keringhessen; azok *Sanguineum Temperamentum*oknak, az az, Véres Termézetűeknek neveztetnek. Ezekben il-

ludó

lendő sebességgel mozgattatván a' nedvességek, sem meg nem tsiposulnek, mint a' *Cholericus*okban; sem raknyoson, vastagon nem maradhatnak, mint a' *Phlegmaticus*okban; hanem higok, édesek, *Spiritus*okkal gazdagok: innen az agyvelőn, és az inakon-is mindenféle böven, Éabadon, Éaporán vitettetenek; és sohol leg-kisebb alkalmatlan érzékenységet sem okozhatnak az Elmének.

§. XLVIII.

Igy lévén belől a' Testnek dolga, nem lehet, hogy a' külső Jelek-is mind a' Testben, mind az Elmébenével meg-egyező-képen ne légyenek. A' minthogy az eféle Véres Termézetűekben rendszerint a' bőr gesztenye Éanú, lágy, sima; a' bőr nyers, sima, piros, pisgás; a' hús böv, púha; az erek vastagok, kekek, ki-állók; a' *pulsus* tsendes, tellyes, lágy, egygyenlő; Testek kívül tapasztva melegebb, mint magok belől érzik; ételbeli kívánságok nagy, és ha igen dúrva kemény eledelt nem ének, könnyen 's Éaporán-is emézetnek; az éhséget, álmatlanságot nem Éenvedhetik; a' jól lakást, vendégeskedést kedvellik; ferények, de hamar el-fáradnak; innen a' nehéz és hosszú munkát kerülük; ábrázatjok vidám, eleven, bizelkedő, vigok, tréfások, bátrak, nyájjasok, gondokról türessék, hebehurgyák; mindent, valami az érzékenységeket kívülről tsiklándoztatja, minémiek, a' *venus*, komédia, játék, musika, tántz; tsifra köntös, édes ital, jó bor, 's a' t.

D 5

kedvel-

kedvellők; barátságosok, réközlők, kelidek, haragot nem tartók; álhatatlanok, tsintalanok, új híreket kapók; titkot tartani nem tudók; jó *memoriájúak*; világos, de nem mély gondolatúak; innen külömb külömb-féle Nyelveknek, *Historiáknak, Genealogiáknak, Geografiának, Poesiának* tanulására és tanítására, és az Udvart's Világi Életre igen alkalmatosok.

§. XLIX.

Ezek azok, kiket a' nagy joságú Terméket méltóztatott az Egészségnek leg-felsőbb póltzára állítani. De a' mint böltsen megjegyzette, amaz Idvezitönk' Születése táján virágzott Tudós *Celsus*: Mikor leg-kebb és virágzabb állapotban erzik magokat, fehérség, hogy akkor hozzák kétségben jó Egészségeket; mert, mivel felljebb nem léphetnek, azon állapotban pedig sokáig nem maradhatnak, fehérséges-képen birtelen hátra kellenek esniek. Ugyan-is, nem kezdven birni a' gyenge edények a' felertébb való kifekülés miatt a' benne meg-gyült sok vértel, annak rendes folyása meg-kezd lassudni; melly miá, nem tsak az újonnan lejendő vér jól elnem kézüllhet, hanem a' már el-kézüllt jó vér is egybe kezd állani, meg-kezd nyulósúlni, magában venni, ferte-féllyel meg-dugúlni, egybe-súlni, rothadni: vagy pedig, midön az edények az öket fehéritő vért vízfönt keményen foritják, és nagy erővel hajtják az ágaknak forofságaiba, azokban meg-reked, egymásra gyül, és *spasmusokat, nyilallásokat, fájdalmas tüzes-gyula-*

gyüladások, kelevényeket, rothadásokat, ér-akadásokat, és abból következő vezedelmes vér-folyásokat, gutta-ütést, nehéz lelekzelést, 's a' t. okoz. Innen, ful, fem, torok, oldal, 's fő fájásra; forró hideg-lelélekre, 's több efféle hirtelen való mérges nyavalyákra igen hajlandók. Jól mondotta hát régen *Hippocrates*, hogy, ha vagy magunkban, vagy másban, tökéletes Egészséget tapasztalunk, fehérség azt mind-járást meg-bontani, az az, víz ital, kevés, sovány étel, gyakor *commotio*, izzadás, vagy, na ezek nyakunkra nem férnének, ér vágatás, és gyakor *purgatiók* által a' vérnek sokságát apaktani.

§. L.

Tsinalja és neveli a' vérnek illyetén bővségét, az Atyáknak és Anyáknak hasonló véres *Temperamentuma*; az ifjúi idő; könnyü, kevés munkával és gondal való élés, vigafság, a' könnyü eméltethető, böven rápláló eledel-ekkel, édes borral, jó ferrel való böven lakozás; mértékletes, tiszta, egy kevésé hives és nedves aer, melly Tavazzal majd minden állatot meg-früfitt, és mintegy *Sanguineusokká* ténken. Ez az oka, hogy az *Aequatoron* felljül 40. és 50. *Gradusok* közt, (melly a' bornak is hazája) úgy mi köztünk is a' hegyes, völgyes, erdős helyeket lakó Nemzetek, többire *Sanguineusok*.

§. Lf.

Ezen felljebb le-irt *Temperamentummal*, egye-

egyenesen ellenkező Termézetűek, kiket *Melancholicus*oknak, vagy *Fekete sárral bőrvölködők*nek hívunk; meg-tartván a' Régiéktől adatott nevet, ha éinte az ő-tőlök ki-gondolt fekete-sárrt ennek okául nem tévők-is. Ezekben a' *fibrák* szárazok, erőtlenek, érzékenytelenek: az élő-erek korosfak, és sok helyeken meg-dugultak; az erek rágások; melly miatt egymásra gyülvén a' vér az erekben, a' szív és az élő-erek nehezen tojhatják a' szívnek jobb-gyomráig: innen, igen lassú folyása van benne a' vérnek, és magában önként meg-kezd enyvesülni, sűrűdni; nem lévén az előtt-is a' *fibrák* erőtlén szárazsága miatt jól el-vékonyittatva. De neveli ezekben a' vérnek enyves sűrűségét az-is, hogy annak vékonyabb és vízezebb része, a' nyálnak és vizelletnek útján rendinél bővebben fokott ki-takarodni, melly miá az enyves sűrűség mellé nem fokára a' szárazság, nehézség, és rút fekete szín-is hozzá-adatik; csak nem magára maradván a' dúrva vastag föld, és enyves olaj, az erekben. Továbbá, minthogy a' tápláló és inakbéli *spiritusok* a' vérből foktak kézülni és válni ki, hiherő, hogy ezek-is, az illyetén testben, igen éükön kézülnhetnek, vastagok, enyvesek, nehezek, és így sok helyeken, vagy éppen nem, vagy igen későre és nehezen folyhatnak.

§. LII.

Ezekből jó rendin meg-érthetjük, ezen *Temperamentum*' külső meg-ésmérettő jeleinek okait-

okait-is. p. o. Miért száraz, és mint-egy motsokkal meg-rakodott ebben a' bőr; a' hús kemény, és nedvesség nélkül való; a' *pulsus* késő, erőtlén, az erek vastagok, ki-dagadtak; az ételbéli kivánság rendezetlen, az az, hol igen nagy, hol semmi sem; a' *homjuzás* ritka; a' gyomorbeli emésztés nehéz, késő; az emésztet kevés, enyves, kemény; a' vizellet gyakor, sok, viz éinti; a' Test kívül hideg, mellyet mindazáltal belől ek erős telben sem igen érzének; a' járásban és dolog-tételben lassúk; ábrázatjok többire komor; szemek száraz, fennyes, lassán mozgó, és a' külső dolgokra nem igen ügyekő; elméjük mélyen és mélyre gondolkodó; az hőnnan *Aristoteles* ezen *Temperamentum*at Böltsék *Temperamentum*ának is nevezi. A' minthogy az ollyan Tudományokra, mellyekben hokkas okoskodás által kellerik az Igazságot ki-keresni, minémü a' *Mathesis*, *Metaphysica*, *Physica*, *Jus Naturae*, *Theologia*, 's a' t. úgy a' Törvény sabástra 's Tanáts-adásra a' *Melancholicum Temperamentum*mal bíró Emberek eleitől-fogva leg-alkalmatossábbaknak-is tapasztaltattak; a' mint ezt csak a' régi Görögök és Olozók példája-is eléggé bizonyítja: kiknek az ő földökön lévő, meleg, nedves, vastag *aér*, fekete, vastag erős bőr miatt sürtü enyves vérek lévén, majd minden nemesebb Tudományoknak és Törvényeknek találói vóltanak. De továbbá, érte vehetjük még azt-is, miért olly hallgatók, bennüni

tilni és egyedül lenni kívánók, félénkek, hibe-
terlenek, gyanúsok, kétségesekek, fősvények,
titkolók, vakmerők, irigyek, és mind azoknak
a' külső érzékenységeket tsiklándoztató dolgok-
nak, mellyekben a' *Sanguineus* ok annyira gyö-
nyörködnek, utálói! Utoljára, meg-tették a-
zon fok-féle hóféas nyavalyáknak is *fundamen-*
tuma, mellyekkel többire küzködnek a' *Melan-*
cholicusok, mint a' Lepnek, Májnak, *Glandu-*
*lák*nak meg-dugulása, s keményedése; has fo-
rulás; *Hypochondriaca* nyavalya; fekete sárga-
ság; *Scorbutus* vagy vének meg-vezése; vak-
súly; száraz rüh; fekélyes kelevények; rút fo-
lyó sebek; köhévény; vese és hólyagbéli kö;
's a' t. Ellenben, nem lézen nehéz meg-ma-
gyaráznunk azt is, miért hogy a' Pestistől és
egyéb Forró-nyavalyáktól ezek ritkán bántat-
nak?

§. LIII.

Szerző okai és nevelői ezen *Temperamen-*
tumnak, az Atyáknak és Anyáknak hasonló
Temperamentuma; a' fok erős erzetes, fűzet-
fámos, vastag, dúrva, föld természetű, éjjas,
nehéz emészthető ételekkel; száraz, füstös hús-
fal, és hallal; vastag, zavaros, erős borral va-
ló hóféas élés; meleg, nedves *air*, minémű
foktor az Őzi; fok benn-ülés; komorúság; ne-
héz gondok; kedvetlen nehéz *materiáról* való
hóféas erős gondolkodás; fok izzadás, pökdo-
sés, vizelés; kevés ital; hónap-kámnak, a-
rany-érnek, folyó sebnek meg-rekedése, a'
vénség; 's a' t.

§. LIV.

§. LIV.

Igy meg-értvén valóságos *fundamentumát*,
jeleit, és okait a' Négy *Temperamentumok*nak,
uróllyára még illő lézen azt is meg-emliteni,
hogy, 1.) Azon egy *Temperamentum* is egyben
nagyobb mértékben uralkodik, mint a' más-
ban. 2.) Hogy légyenek sokan olyanok, kik
mint-egy középben állanak, úgy-hogy, ha a'
Jeletket bennük el-nézed, alig határozhatod-
meg, mellyik *Classis*ba kellefésék őket vámlálni.
Innen, az ilyeneket két egyben-foglalt nével-
is foktuk nevezni, mindenkor elől-téven azt,
a' mellynek jelei bővebben láttatnak. Vagy-
nak *Cholerico-Sanguineusok*; *Sanguineo-Cholericus-*
ok; *Sanguineo-Phlegmaticusok*; *Phlegmatico-Sang-*
vineusok, 's a' t. tsak épen *Cholerico-Phlegma-*
ticus nem lehet. 3.) Hogy azon-egy Személy-
ben-is az idő és az életnek neme a' *Tempera-*
mentumot változtatni fokta. Így, a' Gyermek-
ek rend-kerint *Phlegmaticusok*; az Ifjak *Sang-*
vineusok; a' Meg-állapodott idejük *Cholericus-*
ok; a' Vének *Melancholicusok*; de mindeniket
az ellenkező *Diaeta* változtathatja; leg-alább
annak mértékét apazthatja, vagy nevelheti;
kivált, a' *Sanguineumtól* a' más háromra kon-
nyü az által-menetel.

A KÜLÖNÖS TERMÉSZET.

R Ö L.

§. LV.

Jóllehet, légyenek minden Emberben olyan
Jelet, mellyek ötet ez vagy amaz *Tempera-*
mentum-

mentummal birni eléggé bizonyítják; de ezek felett, találunk mindenikben felesen ollyakat-is, mellyek, mint Személyekben, úgy Termésetekben-is öket egy-mástól egészen megkülönböztetik, ha hinte azon egy Apától, egy méhben egyszer'smind fogantattak, egyaránt neveltertek, 's tanítottak-is. Ki látott, ki hallott valaha tsak Lemélyekre 's Savokra nézve-is két egy-máshoz mindenben hasonló Embereket? úgy hiszem, senki sem. De hogy ezen külömbőség a' Testeknek Termésetiben-is meg-légyen, észre-vehetjük, tsak azon láthatatlan gőznek vagy *Spiritusnak*, mellyet mindenünknek teste éntelen borsátani éokott, különös éagáról is; melly érint a' jó kutya a' maga úrat nyomán fel-keresni, és ezer Ember közül ki-választani tudja. Ugyan-is, ezen gőznek ollyannak kell lenni, mint a' miből kéült, a' vérnek ísmét ollyannak, mint az edények, mellyek által készitterik. Különbözvén azért minden Emberben ezen gőz, a' vérnek, edényeknek, és így az egész Termésetnek különbözni kell: meg pedig nem tsak a' Testre, hanem az Elmére nézve-is. Lásd §. XXXVIII.

§. LVI.

Itt keressük sok Tudósok, 's talám nem-is ok nélkül, *fundamentumát*, midőn sokak mások tsudájára, a' éenet, földet, fat, 's egyéb roé *materiákat* olly nagy kívánsággal ézik; mások a' sajtnak, bornak, 's több effele magában ártatlan, vagy mások előtt nagy bertsben lévő

lévo dolgoknak még vagját sem éenvedhetik, söt tsak látásától-is fel-háborodnak. Igaz ugyan, hogy effele tsuda Terméset gyakran a' roé foktatástól-is vagyon, mint majd alább világosabban meg fog tetfeni; de hogy ez fokakkal vélek-is éülesek, ragadni épen nem lehet: akár a' viselős Anyáknak az effele dolgoknak kívánásában, vagy meg-útálásában való erős képzelődések öntötte légyen ezt az ö méhekben lévő Magzatoknak gyenge testtskéjékben; akár magában a' *Siamenben* lett légyen ezen különös Termésetnek eredete.

§. LVII.

Illy különös Termésete lévén minden Embernek, nem lehet hogy Egészsége-is különös forma ne légyen, §. XXV. mellyhezképest tulajdon *Diaetájának* és orvofoltatása' módjának-is kellene lenni. De ennek végben-vitelére nem Emberi véges Elme, hanem Isteni Böltsesség kívántatnék. Mi pedig, tsak négy felé-is a' *Temperamentumok* érint alig vagyunk elégségék az életnek nemire és a' gyógyítástra tartozó *regulákat* jól el-rendelni.

A' SZOKÁSROL.

§. LVIII.

Látván a' Régiek, hogy a' hosszas Szokás által, mennyire hozzá-étedédek a' mi Termésetünk, még a' véle egyenesen ellenkező dolgokhoz-is, hogy t. i. azokat nem tsak felettebb kívánja, és minden ártalom nélkül élhet

E

vélek,

vélek, hanem az azokból való élest maga nyilvánosság romlása nélkül végtére félben tellyességgel nem hagyhatja; a' Szokást, második *Terméketnek* nevezni, méltónak tartották. A' *Persák*, és fok egyéb Nemzetek Nap-keleten, nem élhetnek, ha mindennap *Opiumat* nem véznek, még pedig olly bővön, hogy az Europai Ember annyitól Környü halált halna. Egy Lengyel napjában két három ejtel égettort ártalom nélkül meg-ihatik, holott másnak attól a' torka-is ki-gyúlna. A' ki a' pipázást meg-fokta, beteg belé, ha néha el-kelletik múltani; midön a' fokatlanok, mint valami méregtől, attól mindgyarást okádnak, el-fédkülnek és bolondúlnak. Ugy, a' por-tabák-is a' fokatlanoknak majd agyok-vélejt-is ki-prüfökölteti; de a' kik hozzá foktak, ha zárpával elegyítik, és minden *minutában* verik-is azt fel orrokba, még tsak fagját-is alig érezhetik. A' bor italhoz nem foktakon, tsak egy pohári bor-is meg-tettik; holott ama' jó bor-tsiárokon, két, három ejtel-is alig látják. Tsúdálva fémiéljük, melly erős hideget el-kenvedhesen, egy eleitől fogva úgy fokott gyenge Leánykának meztelen ábrázatja, nyaka, mejje, karjai, lábai. A' ki a' déli álomra, bizonyos órában való ételre, ér-vágatásra, 's a' t. reá fokott, alig múlathatja tsak kevés ideig-is azokat el-kenvedés nélkül. Ha az erős, paraszt munkához fokott Embert, Udvari kényes életre, az Udvarit vízont erős paraszt munkára fog-

ra fognád, rövid idő alatt mind a' kettő le-betegednék. Sokak olly tsúda cledelékben gyönyörködnek, hogy ha más egyzer falna belőle, halálra tsömörtenék. A' körcelen tántzólo Komédiások, úgy foktatván gyenge koroktól fogva testeket, olly Környü hajladozófokat, teker-géseket, fókéseket, 's a' t. téznek, hogy első tekintettel ördögi mesterségnek gondolnád. Ez a' meleghez, amaz a' hideghez, Ez, a' Vá-rasi minden rof gőzökkel tellyes vastag *Aér*-hez; amaz, a' mezei tífata hives vékony ég-hez annyira hozzá fokott, hogy mindnek tsúdálja, miképpen lehessen a' másnak egész-ségben meg-maradni. Szokik az Ember az Orvo-ságokhoz-is, hogy végtére mint az Ételnek úgy nem érzi annak erejét. *Natura pharmacia adsveta, e rum vires contemnit*; Aristoteles íva: mellyre nézve, az okos *Doctörök* a' hó-fas Nyavalyákban a' leg-jobb Orvo-ságokat-is változtatni kükségesnek tartják. Szokik a' nyavalyákhoz és nyomorúságokhoz-is. Innen, *Seneca* azt mondja *Tbistesztől*: *Jam tempus illi fecit aerumnas leves*: már az idő néki a' nyomorúságokat könnyükké tette: *Es Ovidius*-is azt tanátsolja: *Quod male fers, adsvese, et feres bene*: a' mit nehezen kenvedheté, fok-jál hozzá, 's könnyen fogod kenvedni. A' Mólnár, malma' zörgésit nem hallja: a Musikást, musikája' nótája nem vidítja: a' gyakran haragoskodó, és fok bút látott Személyeket, közelt sem rontják úgy ezen indulatok, mint a' tsendes elméjü vig Embereket. E 2 De

De a' melly mindezeknél nagyobb tsúda : fok Pélák tanítják, hogy a' valóságos mérgehez-is apránként úgy hozzá szoktak az Emberek, hogy végtére nékiek semmit nem árthattott. *Theophrastus* írja egy *Tartias* nevű Patikáriusról, hogy egész marok fekete zárpát meg ehetett : mellyet fokan a' Görög Páfitörök közül-is tselekedtnek. *Galenus*-is beáll egy *Athenás*-béli Szület, a' ki azon mérges büroknek levét, mellyel régen ölni szoktak vala az Embereket, fürtyölgetvén, végtére nagy mértékkal-is ártalom nélkül meg-iharta. *Krüger*, *Hálai Prof.* emlitt egy oda való *Medicus Deák*at, a' ki az egér-követ apránként kezdvén venni valami 'siros lével, utólyára abból ket három lótót-is ártalom nélkül meg-ehetett. *Mitridates Eupator*ról, *Pontus*nak Királyjáról-is azt jegyzette-fel *Plinius*, *Hist. Nat.* hogy midön *Pompej*ustól Országától meg-fosztatván, a' maga fia *Pharnaces* meg-akarná ötet ölni, mérget ivutt-bé, de attól semmi baja nem lett, mert annak előtte már apránként annak italához szoktatta vala magát. Nagy Sándorról-is azt írják némelleyek, hogy neki küldött volna az Indusok' Királyja egy igen ékes tekintetű Leányt ajándékba, kinek kigyó módra tsillámzó zemeit midön látta az ő *Praeceptor*a *Aristoteles*, így szólott: Vigyázz magadra, óh Sándor, mert ezen Leányszóval néked vezedelmet munkálódnak! Ugy-is volt, mert azt *Napellus* nevű mérges füncök gyökerével neveittek vala ;
melly

melly miá valahány Személynek köze volt véle, teitének mérges gőzivel többire mind meg-élte. *Nicubovius*-is, *Leg. Bot.* majd hasonló tsúda, de bizonyosabb dolgot beáll, egy *Chinai Brachmanes*nek, vagy Pogány Papnak, hét Éftendő Fiáról, hogy t. i. az minden mérges kigyóknak, scorpióknak, pókoknak, fagját meg távolról meg-érezvén, azokat nagy zorgalmatossággal fel-kereste, és azon elevenen, mint valami kedves tsemegét, nagy mohon meg-ette, minden ártalom nélkül.

§. LIX.

Hogy képes-légyen pedig a' Szokásnak az illetén Terméket ellen való dolgoknak ártalmát így el-fordítani ; annak okát és módját néhez meg-érteni. *Fr. Hoffmann* keresi ezt az inaknak és a' *muscularis fibrák*nak bizonyos mozgásra való szokásában. Az újabbak helyheztetik az említett részeknek érzékeny, és ha valami szokatlan dologtól érdekeltetik, magát hirtelen nagy erővel egyben-kutzorító Termésteriben, így okoskodván : hogy midön a' mérgek éles és hegyes részetskéi sértegetni, vagdálni kezdik a' gyomornak és beleknek felettéb érzékeny fibrát, azok erősen egybe-fugorodván, a' vérnek folyását a' rajtok el-terjedett ereken meg-akasztják ; mellyből *inflammatio*, és oltán, a' fibrák' gyengesége miatt, *sphacelus*, vagy egész el-rothadás, és így, hirtelen való halál következik : mint ezeket azoknak, kik a' fájokon vett méregről hirtelen el-vefűtenek,
E 3 fel.

fel-bontott belső részeik áthatatosan bizonyítják. A' kikben pedig a' mérég a' vér közti által-hatott, a' éryvel és az élő-ereknek gyenge ágatskáival, a' tüdőben, főben, és ferte-lyel a' testnek külső belső részeiben hasonló-képen bánik. De a' kik az efféle mérget apránként kezdik venni, és így lépnek annak mértékében fellyebb-fellyebb, a' fűntelen való egy forma érdeküléshez, mint talpunk a' vakar-gatáshoz, és egyéb testünk a' tsiklándozáshoz, végtére úgy hozzá-foknak az inak és *muscularis fibrák*, hogy oétán azt nem-is kezdik érzeni, annyival inkább egybe nem kutzorodnak, és így a' mérég többé nekik nem árthat.

§. LX.

Jollehet a' Meg-fokott Dolgok láttásának majd Terméket f'erint valokká válni; de fok Peldák vagynak, hogy végtére még-is nagy ve-fedelmeket húztanak magok után; midön t. i. a' környül-álo dolgok azokat vagy el-mulatni, vagy hirtelen meg-változtatni kénkerítették. Erre-nézve *Boerhaave*, és más Bölts *Doctörök*, nagyon ditsérik *Celsus*nak tanátsát, hogy az egészséges és maga szabadságában élő Ember, femmi zoros *Diaetához* magát ne köise, hanem tanuljon hideget, meleget, dolgozást, he-verést, jól-lakást, koplalást, 's a' t. egyaránt f'enedni, és a' köz-mondás f'erint; *Legyet, bo-garat egybe-enni*. Így bizony, fokkal állandobb Egészséget ígérhet magának. Hogy ha pedig, vagy a' f'ükség, vagy az oktalan képző véle-
kedés

kedés, e' hasznos útról el-tériterte; még a' rof fokást sem lézen bátorságos hirtelen változtatni, hanem igen lassan és rézenként legyen az; nem is beteges, hanem jó egészséges korában; mert egyébként az efféle fokás-változtatásból mindenkor következni fokott nagyobb vagy kisebb változás, az el-gyengült Terméket könnyen meg-rontharná. *Sem az egészséges helyről, az egészségtelenre; sem az egészségtelenről, az egészségre hirtelen által-menni; sem a' jól-lakás után hirtelen éhezni; sem az éhezés után hirtelen jól lakni nem tanátsos. Meg-bomlik Egészség mind azoknak, a' kik fokások ellen napjában egyfer éfnek, mint a' kik kétfer. Sem a' beverés után hirtelen erős munkához fogni, sem az erős munka után hirtelen beverni, ártalom nélkül nintsen: Így ír Celsus.*

NEGYEDIK RÉSZ.

AZ AERRÖL, az az, ÉLTETŐ
vagy LEVEGŐ ÉGRÖL.

• §. LXI.

AZ Aernek léiről, természetiről, 's közönséges hasznairól itt befélni t'elomra nem tartózván, f'ollok annak tsak az életre és az Egészségre különösen meg-kivántató hasznairól, és ártalmiról. *Aér* nélkül femmi-féle Elő-állatok, de kivált a' nemefebbek, tsak egy pillantatig-is életben nem maradhatnak.

Ugyan-is 1.) Ha ez kívül a' Testet körös-körül fornyó nagy erővel nem nyomná, 's nem foritaná, a' belső melegség annyira meg-ritkítaná, 's ki-terjedtené az ereken keringő nedveségeket, hogy egy pillanatban félyvel kén a' Testnek azok miatt hadározni, mint-ha puska porral verettek volna azt félyvel. 2.) Ha a' ki-'s bé-lehellés közben ez a' tüdőken a' szívnek egyik gyomrából a' másba a' vérnek útát nem kéleltene, a' vér által nem mehetne, és így a' Testben-is az többé nem keringhetne, 's köverkezés képen mindjárást meg-fuladnánk. 3.) Ugyan ez alkalmazósággal, midőn a' tüdöket ottan ottan keményen fel-fúvja, az azokon folyó vért-is törri, rontsolja, kéelti 's vékonyítja. Sőt, 4.) valami éleztő vagy elevenítő *spiritus*-is fog a' közti ereketeni: mere ha az élő-állatokat olly helyre rekeztjük, a' hová fokáig új *Aër* nem mehet, ha éinte régi *Aër* elég vólt-is ott, hamar időn bizonyoson meg-halnak; mellynek egyéb okát alig lehet adni, hanem hogy az említett éleztő *spiritus*, a' körülöttök lévő *Aërből* ki-fogyott. De, 5.) az ételnek meg-eméztését-is a' gyomorban és belekben nagyon segiti az *Aër*, mint miad ezeket fellyebb bővebben meg-műtögtünk.

A' Régiék úgy-is gondolkodtak, hogy az *Aër* a' tüdőbe maga is által-menne a' vér közti, 's a' veresség, higság, 's ki-terjedő erő abban ettől vólna. Ma-is a' Testben félyvelnyargaló fájdalmokat sokan a' félynek tulajdonítják.

nitják. De, hogy valóságos *Aër*, annyival-is inkább fély, a' vérbe ne légyen, meg-tették onnan, hogy ha kívül az eret meg-vágván, tson *Aërt* fuvé a' vér közti, mihelyt a' vérrel együtt a' tüdőkre kerül, az ott bizonytal meg-reked, és majd a' melegben ki-terjedtven magát, a' tüdöket ki-halogatja, és így ellene állhatatlan halált okoz. Mennek ugyan a' belekből a' *chylus*ál a' vér közti az *Aërnek* holmi *elementum*, vagy első reketkéi: de azok magokban *Aërt*, annyival-is inkább félyt, míg így félyvel oázolva maradnak, mint a' Termézetet gondolabban vizsgálók azt nyilvánóságosá tettek, nem tsinálnak; hanem, minekutánna a' vérrel együtt az erekből ki-kerülök, a' Testen kívül oázve-menvén, úgy válnak *Aërté*.

§. LXII.

Láthatjuk ezekből az *Aërnek* az Éltre el-műlhatatlan hatását: láthatjuk annak-is elégséges okát, miért nevezték a' Régiék azt, *Élet-ábrakjának*; *Élet-titkos éledelének*; *Éajunkon hór-pölt léleknek*; 's a' t. ? úgy közelebb a' mi nyelvünkön-is, miért nevezték az *Éltető Égnek*; és annak ki-'s bé-lehellése *Lélekezelmek*? Látsuk már továbbá azt-is, mit téken az *Aër* az Egészségre. *Hippocrates* úgy tartotta, hogy a' Nyavalyákat többire az időknek vagy *Aërnek* változási félyik: erre nézve igen félykesgesnek-is tartja mindeneknek, de kivált az Orvosoknak, hogy azon Tartományba a' hol laknak, az *Aërnek* minémüégeit jól ki nyomoz-

zák. Ilyen minémüése pedig az *Aérnek*, a mennyiben t. i. az hideg, meleg, Éáraz, nedves, könnyü, nehéz, tükta, tük tátalan, tsendes, feles, hirtelen változó, 's a' t. Ezeket azért rendel fel-vévén, láfsuk, mi kárt 's mi háfnót éokott az *Aér* ezek által tenni az Egézségnek.

§. LXIII.

Mértékletes melegsége az Aérnek, igen nagy segítségére vagyon minden Terméketi munkáknak a' mi Testünkben, kivált az inafabb és érzékenyebb részek a' meleget igen keretik. *De ha rendnél inkább meg-bevül az Aér*, annyival is inkább, ha a' hévség egy végtiben fokkáig uralkodik, a' szemnek, orrnak, Éáznak, toroknak, tüdöknek nedveségeit el-Éárástja; azoknak vékony edényetskéit meg-afalja; a' tüdökben a' vért egybe-süti; a' bőrnek porusait vagy ki-gözölgő lyukatskáit felettébb kitágasítván, éüntelen való izzadást okoz, és ez által a' vért, vizes rézítöl meg-foztván, megsüriti, meg-vastagítja, és a' Éorófsabb útakon nem folyhatókká tézi, e' mellett meg-is tsipösíti, és a' melly leg-vefedelmesebb, rothadásra kéféti. Mind ezek pedig annál hamarébb meg-éfnék, az egy rothadáson kívül, minél Éárazabb a' melegséggel együtt az *Aér*. Innen vagyon, hogy a' Déli heves fővényes Tartományokban, kivált *Egyptusban*, igen rövid életűek az Embetek, és sokan még ifjúkorokban meg-vakúlnak: és hogy a' közvény, negyed-

negyed-napi hideg-lelés, *hypochondriaca affectio*, és más hóféas nyavalyák, Nyá:ban úgy elhallgatnak, a' forró-nyavalyák pedig annyira kegyetlenkednek: mert azok a' Terméketnek el-hülésetöl, és a' ki-gözölgéni éokott nedveségeknék benn-rekedéséböl, ezek pedig a' vérnék sűrüségétöl és sebess folyásáról vagynak, Azt a' meleg el-háritja, ezt okozza.

§. LXIV.

A' *mértékletes hideg-is* a' Testnek fibróit erőfíti; és így a' *chylusnak*, vérnék el-kéfitésében sokat segiti: a' hirt egy kevésé rémöttebbé téven, a' *spiritusokat* rendnél bővelben ki-gözölgéni azon nem engedi. Innen vagyon, hogy Télben a' dúrvább ételeket is könnyebben meg-éméftjük: és midön a' hidegre ki-megyünk, sokkal virgontzabbak, serényebbek, és erősebbek vagynak. *De, ha rendnél nagyobb léfen a' hideg*, és fokáig kell benne mulatnunk, a' bőrön való ki-gözölgést tellyeséggel bé-zárja; a' tüdököt egybe-Éoritja, és midön abban, meg-melegedvén, igen ki-terjed, fok-Éor meg-is Éakasztja: az Éonnan, a' nehéz lélekzelés, köhögés, vér pokés, télben igen közönségefek. *De a' vért-is*, midön azzal a' tüdökben tsak-nem egybe-elegyedik, igen meghüti, meg-süriti, és tsak-nem özve-alutja: melly miatt az, maga-is az agyvelon nem folyhatván, a' *spiritusok-is* belölle ki nem válhatván, kevés idő múlva olly kedves és mély álomba meriti az Embert, hogy azt, jóllehet

tudja, hogy ha néki erefti magát, bizonyosan halál követi, de félbe-éakaftani még-is alig kívánhatja. Különösen pedig, leg-inkább és leg-hamarébb árt az erős hideg azon részeknek: 1.) mellyekben kevés vér vagyon, (mivel a' Testnek melegsége a' piros vérnek az edények oldalához való kemény súrlódástól vagyon,) minéntiek az inak, hárták, gyomor, belek, méh, 's a' t. 2.) Mellyek a' szívől távolabb esnek, kivált ha az *Aér* egyébként-is egéftén körül-veheti azokat, mint a' fül, orr, ortza, kéz, és láb újjak; 's a' t. Ezekben *spasmusok*, nyilálló fájdalmakat, *inflammatio*kat támaszt: sőt a' nedvességeket gyakran egéftén jéggé változtatja. A' víznek pedig, a' miből áll nagyobbára a' vér-is, olly természetű van, hogy ha az erősen meg-fagy, a' kemény puska-tsöt-is félyvel hástja, annyival-is inkább a' gyenge cretskéket. De ha így ki nem halogatná-is az ereket, lántsa módjára fagyott részeivel, ha minekelötte magában meg nem olvadt, akár külső akár belső erő által megmozdittatik, félyvel vagdalja, éaggatja, halogatja azokat: az honnan előzőr, erős fájdalmat, azután az így meg-fagyott részek, végképen-való el-rothadását és el-éakadását-is okozza. Ki-találhatjuk ezekből okát annak-is, miért olly közönségesek a' vérnek tisztátalan vastag nyulóságából, és meg-poshadásából származó nyavalyák, nevezeten a' *Scorbutus*, az Éjszaki hideg tartományokban? 's köztünk-is a' tünnya,

tünnya, rest Embereket miért tartja téiben ez inkább, mint a' kik gyakor *commotio* által a' véreket meg-hűlni, és a' *perspiratiot* benn rekedni nem engedik?

§. LXV.

Jóllehet, a' mint látók, az *Aér*nek mind feletrébb való melegsége, mind rendkívül való hidegsége, a' mi Termézetünkkel igen ellenkezzék; de még-is mindeniknél védelemesebb annak *hirtelen hidegről, melegre*; kiváltképen pedig, *melegről hidegre való változása*. *Sydenham*, a' múlt *Seculum*ban élt Angliai híres Orvos, úgy tartotta, hogy e' miatt eleitől fogva több Emberek vértének-el, mint a' fegyver 's dög-halál miatt. Az *Özi* 's *Tavazi* idő, bizony a' sok mérges nyavalyák 's halálozások miatt, ugyan irtóztatja az Embereket; már pedig mind azok, az időnek efféle hirtelen változástól vagynak, minden Bőltsebb *Doctrok* meg-egyező itélete szerint. A' meleg meg-tsipósti ugyan egy felől a' nedvességeket, de más felől a' bőrnek *porusait* ki-is nyitja, hogy azon a' mi meg-vezett volt, ki-gőzölégheffen: meg-ritkítja 's ki-terjedti ugyan erősen a' vért, de az edényeket-is ki-tágasítja, hogy azokan a' vér magának szabad útat találhasson. A' hideg akkor hirtelen a' bőrt-is egybe-huzza, az ereket-is meg-éoritja, és így, a' melegben meg-vezett, rothadt, tsipós gőzt benn-rekedti, melly ha a' bőrben akadt-meg, ott vízketegséget, fokadékokat, kelevényeket, tüzes-orbantzokat

tzokat feerez: ha az inakra áll, náthát, köhögést, *stomusokat*, nyilallásokat, kökövényt, *3a't* csinál: ha a' vérbe marad, azt jobban is fel-gyúlvátja, és azzal együtt majd az agyvelőre kerülvén, forró hideg-lelést, és hagy-mázt okoz. De a' mi ezeknél-is védelemsebb; a' melegben ki terjedett vért, a' hirtelen következő hideg, mint egy szempillantásban a' belső rétekre vízfá-hajtja, és azok az erős feszülés miatt, vagy ki-hafádnak, vagy *inflammalódnak*; a' melly mindenik könnyen halált okozhat. Melly oktanul tselekefnek tehát, a' kik Testeknek akármi okból támadt erős fel-melegedését, hideg, jeges italokkal, ruhák' le-vetésével, hives földön való heverés-sel, hideg-vizbe való úgrással, hideg pintzékben való állással, fokták hirtelen ki-oltani! Hogy Magyar, Olof, és más meleg Országokban, az hol rendszerint, a' heves napokat hideg Éjtfakak fokták követni, a' bolond hagy-máz, és más különös természetű mérges forró hideg-lelés, mellyet *Febris Hungaricának*-is hív-nak, a' Pásztorokon, munkás Parasztokon, és mezőn táborozó Katonákon, minden Nyáron annyira kegyetlenkedik, nem egyéb annak-is az oka; hanem hogy a' nappal erősen fel-melegedett testtel, a' hideg éjtfakákon kiinn az ég alatt a' hideg földön fekszenek, még pedig gyakrabban minden takarodzó nélkül, nem fedvehetvén estve, míg el-aludznak, annak melegségét, és így, minden éjtfaka erősen meghülnek.

§. LXVI.

§. LXVI.

Szárazságát 's nedveségét az Aérnek a' mi illeti; arról jegyezzük-meg, hogy jóllehet az *Aér* maga természetiben száraz, de a' földről fel-emelkedő vizes gőzökkel zúntelen meg-van elogyedve; és száraznak 's nedvesnek mi reánk nézve csak annyiban mondatik, a' mennyiben ezen vizes gőzök abban hol bővebben, hol sűrűbben vagynak. Leg-nedvesebb fokott azért az *Aér* lenni az olyan helyeken, a' hol nagy folyó-vizek, tók, fok patakok, források, nagy zöld erdők, berkek, nedves kövér rétek, agyagos föld, és fok éjtfakos árnyékos helyek vagynak. Mert ezen helyekről, nem csak fok vizes gőzök kelnek-fel, hanem azok a' hiveség miatt, mellye nem-is emelkedhetnek-fel. Másutt-is, a' mikor fok ködök és elsőzések járnak, nedvesebb az *Aér*, mint mikor lép tüzta idő van, vagy a' felhők igen fenn hejzannak.

§. LXVII.

A' *nedveség* az *Aérben* a' mi Egészségünk' fenn-tartására-is igen külséges; mert ez a' mi Testünket kívül belől nyirkason, lágyan tartja. De ha rendkívül száraz az *Aér*, mint a' *Spongia* ki-síván, 's magához húzván a' mi Testünkbelől még a' Természeti nedveségeket-is, el-száraztja, el-afalja azt. A' *felettebb-való nedveség* ellenben, időre el-áztatja, el-lomhitja, el-erőtleníti, és takonnyal meg-tölti az egész testet. Ha a' *nedveséggel* együtt *hideg*-is az *Aér*,
ezzel

ezzel a' hidegnek általmái fokot nevedeknek. De leg-vefedelmesebb az, ha a' *nedveség* a' *meleggel* van együtt, mert ez által mindenek rothadásra viretnék; mellynél nem tsak az Egészséggel, hanem az Élettel-is semmi inkább nem ellenkezik. Sok ezerfer tapasztalt dolog, hogy a' hol fok álló vizek vagynak, vagy a' folyó-vizek gyakran ki-vetnek, és egyfer smind pedig nagy hévségek járnak, úgy másutt-is, midön a' hófzás előzéseket erős melegek követik, a' *pestis*, tsuda természetű, forró és rothasztó hideg-lelések, veFedelmes has-menések, himlőzések, hólyagos orbántzok, gelekták, és más ragadó mérges nyavalyák, fokkal gyakrabban és nagyobb mértékben úralkodnak; ugyan is, az efféle ragadó mérges nyavalyáknak kovázsa, minden értelmes *Doctörök* íelete be-rint, a' rothadt mérges gőzökben vagyon. Ide valók a' böls *Verulamiusnak*-is ezen íavai: *Egészségtelen Éftendők*, úgy mond, és *pestissel fenyegetnek*, mellyekben a' *békák*, *legyek*, *fáskák*, *férgek*, igen meg faporodnak; mert ezek az állatok rothadságból léfnek, (segityén a' rothasztó meleg, ezeknek el-faporodását és tojásaiknak ki-kelesét,) a' *melegség* és *nedveség* pedig anyja a' rothadságnak. Mindenek-felett pedig fel-hetnek az említett nyavalyáktól az olyan hely-ségek, a' hol a' meg nevezett állatoknak fok-sága hirtelen meg döglük, és el rothad: mert azoknak gőze igen mérges, hathatós, és hirtelen rothasztó. Szomorúan tapasztalta vala egész Országunk

Országunk, az efféle nedves, meleg *Aernek* munkáját, az 1757-dik Éftendő nyarán, midön az Embereknek majd harmad részit, igen mérges hányással és has-menéssel járó forró hideg-leléssel el-borította vala, és fokakat e' múlandóságból az örökké-valóságban-is költöztetett; e' mellett, a' szőlőt, gyümöltsöt, gabonát-is férgekkel meg-töltötte vala; jóllehet, a' melly az Istennek meg-jegyzésre méltó különös jósa-ga volt, az ekkor termett nyüves kö-löből lett borok és férges gabonák, azután semmiféle nevezetes nyavalyákat nem tapasztaltattak okozni.

§ LXVIII.

Nehézségétől 's könnyűségétől, vagy, a' melly itt egyett tészen, *sűrű vastagságától* és *vékony-ságától*-is az *Aernek*, fok függ az Egészség dolgában. Mert az igen könnyű vékony *Aer*, sem a' mi testünket kívül eléggé forítottani, sem a' tüdöket illendőképen fel-fúvni, nem elégséges. Közönségesen ugyan az Emberek az *Aer* nehézségét és sűrűségét fokták akkor vádolni, midön testek neheznek tetfzik, és nehezen lé-lekzelhetnek. De hogy az annak épen ellen-kező tulajdonságiból légyen, tapasztalhatják tsak azok-is eléggé, a' kik mély völgyekből magas hegyekre hágnak; mert minél fellyebb mennek, annál inkább nehezednek, és nagyobb erővel lélekelnek, nevedekvén t. i. a' magassággal fellyebb fellyebb az *Aernek* vékonysága 's könnyűsége: úgy-hogy, a' mint az *Olympus* hegyéről

gyéről írja *Scottus*, *Acosta* pedig *Peruviának* *Periaces* nevű hegyén utazván, maga tapasztalta, azon ifonyú magas hegyeknek teteje-felé az *Aér*' vékonysága miatt épen nem elégséges a lélekzésre. Ellenben, a' leg-mélyebb kútakban és bányákban dolgozó Emberek, sőt azok is, kik a' tenger' fenekére le-ereszkedtenek, a' hol fokkal sűrűbb 's nehezebb az *Aér*, mint akár hol-is a' föld' színén, attól semmi változást nem érzik. Sőt, hogy télben finesebbek, erősebbek, és virgöntzabbak vagyunk, egyik nevezetes oka az akkori hideg *Aér*nek sűrűsége, és nehézsége. Egy szóval, a' vékony könnyű *Aér*nél, a' sűrű nehéz *Aer* mindenkor egészségesebb: és ha valaha ártott a' nehéz *Aer*, azt nem a' nehézségnek, hanem a' nehézséggel fokkor együtt lévő rof' gőzöknek, vagy leleknek kell tulajdonítani.

§ LXIX.

Nevezetesebb meg-gondolást érdemel az *Aer*nek tisztasága, és tisztátalansága. Mert jól lehet, minthogy láthatatlan, az mindenkor igen tisztának tetszik-is; de valójában a' hol 's a' mikor leg-tisztább-is, mindenféle porokkal, pilyhékkel, gőzökkel, férgekkel, 's a' t. elegyes zürzavar az. Gondolod ugyan egy felől a' fok kedves éagú virágoknak, füveknek, fáknak, és egyéb testeknek kiesén illatozó gőzeit; de tekintsd más felől a' fok álló rothadt vizeknek, fázazon, vízben lakó állatok' ganéjjának, hűgyának, élő és meg-döglött testeiknek (mel-

lyek

lyek a' nap' melegétől csak -nem egészen gözbe-mennek), el-rothadt fáknak, füveknek, az *Aert* vég nélkül undokító páráit; a' tüztől mindennap meg-eméltetett végheterlen dolgoknak füstöt, a' bányákból és *minerás* helyekből jövő mérges gőzöket, a' fok apró porokat, pilyhékét, férgeket, bogarakat, 's azoknak fámtalan tojásait, mellyek foként nyárban, itt alatt az *Aer*ben ufkálnak; bizony alig lehet képzelned-is, hogy nem halunk mind meg az *Aértől*, midőn azt füntelen bé-éivjuk, és az étellel 's itallal gyomrunkban-is le-nyeljük! De úgy formálta a' bölts Termézet a' mi tudóinknak, gyomrunknak belső rézeit, hogy azok holmi takonnyal füntelen bé-kenve legyenek, és ezzel, az *Aérrel* ide ment gazoknak ártalmát, el-hárítsák: De bizony fokkor úgy meg-gyílnék, úgy meg-mérgesülnek az ilyen tisztátalanságok az *Aer*ben, hogy alig vagy tellyes-séggel nem-is lehet azoknak ártalmait el-fordítani. E' pedig leg-gyakrabban meg-efik a' temető-helyekben, és Templomokban; és a' nagy Népes Városokban, foként ha álló, sáros vizek veszik azokat körül; és az épületek' nagysága 's tömörsége miatt, a' fél benne szabadon nem járhat; annyival-is inkább, ha mindenféle szemetet, moladékat az útfára hánynak; jó pervarákat nem tartanak, vagy azokat nem tisztítják; semmi víz rajtok, melly a' gázságot ki-mosha'ssa, kereftül nem foly; a' ganéjt, és meg-döglött állatoknak testeit a' Va-

F 2

roshoz

roshoz közel, kivált Dél-felől, hordják, 's a't. Innen, a' jól rendelt Városokban a' Vargákat, Timárokat, Szörsöket, Mosókat, és más féle büföhödt mühvel bánó Mester-embereket is, mindentitt a' Városán kívül folyó vizek és parakok mellé fokták tsapni. Vehetjük ezekből okát annak-is éfre, honnan légyen, hogy a' nagy Népes füstös Városokban minden Ékten-dőben többen hálnak-meg, mint fületnek: a' Falúkon ellenben többen fületnek, mint-sem meg-hálnak? E' felett, vagynak fok helyeken magokban-is, a' mi Termézetünkkel egyenesen ellenkező és fokaknak hirtelen halált-is okozó mérges gőzök-is az Aerben. Mint p o. az eleven fénnel kementze nélkül melegített fobákban, vagy pintzekben; az újonnan épült, mezfeltetett, tapasztatott házakban, míg jól meg nem fíradtanak, kivált ha a' fél-is fíradon azokat nem járta; a' bányás és *minerás* helyeken. Sokszor bizony olyan helyeket bontanak-fel a' Bányászok, hogy az abból ki-ütő gőz, egészségeket, sőt életeket-is egy pillantatban elrontja. Vagynak e' mi Hazánkban, 's másutt-is olyan kútak és barlangok, hogy a' magok gőzökkel még a' felettek el-repülő madarakot-is meg-ölik. Ki hinné, hogy ez ilyen helyeknek még fómfédsági-is egészségesek lehetnének! Az olyan pintzekben-is, a' hol fok új borok kezdenek forrani, fóként ha az alatt bé-zárva tartattak; úgy a' fokáig bé-zárva tartott kútakban, vcimekben, kriptákban, tem-plomok-

plomokban, bányákban-is, a' kik hirtelen bé-mentenek, fámáltalán egy pillantatban meg-fíradtanak: Melly onnan vagyon, hogy ilyen helyt, nem félezhetővén-el a' fél a' gőzöket, azok magokban úgy meg-vefnek, tsipösülnek, és mérgesülnek, hogy mihelyt az Aerrel a' tüdökre rohannak, a' lélekző gégeinek eretské-it, vagy egészen öfve-fügoritják, hogy a' vér köztök a' fívnék egyik feliből a' másba ne folyhasson, vagy, mint a' válaftó viz, egy pillantatban el-rággják és semmivé téfik azokat; vagy pedig maga az Aer meg-rothadván, és így minden ki-terjedő erejét el-veftvén, a' tüdöknek fel-fúvására nem elégséges. Az ilyen helyeket azért igen fükség előre jó darabig nyitva tartani, és fellöztetni; vagy ha hamar kell beléjek menni, egy néhány lángoló falma fúpot vagy egyebet vetni egymás után belé-jek; hogy így, az említett rof gőzök féllyel ofóljanak. A' Dió, Tziprus, Tífa, Tamariskus fáknak árnyékait-is igen ártalmasnak tartották a' Régiek. A' virágzó bab közt aluvó Emberek-is fokan meg tébolyodtanak. Vagynak arra-is példák, hogy a' kik a' matskákkal gyakran nyajaskodtanak és fektütnének, azoknak gő-zöktől fíraz-betegségben estenek; sőt, hogy a' fok matskák miatt egév Ház-nép el-veftt. A' tífátalan, fénnyes, motskos házakban, és házi-portékák közt-is, a' Lakofok fíntelenek, betegesek, és fokfor még elevenen rothadni kezdenek. Egy fíoval, minden kedvetlen fa-

gok, de mindenek felett a' rothadt büzföhötségek, romlására vagynak a' mi Termézetünknek.

§. LXX.

A' Régiek, nem vehervén-fel a' dolgoknak valóságos okait, e' Világon majd minden változókat az idők' járásiban, az egészségben és betegségben, a' jó és rok' szerentsében, sőt az életben és halálban-is, a' Tsillagok', kivált a' *Planeták' influxusaiból*, vagy azokból e' mi földünkre jövő nem tudom mitsoda láthatatlan erőből magyaráztanak: az honnan ma-is gyakran forog az Emberek' Éájákon: *Bóldog, vagy bóldogtalan Tsillag alatt füilletetni*. De ma más közelebb való és nyilvánosságosabb okait találván-fel a' Termézet' munkáit forgalmatofáiban vizsgálók, mindazoknak mellyeket a' Régiek a' *Planeták' influxusának* tulajdonítottak; és egyfét'smind ékre-vévén azon *influxusnak* lehetetlenségét-is, a' Régieknek ez iránt való Tudományát, mint babonás háfontalan költeményt, egézzén meg-vetettek: és így, Kalendariumból-is, ezen háfontalan *fundamentumon* bizonyos Napokhoz köttetett; Jó, jobb ér-vágást, köppölyözést, gabona vetést, italos purgátziót, haj nyirést, tsetstől válaítást, pilulát, idő változást, szerentsés, szerentsérlen napokat; mind a' Kerekyén Vallásnak, mind a' józan *Philosophiának* igen nagy tisztességére, a' jól rendelt *Republicákban* ki-törlöttek.

Hogy

Hogy a' Nap és Hóld, mind az idő' járásában, mind az egészség' dolgában nagy változásokat tégyenek, azt nyilvánban tapasztalhatjuk. De azt-is nem afféle képzelt *influxus*-sal tselekkéik, hanem tsupán tsak a' rajtuk fekvő *Aérnek* meg-könnnyítése, és meg-nehezítése által, midön t. i. azt bizonyos időben, bizonyos helyeken nyomják, vagy magokhoz húzzák Innen, minden Délben, minden Ujságra, és *Aequinoctiumokra* különös fellök-is foktak gerjedni. Az új Hóld, a' ráknak, tsigának húsát, és az állatok' tsontjainak velejét meg-lágyítja, és apaétja; a' teli Hóld ellenben, meg-tölti és keményíti. Az *Aéfonyi*-nemen a' havi-tisztulás; a' Férfiak közül-is fokakon az arany-ér többire az új Hóldat tartja. Vagynak, kik minden Ujságon vagy *Aequinoctiumkor* vért pöknek, vagy testeknek egyéb részein vér-folyást fenvednek: vagynak, kiken a' nyavalya-törés, bolondság, füladozás, fő-fájás, vesék' fájdalma, feplök, fokadékok, 's a' t. minden Ujságra, vagy Hóld' töltire tsalhatatlanul meg-ujúlnak. Találtattak a' mostani Tudósok közül olyanok, kik a' *Planeták*-nak-is illetén *Aert* nyomó és vonó, és így, nehezítő és könnnyítő erőt tulajdonítván, a' Régiek' Tudományát ebből igyekeztek újra láb-ra-állítani: De az én tudomra, még igen kevésre mehettének.

§. LXXI.

Minthogy a' *Szelekek*-is a' mi Egészségünk körül

körül igen nagy ereje tapasztaltatott eleitől fogva, látsunk már egy két sóval azokról-is. A Szelek semmi egyéb nem lévén az Aérnek egy helyről a' más helyre való omlásánál, természetekre nézve-is azon helységekben lévő Aérnek, az honnan felénk indulnak, és a' mellyeken által-jönek, természetivel igen meg-egyeznek. Az Éjszakai Szél, minthogy igen hideg, nedves Tartományokról nagy havalókon jó mi-hozzánk; egyéb iránt-is, a' Napnak az Aequatoron túl menése miatt, Őszel és Télben sokat uralkodni, igen hideg és nedves. A' Déli Szél az Aequator alatt, eső, meleg, és fővenyes Áfrikáról a' Mediterraneum, Hadriaticum, vagy Velentzei Tengeréken által-jö mi-reánk, és a' Napnak az Aequatoron innen való járása miatt, gyakrabban nyárban-is fűv, ez okból meleg és nedves: erre nézve, mindenkort igen ártalmasnak-is tartatott. Jóllehet mi nálunk, a' Szeheni és Fagarasi Havafoknak hidegsége mérsékelvén annak melegségét, ártalmában-is sokat el-véken. A' Napkeleti Szelek, mi-hozzánk Tavasszal a' nagy káraz Ásiából jönnek. Innen, ha az Euxinum vagy Fekete-tenger őket valamennyire nem nedvesitené, igen kárazok, és fél-érint melegek volnának: de így-is szemlátomást káraztanak. Az Éjszakai és Napkelet közül jövő Szelek, a' nagy káraz, fővenyes, hideg Tatar-Országokról mind eddig káraz helyeken utazván, erősen kárazok, és egy kevésbé hidegek. Az Éjszakai és Nap-nyugoti

közül

közül támadók, mint-hogy a' Német-Ország nagy Tengerről nem régen állottak-le, igen nedvesek, és gyakorta eső-is hoznak. A' Nap-nyugoti Szelek-is a' nagy Oceanum Tengerről kelnek-fel; a' honnan ha Frantzia, Német, és Magyar Országokon keresztül-jötökben nedveségekből valamit el-nem hagynának, hasonló nedvesek és fél-érint melegek volnának. E' felett, azok a' tisztátalanságok-is, mellyek az Aert undokítják, a' szelekben meg-lehetnek. Tapasztaltattak bizony néha olly merges szelek, hogy valahol el-mentenek, a' fáknak, füveknek virágjait hirtelen el-hervasztották, és az Emberek 's harmok közt iszonyú veszedelmes nyavalyákat hagytanak. Ezekből, mellyik fél mennyire legyen az Egészségnek háznos, vagy ártalmas, a' ki az Aérnek fellyebb le-irt minemüségét meg-értette, maga-is jó rendin meg-itélheti. Meg-batározott és bizonyos dolog, így ír Fr. Hoffmann, a' Természeti és az Orvosi Tudományban jártas költés Emberek előtt, hogy a' Nap-keleti szelek leg-egészségesebbek: a' Déliek és Nap-nyugotiak pedig, igen egészségtelenek. Bizonyítják ennek igazságát Celsiusnak-is ezen szavai: A' Déli Szél a' testet el-lombítja, el-áztatja és erőteleníti. Az Éjszakai-Szélről pedig ugyan-ő azt mondja: hogy az köhögést, bé-rekedést, has-szorulást, vizelet-fel-akadást csinál; a' testet fel-borzasztja; ismét, oldal-fájást és mell-fájást okoz. De az egészséges testet könnyebbé teszi, és meg-erősíti. Tapasztalták azt máfok-is, hogy a'

F 5

Déli

Déli-fél az ételbéli kivánságot el-véki, az Északi-fél pedig azt neveli.

§. LXXII.

Közönséges háznait és ártalmait a' Szeleknek, a' mi életünkre és Egészségünkre nézve a' mi illeti, azok igen sokak, és sok-félék; de mi rövidségnek okaért, csak a' következőket jegyezzük-meg. A' Szelek verik-egybe a' Tengerrel és más helyekről fel-kelő ködöket, azok vízik azokat által a' fázaz és víz nélkül való helyekre, hogy ott első legyen belőlök, és így az *Aer* a' benne úfó gázságtól ottan ottan meg-mosattassék, a' föld meg-nedvesítettessék, és termékeny legyen; az élő-állatok' itálára források, patakok, folyó-vizek, és tók legyenek. A' Szelek oflatják-el a' földről sok helyeken igen bővön fel-emelkedő rothadt és mérges gőzöket, hogy azon helyek-is felet-tébb egészségtelenek ne legyenek. Ezek mér-séklük az *Aer*nek hidegségét és melegségét, által-vivén a' meleg Tartományokból a' meg-he-vült *Aert* a' hidegebb Országokra, a' hideg Or-
szágokból ismét a' hideget a' meleg Tartományokra. Ezek mozgatják a' Tengereknek és tóknak vizeit, hogy el-ne rothadjanak. Ezek vízik-el, hogy többet ne emlitsék, a' mi tes-rünk-ből szüntelen ki-jövő meleg nedves gőzö-
ket-is, hogy a' körülöttünk lévő *Aert* meg-ne vesztegethessék. Melly jól esik az erős fel-me-
legedésben, ha valamivel csak egy kis fellöt-is tsaphatunk-is mi-magunkra, mindnyájan sok-
szor

szor tapasztaltuk. Ártalma pedig a' félnek, mint félnek, kiváltképen-való módon az erős és lebes fúvástól vagyon, a' mennyiben t. i. tör, ront, zavar, portal, fővennyel, hóval, 's a' t. mindent el-tölt: a' mi telünknek-is azon oldalát mellyet tsap, inkább nyomván és hivesítvén, mint az ellenben-téttetett olda-lát; a' nedveségeknék egyenlő keringésit nagyon el-bontja, és meg-zavarja mi-bennünk; mellyből náthák, nyilaldozások, tsontok fáj-dalma, *pleuritis*, vér-pókes, 's a' t. kottak tá-madni.

§. LXXIII.

Mind az *Aer*nek, mind a' Szeleknek ház-nait, ártalmait, és különböző természeteit így meg-értvén, élre-vehetjük már azt-is, mitsoda *fundamentumon* jövendölt így *Hippocrates*: Ha a' fázaz, és Északi feles Telet, esős és Déli fe-
les Tavasz követi, Nyárban forró és mindenféle hideg-lelések, fem-fájások, tsipázások, has-mené-
sek uralkodnak; kiváltké az Affkonyokon, és pu-hább testű Férfjiakan. Ha a' Déli feles, esős, lögy Telet, fázaz és Északi feles Tavasz követi, a' viselős Affkonyok akár mi kicsiny okból kön-
nyen idétlent félnek, vagy igen erőtlen és bete-
ges Magzatokat hoznak e' világra; mások has-menéssel, fem fájással; a' Venék pedig veszedel-
mes náthákkal bántatnak. Ha a' Nyár fázaz, és Északi feles, az Őf pedig esős, és Déli-feles léfen; Télben fő-fájások, köhögések, bé-rekedések, náthák uralkodnak; némellyek fázaz betegségben-
is esnek.

is esnek. Ha az Őf száraz, és Éjszaki-Éeles lé-
fen, azoknak kiknek nedvesebb testek van, kivált
az Affzonyoknak jól szolgál; másoknak pedig szá-
raz fém-fájásokat, forró hideg-leléseket, fő-bé-
néhez náthákat, némellyeknek pedig melancholiát
vagy fekete sárt csinál. Ha a' Nyár a' Tavasz-
hoz hasonló léfen, a' hideg-lelések sok izzadással
járnak. Ha az első idő sokáig tart, többire
bőfás hideg-lelések, -has-menések, rothadások,
nyavalya-törések, gutta-ütések, torok dagadások
léfnek: Ha nagy szárazság uralkodik; el-szára-
dások, fém fájások: kökények, néhez vizellések,
vér-has kegyetlenkednek. Ismét: Az Eftendő fa-
kaffaiban Tavasszal és Nyár kezdetin, a' Gyer-
mekek Nyárban és Őffel; a' vén Emberek, ké-
ső Őffel és Télben, a' közép-idejű Emberek; job-
ban vagnak. A' Nyavalyák közül ugyan akár-
mellyik lehet minden időben; de még-is Tavasszal,
a' meg-tébolyodás, melancholia, nyavalya törés,
vér-folyások, torok fájás, náthák, bi-rekedés, kö-
högés, mindenféle fokadékok és kelevények, és a'
kökény, inkább uralkodnak. Nyárban ezek köz-
zül-is ugyan némellyek, de a' forró, harmad-na-
pi, negyed-napi hideg-lelések, bányások, has-mené-
sek, fém fájások, fül fájások, Éjnak ki-sébesé-
dése, kemérem testnek meg-büszködése, izzadások,
gyakrabban kegyetlenkednek. Őffel pedig a' Nyá-
ri nyavalyák közül-is sokan, de a' negyed-napi és
hojzongó hideg-lelések, lép-dagadás, vízkórság, szá-
raz betegeg, néhez vizelés, has-menés, vér-has,
farszába, torok fájás, fuladozás, kolikák, nyava-

lya-

lya-törések, meg-tébolyodás, melancholia, inkább
járnak. Télben az oldal fájás, mejj fájás, ágyek
fájás, fő-fájás, pleuritis, gutta ütés, balálos ál-
moság, vesztegetik az Embereket.

§. LXXIV.

Mind ezekből, a' miket eddig az Aérnek
és Szeleknek tulajdonságiról, hasznairól, és ár-
talmiról elő-fámlálánk, önként ki-kerekedik,
hogy leg-egészségesebb Aéri hely a' vólna,
mellyben az Aer nem-is igen meleg, nem-is
igen hideg, nem-is igen száraz, nem-is igen
nedves, nem-is igen könnyű, nem-is igen tisztá-
tátalan, melegről hidegre, hidegről melegre
hirtelen nem változik; mellyet sem a' Délj
sem az Éjszaki Éel nem talál, hanem minden-
kor Napkeleti, vagy Napkelet 's Éjszak közül
fúvó Éellök élestenek. De kérded, hol lehet
ilyen helyre találni? talám tsak a' *Morus Uto-
piájában*. Mert a' völgyekben nehéz ugyan az
Aer, de tisztátalan; a' hegyeken tiszta, de hi-
deg, éeles, vékony, és gyakran változó; a'
tér-helyen nem-is igen vékony, nem-is igen
vastag, de hol igen nedves, és tellyes rothadt
gözökkel, hol igen száraz, meleg a' fok fő-
veny miatt, és porral meg rakodott; itt a'
nagy Városoknak füstli; amott a' Bányáknak
goze undokítja azt; másutt az álló büdös tók,
fertók, nagy folyó-vizek, árnyékat tartó nagy
hegyek és erdők; vagy pedig a' rothasztó Dé-
li-Éel, és fagyalató Éjszaki-Éel vesztegetik-meg.

§. LXXV

§. LXXV.

Földi Paaraditsomnak tarthatjuk azért *Aer*-re nézve az olyan helyet, melly egy kevésbé más helyeken félyül érő, de nem igen magas dombon fekszik, mellyhez közel sem magas heggyek, sem nagy erdők, sem álló tók, sem nagy folyó-vizek nintsenek; hanem lép kies berkekkel, legelő mezőkkel, virágos kertekkel, gyümöls-fákkal vétegett környül: a' hol Dél-felől lép kies tsergedező patakok, fűzokról fűz-raz fántó-földek vagnak, és a' Nap-fény/e-gész estvéig süt. Ezek minél jobb móddal meg vagnak valamelly helységben, az a' helység-is annál egészségesebb. *Feltebb hibáz pedig* (igy ír Lommius) a' Köz-nép, midőn a' helységeknek egészséges voltát a' fompék nagy folyó-vizeken építi; mert valamint gyönyörködteik a' nagy folyó-vizek a' fomat, fíntén úgy ártanak mind a' két egészségnek. Hanem az *Aer*-nek kiváltságon-való jósága, a' tisztaságban áll. Melly forint, eltebb-való a' Falusi *Aer*, a' Városinál; a' fántó-földe-ken fekvő, a' rétbelineél; a' fárázon kvő. a' ten-gerinél; a' heggyeken való, a' tok és nagy folyó-vizek mellett valónál; a' fáráz, az estősnél; a' tífata, a' ködösnél; a' nappali, az estfakainál; a' déli; az igen reggelinél, és késő estvinél.

De minthogy az ilyen jó *Aer*ü hely igen ritka, s nem-is mindnyájan s mindenkor van módunk a' jó *Aer*rel való élésben; sok kíván-tatván még egyebb-is az *Aer* mellé az életre: ú. m. Étel, ital, ruházat, bátorságos lakás,

s a' t.

's a' t. mellyeknek meg-kerzésére gyakran alkalmatófsabbak a' rofő *Aer*ü helyek; de akár-hol-is, a' fzelekről 's Éftendő' négy rékeitől-is a' leg-jobb *Aer*-is gyakran meg változván, igen kűkség léfzen már arról értekezödniünk, hogy *lebesen magunkat a' rofő Aer*-nek ártalmaj ellen-is meg tartani.

§. LXXVI.

Igaz dolog ugyan, hogy semminek ártal-mát olly nehezen mi-magunkról nem fordít-hatjuk-el, mint a' rofő *Aer*ét, mert új *Aer*t nem csinálhatunk; de ugyan-tsak van abban sok mód, hogy az ellen-is magunkon segítsünk. Ezek közt pedig leg-hatalmasabb a' régi fokús. A' Norvégiai és Laponiai Ember, a' mele-ge; az Afrikai ellenben, a' hideget nem fen-vedheti; a' Tzigány-gyermek mezitelen sikon-kázik tsattogó Télben-is künn a' jégen, a' mi-kor másokat bundában-is által-vér a' hideg. Mi-magunk-is Nyárban, mikor már a' meleghez fokunk volt, tsak egy feles-estő után-is úgy fázunk, hogy reftket egész testünk, és egybe-kotzognak fogaink; holott, mint a' *Thermome-trumon* sokkor meg-jegyzette a' Nagy *Boerkaa-ve*, olly meleg akkor-is az *Aer*, hogy ha tél-ben annyira bé-melegített házba mennénk, helyben el-ájulnánk. A' mezei tífata *Aer*hez foktakat, a' Városi tífatalan *Aer*; a' Városi-akat pedig, a' mezei el-lankasztja, és fő-fájós-sá téti. A' mezőn lakó Páftoroknak és Ka-tonáknak, az *Aer*-nek akármí hirtelen eső vál-tozása

tozása is kevés kárt téken, mellytől a' kényesebben neveltek, ezer védelemben forgnak. Egy hideghez meleghez fokott éegény Le-gény, az egész Világot egybe-vándorolja, egész ségenek meg bomlása nélkül, a' kényesebb természetűek pedig, a' fóműköd orzági Aert is megfinlik. Mind ezekből 's több ezekhez hasonló példákból, világosan meg tessék, hogy az Aert majd mindennemű ártalminak el-fordítására, leg-hatalmasabb Orvosság volna, ha Gyermekek-ünktől fogva hidegnek, melegnek, félnek, es-senek, 's a' t. egyaránt okosan foktatnók mi-magunkat. Nagyon el-vétik tehát az olyan Apák és Anyák az ugrást, a' kik azzal igye-keznek a' magok Gyermek-eiknek egész-ségét meg tartani, ha azokat még a' Napfényre sem en-gedik ki-lépni. Múlólág jegyezzük-meg ez al-kalmatsátsággal azt-is, hogy ha ki idegen Orzá-gokra akar ki-bújosni, 's módja van az idő válaftásban, erre a' Tavasz, a' Téli, a' Tél, a' Nyárnál; a' Nyár, az Őszi alkalmas-fabb; de Tavaszal-is Majus; Nyárban Augustus; Ősziel September; Télben Februarius, bá-torságosabbak. A' rof Aertü helyekre, Télben, mikor a' rothafétó meleg gözök többé nintse-nek; a' jó Aertüre, Nyárban tanátsosabb menni.

§. LXXVII.

De a' fokás mellett, Lükség lézen mi-magunkat az Aert' ártalmas tulajdonsági ellen, kü-lső eszközökkel-is segítenünk. A' Hideg ellen, igen

igen hasznos recipe: 1.) A' mértékletes meleg Szoba. Mértékletes meleget mondok; mert ha erősen bé léven az melegítve, ottan ottan ki-kellettén abból a' külső erős hidegre men-nünk, onnan megint visszát az erős melegre, e' hirtelen való gyakor és nagy változásokat, e' mi Természetünk romlás nélkül alig viselhe-ti-el. 2.) A' jó bérlett köntös jól magunk-hoz takarítva, hogy a' hideg alája ne férkez-hefsék, és a' mi testünk-ből ki-jövő meleg göz, a' mellytől vagyon egyedül akármi köntösnek melegsége, az alatt jól és fokáig meg-marad-hasson. Az efféle bérlett köntöst pedig illő lézen Ősziel jó elein, mikor a' Nyári meleg hidegre, félre, esőre kezd változni, fel-öltöz-ni; 's Tavaszal-is míg a' hideg felek és éjt-fakák tartanak, mind addig vielni. Mert a' kik ellenkező módra tselekedtenek, vakmerő nyughatatlanságokért, terhes náthákkal, kinos fluxusokkal, köhögésekkel, védelemes torok, óldal, és mejj fájatokkal, forró 's más-féle hi-deglelésekkel, fámtalan sokszor fizettenek. 3.) A' serény commotio, mellynél a' Természeti bel-ső meleget semmi jobban nem éléfti, 's nem tartja. Innen vagyon, hogy a' túnya rest Em-berek, sokkal hamarébb meg-fáznak, 's el-is vesznek a' hidegben. A' meg-fázott réft poztóval vagy egyébbel dörgölni-is igen hasznos lézen. De jegyezd-meg, hogy az erős hidegben, kivált azoknak, kiket a' hideg már által-járt, hirtelen erős commotiót tenni, épen nem

vólna bátorságos. Mert midőn az egybe-törült és meg-keményült erekből, a' belső résekben a' vér kemény mozgásra indittatik, a' lefű belőle, hogy vagy valahol meg-dugul, és *inflammatiót* csinál, vagy ki-hasítja a' gyengébb ereket, vagy pedig maga a' vér az erős rontsolódásban úgy el-vekonyul, hogy a' test erejét fenn-tartani többé elégséges ne legyen. Sokak a' példák, hogy a' kik így tselekedtnek, hirtelen el-ájultanak, sőt hogy meg-is holtanak. 4.) Az Ételek Italok közt-is azok, melyek a' vért melegítik és fehérebb folyásra indítják, a' hidegnek erejét nagyon tartóztatják. Ilyenek a' káposzta, répa, torma, mustár, hagymák, fűszerzámok, a' ferényebb erdei vadaknak és mezei madaraknak húfok, kivált sülvé; a' jó bor, égetbor, rosolis, illendő mértékkel. Ide tartozik a' kevés ital-is, mert minél sürűbb 's vastagabb a' vér, annál jobban tartja a' belső melegséget. Sokan meleg Kávé vagy Thea hörpölésel-is igyekeznek magokat fel-melegíteni; 's igaz-is, hogy a' víz melegétől előzőr jól fel-melegednek, de egy-fer'smind meg-higulván 's vizesülvén verek jobban-is, csak hamar sokkal inkább meg-fáznak. A' kényesebben neveltek okofon tselekednek, ha éjtéka, és reggel-is nap' fel-jöte előtt, 's eítve nap' le-mente után, künn nem igen járnak; mert az akkori hives *Aértől* könnyen náthát, hurutot, vagy forró nyavalyát kapnak.

§. LXXVIII.

§. LXXVIII.

Ha pedig a' hideg *Aér* egy-fer'smind nedves-is lézen, akkor nem kívül fűttő kemén-tzéssel, hanem belől fűttőkkel kell a' éobákat melegíteni, még pedig, ha lehet, jól lángoló fáraz fakkal, mert a' lang a' házbéli *Aér*-nek nedveségét magához húzza, és a' fűttel együtt a' keményen ki-vízi; egyébként pedig az *Aérral* együtt a' nedveség-is meg-meleged-nék, melly az egészséggel igen ellenkezik. Sokan, ha a' sem alhatná, az ilyen *Aérről* házban, fedetlen edényekben fűszerzámokat-is bővön tartani, jónak tartanak.

§. LXXIX.

Mikor sokáig nagy fáraz hévségek úralkodnak, olyankor azok, mellyek hivesítenek és a' rothadásnak ellent állanak, sokat használhatnak. Minéműek: a' nyugodalom, álm, tisztá jó hideg víz ital, minden-fele savanyú ízű italok és ételek, az igen főjtős izűeken kívül, a' saláta, endivia, és egyéb enni való víz ízű zöldségek, a' salétrom, éőke savó, 's a' t. A' kiket a' forulás erősen tart, minthogy a' foróságot semmi inkább nem neveli, mint a' belekben sokáig heverő ganéjnak rothadt göze, éűkség lézen, olyanokat válahtani az ételek 's italok közül, mellyek egy-fer'smind a' hasat-is lágyítják, mint a' bor-kő, húfös éilva, 's a' t. Sőt, ha ezek elégségesek nem vólnának, holmi savanyú ízű patikai *Laxatívát*-is kellek venni, leg-alább harmadnapban egy-fer. A'

Házak

G 2
Házak

Házak közül-is, ilyenkorra az alatt való nyirkas házak alkalmatosabbak, mint a' felső kontignáziók. Még pedig, minthogy a' fejezűn a' Napnak sugárait vízká fokta verni, a' fekete-fin pedig bé-íffa, és által-botsátja azokat, Nyárra a' kívül fejéren, belől feketén festett Házat, jobbnak tartja *Boerhaave*. Ugyan ez okból a' Köntös-is, ha fejezűn, nagyobb hiveséget tart, mintha más finü; a' Kalapok-is, ha felyül fejérek, alól feketék vólnának, jobb árnyéket és nagyobb hiveséget tartanak, mintha egészén fejérek vagy feketék. Továbbá, igen lépen hivesedik és nedvesedik az *Aër* azzal-is, ha a' Házak' *pavimentumát* hideg vízzel ottan ottan öntözik, vagy egyik edényből a' másba ott fok hideg vizet töltögetnek, vagy hideg vizes edényekben félyyel fris zöld füz, nyár vagy eper-fa ágakat, földö-vefőket, új ró'sa és borza virágokat tartanak; mert ezek fok hives vizes gözt foktak önnön-magokból az *Aër*be botsátani. A' lépek réteken, zöldellő árnyékos berkeken, erdöken, és kertekben való múlatozás-is, foként a' hideg vízben való ferendezés, tsuda-képen életik a' hévségben el-afott és el-tikkadt fecmélyeket. De jegyezd-meg, hogy izzadó tészel, akármi okból támadt-is véredben a' forróság, ha úgy nem akarté jární, mint régen Nagy Sándor a' *Cydus* folyó-vizében, soha ne állj; hanem várakozz, míg az izzadság magában el-múlik, és tészed gyengén hivesedni kezd.

§. LXXX.

f erő hidy vízbe

§. LXXX.

Nedves melegségét az *Aër*nek, valamint az leg-vekedelmesebb, úgy leg-forgalmatosabbban kellének orvosólnunk. De bizony, gyakran fájdalommal kelletik zemlélaünk, melly keveset tehet ez ellen minden Emberi forgalmatoság. Leg-hatásosabb *antidotum* vólna ez ellen, (ha az ilyen meg-vefett *Aër*ü helyet jó elein mefőire el-kerülhetnök. De ha azt nem tselekedhetjük, jó léfen: 1.) Sok helyeken falmából, vagy egyéb könnyen égő materiák-ból, mellyek közt a' fenyő-fa, körs-fa, tserefa, üröm, nagyon ditsértetnek, nagy langolótüzeket tenni; mellyek az afféle mérges gözöket réf-kerint meg-eméftik, réf-kerint, felet támasztván, el-öflarják. 2.) A' Házakat és házak-környéket, büdös-kö, gyanta, fenyő-magpuska por, tömjén, falétrom füsttel ottan ottan jól meg-füstölni; vagy erzettel, büdös-kö, és falétrom *spiritus*al meg-párálni. Söt, a' títra meg-gyújtatott ganéj-domboknak füstü-is fok helyeken lépek háknót terti. A' Templomokatis bizony, mellyek többire bé-zárva állanak, és temető helyeket, nem ok nélkül kezdették a' Régiék tömjénnel füstölni. Igen fokat téfen, 3.) az efféle rothadt nedves gözök ártalmának el-fordítására, a' házaknak, házi-portékáknak, köntösöknek, és a' magunk tészenek, az útfákknak, városokknak tíftán való tartása, mint azt, a' többek közt, az igen nedves kövér roé *Aër*rel élő Belgák' példája elég bi-

G 3

gé bi

gé bizonyítja. Mindezekon kívül Lükség lé-
 tén: 4.) Fejtünket valami jó Éaglokkal, leg-
 alább por-tabákkal, gyakran erősgetni; nyálun-
 kat, mellyel az olyan vezett mérég igen ke-
 reti a' gyomorba 's onnan a' vér közti által-
 költözni, forgalmatosan ki-pökdösni: vértünköt
 holmi gyenge izzasztó, és a' rothadástól ótal-
 mazó Orvosságotskákkal ottan tisztogatni,
 's erősgetni, minémük a' jó Etzet magára-is,
 de kivált Terjékkel, Rutával, *Marrubium* vagy
 Pezertze füvel, Ezerjő füvel, *Calendula* virág-
 gal, 'sályával, 's a' t. el-kézítettett; minden
 savanyú *Spiritusok*, *Tincturák*; a' jó Bor; jó
 kedv; bátor Szív; 's több effélék.

§. LXXXI.

Utóljára, meg-tartásra méltó dolog léken
 még az-is; hogy a' Éaraz-betegséget, nyavalya-
 törést, gutta-ütést, viz-kórságot, negyed-napi
 hideg-lelést, nehéz köhögést, rút folyó-sebeket,
 's más terhes hozzás nyavalyákat, mellyek a'
 jó vérnek és *Spiritusoknak* meg-fogyatkozásából
 Éarmaznak, akkor-is, midőn minden Orvossá-
 goknak hafontalan el-próbálása után tellyeség-
 gel meg-orvosolhatatlanoknak tartattak, tsupán
 csak a' régi meg-fokott *Aérnek* változtatása,
 vagy a' Betegnek egyik helységből a' másban-
 való által-menetele, és. ott mulatása, Éama
 nélkül sokfor meg-gyogyította. *Pessimum Cae-
 lum est*, (igy ír Cellus,) *quod aegrum facit*,
adeo ut in id quoque genus, quod Natura pejus
est, in hoc statu salubri mutatio sit. az az: Leg-
 rokább

rokább *Aér* az, melly a' Nyavalyát Éulte,
 úgy hogy ilyenkor, meg azzal-is, melly Ter-
 mézete Éerint alább-való, hafnos legyen azt
 el-tserelni. De emöl máfutt bővebben-is fo-
 gunk Éollani.

ÖTÖDIK RÉSZ.

AZ ELEDELEKRÖL ÉS ITA-
 LOKROL.

§. LXXXII.

A' mi Testünk, midőn Anyánk' Mé-
 hében fogantatik, egy köles-Éemnél nem
 nagyobb; de tiz nap múlva mindjárt egy árpa
 Éemet; egy hólnap múlva, fél *drachmát*; há-
 rom hólnap múlva, hat *lotot*; hét hólnap múl-
 va, négy fontot; kilentz hólnap múlva, tizen-
 egy fontot meg-nyom. E Világra való Éület-
 terésünk után-is hafonló sebességgel nevededik
 mind nagysága, mind nehézsége; mig 20.
 vagy 30. Éftendős korunkra 150, söt 200.
 fontra-is fel-léptünk. Valami fogantatásunktól-
 fogva ez ideig Testünkhöz adatott, a' mind
 az Ételből és Italból lett: és így tsak-nem
 egeÉ Testünknek a' meg-enni és innya-való
materiákból kelleetik formáltatnia. De azután-is
 az erős munka, éhezés, betegség, sokfor min-
 den húsunkat és nedvességeinket úgy el-apaÉt-
 ja, hogy alig akad-meg borünk tsontainkan; de
 ha ételre kaphatunk, rövid idő alatt minden
 el-veÉ

el-vefűtett hűfűnk és erők ismét helyre áll. E' felett, egészséges korunkban-is Testünk ki-vül a' köntöshöz és egyébhez való furlódás, belől a' vérenek sebes folyása, a' fok hajladozás, törödes, fűntelen koptatja, vászalja: a' nedveségek belőle minden-felé nagy mértékben takarodnak-ki; tsak a' bőrön láthatatlan formában mindennap négy, öt font ki-gözőlög: úgy-hogy, az egész Testnek rövid idő alatt önként el-kellene apadni, ha az Étel és Ital által ottan ottan meg-nem újítatnék. Tapasztalt dolog továbbá az-is, hogy 24. órák alatt, ha új *chylussal* fel nem elegyítetik, egész vériünk meg kezd tsipősülni, és rothadni. Mindezekből meg-terezik, melly el-múlhatatlan háfna legyen az Eledeleknek és Italoknak, nem tsak az Egészségre, hanem még az Elet-re nézve-is: és hogy az Étel és Ital egyedül az, a' mi által fenn-tartatunk; a' más öt nem Termézetű dolgok pedig, tsak segítségék, hogy az Ételből és Italból, a' mi Testünk maga nevelésére és táplálására, alkalmas *materiát* készíthessen.

§. LXXXIII.

Ugy-is tapasztaljuk, hogy leg-nagyobb fogalmatosságot, az Ételnek és Italnak keresése és meg-válakítása iránt, öntött a' Termézetnek Bölts Mestere minden élő-állatokban. Mik legyenek pedig a' meg-ehető, mik a' meg-nem-ehető dolgok, azt ugyan némü-némü rézből a' Termézet-is *de-falja*; de az Okosság világosabban

sabban tanítja. Alkalmatlanok ugyan-is a' meg-ételre: (1.) Valamellyekben tápláló nedveségek nintsen: mint az *aër*, föld, kő, értz, ruha, papiros; viz, só, magokra. (2.) Valamellyeket a' gyomor meg-nem emészthet, mint a' tsont, portzogó, fa, a' gyümölsőknek kö-ke-ménységű magva, és külső háraz hártájaja, a' főr, furok, viasz, háraz enyv, s a' t. úgy azok-is, mellyekben igen keletű, fojtós, favyányú, büdös, okádtató, *purgáló*, vagy egyébként a' Termézetet irtóztató, a' vért hirtelen felettébb fel-gyújtó, meg-rothasztó, vagy egybe-alutó erő vagyon. A' meg-ehetők közt pedig leg-alkalmatossabbak, és a' mi Termézetünkkel leg-jobban meg-egyeznek azok, mellyeket a' gyomor vagy nyersen, vagy igen együgyű és könnyű kézület, az-az, sütés, főzés, keles, rántás, áfalás, meg-elegyites után kedvesen el-fogad, könnyen meg-emész; mellyeknek leg-kevesebb ízék és fagyok vagyon, és a' belekben-is leg-kevesebb leprőlékek marad-fenn.

§. LXXXIV.

Maga az UR ISTEN a' mi Első Szüléinknek Eledelekre rendelte vala tsak a' Plántákat. Így füll ugyan-is, 1Mós. 1. §. 28. *Imé, adottam néktek minden mag-hozó fűvet, melly vagyon az egész Földnek fűnén; és minden gyümöls-teremő és mag-hozó fát, hogy azok legyenek néktek Eledelekre.* És én úgy tartom, hogy valamig az Édennek minden kívánatos és hasznos fűvekkel,

füveknek magvaival és gyümölcseikkel gazdag Kerubim multartanak, ezeken kívül egyéb eledelet nem-is próbáltak. Minekutánna pedig pártországokért e' Ditsőséges Kertből ki-tsapatának, s a' körül lévő helységben magok tápláltatásokra elégséges és alkalmas füveket, és gyümölcs-termő fákat nem találtak volna, kéri telenitettek az efféléket nagy munkával plántálni, vetni, szaporítani; és hogy a' tövis, bogánts-kóró, és egyéb rosz bűrjánok azokat meg ne fojtsák, szorgalmason gyomlálni, tisztogatni, kapálni, irtogatni: és így, az Ő Felségétől fejekhez tsapatott Átok szerint, véres veréjétekkel enni a' magok Eledeleket. Sőt, kétség-kívül, nem sokára a' juhoknak tejét-is meg-kezdették enni; mert a' mint ugyan ott, R. IV. §. 2. fel-jegyzette Mó'ses, az Ádám két Fiai közül, Kain Föld-mivelésre, Ábel pedig Juh-pártorságra adták magokat; mi végre tartottak volna pedig annyi juhokat; ha legalább azoknak tejét nem érték volna; elégséges okát alig találhatjuk.

Igy tartott ez, kiváltképen az Istenfő Seth' Nemzetségeben, egészen az Özön-vizig; a' mikor o'zrán a' hófűz Eső, 's a' Tengernek majd Éltendeig a' Föld' éinén heverő lósvize el-főványitván a' Földet, és így, a' Plántákat-is igen fővannya, vaddá téven, megengedé a' Nagy Jóságú UR ISTEN Noénak, 1. Mós. IX. §. 3. hogy minden mozgó és élő-állat lebejessen nökié eledelekre.

De

De nem sokára el-kezdvén szaporodni az Emberek a' Földnek éinén; sokan vándorlásra, új lakó-hely keresésre adák magokat; melly miá nem lévén módjok a' Föld-mivelésben, és Barom-tartásban, az alatt el-főkván a' munkától-is, jollehet a' ferényebbek holmi vadakat néha fogtanak, de a' többi a' Plántáknak gyökereire, magvára, fűvére, a' fáknak gyümölcseire vízűá-szorultanak. Innen, az *Arcadiabéliek*, *Mákkal*; az *Apiusok* és *Thyrintbiusok*, *Vatzkorral*; az *Athenasbéliek*, *Figével*; a' *Medusok*, *Mondolával*; az *Indusok*, holmi Nádgyümölcse; a' *Persák*, *Cardamomummal*; a' *Carmannusok*, *Pálma-fa gyümölcse* éltenek; a' *Strabo*, *Aelianus*, *Solinus*, *Herodotus*, *Méla*, *Plinius*, bizonyosság-tételek szerint. Amerikában is a' *Brasíliaiak*, 1497. Éftendőig, KRISTUS URunk' Születése után-is, mig t. i. a' Spanyolok reájok találtak; méznél, gyökereknél, és gyümölcseknél egyebet nem ettenek. Sőt, még ma-is Ásiában, *Balfora* nevű Várostól egéző a' *Ganges* folyó-vizéig, melly tart közelt 1000. Mérföldet, sok ezer Emberek, mint a' barmok, tsak Plántákkal élnek. *Boerhaave*.

§. LXXXV.

Mi, véleük ma az Eledeleknek *materiáját*, rész-szerint a' Plántákból, rész-szerint az Élő-állatokból. A' Plántákból vett Eledelek Hat félek: [1.] *Lifé-váltható Gabonák*. [2.] *Hüvelykes Vetemények*. [3.] *Gyökerek*. [4.] *Zöldségek*.

[5.]

[5.] *Gyümölcsök.* [6.] *Gombák.* Mind ezeknek ha mi kedvetlen ízek, fájok, és ártalmas tulajdonságok volna, igazgatjuk a' *Fűszerekkel.* Az Élő-állatokból vett Eledeleket is Öt *Classisokra* lehet szakítani: [1.] A' *Hús.* [2.] A' *Téj.* [3.] A' *Tojás.* [4.] A' *Halak;* és egyéb *tsúzó-máso állatok.* Ide vámlalom [5.] A' *Mézet-is,* mint-hogy ez-is élő-állatoktól kétfittetik. Minden Eledelek' közönséges fűszere. Éama gyanánt vagyon a' földből ásatott, vagy vizből főzetett *Só.* Ezeket illy rendel külön-külön fel-vévén, lássuk, mellyik mi-féle termékettel bír; és a' érint kinek 's mikor hasznos, vagy ártalmas?

A LISZTÉ-VÁLHATO GABONÁK RÖL

§. LXXXVI.

Euripides úgy tartotta, hogy az Ember életének tápláltatására Kenyérnél és Víznél egyéb nem kívántatik; és valami ezeken kívül vagyon, inkább tsemege, mint-sem étel. Tapasztaljuk magunk-is, hogy mindent hamarabb meg-únunk mint a' Kenyeret; és ugyan ritka 's tsuda Termékétü Ember az, a' ki a' Kenyeret nem éretti. Idvezítünk-is az URI Imádságban egyebeket el-hallgatván, így parantsolja, hogy imádkozzunk: *A' mi mindennapi Kenyerünket add-meg minékünk ma:* Illő azért, hogy mi-is az Eledelekről akarván szólani, legelőször

először azokat a' Gabonákat vizsgáljuk-meg, mellyekből Kenyér kétfittethetik.

§. LXXXVII.

Ezek közt leg-első a' *Búza:* a' mellynek egynehány-féle nemei vagynak ugyan; de mind azok hasznokra nézve, egymástól keveset különböznek. Leg-jobbnak tartatik mindazáltal, a' mellynek fene sárga, vagy veres színü, síma, teleyes, fényes, kemény; úgy-hogy, ne könnyen lehessen el-harapni; belől igen fejer, tömött, jó hagú, jó ízü; és ha meg-rágnák, a' nyálat meg-kövériti; a' melly közép idejü. Az igen új búza, nyers és nehéz eméltethö; az igen régi, el-afott, meg-mojosult és fagósult. Hajdan mikor az Emberek leg-előbb Búzára kaptanak, egyátallyában *csak magára, vagy vízben meg-főve ették azt.* Ma-is sokan éretik ezzel, meg-mézelve, így tsemegélni. De igen egészségtelen; mert a' gyomorot feletrébb meg-terheli; és míg meg-eméltödhetik, el-peshedvén, kéllal a' gyomrot és beleket fel-fújja; a' belölle kézült *chylus-is,* enyves vastagsága miatt, a' belső rézekben meg-dugul, és sok egyéb terhes nyavalyák közt, korulást, hasnak puffadt keménységet, füladozást, szemvilágnak el-velését okoz. Azután, míg a' Malmot fel-találták, *Mó-sárban előre meg-törték, és így liszté tévén, pépet főztek, 's pogácsákat sütöttek belölle.* Így, minthogy a' gyomorban hamarabb hig nedvelséggé válhatik, nem épen olly ártalmas, mint fémul; de ugyantsak megmarad

marad enyves, vastag nyúlósága az abból ké-
fűlt *chylus*nak. Erre nézve, ez-is [1.] a' gyom-
ornak és beleknek belső részeiben meg-ragad,
azokat holmi takony forma tsirizzel bé-keni,
a' *fibrákat* benne el-lágyítja; és így, nem-
csak az ételbéli kivánságot, és az eméttő erőt
törli-el, hanem, meg-gyűlvén, meg-peshedvén,
és etzetesedvén ezen taknyos tsiriz, a' belek-
nek oldalain és rántzaiban, has-rágást, *spasmus*-
okat, felet, forulást, has-menést, vér-hast-is,
's a' t. gyakran tsinál. [2.] A' májban, lép-
ben, *glandulák*ban, és máltt az edényeknek
foróságaiban meg-dugul. [3.] Az egész vért
meg-nyúlósítja, és taknyosítja; mellyek miatt
időre az egész Test el-lágyul, el-erőtlenül, el-
sárgul, el-taknyosul; és így, mindenféle Nyá-
valyáknak fékkévé lézen: a' mint mind eze-
ket a' Gyermekekben, puhább Leányokban,
A'zónyokban, és némelly nyalánk Férfiakban-
is, kik efféle pépekkal, pogátsákkal, fánk-
okkal, és egyéb keletlen réztaművekkel, édes,
lágy, simító ízekért, kényes inyeknek szeretik
gyakran kedveskedni; fájdalommal szemleljük.

Ezek indították-fel kétség-kívül az Embe-
reket, hogy kezdenének időre az iránt-is gon-
dolkodni, hogy lehetne a' testből ezen eny-
ves nyúlóságot ki-venni, és így, kenyérré sütni
azt. E' végre leg-hatalmasabb éfköznek talál-
ták a' *fermentatiót*, vagy meg-keletést. Ez,
ma három-képen lézen, seprővel, kovázzal,
és komlós-korpával, vagy tzökkel. A' kovázzal,
a' seprő-

seprőnél; a' tzök, a' kováznál, az emlitett
enyves vastagságot jobban el-olvasztja, mint a'
kenyérnek mor-salódó beliből világosan ékre-
vehetjük. Innen, a' kovázos kenyér, a' seprő-
sónál; a' komlós-korpával vagy tzökkel sült,
a' kovázosnál; egészségesebb-is, kivált a' gyen-
gőbb gyomrú, *phlegmaticus*, erőtlen, beteges,
vértég-ülő, tanuló, és akármilyen okból magokat
keveset *comm-veelő* személyeknek. De a' mun-
kás Parasztoknak gyomrát és erejét, a' nehe-
zebb emészthető, és vastagabb enyvesebb vért
tsináló kovázos kenyér, jóval jobban tartja.

§. LXXXVIII.

De akármellyik módon sült Kenyér-is,
egészes és egészségtelen voltára nézve, sokat
fokott különbözni:

(1.) A' Búzának mivolta ferint: mert a'
fejér-fémű, rogyás, pergelt búzának, izetlen,
sikeretlen, kevesebb és rosz vért tsináló ke-
nyere lézen: annyival inkább, ha mojos vagy
dohott volt az; a' vért-is rothadásra vonja.
Értsd ezt, az állott, mojos, régi lisztől-is.

(2.) Az őrlésre nézve: mert a' sebese-
n forgó malom-kövek nem sokára meg-meleged-
vén, a' lisztet-is el-pergelik; a' mellyek pedig
lágyak, és porlók, kö-porral a' lisztet meg-ele-
gyítik; melly a' gyomor és belek érzékeny fi-
brainak, nagy alkalmatlanságot érezhet.

De (3.) A' sűtéire nézve-is, a' kenyerek
egymástól sokat különböznek: Ha t. i. a' Ték-
tát [A.] Tisza forrás és folyó-vízzel, vagy álló-
kút

kút és só-vízzel dagasztották; mert az álló, rothadt bűdös víznek Kenyere-is bűdös, és rothadt, (melly kerint, ha valamire, ugyan ék-séges volna a' Kenyér-sütésre jó vizet keresni.) [B.] Ha nem elég jól, vagy igen meg-sózták: mert a' sotalan Kenyér nem csak ízetlen, hanem mind a' gyomorban, mind azon kívül hamar meg-rothad; az igen sos, fompúságot okoz. [C.] Ha felettebb, vagy jól meg nem dagasztották: mert a' felettebb való dagasztás, fájfalsá, nehéz emészthetové teszi a' Kenyeret, mellytől a' gyomor-is meg-púffad: ha pedig jól meg nem dagasztják, sem a' liszt, sem a' só nem elegyedhetik jól el benne; a' meg-keles-re is alkalmatlan lézen. [D.] Ha a' Tésztát jól meg-nem költ, vagy felettebb el-posadt: mert ez felet, rágást, nyilaldosást, rothadást okoz a' belső rézekben, 's kevesebb-is táplál, amaz pedig a' keletlen Tésztamüvnek §. XXI. le-irt tulajdonságit követi. [E.] Ha jól meg-nem sült, vagy felettebb el-égett: mert a' sületlen Kenyér olyan, mint a' keletlen; az igen el-égett pedig forit, és mint a' Kenyér-haj, dúrva, fekete, melancholicus vért csinál. [F.] Ha tűzhelyben vagy kementzében sült: mert a' tűzhelyben alig süthed azt jól, és egyenlőképen meg: De a' fázaz jól langoló matériával hevült fázaz kementzében sült Kenyér-is, a' penészes nedves kementzében sülnél, (kivált ha valami füstölő rothadt penészes falmával, vagy máddal melegítették azt,) jóval előbb való; minthogy

minthogy a' kementzének goze a' Kenyeret-is egészen meg-hatja.

Továbbá (4.) Ugyan azon egy kenyér-is a' maga ideje kerent önnon magától fokot különböz. Mert az új meleg kenyér a' gyomort felettebb fel-fújja, a' ebfaszt surüvé teszi, a' vért meg-feketi és csak nem egyben alutja, a' spiritusokat meg-fojtja, az egész testet el-bádogyattja, a' vízleitet fel-akattja; fő-ke-delgést, liv-dobogást, fulladozást, sőt gyakran, hirtelen halált-is okoz, mint ezt, ha a' rövidség engedn, sok példakkal meg-bizonyíthatnok. Erts ezeket egyéb tértanemü sülteknek forron való faldoklásáról-is. Intetnek ez alkalmatoisággal a' Sütök-is; hogy mihellyt ki-éedik a' kenyeret a' kementzéből, azonnal jól bé takarják, andyival-is inkább hideg helyre ne tegyék, hogy a' kenyérből ki-gőzölő meleg parát; melly az inakba levő spiritusoknak védelmetes ellensége, az érnek hidegsége benn ne rekedje, Galenus és Avicenna leg-jóbbnak tartják a' másod napi kenyeret. Mert ha igen meg-keményül, nehezebb emészthető lézen 's a' gyomorban-is tovább múlar; a' honnan a' jó Tselédes Gazdák, tselédek fámá-n, és az erős munkát tevő Paraktok magok fámára-is, a' kemény kenyeret, inkább választják. Ha pedig a' kenyér, a' régiség miatt már meg-is penészesült, a' meg-ételre alkalmatlan; mert a' vért meg-vefregeti. Va-gyon Svécziában és Norvégiában olyan feleke-

nyér-is, melly a' mint *Babrens* a' *Guelpherbitumi* Fejedelmi Udvarnak minapi Fő Orvosá írja, 40. Éftendeig-is el-tart romlás nélkül, és minél régibb, annál jobb ízi: más Tenger mellyéki tartományokban-is sütnék az Indiákra utazó Hajókok Éámára holmi durva ro's-kenyeret, mellyet *Biscottusnak* hívják, melly egy néhány hólnapokig meg-áll rothadás nélkül.

§. LXXXIX.

Utóljára, különböznek a' Kenyerek *materiajok*ra nézve-is. Vagyon olyan kenyér, mellyet tízra éemelt Búzából és a' korpájától tökéletesen el-választatott liszt-langból készítenek, mellyet a' Régiék (a *feligenda*) a' megválasztástól *siligineusnak* neveztének. Ezt sokan leg-jobbna tartják. Így-is, hogy a' mennyiben ez az a' vér közü majd egészen által mehető *materia*ból áll, igen bőven táplál, és, ha jól meg-kolt és sült, könnyü eméltető-is. Innen a' Gyermekeknek, betegség, vagy vér folyás miatt el-erőtlenedett, el-zaradt Embereknek igen háznos. De ha ki effélével hozzáfalon él, gyenge lány kövérségével, a' gyomrát és beleit nagyon el-gyengíti, és, mint-hogy az ebből fenn maradt vékony seprőlék a' beleknek töredékjében meg-ragad, és kevés volta miatt későre-is vetterhetik ki az árnyékba, a' belső részeknek melegétől, nem sokára igen meg-rothad, meg-buzhódik, és rothadt gőzivel a' vért-is bizonyoson meg-vertegeti. E' féle lisztből sutik a' *Biskotakat*-is. De

mint-

minthogy gyakrabban nádmézzel és tojás-fékekkel-is meg-elegyítik, még kedvezőbb ízűek; e' mellett a' kétféle sütés által enyveségeket-is annyira le-vertezik, hogy minden eddig-elé esmérletes eledelnél könnyebb eméltetőeknek, saporábban és bővebben táplálóknak nem ok nélkül tartja azokat *Boerhaave*.

Vagyon (2.) ennél egy kevésé vastagabb, de ugyan csak tízra búza lisztből készült kenyér-is, mellyet *Plinius*, *Columella*, és más régi Deákok *similiának*, *similagonak*, a' micink *Semlyének* neveznek. Ez az elsönél az életre fokkal háznofabb. Elnek velle mint kenyérrel; de ételben-is, rezelve 's másként, gyakran éokták tenni. Innen *Marcialis Poëta* így ír róla:

*Nec poteris dotes similiae numerare, nec usus,
Pistori toties cum sit et apta coquo.*

Ezzel, a' nálunk nagyobb éokásban lévő lép fejer kenyér, kivált tzokkal sütvé, egészen meg-egyez. De vagyon (3.) olyan búza kenyér-is mellyből a' korpának csak vastagsága valóztatott-ki, Ezt a' régi Deákok *Panis cibarius*, *secundarius*, *domesticus*, *confusaneus*, a' *aternek* nevezték; mi jó köz-kenyérnek hívjuk, az Udvarokban *második tzipónak* nevezik. Ez, jól-lehet a' korpában tápláló erő nintsen, de a' két elsönél még-is egészségesebnek tartatik minden rendbéli Embereknek: mert a' korpá sovány, éles darabosságával a' gyomorban és

H 2

belek-

belekben meg-ülepedett nyvcs, taknyos tá-
tatalanságot le-törti, ki-hajja, és a' fibrákat
öfönözven, erősebb 's kaporább mozgásra
indirja; mellyel nem csak az eméltést és a'
*chylus*nak a' tejes edényekben való bővebb és
szabadabb által folyását hatalmason segíti, ha-
nem a' meg-maradt sepröleknék, míg meg-
bűfhödvén rothadt gúzzival a' vért meg véte-
getné, ki-vetterését-is derekafon lietteti. Már
pedig mind ezek az egészségnek nem kevés
elő-meneteire főlgálnak. Vagyon ennél sokkal
korpásabb fekete kenyér-is. Ebben minél több a'
korpa, annál kevesebb a' tápláló erő, és ke-
ményebben tiztítja a' beleket. Innen, ez a'
fok vérü 's heverő Embereknék, kik a' hízás-
tól, és a' vérnek felettebb meg-bővüléséből
eredő nyavalyáktól tartanak, úgy azoknak-is,
kik forulással gyakran bűsködnek, jóvaltatik.
De jegyezd-meg hogy effele kenyérral a' gyom-
rot igen meg-tölteni lona tem hátorságos:
A' fázaz es torró Termézetűek pedig, és a'
kik vérhasban vagynak, ezzel epen ne éljenek;
mert ez a' vérnek tsipótséget elegendő édes
*chylus*sal oltani nem tudja, a' beleket-is meg
jobbán ki-sebesíti.

§. XC.

Hogy a' Kenyeren kívül egyéb tétra-
mivékrol-is, mellyeket külön-külön itt fok
vólna elő-hordani, ítéletett rehesünk, jegyez-
zük-meg, hogy mind azok, akármí nével ne-
veztettek, az egészségnek több kárt tésnek,
mint

mint háfnót. De ugyan csak, ha választás
akarunk azok közt tenni, kevesebbet ártanak,
a' mellyek költ tétrából vagynak, a' keleten
tétrából készülréknél; a' sülték a' főrtéknel;
a' szabad *aërbe* sülték a' főrték a' írba
rá-cottaknál; mert a' pergelés közben meg-
kelettedett, tsipósult sir keferü böfödözéket,
gyomor és bel-béli rágó fájdalmakat, vér hast,
colicát okoz; és a' vért hasonló keferü tsipós-
séggel meg-rontja. A' tojás és tej a' tétrának
tápláló erejét nevelik, nyvcs vastagságát-is
oflattyák; innen a' tojással és réjjel készülrék-
is a' tiéta vízzel gyúrtaknál elebb valók.
Ugyan ez okból, a' mézes és vajás tétra né-
miek is nem vólnának meg-vertendők, ha a'
gyomorban oíly hamar meg nem keletredné-
nek. A' Nád-méz és süzércfámok az egyéb-
ként egés-egés *confekté*ket alább valókká nem
tesik, de a' írba sültéknek keferü tsipótsé-
get nevelik. Rövideden, hogy *Schizius*sak ezek
irant mindent ki mondjak: „Az effele tseme-
„gék és trágyázott eledelék a' Szának ugyan
„kedveiek, de az egészségnek felettebb ártal-
„masok. Mert azon fok fele *materiá*knak, mel-
„lyekből készülnék, egybe zagyvalása a' gyo-
„morba nagy háborut berez, es az édesek fár-
„vizzé, a' savanyuk és hídégek takonnyá, a'
„vastag, föld természetűek pedig fekete fár-
„rá változnak.

§. XCI.

Utóljára jegyezzük-meg a' Kenyéröl még

H 3

ez

pp. 11. *Capitulum de...*

A' fázaz es torró Termézetűek pedig, és a' kik vérhasban vagynak, ezzel epen ne éljenek;

ez egyet, hogy kenyérral a' gyomrot felettebb meg-tölteni minden eledelkkel való meg-terhelésnél veszedelmesebb. Mert midőn az rész-kerint az italból és gyomorbeli nedveségtől, rész-kerint az ő jukaiban igen bőven lakó és a' belső részek melegítől meg-ritkult árnyék ki-sefíti a' gyomrot, hogy annak fibrái egészen, el-erőtlenednek; a' vérnek folyása-is a' körül lévő részekben meg-dugul; a' mellynek ürege-is meg-körülván a' lélekzelés igen el-nehezedik, sőt néha az Ember egészen meg-is fullad.

§. XCII.

A' Ro's - Kenyér a' Búza-kenyérről egész Európában közönségebb; de enyvesebb, tömtebb, durvább, nehezebb emészthető, és porán meg-savanyodik és etzetesedik, sok élet, rsinál. Innen a' veszteg ülő, gyenge ki-vált *hypochondriacus*, vesé vagy hojag-béli kövel hajoskodó arenás Embereknek igen egés-ségrelen. A' munkás és erős gyomru Szemellyeknek pedig, ha finte nem táplál-is olly bőven mint a' búza, jó eledel, főként ha korpájától egészen meg nints tisztítarva. Mert az ebből kékülő vastag enyves *chylus* és vér az ő kemény és tágas edényeikhez nem csak fépen illik, hanem savanyúsága által a' vérben az erős munka közben rámadó hévséget és az abból következő rothadságot-is hatalmason enyhini. Búzával meg-elegyítve más-k-is hafonoson élhetnek velle. De a' Ro-s-lítnek ke-ltlen tártájából kékülő Székely mézes pogácsa

epen

/ Székely mézes pogácsa, ugy

epen kapások horozzához, nem pedig árnyék-ban ülő kényes Embereknek gyomrához való

Tsuda dolgot beszélnek Fr. Hoffmán. L. B. van Swieten Ur, Behrens, és más irók a' ro'snak meg-vefert gombás-éreméről, mellyet némel-lyek ro's-nyjának-is hívják, hogy t. i. annak meg-ételetől, mint Eányü mérgetől, sok Em-berek nagy kinok közt el-veftek.

§. XCIII.

Az Alakor (zea, spelta) a' régieknél két-féle volt, egyik minden tokban egy émet, a' másik kettőt foglalt. Az elsőnek kenyere't feketének, gazosnak, izetlennek írja *Sebizius*: a' másodiknak kenyere't pedig fehérnek, könnyűnek, jó-ízűnek, könnyű emészthetőnek, a' búza kenyérről ugyan alább-valónak, de a' ro'snál elébb valónak mondja. Ezzel még ma-is *Rhenus* mellyeki tartományokban sok helye-ken élnek A' Rómaiak-is, a' mint *Plinius* fel-jegyzette, eleinten 300. ékrendők alatt effé-le kenyérről éltek, és hívták ezt Fárnak (*a frangendo, unde et farina*) mert a' malmok fel-találása előtt mo'sárban kókták vala a' ga-bonát léte törni.

§. XCIV.

Az Arpa egy-néhány féle. Jobb az Ősi a' Tavafinál. Választani kell a' melly lép fe-jér, nagy kemű, sima-haju, nehéz, jól meg-ért, a' fővés közben nagyot dagad: mert az éretlen, ragyás, apró, fonnyatt kemű a' kor-pánál kevéssel ér többet. Haénára nevezg kü-lönö-

H 4

lönö-

lönösön arról ditsérik a' régiek, hogy a' vért nem bőviti olly hamar meg, mint a' buza, még-is eléggé táplál, nints affele enyveség-is benne, mellyel a' buza és ro's fokoknak ártanak; meg sem etzetefedik, felet sem tsinál, mint a' ro's; hanem vékony, hig *chylus*, jó fele vér és tiéta *spiritusok* készülnek belöle. E' felett, liveíti 's nedvesíti-is a' Testet, sőt a' *Boerhaave* ítélete szerint tájdalom enyhítő erő-is van benne. Innen fok felé képen-is fokták az árpát eleitől fogva közönséges hasonra fordítani. Eltenek 's elnek még ma-is azzal kenyérnek, pépnek, kásának, sernek, főtt viznek, *polentának*, mellyet a' régiek kávé helyet hörpöltenek. Az Arpa-kenyér sovány és durvasága miatt ma csak a' szegényebbek parafatok eledele. Ha egy kevésé korpás, a' béleket képen tisztítja és gyakor derek székeket tsinál. Innen *Baglivius* nagyon ditséri azt a' közhéves, náthás, *hypochondriacus* Embereknek, és az olyan *Akronyok*nak, kiket a' hólnapi vér-folyás igen nagy mértékben tart. Az Arpa kása és pép eleitől fogva igen fokott eledel volt, és minden rendbéli egészséges, beteges Személyeknek egyaránt hasznoson tartatott. A' régiek, ma-is a' Frantziák és Olofok, a' meg-hajalt árpát hideg vízben, lisztől meg-mosván, édes gyökeret, málosa-zó-lót, koményt, anis-magot tétnek hozzá, némeltyek kaprot, peter-sellymet, pár-hagymát-is vetnek hozzá, és így frisz tiéta vízben hőkésőbb vagy

vagy rövidebb időig meg-főzik, a' mint t. i. annak le-főtt levét itatra csak komóság enyhíteni vagy egyfesz mind táplálásra-is akarják fordítani. Ha pedig pépet akarnak készíteni belöle, egy kevés etzettel, sóval és olajjal fel-elegyítven addig főzik, míg leve jól meg-fürüdik, és akkor süro-edényen által sünik. Ezt minden ételek felett egészségesnek mondják *Hippocrates* és *Galenus*, kivált a' forró természetű, és forró nyavalyában lévő Embereknek. Némeltyek a' felig tiéta vízben meg-főtt arpa-kását nyúlós levitől hideg vízben meg-mosák, és hús lévben úgy főznek azután pépet belöle. Ez-is igen egészséges és jól-tápláló eledel.

§. XCV.

A' Zabból-is, az Ézaki hideg tartományokba, 's mi nálunk-is a' havatos sovány helyeken Kenyeret és pogácsákat-is sütnék. De igen rohe izü, durva, nehéz emélthető és kevésé tápláló eledelek. Kevéssel elébb valók a' zab-kása és zab lisztből fot pép-is. Vagyon ugyan mind ezekbe valami kevés tápláló erő; de a' gyomorban és belekben meg-rothadnak, meg-etzetefednek és igen fok felet tsinálnak. A' forró és Éراز természetűeknek mindazáltal, savanyuságokkal, melly liveít és a' rothadásnak ellent áll, jól használhatnak.

§. XCVI.

A' Köles olly Éراز és sovány természetű, hogyha a' külső aer és fél nem éri,

fáz Fédendeig-is, el-áll rohadás nélkül; és ha a' húst meleg nyári napokban belé temeted, sokáig meg nem bűdösül. Frantzia Országának némelly sovány részeiben *Companiában*, *Valcomiában*, mi köztünk-is sükségnek idején kenyérré és pogácsává-is sűtik: és míg meleg, jó ízű édesnek mondják. Egyéb iránt igen durva, sovány, erőtlen, izetlen: rosz tápláló, forító és szárító. Ha meg-hajalva vízzel vagy tejfel kásának meg-főzik, az erős gyomornak és sok munkát tévő testnek hasznos 's nem-is rosz ízű eledel. Ezen hűron pendül a' *Tatárka* vagy *Tatár köles-is*, mellyet a' parafát Olofok, tejfel, kását főzven belölle, erőssen éfnek. *Insubriában*, Spanyol Országának *Granada* nevű tartományában-is szokott eledel ez. Régen a' *Pontus* beliek egy eledelt sem betsültek ennél fellyebb, a' miut iza *Sebiziús*.

§. XCVII.

A' *Haritska* vagy *Hajdina*, *Plinius* idejében még vagy esmerettségben nem volt, vagy ételre nem fordítatott volt. Ma egész Európában elég esmeretes. *Belgiumba* és Német Országban, mivel először meg-hajalják 's úgy örlik meg, igen szép fehér lisztje van; nálunk a' közben öröltt fekete haja rút barnává téfi azt. Kenyérnek ritkán sűtik, de pépnek, puliszkának, *placentának* 's a' t. Minden felé, kivált a' fegényebb rendűek, igen gyakran készítik. Egy kevésé ugyan erőske gyomrot kíván,

kíván, 's puffaszt-is; de jó ízű; meg-leh-tő. sön táplál, jó vért-is tsinál, nem forit 's nem-is dugul könnyen meg a' belső részekben. Az árpához hasonlaira nézve nagyon közelit. A' Tyukok töle erőssen hizni mondatnak.

§. XCVIII.

A' *Riskását* igen bőven vetik Olof Országban, *Syriában*, *Egyptusban*, *Babilóniában*, *Indiában* 's a' t. kereti a' nedves, tós, kövér földet. Szalmájára a' bojtos nádhoz nagyon hasonlít. Az *Indusok* sűtik ezt kenyérnek pogácsának-is; puliszkát, kását, pépet-is gyakran főznek belölle; úgy hogy az egész napkeleti Nemzetek közt ennél közönségesebb eledel nintsen. De készítnek az *Indusok* nád-mézzel és fűszerfűvekkel ebből holmi italt-is, mellytől hamarébb és erőssebben meg-réfégednek, mint a' leg-erősebb bortól. Olajat-is szoktak belölle ki-lajtólni. Az Olofok többire kásának készítik; mi-is így élünk velle. Magára csak vízben főve, izetlen, nehéz emésztetű, és vastag *chylust* ad; forit 's szárít-is egy kevésé. De ha hús-lévben, mondola, vagy másféle tejben főzik-meg, igen kedves ízű; mindazáltal így-is valamenyire forit. Innen a' száraz betegségben lévőeknek, *phlegmaticusoknak*, *sanguineusoknak*, has-menésre és vér-follyásra hajlandóknak máfok felet *commendat*atik, kivált ha tejben, mellyben főzik, előre egy két izben tüzes arzéllot vagy kovats-követ óltottak-meg. Meg-vajazva és nád-mé-

nád-mézelve a torok ér mejj fájós, köhögös Embereknek is dicsérterik. Még-fahajazva a tejet és nemző magot éaporítani mondatik. Másként, az olyanok a kik has-örulással, *Colicaval*, belső réseikben való *obstruatiókkal* bajoskodnak, az árpa-kását ennél jóval többre bescsérterik, s okan úgy-is gondolkodtak hogy a' Napkeleti és Déli tartományokban, az Emberek olly sokan a' sok riskála ételtől vakulnának meg: de az értelmesebbek azt az *aer* hévségének helyefében tulajdonítják.

§. XCIX.

A' Török búza, vagy *Kulturizo*-is igen közönséges eledel e' Világon. *Afrika*-ban, *Afrika*-ban, *Amerika*-ban a' *Brasilio* és *Peru*-béliék, e' mi Hazánkban-is, mióta nem régen a' Török Földről be-tsuzott a' fehérebb rendű Emberek majd csak ezzel tápláltanak, sőt, érazt, nehéz emészthető, felet-is tsinál. Innen a' kényesebbeknek, gyengébb gyomruknak, és a' kik kevés *commotiót* tésnek, nem alkalmas. De e' s muakis parafók-nak hasznos, és bőven tápláló eledel. Téibe vagy hús lévbe főve még jobb volna. A' kik éretlen vagy tejesen éoktak sülve, főve evel tsemegélni, has fájást, vér-húst, *colikát*, hideg-lelést s a' t. gyakran énevednek.

A' HÜVELYKES VETEMÉNYEKRŐL.

A' Hü-

§. C.

A' Hüvelykes Vetemények nem tudom mi okból olly nagy bécsebe voltak a' régi Rómaiak előtt, hogy sok nagy Familiák magokat azokról neveztetni nem fégyenlették. p. o. a' mint írja *Plinius*, *Pisumum a pisis*, *Fabiorum a fabis*, *Lentulorum a lentibus*, *Ciceronum a ciceribus*, s a' t. neveztettek: a' menyiben t. i. ez vagy amaz familiának ennek vagy amannak vetése inkább éokásában volt, vagy nagyobb bövséggel termett.

§. CI.

Közönségesen minden hüvelykes-veteményekről úgy itél *Hippocrates*, hogy azok egytől egyig mind sok felet tsinálnak, akármi módon kézfitesenek-is meg. Nyersen mindazáltal még-is rozábbak, mint főve: rántva nem tsinálnak annyi felet, mint főve, de nehezebb emészthetők: éoritanak, de hajatlan még-is inkább, mint hajalva. Irja azt-is, hogy a' ki esfélével sokáig él, akár *Akzóny*, akár *Férji* légyen, láb-beli erőtlenséget éneved. E' felett a' gyomor-is minden e' dig élő éamíalt gabonáknál inkább meg-tehelik, nehezebb emészthetők-is, durvább, vastagabb, enyvelebb *chylus* és vér kékül belöölök, mely a' fodor háj *glanduláiban*, a' Májban, Lépben meg-dugul. Innen vagyon hogy a' Máj és Lép dagadatok, *hypochondriaca* nyavalyák, *melancholiák*, negyed napi hideg lelecek, hólnapféamnak, sullynek meg-rekedéle, nehéz és nyugha-

nyúghatatlan álmok 's a' t. a' hüvelykes-vetemények ételében gyönyörködöket olly gyakran háborgatják. E' felett, minthogy az illyen enyves durva vérből jó féle és elegendendő *spiritusok* nem kékülhetnek, az elmének ereje, és minden külső érzékenségeknek, nevezet kerint a' látásnak, tisztasága-is az effélékkel való hokkás élés miatt sem-látomást apad. Innen éfre vehetjük, hogy a' hüvelykes-vetemények a' gyenge és kevés *commotiót* tévő kézi mives, fokent pedig a' tanuló Embereknek, ártalmasok. De az erős gyomru munkas parasztoznak etzettel, magokra-is de kivált hagymával peterfellyemmel, isóppal, kaporral, majoránnával, rosmarintal, kakuk füvel és egyéb vért vékonyító, 's felet üző kerítá-mokkal kezítve, jól meg 'sirozva, és a' *Hippocrates* tanátisa kerint, lok kenyérrel évc, jól tapláló 's hasznos eledelül lehetnek.

§. CII.

Vagyon mindazáltal ezen hüvelykes-vetemények között-is nevezetes külömbiség. A' *Lentis Julii Alexandrinus* II. *Maximilian* Tsázar' Udvari fő *Doctora*, a' konyharól egészen ki-veti kivált a' nyavallya törösöknek igen ártalmasnak mondja; azt írja, hogy ő esmért ollyan Embert, a' ki fokáig lentsével élven, attól nyavallya törésben élett. A' régi *Gortogok*-is ezt ollyan alávaló eledelnek tartották, hogy a' mikor lok hitván Emberek társaságában egy jó embert láttanak, vagy valaki po-

hározas

hározas közben derek dologról kezdett befelelni, ezt fokták vólt mondani: *Εμ φικκμ κύφο*, az az, úgy illik az a' jó dolog oda, mintia valaki a' drága fűkerítá-mokból kezált olajat a' hasfontalan lentsébe elegytené. Innen igen tsudálkozik *Athaeneus*, hogy kerethették ezt a' régi *Philosophusok* annyita, hogy a' *Stoicusok* a' bolts Ember dolgait rövideden e' kettőből mondanák állani: *omnia recte agere, et lentem prudenter condire*, az az, mindent jól tselekedni, és a' lentsét okolou megkéltiteni. De ennek-is oka, a' *Plinius* ítélete kerint; nem a' lentsé jósága vólt, hanem hogy ok a' boltsétség tanulásra adván magokat, más hasznosabb eledelre nem igen tehettek kért: vagy, hogy az által az Embert tsendesebb 's kelidebb elméjévé gondolják vala lenni. A' Rómaiak *lugubris cibum*nak, torba való éteknek nevezték ezt. A' 'Sidók-is tsak böjtnek idején ették ezt. *Galenus* a' lentsének első levit a' hast meg-indítani és a' himlőnek 's orbántznak ki-ürélt segíteni mondja; mellynek igazságát ma-is tapasztaljuk. De a' máto-dik levéről azt írja, hogy kerit; innen etzettel, afflu meggyel, tommal, berekenyével főve has-menés ellen ditséri.

§. CIII.

A' *Babról* úgy itél *Isidorus*, hogy azt a' Deákok *Fabának* nevezték volna a' görög *φασατόλ*, a' melly érest tézen, úgy gondolkodván; hogy régen ezzel éltek az Emberek. De az

De azután éfre vevén, hogy ez letehetőbb néhez eméltethető, rost izü, fok felet tsináló, az álmot el-üzi, és a' *Venus*a oztönözö eledel legyen, tokan ezt egéken meg-vetették. Azt írja *Herodotus in Eurpe*, hogy az Egyiptombeli magokat küzefégre kötelezett Papoknak a' babra meg tsak nézni sem volt szabad. A' *Gellus* bizonyság tetele kerint Római *Flamen* nevü áldozó papok közzül-is az elsőnek, a' kit *Flamen dialis*nak hívtanak, a' babhoz nem tsak hozzá érni, de azt nevezni sem volt szabad. *Pythagoras*-is a' maga tanítványaitól a' babnak meg-ételet törvény kerint el tiltott vala, lévén, hogy ez az ő elmejeknek tisztaságát meg-zavarja. *Dodonaeus* ugyan úgy gondolkodik, hogy a' régiek babja más féle és rozzább volt, mint a' miénk; de ellenkezöt próbál *Sebizius* és meg-mutatja, hogy valamin a' régiek a' babról irtanak, az a' mi babunkra is mind reá illik. Nemelleyek úgy írtelnek, hogy a' bab étel a' tyukokat és az *Azónyok*kat meddövé-is tenni: De *Baubinus*, a' Pávák példájával ellenkezöt akar próbálni, a' kiknek Tavaffel pintott babor éoktak lányni, hogy tenyeköbök legyenek. Régen az *Azónyok*, böroket a' mofsoktól, féplötöl, és a' nap melegitöl vagy féltöl való feketeségtöl a' feredökben kappan helyet bab listel mofsák 's tisztítják vala, a' mint irásban hagyta *Galenus*. Ma-is a' bab list-a' tsersnek és egyéb *glandulás* refeknek dagadása és tüzeféggé ellen, kötönek igen ditsértetik.

§. CIV.

§. CIV.

A' *Fakulyka* külömb külömb éinü tzifra haju magvával magát nagyon ajánlja. Éfik is ezt mind gyenge zöld hajával, mind meg-érve semül, fok fele módon kézfite egék Európában. Hajastól a' fájnak jobb, mint az egékésegnek; méit nem tsak kevesebbé táplál, mint semül; de vastag, keferü *chylus* vagy sár-viz-is válik belöle. Szemtel-is a' több hüvelykes-vetemények természetit ugyan megtartja, de mind a' lentsénél, mind a' babnál jóval elébb való. Ha jó erős gyomrot talál, böven táplálja, gyengén melegitü 's nedvesitü is a' testet. E' mellett a' vizelletet üzi; a' nemzö magot kaporítani és a' *Venus*t gerjekteni-is mondatik, kivált meg-borfolva.

§. CV.

A' *Borsó* valamint a' több hüvelykes-veteményeknél közönségfebb és kedvesebb izü, úgy egékésegfebb-is. A' Beleben ugyan kivált ha nem jó siros, késöre mégyen-le: egyébként jól táplál, nem-is tsinál olly fok felet mint a' többi, kivált ha meg-hajálják. Minél könnyebb fővö és kevelebb enyveisége van, annál egékésegfebb. Ha férges és mojos, igen ártalmas. Zöldön és nyersen nehezebb eméltethető, puffaszt, korit 's sár-vizet tsinál. A' régiek jóvallásábül a' *Laxativa* urán nemelleyek borsó levest adnak; de nem jó mert felet és korulást tsinál. Másként-is, a' mint *Sebizius* fel-jegyzette, a' régiek e' vögre nem

I

ilyen,

ilyen, hanem *bugoly*-*borsóval* éltenek, a' melly főként a' tizra fekete 's nagy leveletes kemü, sós vagy salétromos erejével mind a' hasat, mind a' vizelletet, mind a' vet folyást nagyon indítja.

§. CVI.

A' *Mák* ki mezei, ki kerti: a' kerti ismét kétféle: fehér és fekete magva. Ez közönségebb, mint az, melly inkább csak a' Patikák kámára vetterik. Ézik ezt magára-is meg-törve vagy nád-mézzel hé-borítva; tej-tis tsinálnak belöle, olajját-vézik: de igen kekevelsé táplál, úgy hogy inkább lehet orvos-ságnak mint eledelnek mondani, mivel igen fépen hívelít, fájdalomt enyhít és álmod okoz. A' *Kender-magot*-is ézik néhol ételre fordítani, meg-törve, vagy tejül: és vagynak, kik az ebből készült levest a' betegnek dicsérik. De ez a' fejet a' máknál-is fokát inkább elnehezíti, az elmét el-bolondítja; a' *Galenus* ítélete érint, a' nemző magot-is erőfőn apaítja.

A KERTI-VETEMÉNYEK RÖL.

§. CVII.

A' Kerti-Vetemények *Zöldségekből* és *Gyökerekből* állanak. Közönségesen mind kekevelőbbé táplálnak, mint a' Gabonák és Hivelykes-Vetemények; de ugyan csak vagyon tápláló erő jótskán benne, mint a' barm-król, kiknek

kiknek hűlok, vérek, tejek tizta tizból kekül, ékre vehetjük. Az özön-viz előtt nagyobb-ra az Emberek-is effeleekkel éltenek. De ma úgy tapafaltjuk, hogy tsak magokra a' mi teitünk táplálására elegefelek nem volnának; mert a' kik, a' étkeseg miatt vagy egyéb okból, ezekre támafkodtanak, el-erőtlenültek és rovid életük voltanak. Minthogy a' bennek lévő éhjas kemény *fibrákat* a' gyomor nem könnyen faggathatja-el, nehezske emélt-hetők, 's a' gyengébb gyomorba éelet, sár-vizet-is tsinálnak. De ha előre meg-főzik, minden ártalmas tulajdonságaikból lokat alabb hagynak. Meg-egyzeire méitő dolog az-is, hogy a' kerti-veteményekből a' főzés közben majd minden tápláló nedvesseg által fokott a' vízbe költözni, úgy hogy, a' meg maradt *materia* azután többire tsak hafontalan föld. Oktalanul tselekeének tehát a' Szakátsok, kik, hogy a' éhjas kedvezzenek, az első levet keletürtske ízéert le-ürük és el-vetik, holott a' tápláló, gyomor erőfítő, has-indító, és vér tisztító 's vékonyító erő nevezetesen ebben volna.

§. CVIII.

A' Zöldségek közt leg első helyet érdemel a' *Salata*. Ezt a' forró *temperamentum* Olozók, gyönyörűsleges hívelítő és nedvesítő erejéert, minden e' Világra teremtetett füvek-nél leg-jobbnak mondják. Szappan terméketü vékony levelevel a' *melancholicus* enyves s rá

vért hatalmason vékonyítja, a' tejet-is azokban, kikben a' vérnek forró és enyves sűrűsége miatt fogyatkozott volt a' meg, faporítja: a' természetű belső forróság vagy nyári erös hevesség miatt a' gyomorban meg-gyült és rothadt epe sártól el-töröltetett ételbéli kivánságot helyre állítja: a' vizelletet üzi; a' hatat lágyítja, kivált a' *Simon Pauli* tanácsa szerint, főve, vagy jól meg-fonyasztva, és egyéb ételek előtt eve. De e' felett, a' részegséget-is üzi; álmot-is okoz; a' honnan a' gazdagon vatsoráló és böven pohározó régi Rómáiak éretik vala a' vatsorát salátával végezni, a' mint azt *Mártiálisnak* ezen ésvai tanítják:

Claudere quae Coenas lactuca solbat avorum,

Dic mihi, cur nostras inchoat illa dapes?

Nevezetesen, vagyon Oloé Országban a' salátának egy bizonyos neme, melly barna színű és tejes nedvességű, mellyben olly nagy álmhozó erő vagyon, hogy a' ki annak ki-fatsart leviből négy kalányit meg-innék, mint a' fok *opiumtól*, örökösön el-alunnék. Irja *Boerhaave Hist. Pl.* hogy ő maga-is ettől egyebet szinte rokkul járt. Továbbá, tapasztalt dolog az-is, hogy a' sok saláta étel, felettébb elhidegievé a' testet, kivált az egyébként-is nedves *temperamentum*uakban, a' kemnek világát erősen apaítja, a' *Venust* óltja, a' nemző magot tapasztalhatóképen fogyatja, mellyet *Boerhaave* a' többek közt egy Angliai Fejedelem példájával bizonyít, a' ki fok Ektendőkig kedves

kedves Feleségével magtalanul élt. De egykor a'ztalánál lévén egy *Botanicus*, látja melly erősen élők mind ketten a' salátát, és elméjére adja, hogy abban magokat tartóztatnák; mert magtalanságok arról volna; engedtenek e' tanátsnak, és Ektendő múlva Gyermekkeis születet.

A' Fejes, nagy fodor, fejei Saláta a' keskeny, lima zöld levelénél elebb való. A' fokhagyma, etzet 's egyéb melegítő füvek a' hidegebb gyomruak kamára hasonlóan adattatnak hozzá; málok etzettel és fa-olajjal nyersen inkább ditsérik. *Boerhaave* tsak magára nyersen enni, és tejet vagy savót innya reá leg-jobbnak tartja.

Hasonló természetűek a' salátával az *Endivia*, *Cichorea*, *Galamb-begy*, *Spináchia*, *Paréj* is. Ezekről azért különösen állani nem szükséges, hanem tsak azt jegyzem-meg róllok 's más ezekhez hasonló éag és íz nélkül való füvekről, hogy minél bővebb valamellyikben a' tejes nedvesség, annál jobban vékonyítja a' vért, és okozza az álmot: minél keferőbb ízű, nyersen annál kevefebbé hivesít, de inkább neveli az ételbéli kivánságot: minél telibb vizes nedvességgel, annál inkább nedvesít, hivesít, és lágyít: minél gyengébb, annál könnyebb emészthető. Ez okból *Baubinus* a' *Spináchiát* minden zöldségek felett betsüllü.

§. CIX.

A' *Siska* minél gyengébb, Zöldebb és

I. 3

kedve-

kedvesebb ízű, annál hasznosabb, és savanyu
ízével az ételbeli kívánságot inkább gerjeszti; a'
vérnek forroságát lebbben őrzi, és a rothadás-
tól jobban tartóztatja, annak tisztaságát a' vi-
zellel úrján derekábban ki-takarítja. De a' kik-
nek gyomrokban és vérékben a' savanyu vagy
erzetes tisztátalanság uralkodik, mind rend szerint
a' gyermekben, gyenge puha testű Aőkonyo-
kban, *phlegmaticus* és *hypochondriacus* Személl yekben
ezzel élni ártalmas, mert nyavalyájokat neveli.

§. CX.

A' *Spargánák* gyökere a' Patikákban az
öt vér-tisztító gyökerek közti támláltatik;
Konyhai hasznára pedig csak fűvé fordittatik.
Ez is egyebekben meg-egyez a' le-irt Zöldésé-
gekkel, hanem hogy a' vizelleteret különös éa-
gú bűdöséggel meg-undokítja, melly miá fo-
kan a' veséknek ártalmasnak mondják. Minél
gyengébb és fejeébb ennek jövése, annál in-
kább bűdösíti és néha fel-is akasztja a' vizelle-
teret. Innen a' Frantziák inkább ézik akkor,
mikor már ágazni kezdett. *Behrens* a' Spár-
gáról azt is említi, hogy az az Ember testi-
nek kedves éagot ad: és hogy az Aőkonyo-
kat meddővé teszi, a' Pírjiákat pedig *Venusza*
gerjeszti. A' *Tiazán* és *Komló jövése* a' halát
indítják, a' vért tisztítják, száraztanak és me-
legitrenek-is gyengén, igen bővön való életék-
kel fájdalmas vizellest okoznak.

§. CXI.

A' *Káposzta* minden kerti veteményeknek
Király-

Királynéja. Ez a' Régiék előtt olly becsbe
vált, hogy a' mint *Plinius Hist. Nat. Lib. xx.*
c. 9. bevéli, *Cato*, *Crypsippus*, *Pythagoras* arról
egész Könyveket irának, és azt egyedül a'
testnek táplálására elégségesnek mondták:
és hogy a' Római Nép elemtén hat éáz Élt-
tendék alatt minden nyavalyákban az egy ká-
posztával orvosolta magát; mellyből ő is a'
n. h. egész parikát kévít. Ir le ott *Plinius* há-
rom fele kápo tát. Ha mi köztünk 's másutt-
is, a' mennyiben tudom, egész Európában ö-
féle forog: *fehér és vörös fejű káposzta*; *fehér*
fejellen sódor káposzta; *kék fejellen sódor káposz-*
ta. sima levellű fehér fejellen káposzta; *virág*
káposzta. Mindenikben fok viz között holmi
vékony *alcalmus* só vagyon, melly miatt ha-
mar meg-is rothadnak; a' *fermentationnak* és
meg-erzetesedésnek elent állanak, mind a'
gyomorba mind azon kívül; a' részegséget
gatalják, az ételbeli kívánságot nevelik; az
emérvést segítik; a' vérnek hideg taknyoságát
örlatják; annak náthás *scurbuticus* savanyu
tispióségét őrlik, 's a' vizellet és *perspiratio*
után ki takarítják; a' hasát-is mozdítják, fő-
ként ha első leveket le nem évrték; úgy hogy
ha *materiajoknak* kijjas keménysége olly ne-
hez emérvhetővé nem tenné, majd minden
Embereknek igen hasznos éledelek, sőt főkak-
nak csak nem or olságok lehetne a' káposzta,
A' *Virág káposzta* minthogy a' más negynél
gyengébb 's könnyebb emérvhető, leg-egésé-
getebb-

gefebb is. Ezután van a fejer fodor fejetlen káposzta, A Fejes káposzták jóval könnyebbek; és kivált a fejer, (a többinél nedvesebb lévén) a gyomorba is hamarébb meg-rothad; és puffadást, gyomor fájást, felet, vér-hast, főbéli nehézséget, féduleést 's a t. okoz. Innen a veres vagy kék fejes káposztát, a fejer-nei fokkal jobbnak tartja Boerhaave; és ezt nem csak ételnek, hanem orvolságnak is fok nyavalyák ellen ditséri. Ennek fött levit, egy kevés Tzitrom levit és vaját tévén hozza, a rekedezésben, káraz betegségben, meg akkor is, midön a tüdök nagyon ki-sebefedtek és meg-évtettek, a köhögésben, és vér köpésben nagyon hasznosnak mondja. De nekünk it a káposztának orvosi hasznára is ki-terjedkedni nem tzelünk. Mind ezt mind a fejer fejes káposztát rothadás ellen télre be-fokták sózni, a Németek gyalulva, mi egék fejeként. Így, nehezebben hathatván-meg egéklen a só, gyakrabban el-veé mint amugy. Egyéb-iránt az említett vékony *alcalmus* is így jobban meg-marad benne, és kettös só-ságával a káznak magát inkább ajánlja 's a jó erős gyomornak egékségebb-is. Fove, hogy só-ságát el-vehessék, minthogy első levit, mellyben meg-főzték, le-kürük, crejében is fokot el-veé; innen a gyomrot is inkább terheli; a beleken is nehezebben kál alá, hanem ha ugyan 'sirofon kézitetik. A nyers sós káposzta fokkal keményebb, szijjasabb lévén, nehezebb emé-

/ *zavirgott m. m. m.*

eméltető-is. De tsipos só-ságával öftönözvén a gyomrot, egy ideig, míg az, az efféle öftönözéshez hozzá szokik, azt mind a maga, mind egyéb ételnek meg-eméltésére nagyon legiti. Innen gyakran és bőven ezzel élni nem tanatsos. A kék fodor káposzta, míg fás fibrát egy néhány ízben a ho-narmat meg nem kaggatja, lágyítja, meg-enni nem alkalmas; azután is igen erős főzést és fok 'sirt kíván, mert egyéb-iránt nehezen bír a gyomor vele, 's forit-is: de így is föld termévetü, *melancholicus* vastag vért tsinál. Hibáznak tehát a kik a kék káposztáról itt ditséretet ez alávalóka ruházzák. Hasonló termévetü ezzel a *Tornia* levél, hanem hogy inkább melegit, és, gyengébb korában fordítván konyhai haszont, nem olly nehéz eméltető.

§. CXII.

Az *Artisokát* igen kevésre betsülli *Galenus*. Ez is melegit, kárazt; de nehéz eméltető, és durva vastag vér kékül belöle; főbéli nehézséget, 's felet okoz, mellyel a *Venusa* is öftönözni mondatik. Másként is olly kevés réze ennek meg-ehető, hogy ítéletem szerint, nem hogy a kertekben való művelést, de még a főzést és kézítést sem érdemlené-meg.

§. CXIII.

A Gyökerek közt mind nagyságára, mind hasznára nézve leg-nevezetesebb a *Répa*. Láttak a plánták le irói 40 50. sőt 60. fontos ré-

tos répát-is. Terméscetekre nézve ez, úgy a' több enni való gyökerek-is, meg-egyeznek a' káposztával. Mind rakvák vékony *alcalin* sóval; a' honnan ezek-is mind azokra a' végekre, mellyekre a' káposztát használni mondottuk, hasznoltok. A' Tós-répa nyersen, vagy jól meg nem főve igen nehéz emészthető; és míg meg-emésződnek, a' gyomornak gyakran meg-rothad, és puffadást, felet, has-fájást s a' t. tsinál; sőt néha onnan a' fájba fel-jövő vesett gözivel a' fogokat-is meg-rontja. De jól meg-főve vagy sülvé, a' gyomornak-is könnyebben enged, jó féle *óby-lut* és vért tsinál, bővebben-is táplál minden egyéb kerti veteményeknél; a' vért tisztítja, vékonyítja, mellyel a' látás élefségét-is nevelni, és a' *Scorbuticus*, *Hecticus* Embereknek nagyon használni tartatik. E' felett a' vizelletet hajtja, a' hasát lágyítja, a' felet üzi, a' *Vénust* gerjéti; a' hólnapi vér-folyást indítja. Innen tiltatik-is a' vívelős Afzönyoktól. Főtt leve magára vagy nád-mézzel meg-édesítve, melegen gyakran hörpölvén, hurutot le-tsen-desíti és meg-gyógyítja.

Majd hasonló terméscetű a' *Kaulé-répa*, hanem minthogy gyengébb, könnyebb emészthető; de tápláló és orvosló erő nints annyi benne. A' *Kerek* vagy *Nyári-répa*, ennél-is gyengébb, vízelebb terméscetű; innen kevesebbe-is táplál, de inkább hivesít és nedvesít, e' így a' nyári eledelek közü illik.

A' Mu-

A' *Murok* a' tós-répa-hoz, minden tulajdonságaira nézve leg-közelebb vét. De könnyebb emészthető, felet-is kevesebbet tsinál. A' *fehér* a' sárgánál, a' *sárga* a' veresnél bővebben táplál; ez annál, az emennél inkább hivesít; innen nyárra a' farga és veres *murok* jobban-is illenek. A' *Tékla* vagy *Beta*-is a' bővön tápláló és has-lágyító gyökerek között való; de a' testet-is nagyon el-lágyítani és hidegíteni mondatik; a' honnan *Diogenes* a' puha Embereket *betáknak*-is nevezi. Más-ként-is, mivel minden íz nélkül nagyon magára főve, vagy sülvé nem igen kellemetes. Innen *Martialis Poëta* így ír róla:

Ut sapiant fatuae fabrarum prandia, betae,

O! quam saepe petit vina piperque cocas.

De sülvé, erzettel és fűberlézámmal el-készítve, sült mellé hasznoson tétetik a'ztalra.

§ CXIV.

A' *Petersellyem*ben az említett *alcalinus* só bővebb, mint az e' idig le-irt kerti veteményekben, innen a' vizelletet és a'zzal edgyütt a' vesékben termő követskéket erősebben hajtja. De mikor a' kövek itt, vagy a' vizelő hó-jagban meg-keményedtek és nagyra nevedtek, ugyan ez okból ártalmas. Azoknak-is, kik a' *hypochondriaca* nyavalyára, *melancholiára* hajlandók, nyavallyá'okat szetteti, meg-főztrván a' fok vizellet által a' vért higabb vagy vízelebbé-től. Némeltyek itélete szerint a' kemények

s fő-

's főnek is árt. Söt hófás éléssel nyavallya törésr-is okozni mondatik. De e' csak eny-
ben lehet igaz. a' mennyiben fás keménysege
miatt nehéz eméltethető lévén, ha ki ezzel
gyomrát meg-terheli, abban könnyen meg-
vél, és így felet, bőfögést, tsuklást okoz,
mellyek által a' nyavallya törésre hajlandó
testben az inakon minden felé rendezetlen
mozgás gerjétkethetik. Egyéb-iránt, rendez
éléssel a' vérnek hideg, taknyos tsipóségét
ez-is omlatja, és a' vizellet útján derekalon
ki-tisztítja; az apró ereknek meg-dugulását ki-
bontja; a' hólnapi vér-follyást indítja, a' *Ve-*
nus a' Férjfiakban ébrezti; de a' dajkáknak
tejét apasztja. A' *Celleri* vagy *Olof-peterjelljen*
ezzel mindenekben meg-egyez, hanem gyen-
gebb erejű, innen egészségesebbnek-is tartatik.

§. CXV.

A' *Sifer* vagy *Sifarum*, jó íziért, kön-
nyű eméltethető voltaért, étel-kivántató, vizeletet,
vesékbéli követ üző, *venusa* hatalmason gerjétkető,
jó féle *chylust* és vért tsináló,
és bőven tápláló erejéért a' Plánták le-iroinak
meg-egyező értelmek kerint minden némű étel-
re való gyökereknél elébb való. *Tiberius*
Tsáfár ezt annyira kerette, hogy a' *Rhenus*
mellett egy tartománytól, a' hol igen jó féle
és fok *sifer* terem, Ektendőnként való adó
helyett épen csak ezt kívánt. Kár hogy e'
háznos gyökér a' mi kertjeinkben mind ez
ideig-is bé nem tsuított. A' Német *Afko-*
nyok

nyok igen keretik vatsorán Férjeket ezzel
tsinálni. A' betegnek 's betegségből újjanon
fel-gyógyultaknak-is igen háznos eledelnek
tartatik. A' *Baraboty* mind természetire mind
háznaira nézve a' *Sifer*hez nagyon közelit.

A' *Földi-alma*, vagy *mogyoró*-is, a' Belgák,
Frantziák, és Németek közt igen közönséges
eledel, úgy hogy, a' kegyenyebb rendnek
nagy része majd csak evel él. Élik ugyan né-
ha fülve-is, de gyakrabban, forró vízzel elő-
re haját le-koppasztván, tiéta vízben meg-föz-
ve, és azután vajjal jó bőven meg-öntözve
vitettetik asztalra. *Boerhaave* ezt a' jobban
tápláló eledelék közti kámlálja. De jó erős
és hozzá fokott gyomrot kíván. Egyéb-iránt
durva, hideg természetű vastag *chylust* és fok
felet tsinál; vagynak olyan példák-is, hogy
a' kik ezzel gyomrokat erősen meg-töltötték,
meg-fulladtanak. *Amerikában*, a' hol ezen
gyökér előzőr ételre kezdett fordítani, meg-
kárasztatván és töretettvén, kenyérnek-is
fűtetik.

§. CXVI.

A' *Retek* igen nehéz eméltethető, úgy
hogy, a' mint izének fel-bőfögése bizonyít-
ja, harmad napig-is el-hever eméltetlen a'
gyomorba. De az alatt, tsipóségével a'
gyomornak *fibrát*-is sebesebb és erősebb moz-
gásra indítván, a' nedveségeket-is a' gyomor-
ra bővebben húzván, egyéb eledelkeknek meg-
eméltését hatalmason segíti. Innen, a' fellel,
tako_n.

takonyyal meg-rakodott hideg 's fájós gyomruaknak, fulladozó, köhögő, hideg *scorbucicus* véro, fargaságban, viz-korságban lévő Személyeknek, ha tinte egy vagy két éztendősnel nem nagyobb idejük-is, úgy az arénával, hólnapvannak vagy arany-étnék meg-rekedésével bajoskodóknak-is, reggel és estve olajjal és sóval reketet enni hasznolnak tartatik. Ija *Plinius* hogy a Régiek a Retket a' több gyökerek felett annyira bertsüllötték, hogy a' *Delphis* *Apolló* Templomában azt aranyból, a' Tzeblát ezüstről, a' Répat ónból ki-tsinálva függérettek volt-fel. Némellyek, hogy *appetuum* kérezzen és fel ne bősjön, étel előtt keretik a' reketet enni. De job az ételt be-rekedteni; mert így a' felet-is inkább üzi, a' hatat-is jobban indítja. A' *Saleritanusok* só nélkül javallják; de így több felet 's nehezebb fel-bőfogést csinál; a' gyomor-káját-is inkább rája; sőt némellyeket meg-is hánytat; az *Emüller* ítélete kerint, a' kemnek 's főnek-is inkább árt. A' *phlegmaticus* és *scorbucicus* Embereknek mindazáltal kevesebb só kívánatik, mint a' hig és meleg vértelnek. A' *cholericus* és éaraz *colicata* hajlandó Személyeknek pedig, minhog erősen éaraszt és melegít, akár mint kékitveis, a' retek ártalmas. Továbbá, kékség lézen a' retekrol még azt-is meg-jegyeznünk, hogy ez a' tejet meg-rothasztja, (innen, sem a' retekre tejet, sem a' teje reketet enni nem jó;)

és

és hogy, ha a' retek étel után hamar le-fekszünk, sokkal keferűbben böfog-fel torkunkra. A' hozzukó, fekete vékony haju, ropogós retek a' másfélénél elebb való. De akármel-lyikben-is olly kevés tápláló erő vagyon, hogy tüzerzámnak inkább lehet tartani, mint eledelnek.

A' *Torma* épen hasonló természetű, haszna és ereje, hanem a' mennyivel több benne a' sokzor említett vékony *alcalinus* só, annyival inkább éaraszt és melegít, a' Persák, kik között a' mint *Xenophon* írja, pökösni, hákog-ni, orrát ki-funi, böfogni igen rútnak tartatik, a' tormát erősen ezik, és kivált a' gyermekeknek majd minden étellel adják, hogy a' taknyot és egyéb haszontalan vizes nedveségeket belölök el-ozlassa. A' mennyiben az e' fele haszontalan taknyos hideg nedveségeket ozlattya, annyiban az elmét-is tisztítja, erofit: a' honnan *Erasmus* kerint, éokott közmondás volt a' Rómáiak közt, hogy az osto-ba Embert *torma enni* igazítsák.

§. CXVII.

A' *Fok-bagyma*-is ereje és hasznára nézve egyenként meg-egyez a' tormával; de a' benne lévő só még vékonyabb, hathatósabb; a' honnan inkább-is éaraszt, és melegít, E' mellett holmi különös éaggal-is fel-ruházatarott-melnynek íze nem csak a' éajban, sokáig megmarad, és fel-jö a' gyomorból, hanem a' vertel el-járván az egész teltet, 's a' boron által majd minden meg-változás nélkül gőzölog-ki,

és

és fok-hagyma haguvá teszi a testet. Sőt tapasztalt dolog az is, hogy fokan köhögésben vagy egyéb nyavalyában talpokot fok-hagymával meg-kenvén és bé-köttetvén, a gyomrokból botogott-sel annak taga: mellyből hathatóságát ezen sónak ékre vehettyük. Ezen sónak tagától a férgek, bogarak és tsúzó mázó állatok igen irtoznak. Mellyre nevezve a mezei munkások gyakran-is fokták enni nyárban a fok-hagymát; hogy midőn el-faradt testeket a földön aluva nyúgotják, valami féreg fájokban ne bujjék. Ez által, ha a fok-hagymát tébe meg-főzik és hől fogytára a gyermekekkel itattják, a gelektát belkők fokzor ki-üzi. E' mellet, a hideg és takony miatt el-gyengült belső részeket-is erősíti; a testet melegíti és a téli hidegnek el-kenvedésére az utazókat segiti; a felet, s vizelleter következképen a részegséget-is erősen üzi; a Venus tüzet, mint egyéb felet tsináló vizelleter üző és a vért tisztító materiák-is fokták, gerjezi; a bőrön való ki-gözülgést bovit; a rothadásnak ellent áll. Innen a köhögésben fujladozásban, tagoknak el-esésében, arónában, viz-kor-ságban, negyed napi hideglelésben, colicában s több e' féle taknyos hidegséghől támadó nyavalyákban a fok-hagyma mind a régiektől mind a mostaniaktól hasznosnak nem ok nélkül tartatik. A rosz büdös víz és aer általmainak el-fordítására; úgy a kigyók és meg-

meg-dühött állatok marása ellen-is régtől fogva dicsértetik. Innen Galenus a' fok-hagymát *Parafitok Terjekyneke* nevezte. Mert, hogy a' fok durva, nyers, cnyves és taknyos étekek, rothadt büdös vizek, és a' rosz ködös hideg estvéli és éjszakai aer 's a' t. nekik nem árthatnak, nagyobbára fok-hagyma ételnek tulajdonítja. Kedvetlen tagjának hájunkról való el-üzésére a' többek kozt a' gyömbért, fa-hajat, feg-füet nyers babot, sült rizkát, peterfellyem-gyökeret, zöld ruta levelet, anis-magot, rátskální jónak mondják. Minthogy a' fok-hagyma erősen fázást és melegit, másoknak-is de kivált az egyébként-is fázaz és forró természetű Embereknek, és a' kik fázaz betegségre, nyavallya törésre, vér folyásokra; fő-fájásra, álmodlanságra, 's a' t. hajlandók, illő ezzel igen élőkön és ritkán élni. *Arnolpbus Imperator* írja *Crantius Hist. Saxonie.* hogy a' fok fok-hagyma ételtől annyira meg-tervefedet volt, hogy semmiféle orvolságokkal nem tisztulhatván abból-ki, el-kellerett vesnie. Igaz legyen ez vagy nem, én nem tudom; mert mások az ő halálának más okát adják. De azt tudom, hogy az ezzel való vízfa-élés, erős komjuzást, gyomrot égető fájalmot, vér vizellest 's a' t. könnyen okozhat.

A' *Veres-hagyma* a' fok-hagymánál sokkal gyengébb. Az Égyiptombéliek, a' mint *Plutarchus in Isid.* fel-jegyezte, látván hogy hől-fogytára minden egyéb plánták meg-apadnak

K

tsak

Handwritten notes:
 A' Kerti-Veteményekről
 A' Kerti-Veteményekről

csak az egy veres-hagyma újul és nevededik, azt Hold vicejének gondolták: és minthogy a Holdat Isten gyanánt tartották, a veres-hagymát-is, mint Isten vicejét, imádták: a honnan azt meg-enni ö köztök nem-is volt szabad. Háznos, jóllehet kevesebb mértékbe, mind azon végekre ez-is, melyekre a fok-hagymát háknoknak mondottuk. A Salernitanusok erről különösen azt jegyzik-meg, hogy az ortzát meg-épitii. Ez, némellyekben, kikben a gyomorba és vérben meg-gyult fok hideg takony rette volt azt halovány sárgává, meg-is eshetik, a mennyiben t. i. a reitet melegitii és a taknyot oztatja. De ezt a több *alcalimus* sóval bitó kerti veteményekről-is el-lehet mondani: Főve a köhögésben, fulladozásban és rekedésben enni ezt-is, mint kintén a fok-hagymát, háznosnak mondják. Boyle Angliai tudós Uri Ember, a *pneumantia* által kemmiben annyi aért nem tapasztalt mint a veres-hagymába: Innen a gyomorbais semmiféle eledel annyi vélet nem tsinál mint ez. A mennyiben semmi tápláló ero nints benne, a meillet pedig a tettet erőllen éaraktja, az erőt fogyatuu és a kemnek a világot apazani-is nem ok nélkül mondattik. Art e' felett mind azoknak és azon állapotba mellyeket a fok-hagymáról meg-jegyzettünk. A Pár-hagyma a veres-hagymával mindenekbe meg-egyez, fannál tsipőlebb; a honnan inkább-is káraat. Es e' talam az oka, a mit

erről

*pneumantia auctior
p. vltansivel*

erről Hippocrates és Plinius meg-jegyzettek, hogy t. i. ennek étele, az Aékonyokat tenyefökké teszi, és az idétlent fülestől meg-orzi. Értsd csak azoka, kik méhek taknyos hidegsége miatt voltak meddők, vagy magzatjokat a rendes idökig nem tarthatták-meg.

A GYÜMÖLTSÖKRÖL.

§. CXVIII.

A' Gyümölsök két felék. 1.) Levesek. 2.) Éaraz belűek. A' leves Gyümölsöknek erejét és torméjét, leg-jobbán izekből lehet meg-határozni. Mert a' *foszójok*, éretlenek és igen savanyuk, (mint ezt mihellyt beléjek harapunk, ajakunk, nyelvünk s torkünk-is éférvézi;) mint a' tser a' gyomornak és beleknek fibráit ötve sugoritják, és a' rendes körül forgó mozgást, azokon el-rontják; a' nedveséget kivárgó küt fejeket ezen helyeken be-zarják; a' *chylus*nak útját a' tejes edényeken és *glandulákon* el-fogják; a' vért megsűrítik és egyben alutják, és így annak a' májjon, lépen, *glandulákon* és más korolságon való tolyhatását, és kiválhatását meg-akadályoztatják; s következeske en a' böron való kigöszögést-is meg-gátolják. Innen, az e'félekkel cloket erős komjuzás, nem eméltetés, has-éorulás, gyomor rágás, *éél-colica*, belső rekekben való nyilallások, *obstruciók*,

K 2

egéz

egész testeknek el-fáradása, 's több ezekhez hasonló 's ezekből önként következő nehéz nyavallyák gyakran járják. Az igen édesek a' gyomorba meg-rothadnak, és fok felet, has-fájást, has-menést, vér-hast, hideglelést, gelezttát, vének meg-vezését 's a' t. okoznak. De minél levelebbek, puhábbak, épebbek, bor-iztebbek, az az, az édeség, a' savanyúsággal kevesebben van bennük mérsékelve, és kívánatosabb vaguak akármi név alatt a' gyümölcsök, annál egészségesebbek. Mert az ilyen gyümölcsök nem csak hogy igen vépen óltják a' komúságot, nedveítik a' testet, higitják és hivesítik a' vért; hanem a' ételbeli kívánságot-is hathatólon gerjesztik, az el-mét vidámitják, a' éjvet erősítik, a' vért tisztítják és óltalmazzák minden rothadástól, a' meg-fogult ereket ki-bontják, 's a' nedveségeknél az egész testben való keringést szabaddá télik: mellyekre nézve minden értelmesebb Orvosoktól nem csak fenn tartására az egészségnél, hanem fok nyavallyáknak meg-orvoslására-is erősen dicséretnek. A' mi első Szüléinknek eledelek, kivált az élet előtt nagyobbára gyümölcs volt: ma is a' melegebb tartományokban egész Nemzetek majd csak ezzel élnek. Ezek bizony minék nek-is külömbkülönféle ékes ételekkel, gyönyörű szagokkal és izekkel annyira ajánlják magokat, hogy a' mint böltsen meg-jegyzette *L. B. van Swieten Ur*, tort hányt volna az Emberi Nemzetnek

zetnek a' minden Jóságnak Atyja, ha mindennel magokat annyira kívántató gyümölcsök olly aralmasok volnának, mint némelyek tartják.

§. CXIX.

De nintsen e' Világon olly hasznos dolog, melly mindeneknek mindekor egyaránt használatos, és a' melly a' víz-éleléssel romlást ne okozhat. Így van a' dolog a' gyümölcsökkel-is. Mert ezek a' déli, és napkeleti heves tartományokban, 's mi köztünk is a' meleg nyári napokban és öfvel, midőn a' nyári böv *persuatio* és gyakor izzadás miatt meg-fokott sűrűdni a' vér, sokkal többet használatos, mint az éfaki hideg helységeknél 's máfutt-is télbe A' *cholericusok* és *melancholicusok* is bővebben 's hasznosabban élnek ezekkel, mint a' *sanguineusok*. De leg-hamarabb a' *phlegmaticusok*nak, árthatnak, (kik közü fámlálatnak a' gyermekek és vénemberek-is) Mert egy felől az ő hideg és nedves testeket még-jobbán-is el-hideguik és taknyosítják; másfelől pedig az ő erőtlén gyomrokban fokáig mulatván, meg-forranak és etzeresednek; mellyből oftán puffadság, fel, has-förulás, gyomor-fajás, nyilallások, hideglelések, geleztták 's több e' féle nyavallyák kármoznak. Árt továbbá a' gyümölcsök el akkor-is, mikor a' gyomor sár-vízzel vagy egyéb tisztátalansággal meg-van rakodva. Mert ezzel egybe elegyedvén, igen, roz-féle peshedt

materiává változik, mely has-tekerést, hasmenést, vér-hast, ha pedig a' vér-közi-is által mehet, igen rozzéle forró hideglelést 's a' t. okoz. E' pedig nyárba és őszel leg-hamarébb azokon esik-meg, kik meghevült testtel éretik a' hideg földön heverni; vagy éjszaka könnyű-ferttel takarózva lein szoktak alunni; vagy másként magokat hirtelen meg-hűtik. Mert a' bőrön által ki-gőzölgeni való tisztáralanság, ez által vízbe-verttetvén, a' belső részekre ott sár-vizzé szokott válni. Ez az oka, hogy a' táborozó Katonákat, munkás parasztokat, és más gondatlanabb Embereket a' fok gyümölcse étel majd minden nyáron egymásra betegíti.

De leg-gyakrabban a' Nyári gyümölcseknek ártalma a' vízbe-eléstől vagy on. Ilyen vízbe-elés pedig (1. egyéb étkekkel megtöltött gyomorba, vagy étel után enni azokat. Mert midőn majd magokban forrni kezdenek, a' gyomrot felettébb fel-fűjják, és sokáig kellestven ott mulatniok, meg-etzetesednek, és felet, bősögest, hányás-erőterést, gyomor-fájást, fűv-korulást húznak magok után. (2. Fűszerhámos és tejes étkekkel együtt enni. Mert a' fűszerhámos az efféle gyümölcseknek levét hirtelen forróvá és felettébb tsipós-sé tézik, a' tej pedig ezektől egyben alukik. (3. Jeges-vizbe vagy méj kúba igen meg-hűtve enni. Mert erős hidegséggel az eméztést is meg-gátolják, a' belső részeket-is meg-rontják.

(4. Ezek

(4. Ezekkel a' gyomrot rendkívül megtölteni. Mert abban meg-forranak, és így annak oldalait felettébb kellyel tevitik. (5. Rófolist, bort vagy más melegítő italt innya reájok. Mert ezek a' mindjárt említett forrást, és a' forrás után következő etzetes tsipóséget nevelik; mellyek a' mi természetünkkel mind ellenkeznek, és sok nyavallyáknak el-kerülhetetlen okai szoktak lenni.

Galenus a' gyümölcseket épen étel előtt commendálja, hogy ezek által a' következendő ételeknek út kézzetessék. Mások, ekkor csak az elein erő édes vagy víz-izü gyengébb gyümölcseket adják, a' keményebb, savanyu, vagy fojtós, izü téli gyümölcseket pedig étel utánra hagyják, akarván ezeknek forró erejével a' gyomor felső-éjját be-zárni, és annak fibráit a' több ételnek hamarébb való meg-eméztésére és ki-hajtására segiteni. De a' *Boerhaave, van Swieten*, és más bölts *Doktorok* ítelete kerent, jobb volna azeket egyéb étel-ekkel egybe nem zavarni, hanem chomra csak magokra nyersen, a' gyengébb gyümölcsöknek pedig kenyérral, vagy, ha a' keltől felnek, meg-sütve, vagy főve enni; és vagy semmit se, vagy ha nagyon fómjuhozának, tizta hideg vizet innya reájok. *H. Schulzius* a' forró, száraz természetűeknek, fojtó nyavallyában, és *Hecticában* lévőknek tsudakepen használni mondja, és egy-néhány példákkal meg-is bizonyítja, ha reggel, egy kevés levest

K 4

hór-

hörpölvén előre, vajas-kenyérrel gyümölcsöt jó höven élnék; mindenkor csak kenyérrel 's gyümöltsel vatsorálnak'

§. CXX.

Mínthogy ezekből, a' miket eddig elő közönségesen a' gyümöltsökről mondtunk, ha ki kájsza ízét el nem vesztette, akármi nével nevezendő gyümöltsökről, mindenik mennyiben legyen egészséges vagy egészségtelen, maga könnyen ítéletett teher; azokról külön-külön hoféas traktát indítani éükség nem léhen. El-halगतom ama' Nap-keleti Indiákon 's Európában-is a' híresebb Fejedelmi kertekben egy plántátskának terején hoféukó gomb módjára termő, jó nagy, sárga-lafu, fejer-bé-lü 's minden ki-gondolható jó ízekkel és kívánatos fagokkal egy summában tsudálatos kevélykedő Nána vagy Ananás nevü Királynéját a' gyümöltsöknek: nem kóllok más idegen Országí esméretlen gyümöltsökről-is; hanem tsak a' mi nálunk közönségesebhekrol tézek nagyobb világofságnak okaért holmi jegyzéseket.

§. CXXI.

Az Eper mind újságával mind kedves fagjával és ízivel, mint rogyogó piros színvel majd minden gyümöltsök felett kedveltetí magát. Egészséges voltára sem alább való egyiknél-is. A' Kerti eprek ugyan ebbek 's nagyobbak az Erdeimél, de nem olly hafnó-fok. A' mezei fejer eprek mindeniknél alább valók. A' varas-béka mint a' Plánták le-irói meg-

meg-jegyzették, az epret igen éreteri, és a' maga mérges húgyával, nyálával és gözivel gyakran meg-vesztegeti; Innen, azt tífra vízzel éükség előre mindenkor meg-mosni. Az eper a' vért fel-gyujtó epét más gyümöltsök felett óltja, a' sárgaságot el-óflatja, a' vizeletet és azzal együtt a' vesékben termő apró kovetskéket ki-úzi. Ez okra nézve a' Bartholinus tanátsa éerint a' vívelős Afzonyoknak ezzel igen böven élni nem bátorságos; mert időtlen éülést okozhat. Némellyek borral, nádi mézzel, fa-hajjal ézik; felven hogy gyomrokat igen el-húti. A' Frantziák téj-fellel éeretik. De magára fokkal egészegelebb.

§. CXXII.

Az eperhez leg-közelebb járul tulajdonságaira és így hafnaira nézve-is a' Málna. De mivel többire férges és magában-is igen hamar meg-nyüvesül, válógatva, frissen és jól meg-mosva kell emni. Syrupnak fokkal hafnó-fabbban kééíttetik, úgy hogy fókán a' Málna Syrupot az Alkermesnél nagyobbra betsüllik. Kiváltképen pedíg az ollyan róé féle forró hidegteleésben, mellyben az erő hirtelen el-éakad, eléggé dítserni ezt nem gyózik. A' jól meg-ért Fái-eper vagy Fái-federj a' málnánál vízelebb 's hidegebb természetü; egyébként attól hafnára neze igen kevelet külön-böz. A' Szederj mindezeknél savanyubb és fojtósfabb ízü; innen a' rothadságra vezető forrósfágnak inkább-is ellent áll; de egyébként

bővebben táplál: de a' vizelletet nem hajtja olly mértékben, ha magvának belül elgyüjtve nem ezik. A' *Megy*, mint fojtótság nélkül való tavanyu izére, úgy hasznára nézve-is az apró veres fölötte kevesebb különböz. Hogy egész Istenőben hasznát vehessük, rész kerint a' kementzékben meg-fárasztjuk, rész kerint ki-fatsart leviből *Syrupot* csinálunk. A'falva nem annyira havesít; de jobb *ajulus* közül belőlle; sem felet sem gelezítát nem okoz. Minél edesbbek, ezek-is, mint egyéb gyümölcsök, annál kevesebbé koritanak. Szokunka *Mezgyvel* Nyarra hort-is csinálni. Ez a' bornak melegítő erejéből fokot el-vesén: és ha magvával együtt meg-törve tessük azt a' bor közü, a' vért-is a' vizellet útján vépen tisztítja. A' *Somot* természetire nézve a' megytől alig lehet meg-külömböztetni.

§. CXXV.

A' *Szilvák* közt a' *borgas maevnak* leg-jobbak; és a' tseresnyének egészséges voltakra keveset engednek. Minden egyéb gyümölcsöknél bővebben táplálnak: a' hasat-is meglágyítják mind nyersen, mind a'falva. Magvokat ki-vedvén és külső hajokat le-hántván, kivált ha mézes vízbe előre meg-főzik, a'ztali tsemegének hasznoson fárasztanak. Likáriumnak is mind higon, mind kárazon/nehézberske emészthetők; de ha meg-főzik, egészségesnek és betegnek egyaránt hasznosok. De az *edes Szilvák*, rothadó edeliségek miatt, az egész

*Sokszor készítenek. A' Szilva van
hamisítva*

az egészségnek olly ártalmasok, hogy, kivált a' *fehér fölvát*, a' jól rendelt várafokon áruhá törvény kerint meg-tiltatott.

§. CXXVI.

A' *Baratzk* Rómában *Plinius* idejében igen ritka és drága gyümölcs volt: ma mindennütt elég közönséges. Szagjával és boros izével magát nagyon kedveltetti; de hasznára nézve nem érkezik a' fölvával. A' magvához ragadó *durántzai* és egyéb bor izü hűsös, leves baratzkok mindazáltal a' mértékletesen évöknek nem ártalmasok. De a' káraz hűsü, hamar rothadó, viz izü baratzkok a' fehér fölvánál kevéssé előbb valók. A' *Salernitanu*ok a' baratzkra mustot innya jóvalják; de igen oktalanul, mert így a' gyomorba még hamarabb meg-tortana és peskedne. Tanátsolább mind a' baratzknak, mind a' fölvának magvát meg-törögetni és belét ki-vévén hűsok után meg-enni; mert ezek a' vér közzül a' gyümölcs lévből gyült peskedt vizet a' vizellet útján az egészségnek nagy hasznára ki-hajtják és tisztítják.

§. CXXVII.

Az *Almának* és *Körtvéllynek* sokféle ne-meit külön-külön meg-említeni a' rövidség nem engedi; de nem-is élkség, mert a' CXVIII. §-ban említett jelekből ezeknek természeteket akárki maga könnyen meg-határozhatja. A' *Körtvélly* poronyobb, levelebb és hathatósabb bor izével a' káznak az Almánál kedve-

... a' káznak az Almánál kedve-

kedvelebb. De minthogy a gyomorba hamarabb és erősebben meg-tört, s rozébb, s tsipösebb ezette-is valik, az egészségnak kevesebbé háfnos. Egyeb-iránt több tápláló erő van benne; a' hatat-is, kivált főve, bővebben mozditja.

§. CXXVIII.

A' *Narants*, *Pomagránát*, *Tzitrom*, *Limonia*, mint külső formájokra k lmböznek. Hajoknak *külső sárga* s *szagokodó része* az agyvelőt, éivet, gyomrot erősíti, a' éelet izi, a' vért melegíti, a' *perspiratiót* segíti; keserü ízével a' gelektát-is meg-eli: innen *fűzertiam* helyet Konyhai háfnóra-is gyakran fordittatik. Ez alatt levő *fehér, izetlen belek*, mint a' Mállyva, lágyit és likit, *Magvok* korit, szárazt, és melegit. Levék az *appetitust* gerjeztí, a' belső rézeket erősíti, a' torrosságot óltja, a' vérben támadható rothadtságnak ellent áll: a' honnan a' *Törökök* és más meleg tartományokat lakó *Nemzettek*, minden forró nyavallyákban, sőt a' pestisben-is gyakran egész poháronként igen nagy háfnonnal vókták a' *Limónia* levét innya. Ezen meg-nevezett gyümölcsök régen tsak *Mediában*, *Perziában* és *Ajyriában* termettek; ma *Görög*, *Oioé*, *Francia*, *Spanyol* Országokban, sőt nálunk-is a' pompáabb kertekben elég bőven találtnak; jollehet ezek mindenkor vadabb terméketek, mint a' mellyeket a' meleg tartományokból hoznak. Minel kivánatofabban van ebben vagy amabban

az edes

az edes
az edes
az edes

az edeség a' savanyúsággal merskelve, annál elebb való háfnára nézve-is. Innen a' *Narants* a' *Pomagránátnál*, ez a' *Limóniánál*, a' *Limonia* a' *Tzitromnál* nagyobbra betsülterik. *Scaliger* és *Clustus* azt írják, hogy *Indianak* *Ceylon* nevü *Szigeriben* igen edes háju és egészsen meg-ehető *Narantsok* termenek; *Chyban* pedig ennek egy bizonyos neme edeségével a' nád-mézet fellyül mülja. Ezek-is, mint *Éintén* egyéb leves gyümölcsök, minel edesebbek, annál kevesebbé hívesítenek és erősítenek, ellenben inkább nedvesítenek és melegítenek.

§. CXXIX.

A' *Füge* terem tsak a' Déli és Nap-keleti meleg tartományokban, *Syriában*, *Massiliában* s a' t. *Zöldön* vagy éretlen igen tsipós keserü; de a' meg-érés által felettebb meg-edesedik. A' hol terem, ezek nyerien-is: de nap fényen meg-kárástya, fel-hízve vagy tonákra verve, mint nálunk árultatik, sokkal egészségefebb. A' több gyümölcsöknél bővebben táplál: de lágy és hamar el-folyó húst tsinál; kövér edesége miatt a' gyomorban hamar meg-kefereedik; a' májban és lépben könnyen meg-dugul; a' forróbb terméketekben a' *bilist* kaporítja, sőt holéas s bőv éléssel a' vért-is rothadásra kéztí; és a' *Galenus* ítélete szerint bűdös verejtékeket, rühöt, tetveséget-is okoz; a' fogaknak-is ártalmas. Ezekre nézve *dió*, vagy *mogyoró* bellel enni a' figet és fokot innya rea *commendáltatik*. De más

mas telet ezen kover édeségével a' hasat lágyítja, a' vérnek náthás vagy sós tsipófséget öltja. Mellyel a' köhögés, rekedezés, fulladozat és egyéb náthás nyavallyák ellen épen hatnál. A' torha ki-hányását-is derekafon ségiti, ha estvéként két, három párt meg-ezünk. A' vén Embereknek málok felett dírsértetik.

§. CXXX.

A' *Birs-alma* bagjával az agyvelőt és a' fívet erőlti; sőt, a' melly ritka példa foritis, a' honnan tiltja *Etmüller*; hogy a' Külö-Azékonyoknak, forulással; hólnapzámnak meg-rekedésével bajoskodoknak házában ezt ne tartsák. Nyersen feletébb forító ereje és keménysége miatt a' meg-ételre nem alkalmas. De meg-sütve, vagy meg-főzve mind magára, mind segfűvel, sa-hajjal meg-fézelve 's mézzel bé-kéiztve kívánatos izü és igen hatnos gyümölc. Ugyan-is, ha éhomra vagy épen étel előtt effélét ékel, a' gyomor' hideg gyengeségét, a' hányást, has-menést, vér-pökést, ver-folyást, idétlent étlést, náthát éjjeli nyomást 's a' t. meg-gyógyítja; étel után pedig az eméftést segiti, a' hasat indítja, a' vizelitet hajtja. Ertsd mind ezeket a' *birs-alma* sajtról és *liktariumról*-is. A' régiek, a' mint *Mathiolus* fel-jegyzi, meg-egyező értelemmel hitték azt, hogy ha a' viselős Azékony gyakran birs-almát évik, igen lép és elmés magzatja léfen. De a' máiak ezt tsak babonának tart.

tartják. Bizonyosabb dolog az, hogy az *Lamber* lehelletit kedvelse teki: a' honnan a' *Poeta*-is erről így ír:

*Post epulas uxor cur mala cynodia summiss
Num taus ut te vir traxius odore petat.*

Ezekre nézett talán a' bölts *Solon*-is, midön, a' mint *Stanleus Hist. Phil. Plutarcbusból* írja, a' többek közt/egy házban rekedétsék és minekelötte együvé fekünnének birs-almát egyék.

§. CXXXI.

A' *Szöllöt* éretlen-is tsirke és tehén hússal gyakran főzik. Az ételbeli kívánáságot gerjezti, a' gyomrot erőlti, forit, éarazt, hivesit. Meg-érve, rend ferit ugyan bornak élirik, de enni-is igen kívánatos: mint a' Köllő Páktorokon meg-tetzik, jól-is táplál, de puha és hamar el-fogyó húst tsinál: ha igen édes, éomjuságot okoz: némelleyek a' *Venusa*-is gerjezteni tapaftalják: a' hasat hamar el-tsápjá. sőt gyakran, kivált ha é ritó magvokat és hajokat ki-vetjük, valóságos has-menést-is okoz, mellynek meg-állitá.ára nints jobb orvofság, mint két' három kalány-ni seprő éget-bort innya. A' favanyu Zöllö, mint a' hordóban, úgy a' gyomorban-is meg-fort, és, foként a' hidegebb természetűekben, felet, puffadást, gyomor és has-fáást 's a' t. támaft. E' fele ártalmait fokan a' reggeli harmatos Zöllönök-is tapaftalták. Leg-hátorságoiabb

[*függvényül írta vele az is, hogy a'
Meyerss Boy a Volgyingyel*

ságo(abb) enni a' föllöt, mikor tzerhára fel kötözve egy kevéssé meg-kezd fonnyadni. *Bus bequius* írja, hogy a' Törökök, nem lévén nekik bort innya szabad, a' föllöt igen éreztik, és vagy fa, vagy tserép edényekre friss mütra rakván, és mütar manggal mintegy bősöztván, egész Nyárig romlás nélkül el-tartják; és hogy ez a' fájnak igen kedves; de az egészségnek ártalmas. Háznolabb gondolat volt az édes kövér föllö-gerezdnek fázat, midön már felignél jobbatkán meg-ért, megvágván vagy meg-tekervén, hogy a' nedveiség útja a' fémekről el-fogalsék, a' nap melege által azt meg-fázasztani; és így gerezdestől vagy meg-fémelve tonnákra verni, mint a' nap-keleti melegebb tartományokban, Spanyol és Frantzia Orzágnak-is némelly rézeiben, a' hol a' föllö igen nagy kemü, és édes éokott lenni, tselekezőnek. Mi ez ilyen meg-fázasztott föllöt *Mala'sának* nevezük. Háznára nézve egyebekben a' fázaz figével meg-egyez, hanem a' gyomorban nem keféredik oly hamar-meg; a' vért sem kéziü annyira rothadásta. Az *apré mala'sa* vagy *Korintbusi meg-fázasztott apró ve-es-föllo*, yenge savanyuságával a' gyomrot jobban erőlti, az emésztést segiti, a' komjuságot oltja; innen a' belső rézeknek 's a' vernek-is háznolabb; a' halat-is jobban lágyítja.

§ CXXXII

A' *Kapornjat*-is némellyek gyümölcstnek tart-

tartják, de ez nem egyéb, hanem egy *caparis* nevü tsemetének fúntén nyiló félben lévő zöld virág bimbója. Terem leg-bovebben *Cyprus* Szigetiben, de Oloz, Spanyol Országokban és más Tenger mellyéki meleg tartományokban-is találatik. Ott helybe Konyhai háznára nyerien-is fordítottik, de hozzáuk tsak bé sózva hozattatik. Ezen sós leviből jól ki mosván, etzettel és fa-olajjal el-kéfitve, némellyek magára-is ézik, de gyakrabban húsfal éokták közni. Főttös savanyu sótságával az ételbéli kívánságot gerjéti, a' gyomrot erőlti, a' nyálnak és takonynak bőv folyását apasztja, gyengén fázaszt és melegit. De oly kevéssé táplál, hogy fűszerzámnak inkább lehet, mint eledelnek mondani.

§ CXXXIII.

A' Fűveken termő Gyümölcstök közt leg-közönségesebb az *Ugorka*. Ez vizes, hideg, taknyos, fűjas természetü. De a' *Boerhaave* ítélete szerint holmi salétrom formavékony só-is vagyon benne: melly szerint a' forró és fázaz természetü, kemény 's heves gyomru Embereknek egyébkör-is, de kívált a' Nyári meleg napokban igen lépen háználhat, hivesítvén, az epe sártól vagy rothadástól örízvén az ő véreket, és ha mi abban meg-vefett volt, azt a' vízellet útján ki-is takarítván. Ezen vért hivesítő és nyálofitó erejével a' *Venus* tüzet-is tapasztalható-

képen öltja. Innen, a' mint *Erasmus* feljegyzí, Kozmondás-is volt a' Görögök közt, lozy a' fővö *Affonyoknok* ugorkát kell adni: mellynek okát ily kókkal adja elő *Aristoteles*, *quia cum exurgit et indefinente fessione, pedumque blanda agitatione; uterus et partes generationi dicatae incallescant, saluces et ad venerem unum proclives sunt, quem aestum frigidum cucumeres retinunt.* Ezek némelyek a' Zöld Ugorkát meg-hántva nyerjen-is, de igen nehéz eméltetho, gyomrot feletrébb meg-híti, és abban meg-pesnedven, taknyos sár-vizzé válik; melly lokaknak tsömört, gyomor-fájást, vér-hast, hideglelést 's a' t okozott. A' só, etzet, olaj, bors ezen tsaknyos hílegességéből ugyan lokat el-véznék; de minden rezb' ar-tatianná ingyen nem rézik. *Belsőzava* jóval egészségébb; mert így, a' fellyebb említett háznokon kívül, az *appetitust*-is gerjeviti, a' gyomrot erősíti, az eméltést segíti. A' meg-érti ugorkát többire tsak magnak tartják. De írja *Schulzius* hogy ő eimer olyan Embereket, kik ennek sárga naját le-hántván es belül meg-rezélvén, levit ki-fátsaitak és nád-mezzel meg-edelítvén, a' *Mexico*-okkal két-hét napjában negy negy lörig tsudálatos háfnonnal itatták. Másként, az ugorkától, akárhogy készíve-is, illó mindeneknek, főként pedig az öregeknek, gyermekeknek és más hideg 's neaves *temperamentum*uaknak, zükön tsemegelni.

§. CXXXIV.

§. CXXXIV.

A' Tök, vizes, hideg, lágy, raknyos, hamar rothadó *chylust* és vért tsínál; innen a' Sertéléknek alkalmasabb eledel, mint az Embereknek. Főve a' gyomornak háfnosnak mondja *Celsus*. Igaz-is, hogy a' belső réfe-ket a' Nyári hévségekben képen hivesítí és nedvesítí, a' komjuságot öltja, kivált a' melly vagy a' *bil*-nek fel-gyulalásától; de e' végre-is háfnosabb eledeleket könnyen találhatnánk.

A' Görög *Dinnyék* azon raknyos olajról, melly a' tököt rothá téli, tisztább vízzel és bővebbetske létrommal bírnak; innen nem tsak job izük, hanem valamivel egészségesebbek-is, és a' hivesítésre, nedvesítésre, komjuságnak óltására 's a' t alkalmasabbak. Ez a' Némerek közt nem igen eméretes gyümölcs; de Magyar Országban minden gyümölcstöknel közönségesebb; és a' rút vívka éléssel lokaknak gyomrokat és béleket annyira elhidegítí, és táskástitja, hogy az eméltésre majd elégtelenekké lének; és az Emberek, nagy rekit vér-hashan, hideglelésben, és más nehéz nyavallyákban eiti minden Nyáron. A' Sárga Dinnye, mint az agyvelőt erősítő jó sagja és kedves bor ize tanítja, nem annyira hivesít, mint az ugorka, tök, és görög dinnye; sőt fűzerzámos savával a' *Boerhaave* ítélete szerint *Hist. Pl.* éhomra a' gyomrot erősíti, a' vért melegíti, a' *Venust*

L 3

minden

minden eledelek felett gerjezti, a' vizelleret is annyira tizi, hogy a' ki ezzel gyakran és bőven él, végtére vért-is vizellik. Mind ezeket pedig annál inkább tselekezi, minél frissebb, hathatósabb ságu és tsipősebb izü.

§. CXXXV.

Eddig a' leves gyümölcstöröl. Lássunk már azokról-is, mellyek kemény hajok alatt káraz mor'sálodó belet foglalnak. Ezek közönségesen mind nehéz emésztherők, foritanak, kelet tsínálnak, vastag és a' belső részek foróságaiban könnyen meg-akadó *chylus*-sá válnak; egyéb-iránt minden leves gyümölcstöröknél bővebben táplálnak, sokat enni belölök nem bátorságos; mert a' gyomorbeli nedvességet fel-iván igen meg-dagadnak, és puffadást, nyúghatatlanságot, nehéz lehellest, fő-fájást 's a' t. okoznak. A' meg-ételre, míg frissek, csak addig alkalmazotok; mert ha meg-avasultak, rekedezést, köhögést, káraz, torok és mejj fájást, hányást, vér-hast, tagoknak el-esését, *colicát*, sőt a' gyomorban és belekben *inflammatio*-is könnyen tsínálhatnak.

§. CXXXVI.

Az *Édes Mondola* mind izére, mind hasnára nézve ezek közt leg-elebb való. Ha forós külső hártáját, jó meleg vízben egy darabig áztatván, és ostán hideg vízbe vetvén, le-koppasztod, magára-is, de kivált nádmézzel bé-borítva, igen kedves izü és bőven tápláló

tápláló tsemege lézen, fájdalomt ehybit és álmot okoz. Ha *tőjnek* kétféred, minden mejjbeli nyavallyák, belső *inflammatio*ék, káraz beregség, vér-has, has-tekerés ellen hasznos orvofságod lézen. Ki fajtolt olajjával-is, ezeken kívül, a' has-förülésben, *colicában*, nyilallásokban, belső részekben lévő sebek ellen 's a' t. mig fris, nagy haszonnal élhet. De ha meg-avasul, mindenekben ellenkező ereje lézen.

§. CXXXVII.

A' *Dió*nak eretlen tejes béle, éhomra éve a' hasat lágyítja, nedvesít és hivesít; de meg-érve forit, kárazt, és melegít. *Mitridate*-ről, *Pontus*nak Királyáról írják, hogy ő minden reggel dió-belet, figét és rútat éven, magát minden méreg ellen bátoroságsá tette; a' honnan a' régiek másoknak-is jóvallyák, reggelenként e' gonosznak el-távoztatására meg-sözva dió-belet égyenek. Az Olofok a' lapos geleztának ki-hajtására nem tartanak jobbat, mint éhomra jó káraz dió-belet bőven és gyakran enni, A' *Salernitanusok* a' halra diót *commendálnak*, talám hogy a' hideg hal húsnak meg-emészterésére a' gyomrot fejtsek; de e' végre egy pohár jó bor többet használ. Ama' nevezetes verset pedig *Unica nux prodest, nocet altera, tertia mors est*, az az, Egy dió jó, kettő árt, de harmadik el-vest. Ha e' mi diókról értették, gyermekü haszontalanság. A' zöld dió legfűvel és fa-

hajjal meg-fegelve, mézzel vagy nád-mézzel mint egy bé-sózva, a' hideg gyomornak erő-sítésére, az ételbéli kivánsagnak nevelésére, és az eméktésnek segittségére nem meg-vetendő.

§. CXXXVIII.

A' *Mogyoró* a' diónál szárazabb termé-ve, tő, innen nehezebb eméltető, inkább is kerit és szárazt, de bővebben táplál, nem-is keferedik és avasul olly hamar-meg a' gyomorba. A' gyenge haju és veres hártýaju Török mogyoró a' más féleknel jobb. Ezt az arénának és *calculus*nak fájdalmái ellen, és azoknak a' vesékből leendő ki-tisztítására lo-kan ditsérik; de ha ebben valami e' fele erő-vagyon, a' többiből sem lehet azt egészen ki-tagadni.

§. CXXXIX.

A' *Gefonye* ki vad, ki jóféle. A' vad gefonyét a' tsinosabb Országokon, fájának rendesen növo ágaiért és képen zöldellő le-velivel kies árnyékot vető háznáért, az úrak és séjtáló helyek mellé gyakran plántálják; de gyümölsét csak a' fertések kámára hagy-ják. A' Tsore-maktól terméketire nézve ke-veferet különböz; mindazáltal annál még-is valamivel elébb való; úgy hogy, a' mint it-ja *Sebizius*, Frantzia Orzágnak némelly sovány tartományjaiban sülvé és főve a' Parasztok-is meg-évik ezt. A' jóféle gefonye egész Eu-rópában közönséges eledel. A' jó gyomruak és

és íerényen dolgozók bárrabban ehetik; de a' kik kevés *commotiót* téznek, minél kűkeb-ben költik ezt, a' magok egészségének annál többet használnak. Tapasztaltrák némellyek azt-is, hogy a' kik sokáig gefonyével élte-nek, attól rend kívül meg-tetvedtenek.

A GOMBÁKRÓL.

§. CXL.

A' *Gombákat* a' Régiek mind tsak valami rothadságból gondollyák vala lenni; de a' máiak végére mentenek, hogy ezek-is mint egyéb plánták, magról teremnek, melly az ő alsó rétjeik között igen bővön talátratik. *Berhaave Hist. Pl.* tsudálkozik, miért keret-heik a' Gombákat olly igen az Emberek, holott sem izek sem büzők nintsen; és, ha a' mérget ki vesűük belőlök, tsak holmi durva földből és rothadt vízből állanak, melly kerint majd semmi tápláló erő sints benne, még-is mind ízonyu nehéz eméltethet-ök. *Fr. Hoffman*-is így ír: *Lehet ugyan a' Gombák között némellyeket jól meg-fözve vagy egyébként el-kefürve ételre fordítani; de nints olyan idő, nints olyan terméket, mellyben töb-bet ne ártsanak azok is, mint a' mennyit használnak.* A' Kéfitésre jóvalya hogy előzőr meleg vízben jól meg-mosásák, azután meg-karaktván úgy főzzék, sütsék vagy rántsák-meg, és etzettel, olajjal, téffellel vagy vajjal egyék,

Handwritten notes:
 1. A' Gombákat a' Régiek mind tsak valami rothadságból gondollyák vala lenni; de a' máiak végére mentenek, hogy ezek-is mint egyéb plánták, magról teremnek, melly az ő alsó rétjeik között igen bővön talátratik.
 2. Tapasztaltrák némellyek azt-is, hogy a' kik sokáig gefonyével élte-nek, attól rend kívül meg-tetvedtenek.

egyek, mivel ezek a' gombának mérgje el-
 űokták 6ltani. Ha valamice, e're a' jó bot-
 is meg-kivántatik. A' gombák közt leg-jobbnak
 tartja Boerhaave a' *Tseperke gombát*. A' régi-
 ek előtt-is, mint Horatiusnak ezen űavai ta-
 nitják, *Pratensis optima fungus*, leg-nagyobb
 betsbe e' volt. De a' *Fr. Hoffman* itelete
 űerint valamennyi fekete, kék, *minium* űin,
 's tarka gomba vagyon, egyr6l egyig mind
 halálos mérég lakik benne. A' fáb6l n6tt, és
 a' földi vén gombákat-is, akármí névvel ne-
 vezteűsenek, mind veűedelmesnek mondja *Bo-*
erhaave. *Seneca* a' gombát nevezi *voluptuari-*
um venenum, tsemege mérégnek. *Plinius ci-*
bis anceps, kétséges ételnek. *Allen* pedig
 minapi Anglus Doctor, a' ki maga a' gombá-
 t6l űinte meg-h6lt, le-irván *Kircherus*nak
 ezen űavait: *Fungus, qualiscunque sit, semper*
malignus est, semper exitium qualitatum appa-
ratu instructus; et si non statim sentiatur, fre-
quenter tamen comestus, nescis quid successu
temporis in interiore viscerum administratione
relinquit. azt veti utánna: *Apoge ergo per-*
niciosa isthaec gulae blandimenta! Quae tanta
voluptas ancipiis cibis? An usque adeo vitae
tardet, ut eam cum tam vili offa permuteemus,
mortemque in procinctu stantem ulro sollicitemus.
 A' mérges gomba ételt, ha hirtelen ki nem
 hányhatjuk, vagy annak mérget téjjel, olaj-
 jal; borral vagy etzettel el nem 6lhetjük,
 gyomor fájás, okádozás, has-tekerés, tsuklyás,
 vérhas,

vérhas, hideg veűjékezés, reűkerés, nya-
 vallya törés, méjj 6lom, 's nem fokára
 halál 6okta követni.

A' HUSOS ELEDELEKR6L.

§ CXLI.

Kérdésben forog a' Tud6fok közt; mik6t
 ts6z6rt bé a' hús étel az Emberek kö-
 zi? Sokan úgy tartják, hogy ez még a' Pa-
 raditsomban kezd6d6tt volna; nem láthatván
 által (1. hogy lehettek volna illy nagy has-
 nu és jó izü edel nélkül el az első Embe-
 rek? (2. miért lett volna Ábel barom pás-
 tor, ha a' barmoknak húsát nem ette volna?
 (3. hová tették volna el az állatoknak húsát,
 mellyeknek b6r6kb6l könt6st tsináltak, ha
 meg nem ettek volna? (4. hogy uralkod-
 hattak volna az Égnek Madarain, a' F6ldnek
 Vadain és a' Tengernek Halain, ha azoknak
 húsokkal nem éltek volna? De bizony, mint
 ma-is fok Nemzetek tsupán tsak gyüm6ltsel,
 z6ldséggel, f6veknek magvaival, és gyökere-
 ivel élnek, úgy élhettek az első Emberek-is.
 Másként-is, ha ki kéűítését nem tudja, mint
 az első Emberekr6l fel-lehet tenni, a' hús
 nem derék tsemege. Ábel-is tarthatott azért
 barmokat, hogy a' tejjel éljen, b6r6kkel
 ruház6djék, hufokat pedig az ISTENnek
 egészen meg-égetend6 áldozatul meg-áldozza.
 A' mi pedig az állatokon való urákozást il-
 leti,

*Pratensis optima Fungus Naturae
 alius mali veridicus*

leti, az nem csak a meg-ételből áll; mert ma sem éssünk meg mindent, a' minn ual-
kodunk. Hihetőbb azért, hogy a' hús étel
az ezön viz után kezdődött; mert az előtt
a' Sz. Írásban fints arról semmi en-lekezet,
hogy valaha valaki húst ett volna: maga
Noé-is mind tizra, mind trítatalan állatok
közzül annyit creáret ki a' barkedől, a'
mennyir be-vitt volt; egyébként, vagy egyet
meg-kellert volna ennie azok közzül. De a'
k'lső régiségnek irói világolán írják, hogy a'
régieknél a' hús étel épen szokásban nem volt.
A' többek közt *Ovidius* így ír:

*At vetus illa aras, cui fecimus Auea nomen,
Faetibus arboreis, et quas humus educat, herbis
Fortunata fuit, nec polluit ora cruore.*

Porphyrius ugyan a' hús ételnek kezdetit csak
Pygmalion idejére vívi (a' ki a' *Tyriusok* közt
az alatt királykodott, mikor *Jorám* a' 'Sidók
között,) és írja: hogy ekkor némellyek leg-
először húst kezdvén enni, ifonyu gonof és
utállatos Embereknek tártattak; és minden-
féle kínos bánterélékkel igyekeztek őket ettől
el-fogni; de annyira, meg-tettzett volt né-
kik a' hús ize, hogy többé annak étel az
Emberek közzül ki nem irhatták. De bi-
zony, hogy a' 'Sidóknál és más Nemzetek-
nél a' hús étel már annak előtte régen fo-
kásban

kásban volt, ha az rö-idség engedné, lok
példákkal meg-bizonyíthatók.

Pythagorás Idvezitök születése előtt
mintegy 500. Évtendővel virágzott Görög
Philosophus a' hús ételt törvény ferint el-til-
totra vala a' maga tanítványitól: mellyben
őret a' Keresztények közt-is लोक az *Anakbo-
réták* követték. Véteknek tartja vala ugyan-
is ő az oktalan állotokat meg-olni, úgy itél-
vén, hogy azokban-is olyan lélek volna,
mint az Emberbe; sőt, hogy a' mi lelkünk-
is noltunk után azokban gyakran által köl-
töznek. De másként-is, hogy az Ember,
kinék sem körmeit, sem fogait, mint más ra-
gadozo állatoknak, hús faggatásra a' termé-
ket nem kézítette, hogy az élő állatoknak
véres, genyettséges húsát darabollya s rágja,
utállatos teneségnek mondja vala lenni. Maga
a' természet-is ettől annyira irózik, hogy
nyertén a' húst fenki meg nem cheti; hanem
fokféle sütés, főzés és trágyázás által kell
annak izét úgy el-vešten, hogy a' nyalánk
fáját meg-lehesfen velle tsalni. A' vér is,
melly ebből kézül, forró és rothadásra ha-
nyotó; az elmét-is ostobává tézi.

§. CXLI.

De mi, kik efféle gyenge *fundementumon*
épült okokra nem hajtvan, a' hús ételt, nem
csak zabadnak, hanem Lükségek-is tartjuk,
lasiuk (1. Közönségeten a' húsok mennyire
legyenek egészségetek, mennyire nem? (2.
mi különbség legyen azok között mind

ba, mind el készítésekre nézve? A' mi az elsőt illeti, A' Hús minthogy a' mi testünkkel egészen meg-egyező *materiából* áll, minden eddig elő fiamlalt eledeleknél hamarább, bővebben és állandóbban táplál; több, melegb, és *spirítusokkal* tellyesebb vért csinál, a' honnan a' testnek erejét-is jóval inkább neveli; mint erről, a' kik bojt napokon fokáig húst nem éznek, bizonyosságot tehetnek. Ékre vehetjük innen azt-is, hogy a' hús étel az Északi hideg Országokon zűkségefebb és hasznosabb, mint a' Déli meleg tartományokon; mi köztünk-is télbe inkább meg-kiván-tatik, mint nyárba: és hogy a' *melancholicus* és *phlegmaticus* Embereknek jobb, mint a' vérrel azonkivül-is bővölködő *sanguineus* és forró természetű *cholericus* Személyeknek. Mert mind forrósága, mind felettébb való el bővülése a' vérnek, mellyek a' hústól nagyon öregbednek, romlására van az egészeknek.

§. CXLIII.

Hogy az állatok húsai közt lévő természetű különkségeket, és hogy azok szerint mellyik, 's kinek mennyire legyen egészséges, világosabban fel-vehetők, a' közönségefebbeket alább majd külön külön meg-fogjuk említeni. Most pedig előre csak azt jegyezzük meg (1. hogy a' mérges, meg-juhott, meg-döglött állatoknak húsát meg-enni igen veszedelmes; mert a' mitsodás vezettség magokban volt,

volt, a' mi vértünkben-is hasonlót csinálnak. Ugy azok-is, a' mellyeknek roz' fagyok és izek vagyon, az egészségeknek mind ellenire vagynak. Egy főval, a' mint böltsen megjegyzi *Fr. Hoffman*, azoknak az állatoknak húsai, mellyeket az ISTEN maga *III. Mos. XI.* a' Sidóktól, mint tisztáralanakat, el-tiltott vala, az egészségre nézve-is vagy ártalmasok, vagy a' tiszta állatokénál kevesebbé hasznosok. (2. A' mitsodás az állatoknak húsai, vér-is épen olyan kékül belőlők. Innen a' húsok minél lágyabbak és nyálafabbak, annál kevesebbé melegítenek, ellenben inkább nedvesítenek és kövérítenek; minél gyengébbek és poronyábbak, annál több vért csinálnak, minél több a' kotsonyává való nedveség benne, csak a' gyomor meg-emeéthesse, annál bővebben táplálnak; minél éjjasabbak és nehezebb rághatók, a' gyomorban-is annál nehezebb emééthetők; minél szárazabbak és poronyóbbak, annál vékonyabb vért, tisztább és több *spirítusokat* adnak, inkább-is melegítenek; minél durvábbak, soványóbbak és izetlenebbek, vért-is annál vastagabbat, durvabbat és kevesebb 's roz'abb *spirítusokat* csinálnak, 's kevesebbé-is táplálnak. Ezekből ékre vehetjük már azt is, hogy a' lágy, nedves, és hideg *Agyvelő*, a' lágy nyálás és nyúlós *Bőr*, *Gyomor*, és *Belek*, a' *Éjjas Szív* és *Vese*, a' sovány, tapos *Tüdő* és *Lég*, a' poronyó, de hamar meg-keleeredő és rotvadó *Máj*'s a t. men-

mennyire legyenek egészségek? (3. A' Kover-
ség, ha hideg és kemény természetű, mint a'
szonna, fagygyu, 's a' t. nem csak maga
igen nehéz emészthető, hanem a' gyomornak
és beleknek *fibrát* is el-lágyítja, azokban a'
mozgást, kenetet és simogató lágyágával,
el-oltja; és így végtére, ha erős *commotio*
által nem segítették mint a' parakt munkatö-
kba, egyebeknek meg-emésztésére is alkalmat-
lanná teszi: nem csak, hanem a' vért is és
minden egyéb nedvességeket meg-kövérti,
sükítja és nyúzóítja, hogy azok se jó móddal
el-ne kézzelnevelnek, se a' rendelt helyen ki-
ne válhatnak, melly miatt az egész testnek
is az efféle kövérségekkel való bőv és hófias
élésre el-kellertik erőtlennülnie és lágyulnia. A'
poronyóbb és vékonyabb kövérségek pedig,
minéma tetem fok helyt a' hús között és a'
tsontoknak taigeibe, a' gyomornak könnyeb-
ben engednek, de abban hamarabb meg-kefe-
rednek és rottadnak, és a' vért is illyeten rot-
hadásra hanyotló keierü tsipósegekkel zápo-
rábban fel-gyúlasztják és meg-vezt-getik. In-
nen, mindenféle kövérségekkel ha ziate simító
és édes lágyágokért a' tápnak igen tertzeneke-
is, éükön kell élni: 's akkor is, hogy sük,
enyves lágyágok valamit oéoljon, fok kenyér-
rel kell enni azokat.

§ CXLIV.

A' Hús nyersen igen izetlen és egészsé-
gelen cledel; a' honnan, a' mennyiben tudom,
egy

egy Nemzet-is egész nyersen azt nem ette:
a' Tatar-is, a' nyereg alá tévén, annak nyers
levét ki-lajtolja, és ott valamennyire mintegy
meg-főzi. *Boerhaave* írja, hogy egy *Condaeus*
Erdetelen próbára egy Embert csak nyers
hússal tartatott, a' mellytől az olly fenévé
és nagy ehetővé lett, és az etelt kintelen
annyira kívánta, hogy magát alig tartóztat-
hatta-meg, hogy mint a' Farkas a' közel lévő
állatokra ne rohanna: és hogy ezen az Em-
beren kintelen való nagy has-menés volt.
A' sütés és főzés közben, a' meleg meg-ritkít-
ván az edényeskekben lévő nedvességeket,
azoknak kemény és vijas *fibrát* ki-bafogatja,
el-lágyítja és így könnyebb emészthetővé té-
ti; a' nedvesség-knek nyáltságát el-oéltja;
és azt a' vékony gőzt vagy *spiritust*, melly
minden állatokban különböző természetű és
egyébbé nem-is válhatik, ki-üzi. A' sütés
mind ezeket nagyobb mértékben tselekefi,
mint a' főzés. Innen a' *Lároz*, kemény, so-
vány, tsontos húsnak főzés; a' nedves, hideg,
lány, nyálas természetűeknek sütés kívántatik;
a' közep tulajdonáguaknak pedig mind sütni
mind főzni alkalmasok. A' sük hús a'
főnél inkább melegíti és lárasztja a' mi tes-
tünket; de a' főrt könnyebb emészthető 's bő-
vebben-is táplál, kivált levével együtt,
mellybe a' tápláló erőnek nagy része által fo-
kott költözni. Némelly Vadaknak és Madar-
aknak húrok olly vijas és kemény, hogy a'

főzés és sütés által is alig lehetne a meg-
e-nézésre alkalmasítást tenni, holott egyéb-
ként igen kedves izűek és egészségesek volnán-
nak. Ezeket ha hóltak előtt erősen meg-fá-
raztod, vagy azután, még gyengén rothadni
liboknál fogva fel-kötve tartod és bé-páztol-
od, fokot puhulnak. Az erős meg-súrlás
vagy verés is ezen hájjaságból fokot el-vézen.

Ezekből jó rendin ékre vehetjük már
azt is, kinek, mikor, miféle és miként készi-
tett hús legyen egészségesebb? Mert a' gyen-
ge gyomru, vésteg ülő és beteges limberek
a' kemény, hájjas, lovány, falonnás, bé-sozott
vagy füstön meg-fáraztott húst meg nem
emészthetik az erős munkát tévő paráztoknak
gyomroknak a' gyenge és igen könnyű emész-
hető tsirke, madár és vad hús meg sem akad,
és azokból készülő vékony vér az ő táplálta-
tásokra és erejek' fenn tartására nem elegendő:
a' vérrel bővülködőknek véreket a' gyen-
ge és poronyó ifjú állatoknak húsa, felet-
tebb meg-bovít, ellenben az akármilyen okból
el-fogyatkozottaknak erejüket ez igen lépen
újítja: a' forró és száraz természetűeket a'
száraz, puha, sült, és rántott hús, jobban
is el-szárazítja és fel-gyúlasztja, a' hideg és nyá-
las fött hús pedig őket igen hájmoson nedve-
síti és hivesíti. Ugyan ez okból az ellenkező
termézetű *phlegmaticus*oknak ez kevesebbet
haználhat, mint *amaz*. A' sült hús télre, a'
fött pedig nyarra inkább illik.

A NÉGY-

§. CXLV.

A NÉGY-LÁBU ÁLLATOKRÓL

§. CXLV.

A' Négy Lábu Állatok közt leg-közönsé-
gebb eledel az *Ökör*, vagy *Tebén hús*.
Az ugyan ennél keményebb, de jobb izű 's
tűtőbb vér készül belőle; a' honnan inkább is
fokásba van. Mindegyik nehezségre emészthe-
tő; vattagotska, de egyéb-iránt jó féle vér
készül belőlök, bőven és tartóson is táplálnak
mind főve, mind sültve. Minél ifjabbak, ké-
nyesebben és jobban tartattak, a' marhák, hú-
sok is annál jobb izű, könnyebb emészhető és
bővebben táplál. Innen, a' két vagy három
hónapú és mind addig anyja alatt szabadon
hagyatott *Borjának húsja* gyenge gyomru bete-
ges, vésteg ülő és tanuló embereknek min-
den négy-lábu állatok húsa felett, kivált sült-
ve, *commendáltatik*. A' kiűsebb idejű és öf-
tövére borjúknak húsoi, nyálas lágyaságok mi-
att, mind a' hájnak, mind az egészséges ke-
vesébbé tétzenek.

§. CXLVI.

A' *Bial* a' meleg tartományokat kereti;
Német és más északi Országokon pedig egé-
zen esinéretlen marha. *Húsja* oly enyves,
hogy ha a' falhoz csapod, mint az agyag
hozzá ragad; egyéb-iránt is durva, izetlen,

M 2

nehéz

nehéz emészthető, enyves, hideg, durva vért tsinál; és ez okból csak az erős vaskos, kapás fegyény Emberek számára való. A' melegebb tartományokon lakó forró véru Nemzeteknek nem annyira ártalmas mint miénkünk; a' honnan azok kozt inkább-is fokásban van.

§. CXLVII.

A. *Dişnö*, minthogy az O Törvényben a' tisztátalan állatok közti számláltatott vala, a' 'Sulók, *Muhamedánusok*, *Persák* annak hűsát meg-enni mind e' mai napig halálos véteknek tartják. De másoknak oly kedves eledelek ez, hogy jól-lehet a' *Dişnónak* *felel*ben semmi háznát ne lehessen venni mint egyéb állatoknak, meg-is azt nagy hámmal táplálni méltónak tartják; és hogy meg-ölvén alig vagyon abban valami rész, mellyet konyhai házonra ne fordítsanak. *Hűsát* az Ember hússal annyira meg-egyezni mondja *Galenus*, hogy néha az Ember hűst *dişnö* hűs helyett a Vendégekkel meg étették a' gonosz Fogadóók. *Hippocrates* az étendő, répával, káraz gabonával vagy makkal hizott *dişnónak* hűsát izére és tápláló erejére nézve minden állatok hűsá felett helyhezeti: igaz-is, hogy ha jó erős gyomorral talál, semmi több és állandóbb hűst nem tsinál, mint ez. De durva, enyves vagy takynos hidegsége miatt, a' gyenge gyomor velle nem bír; és a' heves, kesyes, eretlen testben nyálás, hideg,

es

és tenyvedésre igen hajlandó, tisztátalan, durva vér és *spiritusok* kezölnek belolle. Innen a' vén, beteges, erőtlen vértég ülő, *hypochondriacus*, köbvényes, *arénás*, el-esett tagu, *scorbucicus*, sebes, sekélyes Emberektől tiltatik-is. A' torma, multár, etzet, hagyma, kápozta, répa, *lúfersám*; jó bor ezen enyves hidegségeben sokat el-vefnek, öftronozván és melegítvén a' gyomrot. A' bé-sózás és fel-fűstölés-is ezt nagyon öflattják; de azonközben meg-keményítvén, még nehezebb emészthetővé téfik. Az új *dişnö* hűst, kiváltképen pedig a' *malatz* hűst (melly igen nedves, nyálás és takynos termézetű) sültve; a' bé-sózott és fűstön meg-káraztatott pedig főve háznofabb enni. A' *Sodor*, minthogy ebben a' *musculusok* a' járás kedveért leg-többet gyakoroltatnak, minden egyéb részek hűsáinál poronyóbb és kárazabl; innen egészségefebb-is. A' *Szalonna* nyersen igen nehéz emészthető; avafon nem csak rosz izü, hanem a' belső részeket-is rága: a' sütés és főzés által ugyan valamit igazódik. *Belső részei* a' hűsánál-is sokkal hidegebb és taknyofabb termézetűek. *Sírja*, minthogy majd minden *lag* és *iz* nélkül való, 's egy kevésé nyálafabb-is, nem avafodik és tsipösül oly hamar-meg, mint a' vaj, innen ebben holmit xántani háznofabbnak tartatik. *Vere*, ha erősten egybe nem aótt és káradt vólt, a' mi vérünket igen böven és hirtelen káporítja,

M 3

de

de puha és hamar ol-ozló vért tsinál. A' kemény fázaz vér pedig nem tsak igen nehéz emészthető, hanem a' gyomornak-is nagyon ártalmas.

A' *Vad Difus*, minthogy mind aérrel, mind edellel tisztábbal és fázazabbal él, többet 's erősebben-is mozgatja magát, mint a' házi, fázazabb természetű; innen könnyebb emészthető 's egészségesebb-is annak húsa. Telbe mindenik előbb való, mint nyárha; mert a' nyári meleg az említett taknyos kövérséget fel-olvasztván és a' lenyvedésre segítvén, nem tsak izetlenné, hanem egészségtelenné-is teszi azokat. A' vad diénó húst borba bé-pátzolva tartani leg-jobb.

§. CXLVIII.

A' *Báránynak húsa* két vagy három hólnapi korába, ha addig anyja alatt mind fázadon járt, leg-jobb. A' melly telbe jó eleán lett, nem tsak ritkaságáért, hanem egészségesebb voltáért-is a' későbbiknél nagyobbra meltán betsültetik; mert ekkor fázaz lénával élvén a' juhok, a' hideg-is tomöttebbe tévén az ő testeket, közelt sem olly nyálasok és viz izüek. A' *Juhok* közt, a' jó húsból lévő *ifju berélt Berbétnek* húsa a' borju húfnál kevésfel tartatik alább valónak. Kedves ízű, könnyű emészthető, jól táplál, böv, jófele, vékony tista vért és *Spiritusokat* tsinál. Ezt követi a' *meddő Fáb*. De a' *fejős, vén, sovány juh-nak húsa* igen izetlen és nehéz emészthető.

A' *Kets-*

A' *Ketske-ollo* a' báránynál fázazabb természetű; innen sokkal egészségesebbek-is tartják; kivált a' betegségből ujjanon fel gyógyultaknak, sokan minden egyéb húfok teiert dicsérik. A' *Ketske hústól* a' régiek úgy tartották, hogy ez az étöt mindenféle húsnál inkább nevelné. Innen, midőn *Achilles* Troja alatt a' Görög vitézeknek vendégséget adott, a' mint *Homerus* meg-jegyzi, e' volt a' legkedvesebb étel. *Szenciában*-is a' paraérok, úgy mi köztünk is az Örmények, bé-sózva ezt igen szeretik. A' *Juh* húfnál keményebb, fázazabb, szijjásabb és így nehezebb emészthető-is. Emellett, mint maga kedvetlen fagu, úgy a' hozzáfón evel élőknek testét-is roz' faguvá teszi. De az, hogy a' ketskét (a' *Plinius* itelele szerint) fúntelen a' hideg lenné és ez okból annak húsa ártalmas volna; nem külömben, hogy ez, és a' juh hús nyavallya törést okozna, haöntalan költemény. *Kövére* mind a' kettőnek tsömört, hinyásc, hasmenést könnyen okozhat. *Májok* nem megenni való, mivel a' ketskéjé igen bűdös, a' juhé többire férges.

A' *Vad Ketskének húsa*, a' fúntelen való erős mozgás miatt, igen fázaz; és frissen-is mintegy rothadásra hanyotló; mellyre nézve a' forróbb és fázazabb természetűeknek nem annyira egészséges, mint a' hideg gyomru, vékteg ülő, és *phlegmaticus* Embereknek;

M 4

mint,

minthogy vékony, száraz és meleg vér kél belőle.

§. CXLIX.

A' Szarvas hús ennél keményebb; és hogy puhuljon, egy kevés ideig való tartást kíván. Egyéb-iránt ez-is bőven tápláló és minden rendbéli Személyeknek egészen eledel. De hogy ez a' hidegleléstől meg tarraná az Embert, és hosszú életet okozhatna, mint régen ném-llvek tartották, tsak babona. Hiában való félelem az-is, hogy a' farkas nyárba kígyót ennek, és e' miatt húsa-is ekkor mérges volna. Sőt inkább *Augustus*ba és *September*be, az eledel bovsége miatt nyáron által meg-húzván, sokkal jobb izü és egészségsőbb, mint télbe, mikor el-éhezik.

§. CL.

Az Őz hús a' vad kotske húshoz egyebekbe leg-közelebb vét, hanem hogy annál nedvesebb és üjjasabb. A' farkas húsnál mindazáltal puhább; innen a' gyengébb gyomru és fokot ülő Embereknek egészségsőbb-is.

§. CLI.

A' Nyúl sültő nyóltz hólnapu koráig, kívált télbe a' mikorra meg-is fokott húzu, nem tsak gyenge és kedves izü, hanem könnyü emészthető-is, és jó vért tsínál. De a' vén nyúlnak húsa kemény üjjas, száraz és föld természetü, vér-is hasonló válik belőle. A' éalonnával való meg-zegeles és a' f' üzertám mind

mind főve, mind sulve fokar igazit rajta. A' régiék, nem tudom mi okból, azt-is el-hiteték vólt magokkal, hogy a' nyúl hús hét napokig széppe tenné az evőt: a' honnan *Martialis* a' diételen ábrázatu *Gellia*val így jádzik.

Si quando Leporem mittis mihi Gellia dicit,

Formosus septem Marce! diebus eris.

Si non derides, si verum lux mea narras,

Edisti nunquam Gellia tu leporem.

Némellyek úgy-is okoskodnak: minthogy a' nyúl igen félénk állat, a' félénksége a' *melancholicus* vértől vagyon, tehát a' nyúl hús az Embert-is *melancholicus*sá téli. De ha a' félénkségből lehetne így itélni, a' farkas, őz, juh hús-is a' vadról alig menthetnék-meg; mert ezek-is elég félénk állatok. Különös megjegyzést érdemel a' nyúl húshan az a' vékony tsipős só, mellevl hűre és hája, ha egy éjszaka eleven testre kötőd, azt ki-fésztü. Ez által a' húsa-is a' vizelletet erőssen üzi, a' testet, egyéb húsok felett melegíti és fűrésztja. Innen a' *phlegmaticus*, has-menő, és kövér Embereknek orvolság gyanánt lehet. A' Hegyeken és Erdőkön lakó nyúl, tós nádas helyen termettéknél sokkal elébb való.

Az ürgének, Házi vagy *Tenneri* nyúlnak húsa az Erdőnél nedvesebb, puhább, édesebb és bővebben táplál; a' honnan fokak előtt

kedvesebb-is. De, mint a' malatz hús; ez is igen nyálas és hideg természetű; vért-is hasznolt tsinál.

A SZÁRNYAS ÁLLATOKROL

§. CLII.

A' Szárnyas állatok, minthogy aérrel-is, 'el-dellel-is a' négy lábu állatoknál szárzabbal 's titkábbal élnek, több 's sebesebb mozgást-is tésnek, húfokra nézve-is (mint közelebb *alcalinus* sóval bővelkődő ganéjjok nyilván tartitja) szárzabb és melegebb természetűek; következképen vér-is titkább, vékonyabb és melegebb kéktől belölök. Vagyon min'azáltal ezek közt-is nagy különbség; mert a' házi madarak az erdeieknél, a' víziek a' szárazon élőknel nedvesebb, füjafább, és nehezebb emészthető húfuk. Innen a' beteges, gyenge gyomru, sokat ülő és tanuló Embereknek nem-is annyira hasznolok.

§. CLIII.

Mire ment legyen a' Szárnyas állatok iránt a' telheterlen nyalánk háj, meg-tettzik a' többek közt azon vatsorából, mellyet adott *Vitellius* Római Tsázárnak az Ötse, mellyben, a' mint *Suetonius* fel-jegyzette, 7000. féle madarak vitettettek fel-áztalra. Más fok volna mind azokat elő zámolni, mellyeket meg-éne az Emberek. Mi azért tsak a' leg-közönségesebbet illetjük. Azok közt első helyet

helyet érdemel a' Tyúk hús, a' melly, tsak igen vén és sovány ne legyen, közép-terű szárz, poronyó, könnyű emészthető; bov es minden tulajdonságaira nézve dicséretes vért tsinál. Nevezetelen, ha szárz gabonával kába on járva félíg meg-hizott. Az lfü *Kappa* nak húsja dicséretnek pálmáját sem izére, sem egészséges vóltára másnak nem engedi. A' kappanok ugyan magok gyakran kövényesek; de hogy azoknak húsja nemelleyek írelete kérint az évot meg-kövényesítene, fő-fia beféd. Sor inkább, minthogy jóféle, vékony és meleg vérré válik, a' kövény ellen érekefalon használ. A' Kakas hús a' Tyúk húsánál szárzabb, keményebb 's izetlenebb-is. Kivált ha vén és sérény vólt a' kakas, valami sólság-is támad benne, mellyel a' *Venusra* öztönözti, s't némelleyeket *purgálni* is mondatik. A' *Turke* hat hetü korától fogva éftendeig oly könnyű emészthető, és tellyes tápláló nedvességgel, hogy a' könyvek mellet fárguló, hótkas betegség, vér-follyás és febek miatt, vagy egyéb okból el-erörlenedett Személlyeknek hasznosabb eledelt ennél alig mondhatni.

§. CLIV.

A' *Pujkát* Áfrikának *Numidia* nevü ragtománnyából hozták vala a' Rómaiak leg-első fer által Európában, a' honnan ő köztok *Numidiai* tyúknak-is neveztetett. *Varro* és *Plinius* idejekben ritkasága miatt még igen drágán kelt vala. De minekutánna *Guineából* bővebben kez-

kezdették ide által hordani (a' honnan *Gamboi tyúknek*, *Indiai kakasnak*-is nevezték) egész Európában el-éaporodott, és nagyon meg-ölsősödött. Ennek húsa két hólnapu korától fogva fél-idejéig a' kappan húshoz leg-kozelebb vét; hanem annál még-is valamivel keményebb. De ha egy vagy két nap mejejtve tartod, főként nyakánál fogva fel-akasztva, és valami terhet kötven lábaira, fokát puhul. Főve, minthogy magában-is éraz, jobbnak tartatik mint sülve. De sülve-is, ha fa-hajjal és fegfüvel meg-fézelve gyenge tűznel lassan süttetik, oly kedves izu, hogy e' miatt minden nagy Vendégségben első helyet érdemlett.

§. CLV.

A' Páva-is eredetire nézve Indiai madár. De *Persia*ban és *Mediá*ban, *Egyiptus*ban, sőt *Szó* Oszágban-is már *Salamon Király* idejében, mint *1Kron. ix. 21böl.* meg-rettzik, által keadett volt vitetni. Görög Örfágban pedig *Nagy Sándor* idejében kérség kívül még esméreres nem volt, Mert midőn *India*ban a' Pávát meglátra, annyira tsudálkozott annak szépségén, hogy-halálos büntetést mondott az ellen, a' ki ezt meg-ölné. *Theophr. Hist. Anim.* Rómában még későbbre került. De mindenütt csak rzi fra tolláért tartották; hanem leg-előbet *Hortensius Orator* a' *Cicero praepceptora* vitte ezt általra, midőn t. i Pappá létinek áldomását (*Coenam aditalem Sacerdotii*) meg-adra. Az

időtől

időtől fogva úgy reá kaptak erre a' Rómaiak, (azt gonduolván, a' mint *Horatius* méltán neveti őket, hogy húsa-is annyival eiebb való más madarak húsnál, a' mennyivel a' farka rzi frább,) hogy egy *M. Aufridus Larco* nevű Ember hizlalni és éaporítani kezdven a' Pávákat, azokból a' *Plinius* bizonyosága terele kerint rovid idő alatt *sextertium sexagenam.* meily a' mi pénzünk kerint 6000000. kb. forintokat tezen, kereltt. Ma húfáért a' Pávát lenki nem betsülli, mert az nem tsak ízetlen, hanem oly éraz és éjjas-is, hogy sülve fok éztendökig rothadás nélkül el-ül, és végtére, mint a' fát, a' mo' fokta meg-emézteti. Mellyből meg-rettzik az-is, hogy abban igen kevés tápláló erő van, és hogy az felettébb nehéz eméltető. A' Németek ugyan meg-ny-zván, fegfüvel húfát meg-verven, és meg-sütven, borit ímct reá húzzák, orrát és lábait meg-arányozzák, és mintha eleven volna, pompának okáért. A' nagy lakadalmi Vendégségekben fokták ezt néha ma-is általra vinni.

§. CLVI.

A' Galambak, a' tyúkoknál érazabb és melegebb természetűek; kivált a' vén és vad Galamb, sovány, éjjas, föld természetű, nehéz eméltető, kevésé tápláló és ro' durva vért tsinaló. Es, ha igazak *Martialisnak* ezen verici:

Invi-

*Inquina torquati tardant hebetantque palumbi;
Non edat hanc volucrum, qui cupit esse salax.*

Innen, nem pedig abból, hogy a' vad - Galamb, a' házi Galambnál kevesebbé éokott bújja lenni, kelletik azokat meg-magyarázni. Mig ifjak mindazáltal, mind a' házi, mind a' mezei galambok, főként öfkel és tavakkal, mikor a' gabonán meg-éoktak hizni, főve másoknak-is, de kivált a' *phlegmaticus*oknak, azok közt pedig a' gyermekeknek és vén Embereknek kedves és hasznos ételek lehet. Az Egyiptombélieknek írja *Aldrovandus*, hogy Pestisnek, idején a' magok Királyának galamb húsnál egyébvel élni nem engedték; kétség kívül, hogy ebben a' pestis ellen valamit gondoltak lenni.

A' *Gerlitzének húsa* a' galambétól keveset különböz, hanem hogy valamivel gyengébb és kedvesebb ízű. A' régiek úgy tartják vala, hogy ebből igen jóféle vékony vér és *spirituusok* kéválnak, (a' honnan *Nic. Massa* ezt *bóltsék eledelének* nevezi,) és hogy ez a' *Vénus*-is gerjektené, melyre nézve elotrök igen besej eledel volt, mint *Mártalynak* ezen *Savai*-is bizonyítják:

Dum mihi pueris Turcu, erit lactuca valis.
Nevezetesen a' farka fölvet az o leg-kedvelebb tsemegéjek közü éamlatja.

§. CLVII.

A' *Veréb hús* minden eddig elő-éamlatá madar-

madarakénál éarazabb és melegebb: innen vér-is nem derék kévtilhet belölle. Minthogy e' maga igen bújja madár, némellyek ez által igyekezik a' lankadazó *Vénust* magokban ébrefteni. Főként az agyavelejét mind ennek, mind egyéb éarazon lako hák madaraknak tsak nem *Confortativa* gyanánt tartják. De bizony a' jó kappan hús e' végre több hasnot tehet, mint az illyetén éaraz, nehéz emégethető éújas hús, kivált a' vért taknyos hidegséggel el-töltö agyvelö. Ha e' mi verébink-is olly éépen meg-tudnának énekelnü tanulni, mint a' É. Támás és Kanária éigetekben a' nád-méz hozó nádak közt igen bővön termö apró fejér verébetské, éavokért inkább bertsülhetnök; mint húfokért.

A' *Fetske húson*-is, mikor az öfkel kövéren, a' téli hideg ellen a' fáknak udvaiban, a' kófikláknak hatadékjaiban, söt néhol a' tókfenekin lévő meleg sárban-is el-akarja magát rejtteni, némellyek igen kapnak. De mivel ez még a' veréb húsnál-is éarazabb, éújjafabb és melegebb, másként-is holmi apró fergetskékel táplálván magát, hamar meg-rothad; az egészégre még-annál-is alább való. Háfontan babona az-is a' ki Tavakkal fetske fiu húst ézik, egész éétendöben torok fájástól nem bánatuk.

§. CLVIII.

Eddig a' Házi madarakról lástunk már a' Mezeiekröl-is. Ezek közt a' régi Rómajak leg-

kegyesebb valónak tartották a' *Huros madarat*, a' honnan *Martialis* így ír róla:

*Inter aves Tardus, si quis me iudice certet,
Inter quadrupedes gloria prima lepus.*

A' mezőn ujonnan fogattattak a' kettrezben hiztaknál rokkább iztek. Innen olly böven is szokták vala azokat a' Rómaiak régen a' madár-tartó házakban táplálni, hogy a' mint *Altevandus* feljegyzi, ganéjjokkal egész vántó földeket meg-tragványozhatták. A' mezeiek is mindazáltal, mikor öfkel a' fenyő-magon és a' zöllen meg-niznak, nem meg-vetendők. *Húsok* kedves izü, könnyü emészthető, böven tápláló, gyengén szárazító és melegítő. Mellyre nevez, kivált a' nedves, hideg testűek, és a' kik valami betegség miatt testekben és erejekben el-fogyatkoztanak, ezt igen nagyra be-telíthetik. *D. b. teket ganéjjokkal* együtt meg-enni, akármiből lett légyen-is az, útállatóság.

A' *Fogolly-madár* a' húros madárnál me-legőbb és szárazabb természetü: egyéb. iránt e' sem nehéz emészthető, k. ált ha míg konyhá-ra kerül, egy néhány nap tel-akasztva tartatik. A' gyomrot erősebb, a' háfát kóritani, a' vért melegíteni, a' nemző magot kaporítani, a' *Venera*-is serkenteni mondatik. *Cardanus* úgy gondolkodik, hogy ha ki fokáig csak evel él-ne, a' Frantzur-is meg-gyógyítaná. De mind ezek a' többi száraz, puha natu madarakkal-is közön-

közönségesek. Öfkel ez-is elebb való, mint nyárba és telbe.

A' *Tisfár-madár*, vagy *Magyaró tyúk-hús*, mindeniknél gyengébb, puhább, sejebb, és kedvesebb izü: egészséges voltára nevez-is, ha a' durvább eledelt kívánó paraktokat ki-vetjük, akámi állapotbéli Embereknek magát minden meg-enni szokott állatoknak húsá felett *commendolja*. Ez okból a' Fejedelmek és Királyok általában-is nem utolsó helyre tétetik, sülve, kalonnával, fegfüvel és sa-hajjal meg-fegelve, kedvesebb izü mint főve.

§. CLIX.

A' *Fátzán*, nevét vette *Colchis* Szigetének *Fafis* nevezetü folyó vizétől, a' melly mellől hozták vala azt először az *Argonauták*. Ma-is nem mindenek előtt esméretes madár ez, mivel többire csak a' nevezetesebb Fejedelmi madár-tartó házakban találatik. Magyar Országon Eger körül, a' Bánátusba, és más helyeken a' mezőn-is, úgy hallom, bövön terem. Nagysága akkora, mint egy öreg Galambnak, de hosszabb testü. Orra hús finü, egy izni hosszúságu, jó vastag; feje teteje hamu finü, fényes; homloka karmafin fin, fekete *punctumokkal* meg-pettegetve; az orrához közel és az egész nyaka gyönyörűséges fényes zöld; a' begye zöldes arany finü; a' háta verecselő vas fin, melly a' hasán és lábain meg-kezd feketülni; a' farka hamu fin 16 tollakból álló lábai

lábai is hasonlók, láb ujan hártya foglalja egybe. Egy sóval, olly tziſra madár ez, hogy midőn *Créſus* Királyi ekelségeiben fel öllözve kérdené *Solontól*, látott-e ő valaha vebbet ő nállánál? azt felelte, igen a' Fátzánt, és a' Pávát, mellyeket maga a' természet ki-mondhatatlan ékelséggel ruházott-fel. *Láért. Hüſa*-is tolla képségének jószágával meg-felel. *Galenus* természetire hasonlítja ezt a' tyuk húshoz, de izére nézve annál elébb valónak mondja: Mások a' Tsáfár madárával vetik ezt egybe. *Pertinax* Római Imperator a' Fátzánt az apróbb vendégségekre sajnálta meg-oltni. *Al x. Severus*-is csak a' nevezetes Innep napokon vitte ezt a' maga aétalára. A' mái Királyok aétalán-is nem minden napi tsemegé ez.

§. CLX.

A' *Patsirta*-is ökövel és télbe, midőn kövér, nem meg-vetendő; de a' más háromhoz közelt sem hasonlithatik. A' *colicában* használni, az *árenában* ártani mondatik. A' *Seregély* a' patsirtánál, a' *Rigó* a' seregélynél, a' *Szajkó* a' rigónál keményebb, éjjelább, izetlenebb húfú, nehezebb emészthető, kedvelőbb tápláló és rozébb vért-is tsináló.

§. CLXI.

A' *Fürj húst* a' Régiék egészen meg-vették, úgy gondolkodván, hogy mivel ez nyárba a' tekte *Zálpának* magvát igen szereti. mérges húzával nyavallya törőse tenné az évöt. De az ujjabbak ezt nagyon ditsérik, kon-

könnyü emészthető, jó és böven tápláló eidelenek mondják; kivált ökövel, mikor a' köcsök jól meg-hízott. Masként-is, ha a' tyukot azért, hogy néha a' pokot meg-ézi, a' seregélyt, hogy a' mérges büröknek magván hízik a' t. ártalmainak nem tartjuk, ettől sints miért félünk. I e járul, hogy *Záſpa*-is kevelebb helyt terem, hogy sem minden fürj annak magvát kaphassa.

A' *Snef*-is jó izü, gyenge húsáért az Urak tsemegéi közzé meitan kamláltattatik. A' Fogolly madárnál kevéssel volna alább való, csak midőn béivel és ganéjjával együtt fütik, azoknak rothadt göze a' húsát-is meg ne vesztegetné. A' *Zöld Kulló*, és *Szalnka*, a' *Sneffel* egy familiából valók, de húfokra nézve fokkal alább valók; ugyan csak télbe, midőn kövérek, nem egészen meg-vetendők.

§. CLXII.

A' *Darvakat* mint *Plinius*-ból tanuljuk, *Mélo* Szigetéből nagy áron hozatják vala régen a' Rómaiak. Az Indusok, mint leg-kedvelőbb ajándékkal, a' magok Királyokat ezzel szokták vala tisztelni. *Aelian. Hist. an.* Ma-is ezeknek húsát sokan ditsérik. De igen darva, kemény, éjjas, izetlen, nehéz emészthető; vért sem tsinál igen derekast. Ha nyakanál fogva fel-akasztva és lábaira valami terhet kötve egy nap és egy ejjel tartják, valamin puhul.

A' *Túnok húst*, *Xenophon* és *Villanovanus* igen

igen kedves izünek, és egészségesnek mondják. Míg ifju, puhább-is valamivel a Daru húsánál. De akkor-is olly jó izüvé és egészséges talám a készítés tette; mert magában ez-is igen durva, és kapás Ember gyomrat illető eledel.

§. CLXIII.

Ezek a' nevezetesebb meg-enni való, Éarazon elő, házi és mezei madarak; hátra vagynak, mellyek többire a' vízben töltik idejeket, és eledeleknek-is nagyobb részt abból keresik. Ezek amazoknál mind nedvesebb, nyálalabb, hidegebb húsuak; vért-is magok természetekkel meg-egyezöt tsinálnak; innen, kiváltképen a' *plegmaticus*, gyomor fájós, fő Éedelgös, hideg lelös, köévényes, nyavallya törös, *scarbuticus*, *melancholicus*, *hypochondriacus*, *arenas*; süllös, frantzoz Embereknek, és a' kik akármí okból el-erörlenedtenek, egészségtelenek-is. Az erős gyomru, ép és munkával gyakorlott testet pedig böven és állandóképen táplálják. Sülve háznóiabbak mint főve.

§. CLXIV.

Leg közönségebb ezek közt a' Lúd, mellynek húsa a' diéző hússal majd minden tulajdonságaira nézve meg-egyez. Ez, a' mint *Diodorus Siculus* írja, az Égyiptombéliek előtt olly betses volt hogy a' Király eledelei közzé törvény Éerint vámlátatott. Nyersen-is, de kivált fel-füstölve igen kemény és nehéz emélt-

eméltethető. A' nedveség-is, melly ebből kékül, vattag, enyves; melly miatt a' belső résekben gyakran meg-is reked, mint az e' féle *obstruictiok* miatt halovány Lúd hússal élő 'Sídók példája nyilván tanítja. Az Anglusok a' gyenge pipét, míg első tollát el nem hullatta, nagyon feretik; de bizony még akkor taknyos légyságával az egészségnek könnyen kárt tehet. *Galenus* a' lúdban tsak a' Éárnyat dítséri; ez után pedig a' nyakát tartja. Mások a' gyomrán vagy zuzán inkább kapnak. *Plinius* idejében a' Rómaiak előtt a' Májja vala nagy betsületben, kivált, midőn figével vagy tejes eledellel hizlaltatván, ez igen nagyott nőtt, meg-gyengült és édesült. Ma-is fokoknak a' lúdban ez leg kedvesebb falatok. A' Hájja vagy 'sírja vékony hathatósága és édesége miatt, minden külső belső nyavalyákban, a' hol lágyítani, enyhíteni es oázlatni kívántatik, a' vajnál háznóiabbnak tartatik.

A' Házi Rézze, a' házi lúdnál keményebb, Éíjjafabb és enyvesebb. Es minthogy tisztátalanabb eledellel él, vér-is tisztátalanabb kékül belölle. *Martialis* az egész rézből tsak a' mejjét 's nyakát válaétja.

*Tota quidem ponatur Anas, sed pectore tantum
Et cervice sapit, cetera redde coquo.*

De bizony első 's utolsó része között kevés különbséget találunk. A' Vad Rézze és Vad

Lúd a' házinál érzazabb és valamivel poronyóbb húsu. Innen könnyebb emészthető és egészségesebb-is. De ha vén és sovány, fűjas keménysége miatt a' meg-ételre épen alkalmatlan.

§. CLXV.

A' *Hattyu* jól-lehet a' lúddal és rétzével azon egy eledellel él; de húfa még-is mindeknél zűjjafabb izetlenebb, nehezebb emészthető; és így egészségteleenebb-is. A' *Hattyu fiak* mindazáltal ritkaságokért néha a' nagy Urak áztalán-is helyet tanálnak. A' *Gém* mind izére mind háznára a' Hattyunál-is alább való. A' *Szártsát* sár íze és nehéz éagja a' konyháról majd ki-rekezteti. De ha fedetlen fazékba el-re meg-főzűnek, és azután éegfüvel és fa-hajjal meg-verve meg-sűtűnek, roz' izét és éagjat le-tévén, sem a' gyomornak, sem az egészségnek nom lenne utolsó háznu eledel. A' *Buvárok* a' vizi madarak közt leg-kedvesebb izűek, könnyebb emészthetők. Ama' tók és folyó vizek lélein holmi apró férgetskék, vadázó *Sneffotskéket* avas kövérségek és tó bűzök miatt mindenek kevésebbre betsűllik.

A' HA

A' HALAKROL, RÁKROL,
TSIGÁROL. 's a' t.

§. CLXLVI.

A' Halak minthogy fűntelen vízben laknak; eledellel-is igen nedveffel és tisztátalannal, úgymint a' fűveknek vízben hullott magvaival, férgekkel, bogarakkal, hínárral, kövek mohával, fárral, vagy egymásnak húfával élnek, húfok-is minden eddig elő-éam-lált éárnyas és négy lábu állatoknál nedvesebb, hidegebb és hamarébb meg-rothad. Bizonyítja ezt, a' tüz által való *destillatio*-is; mert jól lehet ez által olajt és holmi *volatilis* sót-is igen kevéset hajthatunk ki a' halaknak húfából; de nagyobb réein tsak vízből és földből tapasztaljuk azt állani. A' honnan megtettzik már az-is, hogy a' halak közönségesen mind nehéz emészthetők: vért-is vizest, hideget, durvát, nehezét, és kevés rápláló erővel és *spiritussal* bírót tsinalhatnak: következképen hogy azok az egyébként-is gyenge és hideg gyomru, *phlegmaticus* gyermekeknek, A'ézönnyoknak, tanuló és vén Embereknek, náthával, féllal, nehéz lehelleffel, hideg-leléssel, belső rézekben való *obstruútiók*kal, *hypochondriaca* nyavalyával, köévénnyel, vesé fájással, gutta ütéllet, tagoknak el-elésével, hideg dagadozófokkal, és egyéb e'féle

N 4

hideg

hideg nyereségből eredő nyavallyákkal bajoskodó Személyeknek bőv és hoészás élés által könnyen meg-árthatnak; az erős gyomru, munkás, véres és forró természetű Embereknek pedig bátorságofabb és haészofabb eledelül lehetnek.

§. CLXVII.

A' Hallal való élésnek módját a' mi illeti: ha valamihez, chez, igen sükségesek, mellyek a' rothadást ellenzik, a' gyomrot öktönözik, és az egész testel együtt melegítik: minémük az etzet, tzitrom lév, hagy-ma, egres, fűszerkám, mindenek felett pedig a' jó bor. De az Olokok módja szerint tejfellel, és rezeit fajtal enni a' halat, ha némellynek inyének tettzik-is, mindenek egészségének ártalmas; mert ezek annak hidegséget és rothadóságát segítik; *Crátó I. Ferdinánd. II. Maximilián és Rudolf Tsázarok Udvari fő Doctora*, tanátsolja azt-is, hogy a' hallal fok kenyeret együnk; mivel így nem vehet olly hamar-meg a' gyomorba: még pedig, hogy a' beleken-is jobban és hamarebb le-kálhálson, a' hal mellé a' fekete korpás kenyeret jóval haészofabbnak tartja a' sejmél. Igen eh gyomorra, és meg-faradt testel sem jó mindjárt halat enni. Mert az ebből készülő hideg és vastag *chylus* az ilyenkor egybe sorult tejes edényekben könnyen meg-rekedhet; nem-is válhatik szaporán vérré, hogy az el-fogyatkozott erőt hirtelen meg-ujjithassa. Másként-is, midőn

n időn a meleg és a nedvelségek így a' külső rézekre takarodván, a' belső rézek meg-erőtlenednek, míg meg-eméztodhernek a' gyomorba, bizonyofon meg-vezne. Ugy az ételt sem jó halon végezni; mert meg-keseredvén, a' gyomor száját rágja és a' torkunkra vívza bőfög. De akár mikor-is illő azt melegen enni, hogy a' tűznek még benne lévő melege által-is az eméztés segittesék. Utóljára tartok-meg azt-is; minthogy a' halak magok természetere szerint-is igen rothadók, de kivált midőn a' hideg vízből e' mi jóval melegebb szertünkbe költöznek, arra ugyan hanyothomlok rohannak, mivel frissebben kaphatjuk azokat annál bátorságofabban eherjük. Mert ha még itt kün-is meg-kezdték rothadni, mi lesz belőlök a' gyomorba és azon túl?

§. CLXVIII.

Ezek a' miket eddig a' halakról monddottunk, közönségesen mindenféle halakra nagyobb vagy kisebb mértékben reá illenek. De valamint a' szárazon lakó állatok közt, úgy a' halak közt-is az ő lakó helyek, eledel, nemek, idejek és meg-kevitések szerint nagy külömbőség vagyon. Ugyan-is, (1. az álló tokban termet halak a' ki folyó tó-bélieknél; ezek a' folyó viz-bélieknél; de a' folyó viz-béliek közzül-is azok, mellyek az álló, méj és sáros fenekü vizeket tartják a' sebes, tizta, köves fenekü vizeken lakóknál mindenkor izetlenebbek, nyálasabbak, hide-

N 5

geb-

bi. 1011 3. 100 101

gebbek, hamarébb meg rothadók, és így vért-is tisztátalanabbat tsinálnak. (2. Azok is, mellyek éleségeket a' Várafok és Faluk mellett a' ki-kötő és mosódó helyyeken, és a' hol a' Várafokról Falukról minden féle gazságot ki-hordó patakok a' vizekben fakadnak jó darabig le felé keresik, azoknál, mellyek a' mezőn tiszta vizekben sü-maggal, gyöke-retskéekkel, bogaratskákkal élnek, fokkal alább valók. (3. A' hajjal vagy pénzél bé-borítottak-is, minthogy szárazabb és poronyóbb húsuak, a' sima vagy mezitelen bőrüknél, (jól lehet ezek simító taknyos légyságokkal a' hájnak magokat inkább ajánlják,) az egészségre jóval hasznosabbak, *mint a' pisitrang, ketsege, tsuka, sigér, orsó farku bal, kővi bal, kefege, semllyénk, márna, potyka,* a' többinél gyengébb és poronyóbb húsuak lévén, könnyebb emészthetők, vért-is jobbat tsinálnak; úgy hogy Hippocrates és sokan a' máiak közül-is, ezeket a' betegeknek-is bátorzkodnak enni adni. A' sima bőrűek között a' *Viza*, mellynek háta olyan izü, mint a' borjú hús, hafa mint a' diéno hús, leg-élebb való. A' *Hartsónak*-is száraz dereka jobb mint a' kövér farka; mert a' halban a' kövérség, leg-hamarébb meg-rothad; ha meg-rothad pedig, valóságos méreggá válik: a' honnan már régen köz-mondásá-is vált: *Omnis pinguedo mala, sed piscium pessima*, az az, minden kövérség-rok; de a' halake leg-rozább.

4. A'

| De ez közt is

(4. A' vén halak az if aknál keményebbek, soványabbak és izetlenebbek. Innen a' *Salernitanusok* a' lágy húsu halak között a' nagygyát, a' szárazabbak között pedig az apraját választják.

Si pisces molles sunt, magno corpore tolles,

Si pisces duri, parvi sunt plus valituri.

Idejét a' halaknak meg-esmérheted bőrökről és pénzékről; mert a' mezitelenek minél keményebb és vastagabb bőrűek, annál vénebbek; a' hajafok pedig minél nagyobb és erősebb pénzűek, idejekre nézve-is nagyobbak. De (5. az el-kézfítéstől-is sok függ a' halak jóságába. Mert a' lágy húsu halak *silve*, a' száraz húsuak pedig *föve* egészségesebbek; kivált, ha etzetbe vagy borba főznéd őket, izeket-is fokkal kedvesebbé tennéd. A' *srba rántott halak*, mivel többire mindenek gyomrában meg-kefereznek, és oztán a' vért-is tsipos keferúségekkel fel-gyulaéttják, leg-egészségtelenebbek. A' só a' rothadásnak ellent áll; innen ha jól van mérsékelve, a' halnak sokat használ. De ha abban felettéb böven van, mint amaz apró fejer hal forma tengeri *Hevingbe*, húsa igen meg-keményedik, nehezebb emészthetővé léken, erősen szárazt, és nagy lomjuságot-is okoz. A' száraz halak-is a' nyersnél jóval nehezebb emészthetők. Nevezetesen a' *stokfish* ha előre, mint neve-is tanit-

tanítja, botral jól meg nem rontod, nem hogy meg-eméztetni, de meg-főzni sem lehetne.

§. CLXIX.

A' Halaknak tojások vagy ikrájok a' szárnyas állatok tojásánál annyival alább való, mennyivel a' húfok. Mind igen nehéz eméshetőök, úgy hogy többire azon épen kerülnek az árnyék fékre. Innen ha mi kevés tápláló és melegítő erő van-is benne, haznát alig vehetjük.

§. CLXX.

A' Rák-is, mint Éintén a' hal, hideg, vastag, és kemény húfú; mellyre nézve a' hidegebb vagy R-es hónapokban ama' vers éerint: *Mensibus in quibus R. nolito tangere cancer*, nem-is igen dicsértetik. Vagyon ugyan a' Rákban holmi kedves izü sólság, mellyel mind magát, mind az egyéb ételt kívántatja. De ha ki maga gondolatlanul ezzel, főként estve, gyomrát meg-terhelné, gyomor fájást, náthát, fő-beli erőtelenséget 's a' t. okozna. Mert olly nehéz eméshető, hogy sókan harmad nap mulva-is eméshetetlen okádták ezt ki. Egyéb iránt, ha a' gyomor bírhat véle, a' hálnál jobb féle vért, tartósabb tápláló nedveséget, és tisztább *spiritus*okat ad; hivesit-is egy kevésé. Nevezetesen a' *betzicus*oknak tsipös, forró és mintegy el-olvadt véreket épen enyhíti. A' hórdal együtt ennek a' Ráknak húfá-is minden hónapban el-apad és meg-lágyul: innen hórd töltin elébb való.

A'

A' mellynek haja fejeirel tarkás, a' bereges és ez okból meg-enni-is ártalmas. Ha igaz, különös meg-jegyzést érdemel az-is, a' mit ír *Helmontius*, hogy a' diáznónak gőze a' ráknak úgy ellenre van, hogy ha egy fékér alatt, melly rákkal teli van, a' diáznó által menne, a' rák benne mind meg-halna.

§. CLXXI.

A' *Tigát*, a' mint *Plinius* fel-jegyzette, a' régi Görögök és Rómaiak annyira szerették, hogy egész kerteket tartottak csak ennek hizlalására. Ma-is sókának kedves tsemegéjek ez. De minden kedvesége, a' rákban-is megjegyzet, gyenge sós íztől vagyon, mellyel az *appetitust* legiti, 's némelleyek ítélete szerint a' *venust*-gerjeszti. Mert maga igen hideg, taknyos, kemény, fűjas és rend kívül nehéz eméshető, vért-is magához hasonló vastagot és taknyost tsinál. A' vesé 'fájós és *arénis* Embereknek kiváltképen való módon árt. De másoknak-is, ha taknyolságától jól meg nem tisztítatik, tsemert, hányást, hasmenést könnyen okozhat. Ezen taknyolsága sókat okol, ha özzel esős időben fedik, és azután korpa vagy fővény között bostatják-el a' pintzében; a' főzés előtt pedig egy nap 's egy éjzaka vízzel teli fazékban hányják. Leg-jobbak azok, mellyek verőfenyes oldalokon, a' szőlőkben és jó fagu füvek közt termenek. A' farka a' fejénél gyengébb; innen sókan meg-enni-is hazno'abbnak tartják.

Sige (Sardiniana) mellynek
húfát

Az *Ostrea* vagy *Aufiriga* a' tenger tenekim terem, és onnan akkor éedik, mikor a' viz hat érak alatt a' partokat minden nap oda hagyja. Ez is *Plinius* idejében már a' Rómaiak előtt nagy betsre kapott eledel vala. A Belgák 's más Nemzetek a' tenger mellyékin ezt ma is erősen ézik. Mig friss magát a' éájnak sos izével nagyon is ajánlja. Egyéb-iránt a' tsiganál is nehezebb emészthető. Főve valamivel jobb, mint nyersen, jól lehet így sokan inkább kapnak rajta. A' jó bort és üferzámot mind ez, mind a' tsiga éotollan meg-kivanják.

§. CLXXII.

A' *Tekenös békáról*, és *Ketske békáról*, az eledelek rendiben a' régiek sohol nem emlekeznek; mellyből hihető, hogy ezeket nem is ettek. *Plinius* írja, hogy holmi Nemzet Indiának *Carnimia* nevű éigetiben a' Tekenös békának húsát meg-évi, mellyet ő nagy utálva *χελωνοφαγος*, tekenös béka évőnek nevez. De naponként nevededvén a' nyálnak, éájnak bolondsága, és *virtust* kezdvén a' féléknek fel-falásában is keresni, mellyeknek tsak nézésétől is intózik a' természet, ezeket is a' magatsemégéi közti kezderte éámlálni. Ezen utálatolsagra pedig leg-először vetemedtek az Olokok, úgy gondolkodván talám, hogy ezeknek hideg taknyos húiók az ő forró és tsipős véteknek orvallsága gyanánt fog-éolgalni. De, akár lakó helyeket, akár eledeleket gondold,

min*

! *Persziában Carnimianól egyjel*
Szigetben nyálának

mindenikből igen taknyos, tisztálatlan és rot' hadásra hanyorló nedvesség kékül; melly nem hogy a' ro' vért jóvá tenné, de a' jót is könnyen meg-veétegeti. Igaz ugyan hogy, mint a' mezitelen bőrű halak, tsiga, ostrea, ezek is a' éáraz betegségben lévőknek tsipős vékony véreket taknyos hidegségekkel ényhítik; mellyre nézve ezen nyavallya ellen sokaktól ditsértetnek is. De bizony é' végre is lehet ezeknél háznosabb, még is tisztább eledelt találni. A' *Ketske békák* között valartják, mellyek zöld hátúak, jól ugordonak, és nagyon kiáltanak. *Majusban*, *Juniusban*, *Juliusban*, mivel ekkor a' varas békakkal bakzódnak, ezeket is ártalmasnak mondják. A' *Tekenös békák*, között pedig künn a' gabonák közt lakókat a' tó beléknel, a' nöstényeket, kívált mikor *Februáriusban* és *Majusban* tojással teli vagynak, a' bakoknál nagyobbra betsüllik. A' bors, láfrány, sa-haj és a' jó bor ezek mellé is igen éükséges.

A TÉJRÖL, TOJÁSROL
ÉS MÉZRÖL.

§. CLXXIII.

A' Termézetnek ez három nemes ajándékait, minthogy ezek is mint egy részei az élő-állatoknak, mind a' rend, mind a' éükség kíván-

kivánja, hogy azoknak húlai után mindjárt, fel-vegyük a' meg-ví' s'gálásra.

A' *Téj* *materiájára* nézve *chylusból* és a' vének *serumából* áll; mellyeket a' tölgyben és tsetsben az e' végre kézkiterett *glandulák* a' vér közül ki-válatának, és bizonyos tsotskéken annak idejében a' tsets *bimbójára* botsátanak. Ha innen ki fejerik, egy néhány óra múlva önként három rézekre válik: a' *'sirja* vagy *fele* fellyül kerül, a' vastagabb földes vagy *lajtos* része a' közepin egybe alufik, a' vizes és sós része vagy *savója* alól és körül áll. Ha tűz által *rejtöltatik*, nagyobb része viz, a' többi föld, olaj és só. Ez a' só, ha az olajtól vagy feltől el-válatatik, tsipós favanyu, mint a' savóból meg-terzik: a' fellel együtt pedig édes mint a' nád-méz, a' honnan a' Patikákban *saccharum lactis*, Tép nád-méznek-is neveztetik.

§. CLXXIV.

A' Tépnek jóságát ezekből esmérhed meg: ha újj, édes, egyenlő fejer jó fagu, nem-is igen vastag, nem-is igen vékony, úgy hogy ha háraz körmödre tseppented, fellyel nem foly, sem nem igen kövér, sem nem felette öftövé állatból fejerett. Ezek minél nagyobb mértékbe fel-talátatnak valamely téjbe, mind magára enni, mind vaját és lajtót kézkiteni belöle annál jobb. Magára a' jó téj a' természettel leg-inkább meg-egyező étel és ital: és a' mi természetü nedvcségeinké

semmi

semmi talám az egy higon sült tojáson kívül, ennél hamarébb által nem változhatik, egézségesébb és bövebben tápláló vért sem tsinálhat. Példák a' kis Gyermek, borjuk, bárányok 's más e'féle állatok, mig, gyomrok gyengesége miatt, annyok tejenél egybe nem élhetnek, tsudálkozva fennléjük melly faporán nőnek, melly kövérek és egézségesek. De a' meg-állapodott idejüekben-is mit tehesen a' jó téj, példák a' Havasok közt lakó téjfel élő paraét *Helvetusok*, kiknél erősebb és hosszabb életü Embereket Europa ma nem esmér. Közelebb példák itt Erdélyben-is körül a' Havasokon fellyel lakó Oláhok, kik közü a' mint sok hiteles Emberektől, kik határ járók alkalmatosságával egybe-hivatván azokat, *feteáltatták*, bizonyóson érttem, a' 60. Éftendős Embert hozzánk képeft 30. Éftendősnek alig lehetne gondolni; és jó erőben lévő Férfit és *Afzont*. 120, 130, sőt 140. Éftendős-is eleget találhatni, kik egézt életben betegek-is alig vóltanak. Ezek közzül pedig sokan, mint ugyan azon határ-járok, mind magoktól, mind másoktól gondofon végere mentenek, soha téjnel, és a' mik abból közülnek egyebet nem ettenek. Nem-is tsuda; mert a' mint fellyebb-is mondám, valami az Ember testének táplátatására és az egézségnek fenn állására kücséges, az egy téjbe mind fel-talátatik: és képzelné sem lehet, hogy a' friss jó fele téj, mértékletes éléssel;

O

tsak

csak magára, egészséges testbe, hogy tudna nyavallyát tsimálni.

§. CLXXV.

Árthat mindazáltal, árt-is bizonyosan a' Tej, (1. ha maga nem jó, az az, vagy igen vastag, (mert a' tellyes erekbe és a' fodor hájnak *glandulái*ba meg-dugul,) vagy igen vékony és savós, (mert a' testet rend kívül megbüti, 's elegendőképen nem-is táplálhatja,) vagy rokf. eledellel élő, el-éhezett és beteges máthából fejték, (mert 24 órák alatt a' *chylus*, és így a' tej-is, vérré kezd változni, veresszel várga kinü és igen utálatos szagu és izü lézen, mellyet ha meg-ézel tsemert, hányást, has-menést 's a' t. okoz. De a' jó tej-is ha már régi és meg-kezdettt keferedni, mint a' tüznél, úgy a' gyomorba-is egybe mégyen, meg-poshad, és puffadságot, gyomor rágást, has tekerést, vér-hast, hideg-lelést 's a' t. könnyen okozhat.

Árt (2. a' Tej ha az évönek gyomrá nem hozzá való. Az igen heves es sár-vizes gyomorba a' tej meg-rothad: az erőten hideg, etzetes, takonnyal tellyes gyomorba pedig egybe aluzik, meg-turózik, és végtére oétán meg-rottnad, mint a' kis gyermekekbe fáma nélkül fájdalommal éemléljük. (3. Árt a' tej azoknak-is kikben a' máj és a' fodor hájnak *glandulái* meg-vagynak dugulva; mert ezekben meg-reked, meg-etzettedik, meg-poshad, két oldalokat fel-tűjja, ételbéli kívánságo-

ságokat el-torli, halókat rájja, mellyel elméjeknek ikonyu nyúghatatlánságot, testeknek pedig fok nehéz nyavallyákat fokott kérezni. Innen vagyon hogy a' tejet eleitől fogva minden értelmes *Doctörök* a' *hypochondriaca* nyavallyában, minden fele hideglelésekben (azon kívül melly a' Éaraz betegségtől és *scorbütütől* vagyon,) Lép és Májj dagadáfokban, a' sárgaságban, nyavallya törésben, nehéz lehellésben vagy fulladozásban, fő-fédelgésben, fő-fajásban, vizkorságban, ételbéli kívánságnak el-vezésében, tiltották, nem különbben azoktól-is kik gyakran tsemertlenek. Kárt tehet (4. a' tej azokba is, kiknek akármü okból hirtelen fok vérek folyt-el; mert akkor el-erőtlenült testeket rend kívül el-hítené. De leggyakrabban a' tejnek ártalma a' rendeletlen éléstől vagyon. Nem jó a' tejet erős komjuságra, se pedig jóllakás után enni: nem jó tejjel teli gyomorral mindjárt erős *commotiót* tenni: nem jó a' tej után, vagy az előtt bort, éget-bort, etzetet vagy egyéb savanyut innya vagy enni: mert mindeniktől meg-turózik a' gyomorba, mellynek el-rothadás lézen a' vége. A' meg-forralás, meg-sózás és nád-mézeles ugyan ezen meg-turózást holmi régből tartóztatják; de egészen meg nem akadályoztathatják.

A' gyomorba meg-etzetefedett tejnek ottan való meg-édesítésére, fokat háznál a' räk-éem, tojás haj, kréta, *magnesia* es más

e'féle *absorbens* porok. A' fekete virággal es köménnyel főtt viz-is ditsértetik. Ha a' tejnek meg-vezése has rágást és puffadságot is okozott, az említett *absorbens* porokhoz, meg annyi gyömbért, *zedoariát* vagy áni's és kömény magot porrá törve jó lesz elegyíteni, napjában háromszor egy egy jó kés hegyit bevenni. De mivel a' gyomorba így meg-vezett tej jóvá többé nem lehet, leg-hafróább lézen azt onnan valami gyenge hánytatóval vagy *laxativával* minél hamarébb ki-takarítani.

§. CLXXVI.

Kövekeznek már hogy által lépének azoknak észlelésére-is, mellyek a' tejből ké-sítetnek. De minekelőtte a' lenne, észség lézen még az állatok teje közt lévő termé-leti különbségről-is valamit meg-jegyeznünk.

Az *Affony Ember tej* igen sűrű, kövér és édes. Innen a' száraz betegségben, vagy egyéb nyavallyákban el-fogyatkozott erejű, meg-záradt testű és tsipősült vértü Személyek-nek igen hasznosnak tartatik, kivált ha a' tsets-ből kopattathatik a' ki. Vagyon ugyan-is a' tejbé, míg az emlőkre vagyon, holmi igen hathatós és az inakot tsudakepen elevenítő vékony rész, melly mihellyt az *őerre* ki kerül, tsak hamar egészen el-repül. Ez minden egyéb tejnél bővebben, könnyebben, záporábban táplál. De felettébb való vékony kövérsége miatt leg-hamarébb-is meg-kefereedik és rothad.

A'

A' *Füh tej* mindjárt az *Affony Ember tej* után vagyon; de jóval fajtosább durvább és/savanyubb. /*Savanyubb*

A' *Tahén tejbé* a' fajtos rész ennélis bő-vebben, a' 'sir pedig kevesébb mértékbe vagyon. Innen, nem tsak nehezebb eméltethető, hanem inkább-is forit, az erekben-is hamarébb meg-dugul: melly érént azoknak kiknek a' tejet ártani mondottuk, e' leg-hamarébb meg-árhath.

A' *Ketske tejbé* mind a' 'sir mind a' fajt kevesébb, de a' savó több 's sófabb-is. Innen nem-is alufik vagy túródzik ez oly hamar egybe a' gyomorba, nem-is forit, sőt bő-vetske éléssel, a' hasat meg-indítja: az erekben sem dugul meg, sőt hathatós vékony savójával azokat-is a' mellyek meg-váltak dugulva ki-vízi, ki-bontja, a' vizelletet tizi, és így a' vért-is vékonyítja 's tisztítja; hivesit 's nedvesít-is. Némelylek ezen végekre a' fekete ketskének tejét jobbnak tartják. De bizony a' fornek sine mi különbséget tehessen a' tejbé nehéz volna meg-magyarázni.

A' *Kantza tej* a' ketske tejnél-is vékonyabb és savósabb: mellyre nézve, az említett végekre még inkább ditsértetik. Nálunk ugyan ritkán élnek vele, hanem néha bizonyos nyavallyákba. De a' Tatórok minden állatok teje felett betsüllik, és mint a' vizet éjjele nappal itélik.

A' *Szamar tej* egyebekben a' kantza tejtől keve-

/kivó
si

keveset kül mböz, hanem hogy valamivel még-is vékonyabb és édesebb. Es így, mint hogy egész erejével el-járhatja az egész testet, favójával a nedvességeknek taknyos enyveségét el-olthatni, édes sirjával azoknak tsipöségét el-oltani, és a *spasmos*okat, fájdalmokat le-tsendesíteni fajtos erejével a belső romlásokat és sébeket meg-forráztani minden egyébféle állatok tejénél alkalmasabb. Innen vagyton, hogy eleitől fogva, a kóráz betegségben, köhögésben, vérpökésben és egyéb mejj-beli nyavallyákban, úgy az *arénában*, kökényben, *scorbutusban*, *colicában* és mindennemű *spasmodica affektio*kban-is az égig magatalták az értelmesebb Orvosok. Kivált a vén Embereknek ez igen fokot hasznalhat, ha a mint ki-fejék ezt úgy jó melegen gyakran és bőven hörpölik. A ki kámár tejere kért nem tehet, a *Er. Hoffmann* írélete kerént, a le-irt nyavallyákba, a kantza vagy ketske tejjel-is hasznoson élhet: sőt a juh és tehén tejnek sejer favóját-is ihatja. De hogy a tejjel való *cura* jobb és hasznosabb légyen, szükségesnek tartja (1. hogy előre, és azután is minden héten egyfért, valami gyenge *laxativával* a gyomor és belek tisztaltassanak-ki. (2. a marha, mellyből a tejet sejik, légyen közép idejű és húsu, járjon a mezőn szabadon jó fűbe, és igyék tiszta folyó vizet. (3. igya a beteg a tejet azon melegen a mint ki-fejék, ebéd előtt öt órákkal, fél-fertályon el-kezdvén, és

és négy napok alatt egy etelre, sőt ha szükség lézen tellyebb-is hagvan: így nyújtsa ezt két vagy három hólnapokig a nyavallya természeté és nagyságához képest. (4. Ez idő alatt semmi nehéz eméltethető, kelet tsináló, savanyu ételt és gyümölsőt ne egyék, húst-is igen keveset, se sert, se bort, se éget-bort ne igyék. (5. estvénként végyen valami *aborben* és kelet oázlató porotskát. Meg-jegyzést érdemel közönségesen a Tejről még az-is, hogy ennél az erős *purgatio*k, hánytatók és akármí nével nevezett méreg erejének ki-oltására-is egy bizonyosabb és hasznosabb orvosság nem lehet, ha ki ezt mindjárt lágy melegen bőven iéssa.

§. CLXXVII.

Mint hogy a tej, azért hogy fajtos réle az erekbe fokozor meg-dugul, vagy a gyomorba meg-túródzik, és azután meg-véé, nem mindeneknek egyaránt bátorságos, azoknak kámokra jobb lézen abból favót kértetni. De tartasuk-meg, hogy a magába meg-kele-redett és egybe alutt tejből kivált favó nem olly hasznos, mint a mellyet óltóval, etzetel, borral vagy tzitromi lével fríis forraltejből kértének. *Hoffmann* a fríis édes tejet lassú főzéssel egészen ki-karáztja, ezután a fenn maradt fajtos tékre annyi vizet tölt a mennyi vólt a tej, és ezzel addig főzi míg a viz egészen meg-sejéttül: így a vizet ruhán által zúri, és ezen sejer édes vizet a

rend kerint való favónál fokkal jobbnak tartja. A' fajtból utóljára nyomott fejer favó ettől keveset különböz.

§. CLXXVIII.

Azok közt pedig mellyek a' téjből kétfittetnek leg-betsefebb a' vaj. A' *Jub vaj* a' *Tebén vajnál* vékonyabb és hathatófabb; de hamar meg-ávalul; innen kevesebbre-is betsülterik. A' *Majusba* kézfilt vaj farga línéért, jó fagjáért, kedves izéért, és vékony-ságáért, a' nyári és téli vajnál: a' dé'sába édes téjből veretett az alatt téjről fedetett felből kézfiltnél jobbnak tartatik. Egyéb iránt mindenfele vaj, mig frís, bőven táplál, lágyit, sikit, enyhit. Innen, másoknak-is de kívált az olyanoknak a' kiket a' borulás, nyilallások, fél, mejj fájás, rekedezés, *aréna* fokott tartani igen hasznos, azoknak-is a' kik bányákba, pestüles vagy más roth *arvü* helyre mennek, ha reggel sótalan frís vaját éznek kenyeire kenve egész *antidotum* lézen. Ebéd 's Vatsorakor-is nem meg-verendő eddel a' vaj. De ilyenkor, hogy a' több étkeknek-is útát kézfítsen, és az eh gyomorot rágó nedvességnek tsipőségét mindjárt ki-óltsa, jobb az ételt ezen kezdeni, mint sem végezni, kívált a' hevefebb természetűeknek, kikben ha utóljára élük gyakran gyomor fájást és keserü fel-bőfögést tsinál. Másként-is a' gyomor fáját el-lágyítja és erőteleníti. Rend kívül való bőv éléssel a' vaj-is, mint lúntén egyéb kövérségek,

Marec ellen az enyvaj.

a' gyomrot és az egész testet el-lágyítja, mellyel idétlen külest, *berniakot*, nehéz lehelést [el-gyengitven és takonyal meg-töltvén a' tüdöket] lokakban okozott.

A' *Téjfel* a' vajtól tsak annyiba különböz a' mennyibe favó-is van benne; és így ereje 's haszna-is majd tsak az a' mi a' vajnak.

§. CLXXIX.

A' *Sajtok* közonsegefen mind nehéz emélfethetők, és vastag vért tsinálnak; innen erős gyomrot és munka által gyakorlott test-is kívánnak. Az illyent igen bőven, jól és állandóképen táplálják 's hatalmason erőtítik. A' közép idejü, kedves izü és fagu; kövér, tömött fajt leg-jobb. Mert az *új fajt* a' gyomrot el-hidegíti, de azután a' vért-is meg-tsipósíti: a' *penékes, rothad, nyíves fajt* magához hasonló tükrátalan és rothadás-ra rohanó vért tsinál: a' *sótalan fajt* a' gyomorba meg-rothad; az igen *sós* erőfen *lácaét*, és nagy lomjuságot okoz; a' *szaványu fajt* igen nehéz emélfethető; ha *leves és könyvező*, hamar meg-rothad, meg-büdösül és fergesül. A' *Salernitana schola* úgy okoskodik, nem-is minden *fundamentum* nélkül, hogy a' fajt, ha étel előtt élük, *vorit* és *appetitust* tsinál; ha étel után élük, a' hasat lágyítja és az eméltést seggiti. Egyéb iránt a' leg-jobb fajtót-is illő fősvény kézzel költeni, és nem bort, hanem vizet lokat innya reá.

O 5

A'

Sorány-Sajt

A' *Türónak*, mivel az tsak el-mor-
sált fajt tulajdonsági-is épen azok, mellyek a'
fajtnak. Az *Orda* a' türónál gyengébb 's pu-
hább: innen könnyebb eméltető-is, *chylust*
sem tsinál olly nyúlóst, míg újj, hivesít 's
fomjuságot-is ólt, fok savanyu só fálván be-
lé a' sávból midőn abból ki-főzetteretik. De
minthogy, hogy meg ne rothadjon (mellyre
igen hajlandó,) erőssen meg-kellettik más féle
sóval-is főzni, 's a' mindjárt említett savanyu
só-is időre meg-fokott poshadni és sebesülni,
e' kettős tsipőisége miatt, ha régi, nem igen
lehet vele élni.

Utóljára; nem lehet el halgatnunk azt-
is, hogy azoknak kiknek fellyebb a' tejet ár-
tani mondottuk, a' fajt, türó, orda, a' téj-
nél meg inkább árt. *Galenus* az inynek és
fogaknak-is ártalmasnak tartja mind a' hármat.
Mellyre nézve tanátsolja, hogy valamikor te-
jet vagy tejneműt éssünk, fájunkat előzőr mé-
zes vízzel, azután borral mindenkor éorgal-
matoson jól ki-mosjuk.

§. CLXXX.

A' *Tojás* a' kárnyas Nőtény állatokha
terméket érént terem; de kakas nélkül tsir-
ke belőlle nem lehet. A' kiz tojás, a'
Boerhaave *observatioja* érént, nem olly jó izü
mint a' melly a' kakastól *impregnáltatott*:
egyéb iránt, mivel az állásban nem vék olly
hamar-meg, egécségelebbuck tartatik. Minden
To-

Minden Tojásnak két különböző részei vagy-
nak, a' feje, és a' kőke vagy sárgája. A'
feje vizes; taknyos és hideg természetü;
melly kizint hivesít 's nedvesít-is. *Boerhaave*
úgy tartja, hogy az ég alatt nints ollyan *ma-*
teria melly a' mi vérünknek *serumával* vagy
tápláló részével minden tulajdonságaira nézve
úgy meg-egyezne mint ez: és így a' testet-
is ennél semmi hamarébb, bővebben és kön-
nyebben nem táplálja. A' *Tsirkek*-is, az ő
irélete érént a' tojásban tsak épen ezzel él-
nek, a' kőke pedig tsak kizüti és mozdítja
ezt, hogy az ő tápláltatásokra alkalmas ele-
dellé változzék. A' *kőke*, vagy *sárgája* többi-
re holmi vékony, hathatos, kövér olajból áll;
melly el-hat a' mi testünknek leg-borossabb
edényeiben is, és azoknak *fibráit* igen hatal-
matoson lágyítja és enyhíti. De egyétsmind,
valamint maga a' rothadása és buzhódése
igén hajlandó, úgy a' gyomorba 's azontúl a'
vízbe-is könnyen meg-vev; es tsipős rothadt
olajjával ilyenkor a' nedveségeket nagyon
fel-gyúlastja. Mellyből meg-tettük, hogy ezt
tsak magára enni, a' forró nyavallyákban, 's
egyébkor, azoknak kik heves, kárz termé-
ketek, vagy *bilisel* tellyefek, igen ártalmas
vólna. De ha ezt a' hideg, taknyos feje-
vel jól egybe zavarod, igen jó *mixtura* lézen,
melly az erőt derekafon neveli, a' testet gaz-
dagon táplálja, a' nemző magot erőssen éa-
porítja 's a' t. Innen vagyon, hogy a' tojás
a'

a' kis gyermekeknek, vő Embereknek, vő folyásban, vagy egyéb hófás nyavallyában el-erőtlenült betegeknek, fokot ülő, tanuló, vő rabságában esett Személyeknek eleitől fogva meg-betsülheretlen eledelnek tartarott. Ha a' friss tojást jó horba kevered, és vagy két grán Ambrát-is téz. köziben, a' felettebb fok vőnus, vagy egyéb erős munka miatt el-fogyott erőtör egy kémpillantásba meg-újítja, azt írja Boeclerus.

§. CLXXXI.

A' mi pedig a' tojások közt, az állatoknak neme, a' tojásnak ideje, és a' készítésnek módja érint való külömbséget illeti, jegyezzük meg e'ről, [1. hogy minél egészségesebb valamely fárnas állatnak húsa, tojása-is annál elébb való. Innen a' *Lúd és Rétze tojás* vastag, enyves, nehéz eméltető, rof' szagu és izü, ha bors és só nem járul hozzájuk. Az egyéb vízi állatoknak tojások pedig ezeknél-is alább valók. Ellenben a' *Füzün és Tásár madár tojás* kedves íze, szaga, tiéta vékonytsága és könnyü eméltető voltaért a' Fejedelmi tsemegék közü fámláltatik. A' *Tyúk tojásban*-is minden jó tulajdonságok úgy fel-találtarnak, hogyha amazoknak árát a' rikkaság nem potolná, az egészségre nem kevés érdemlenének nagyobb betsületet, [2. Idejét és formáját a' tojásoknak a' mi illeti leg-jobb, a' melly fép fejer, hófűkő és új. Ujságát ékre vehedd, ha a' vízben le nem

megyen; a' napnak fordítva által látó; meg-sülve és főve egyenlő fejer és sárga színü. Tartani telbe pollyába, nyárba korpába, vagy hamnuba leg-jobban lehet. [3. A' ké-fítés-is a' tojások háznát nagyon változtatja. Mert nyersen a' tojás nem tsak útálatos, hanem a' gyomorba-is meg-rothad és bűdösü; nints pedig a' természetben semmi, mellytől az Emberi természet annyira irtóznék, mint a' meg-bűdösült tojás: mellyre nézve rendzé-rint meg-is éokták azt sütni, főzni vagy rántani. A' főzés a' sütéstől annyira külömböz a' mennyiben így több vizes nedvesség gozölög-ki a' tojásból, mint amugy. Innen ha higon akarjuk enni, sülvé, ha keményen, főve elébb való. Ha hideg vízzel a' sütés előtt meg-öntöd, nem pattan olly hamar-ki. Minél keményebben sült, vagy főtt a' tojás, annál nehezebb eméltető és inkább éorit; és így a' éoritással, féllél, *árenóval* bajoskodóknak annál ártalmasabb. Ha a' kemény tojást ró'sa etzetbe mártván éhomra ézik, a' has menést meg-állítja, sózva azért jobb a' tojás, mert nem rothad és keferedik olly hamar-meg a' gyomorba. A' hajában sült tojás-is a' sírba rántotnál természeti tiétságával inkább ajánlja magát. Mert a' mit *Kidlinus* beézél, hogy a' hajában sült friss tojásban is haj-fálat, hófűkő lábú pókot 's a' t. találtnak, ha igaz-is, igen ruka dolog. A' hig

tojást étel előtt, a' keményt étel után enni határozottabb.

§. CLXXXII.

A' MÉZ melly nagy bertsbe tartatott eleitől fogva, meg-tettzik tsak abból-is, hogy a' mit kedvesne, gyönyörűségnek akarnak vala a' régick mondani, azt hasonlatotság szerint *melleum*nak, mézesnek mondják vala. *Plinius* nevezi ezt *divinum*nak, isténinek; *Nesflarnak*, halhatarlanság ételének. *Virgilius* pedig *donum coeleste*, mennyei ajándéknak hívja. *Materiájára* nézve a' méz nem egyéb, hanem a' plánták virágjainak leg finomabb savanyubb természetű sava és olaja, vagy *balsamina*; mellyeket maga a' természet nagy munkával el-készítvén, a' virágok leveleiknek, többire töve felé, e' végre különösen formált üregetskékbe le-téhen: a' honnan oztári a' természet bolts rendeléséből ki-kívják a' méhek, és a' lép-lyukatskáiban ki-okádván, meggyűjtik és viattal bé-persélik.

Rend szerint a' méz mind édes. De *Sardiniában*, a' *Plinius* és *Dioscorides* bizonyosság tételek szerint, keletü örömről gyűjtven azt a' méhek, ez-is keserü izü, *Pontus* tartományában pedig az fok helyeken valóságos méreg; mivel holmi *Aconitum* vagy *Rhododendron* nevü mérges plántának, mellyel mindenfelé helyesek az Erdők; virágjáról édesetik, *Műlka*, *Lengyel*, *Pruissia* Országokban és *Litvánia*-ban-is, [a' hol egyébként a' méz önként él-

kellyel a' mezőkön, erdőkön, a' földi ballangókba, köziklak hasadékában, fák-udvaiban, a' méhektől fornyu hővséggel készítetik,] minthogy a' méhek többire erdön és árnyékos, vizes, berkes helyeken 's fűzfák között élönek, higabb és roszabb izü mint mi nálunk. De jegyezd-meg, hogy akár hol-is a' tavaszi és özi méz, a' nyárinál, a' nyári-is a' télnél elébb való: mert a' téli, lép fagu, a' nyári hamar meg-keseredik. A' penészes és pök-halós lépben a' méz-is meg-vezett; innen megenni ártalmas.

§. CLXXXIII.

A' jó-féle és egészséges méznek jelei ezek. [1. ha verőfényes, száraz helyeken kedves virágokról gyűjtetett. [2. ha maga-is jó *Sagu* fagu, fényes, sarga vagy fehér színü, nyúlós, ragadós, tiszta, és egy forma, közép vastagságu, nehéz, üjj, édes, de még-is egy kevéllé tsip, a' tűznel hamar fel-forr, és kevés tajtékot hány. A' *Fair mézet* a' rajok, a' *sörgát* az anya méhek szokták tsinalni. Innen ezt jobban el-készültnek-is tartják mint azt; a' mint hogy jóval inkább-is melegiti a' vért. 's tovább-is el-áll. Minél nagyobb edénybe és hidegebb helyen tartatik a' méz, annál későbbre vés-meg. A' vizes mézet meg-esmerhedd, mert ha tsendesen áll, a' vize nem sokára fellyül kerül; meg sem gyul: ha pedig, hogy sürubb, fejebb és edesebb legyen, köles lisztet kevertének belé, meg-gyul ugyan,

de nem eg ostan tista és egy forma lángal, mint a' tista méz. Tsuda dolog, a' mit is *Belvens*, hogy ha a' mézbe ro's kenyér mor'salekot elegyitenek, hangyává válik; és hogy egy fejeny Leány történetből e'féle mézet éven, mind az alielin, mind a' vizellet útjan fok eleven hangyákat emérett ki.

§. CLXXXIV.

Valamint izére, úgy haénára nézve-is a' jó méz igen kellemetes. Mert, mint egyéb ételek, úgy ez-is igen böven táplál; lágyit, fájdalomt enyhít, a' hasát meg-indítja; de egy-féremind hatharós vékony savanyu természetű tsipos savavál a' belekben meg-ülepedet taknyot-is el-olajta, a' vért vékonyítja, melegíti, és a' vizellet útjan tisztítja; az cretskének meg-dugulást ki-vezi, ki-bontja; a' röt-hadásnak ellent áll. Innen minden külső bel-ső febeknek meg-tisztítására, és gyógyítására, kö-hogés, fulladozás és egyéb mejj-béli nyaval-lyák ellen-is eleitől fogva haénos orvafságnak tartatott. Kiváltképen a' véneknek, gyerme-keknek, és más hideg taknyos természetű em-bereknek nagy haénót tehet. A' *Pythagoras* tanítványi, a' *Diodorus siculus* bizonyság réte-le zerént, többire tsak mézzel 's kenyérral éltenek 's igen egő-segesek voltanak. Kerefe-telő Jánolinak-is pu'tában eledete fáska és er-dei, az az, az erdei méhektől a' fáknak ud-vaiban győjtöt méz vala. Ma-is az ézaki hideg tartományokban mind ételnek, mind ital-

talnak emél semmi nints közönségesebb. A' Patikákban-is, kivált mig a' nád-méz olly bö-ven nem volt, majd negyed réke az orvos-ságoknak ün mézből állott.

De öllehet illy nagy és kélefen ki-ter-jedett haéna légyen a' méznek, meg-árthat mindazáltal ez is, ha okoson nem élünk vele. Mert, | 1. Valamint hogy ha borral vagy viz-zel egybe elegyítjük azt, igen erőssen és ha-mar meg-forr és erös tsipös etzetté válik a' meleg *aérbe*: így jár az a' gyomorba-is ha belöille fokot éfünk és bort vagy vizet ivünk reá; és ez okból has rágást, gyomorfáást, puffadságot 's a' t foktör okoz. De | 2. igen hamar-is meg-fokott keferedni a' méz ha meleg helyen tartják. Mellyből meg-tet-zik, hogy ez a' nyári erös hévségekbe, 's egyébkor is a' kiknek heves gyomrok és for-ró termézek vagyon, kiváltképen pedig a' forró nyavallyákban lévőeknek, könnyen rom-lást okozhat. *Diemerbroek* bizony a' Pestis-ben ártalmasabb eledelt a' méznel nem tapáztalt.

§. CLXXXV.

Vagyon az Iróknál olyan mézről-is em-lékezett, melly a' nyári napokban reggelen-ként mint valami harmat, a' fáknak levelei-ről tsepeg. Ennek eredetiről fokot *disputatód*-nak a' Terméket vi'sgálók: mindazáltal meg-egyeznek azon, hogy ez semmi nem egyéb, hanem a' *balsamum* mal gazdag fákból, f üvekből,

P

virá-

f többire

virágokból a nappali melegnek ereje által fel-
emelkedő kövér gőz, melly az éjtökai hide-
gekben meg-sűrűdvén és egybe menvén, a
fáknak levelcire a felső árból le-erekedik.
Neveztetik ez a deákoknál *mel aëreum*, *mel*
roscidum. Irja Galenus, hogy az ő hazájában
ugyan kis Ásiában e'féle harinat ritkán esik,
de Calabriának, Apuliának, Siciliának meleg
Éráz hegyein, és kivált a Libanus hegyén
bőven szokott esni. E'féle méz vóit kétség
kivül az-is, mellyet Jónáthán [1 Sam. xiv.
27.] a Filiiteusokkal való hosszú hadakozas-
ban felettebb meg éhezvén, egy erdőben meg-
kóstola, s azonnal meg-világosodának az ő
éhség miatt, meg-homályosodott zemei. So-
kan az Izraeliták *Mannáját* is e'féle egybe sű-
rűdött méznek gondolják. De hogy az etebb
lett legyen, málok eléggé meg-mutatják. A
Parika-beli Manna, mellyet a fellyeob meg-
nevezett helyeken Juliusban és Augustusban a
kőris és gyertyán fáknak levelcíről úgy ked-
nek, mint a fűrkot a fenyő fákról, inkább
rékesül ezen mézhol, ha nagy része ennek-is
azon fáknak mezzgéjéből áll: mert, a mint
Moisus maga gyakran szemlélte, másféle
fáknak levelcín nem kékül manna, jölle-
het az említett méz azokra-is
hatonlóképen áll.

A NÁD-MÉZRŐL, SOROL,
ETZETRŐL ÉS FAOLAJRÓL.

§. CLXXXV.

A NÁD-MÉZ, holmi nádnak olajjal tsu-
dálatozon egybe foglalt terméketi, vagy
essentialis sava. Terem e'féle nád Európában-
is Spanyol, Neápolis, és Sicilia Országokban ke-
vés, a Málta szigetében pedig elég bőven.
De rend szerént való hazája ennek Ásiában
Syria, Arabia, India, China, Japónia; Afriká-
ban, Egyiptus, Barbaria, Abyssinia, Guinea, kiváltkép-
pen pedig a Canária, Madera, és Sz. Thomás
Szigetei. Américában Brasília. Terem ugyan
ez fok helyeken önként-is; de többire mive-
lés által szaporítatik. Fel-éánrják hódanként
a földet, és ezen nádnak gyökereiről való új
jövéseket, a mellyek nem fűkségefek, a
bogján alól el-metvén, abban el-plántálják;
a melly csak hamar gyökeret vér, és néhol
öt, néhol tíz hónapok alatt illendő nagyságra-
ra-is neveddik. Magósága ezen nádnak mint-
egy nyóltz lábni, vastagsága négy ujni, sok
bogjai vagynak, levelei csak a teteje felé
kezdenek nőni igen tömötten, mellyek keske-
nyek, hosszúak, lárgás zöld színűek, két felől,
mint a sás, életek. Magának pedig kívül
kemény haja vagyon, a melly fejer édes
nedvességekkal tellyes tömött fejer belet fog-
lal magában, El él ugyan, ha jó kövér

nedves földbe plántáltatott, ez a' nád 50-
Étendőig-is; de két Étendő múlva mint
nád-méz benne: öt vagy tiz hónapig korábban
pedig ezzel leg-gazdagabb. Ekkor a' kövér-
ség miatt a' bogjai gyakran ki-is hatádnak, és
az említett fejer lev ki-fivárogván belölok, a'
nap-fényen egy borsónyi vagy babi nagysá-
gulag meg-érad, és *Terme's nád-méznek* mon-
datik. Régen az Induók magok-is csak e'
féle nád-mézzel eltenek. *Galenus* idejében is;
az az, ennek elotte mintegy 1600. Étendők-
kel csak e' vala esmeretes, és minthogy igen
fűkőn kaphatták, inkább csak orvoiságnak
tartották.

§. CLXXXVI.

De azután a' nyereségen való kapás meg-
tanította az Embereket, miképen lenctien az
le-irt nádból e'féle édes sor bővebben-is ki-tsi-
komi. Az említett időben azért azt le-vág-
ják, és ara kezített malomba meg-törven,
levét krfajtólják; a' malatáját vízben meg-fő-
zik, hogyha mi nád-méz hátra maradt volt,
az-is ki-vonatralsók. Némellyek pedig ezt csak
a' dífnőknak adják, mellytől a' mint írja *Scal-
iger*, azok erősen híznak, és hűtők a' tyúk
húshoz hasonlító puha és igen kedves ízű léken.
A ki-iajtolt levét pedig nagy réz edényekre
vevén minthogy 24. óra alatt magában
forrani kezdene és csak hamar igen eros etzet-
te válnak, 's nád-mézet sem lehetne többé
belöle tsinálni,] minőjárást főzni kezdik, valami
óit-

óitacian mézfél kezűlt lugot-is töltvén belé,
hogy enyveisége jobban el-ökoljon, és a' só
majd tírtábban ki-válhasson. A' Főzés közben
ahoz való kalánnyal a' tarcékját fűntelen fe-
dik, és hogy ki ne fűllön fűrögetik, hideg
vízzel hintegetik, néha egy egy kevés len
olajat-is eretnek belé. Egy darabig így főz-
vén, ruhán által fűnk; ezen tírtább levét
ismet főzik, míg jól meg-kezd surüdni: ekkor
fűveg formákra töltvén, a' formáknak féles
fáját agyaggal bé-tapafjták, és hideg helyre
felte tezik, a' hol nem sokára a' nád-méz
egybe áll, és meg-keményedik. Hogy pe-
dig az a' vizes, edes, méz természetű kövér-
ség, mellyet *Nád-méz Syrupnak* hívunk, ki-
fivárogván, a' forma-hegyes végén lévő tsa-
pot ottan o'tan ki-húzzák. Az így el-kéűlt
sűveg nád-mézetet ki-fedvén a' formákból,
hogy jobban-is meg-éradjon a' nap-fényre ki-
tezik. De minthogy ezen első munkával
nem kéűlhet *finum* nád-méz, azt tírtá víz-
ben megint el-olvaftják, meg-főzik, meg-
fűnk, tírtják 's formákra töltik, mint fűn-
ten előzer, kéűzer háromszor is mivelvén ezt,
nug elég *finummá*, az az, keményvé, fényese-
se, és tejerre tsinálhatják. A' Brasilia, Mál-
tha és Sz. Thamás Szigetbéli nád-mézet sok
munkával sem lehet az említett kövér édes
olajtól jól meg-tírtítani; a' honnan ez a' má-
sutt tetmett nád-méznel ugyan édefebb, de
fennyezebb és porjőbb, melly miatt csak
P 3 kis-

kisded süvegekre-is fokták ezt, hogy inkább el ne romolék, tsinálni. A' melly tajtékok pedig a' főzés közben le-fedtek, azzal rész-kerint a' rabokat tartják, rész-kerint vízzel fel-ereftvén, *syrupnak* tsinálják, rész-kerint meg-éaraftván, *por nád-méznek*. A' *Tzucker canthum* vagy *canth* pedig így tsinálják: a' süveg nád-mézet tükta vízben el-olvaftják, és gyenge tűznél főzik, míg bizonyos része el-apat, akkor holni tágas edénybe töltik, mellyben előre kereftülkafül holmi tzerma fállokat kötöztek vólt, így gyenge meleg helyre felre tékik, a' hol 20, vagy 30. napok alatt a' nád-méz kristály forma vegeletes darabokba lassan lassan a' tzernákra rakodik. Minél tisztább vólt pedig a' nád-méz a' kristályok-is annál tisztábbak és fejébbek léznek.

§. CLXXXVII.

A' Nád-méz *syrup* és *Por nád-méz* a' fellyebb le-irt házi méztől mind természetire, mind hasznára nézve keveset külömböz: a' süveg nád-méz-is minél porlóbb, ehez annál közelebb járul. A' *Finum* nád-méz a' házi sónak majd alább le-irandó erejéből és természetiből-is sokat részesül. Egyéb iránt a' nád-méz mind azokra a' végekre mellyekre a' házi mézet használni mondottuk, hasznoson forditathatik, hanem hogy ez nem táplál olly böven mint a' méz, s nem-is melegit annyira: sőt mint valóságos só, hivesít és éaraft. Innen vagyon hogy a' nád-méz mértékletes élés-

élettel a' nedvességeket mind az Első útkba, majd azon túl az egék restbe hathatóson osztalja: vízká élettel pedig azokat mindenütt, faporítja, rend kívül meg-éaraftván, így elégtelenné-is tévén a' gyomornak, beleknek és edényeknek *sbróit* a' *chylumnak* és vének el-kéjítésére. Ez az oka, hogy a' nád-méz fokokban az ételbeli kívánságot-is el-törölni tapaktaltatott. A' Házi méznel a' nád-méz annyival nagyobb betst letet érdemel, hogy ezt el-lehet lokaig romlás nélkül tartani, könnyebben lehet hordozni, az ize-is ennek tisztább s kedvelebb, a' gyomorba sem kesereedik e' meg mint a' házi méz, a' vért sem fokta fel-gyólaftani. Melly kerent ezzel azok-is, kiknek a' házi mézet ártalmasnak mondók, bátran élhetnek. De jegyez-d-meg hogy a' tojáshoz és húshoz, kivált sülve, ezt nem jó tenni; mert azokat a' gyomorba rút bűdösséggel meg-rothasztja.

§. CLXXXVIII

A' *SOT* a' Régiek annyira betstillették, hogy ugyan *omino*sinnek, rof jelnek tartották, ha a' só-tartót az a'ktáról ki-felejtették, vagy a' fel-talált ott dölni. *Pythagorás* a' maga törvényei közt különösen parantsolja, hogy a' só az a'ktáról soha ki ne maradjon. Innen erett kétség kívül amaz köz-mondás-is.

Omnis mensa male sternitur absque sale.

Plinius-is a' sóról azt írja, hogy a' sánál 's a'

nápnál nints e' Világon hasznosabb dolog. *Plutarchus* ezt minden étkek' leg-kedvesebb és hasznosabb fűszerzámának nevezi. Édes Idevizitók magais Sz. Márknál ix. R. 50. §. a' sórol így áll. *Fő a' só; ha pedig a' só ismerlen léken, mivel szízzátok azt-meg? mintha mondaná; a' sóval minden roé' ízt meg-lehet igazítani; de ha a' só roé' léken, azt jóvá tenni semmivel nem lehet.*

§. CLXXXIX.

A' sónak kivált a' *Chemicusok* műhelyeiben, igen sokféle nemei vagynak. De nekünk tzélunk érolni tsak az egész világon csméretes *Konyhai* vagy *Házi sórol*. Ezt nagyobb részén a' világnak a' sós kútaknak, tóknak, folyó vizeknek, és a' tengernek vizéből éoktak főzés által ki-választani. Addig főzik a' sós vizet míg hat része el-apad, ekkor félre tévén, meg-várják hogy ha mi föld volt benne váljon-le az üst fenekére. Így a' tisztáját rsendetlen le-éúrik, 's ezt ismét főzik míg valami hártya kezd a' viz éinét el-fogni: ekkor hideg helyre vízik, a' hol a' só a' viztől el-válván, sok apró négy szegi öblös kristály formára egybe forr: így oétán le-éúrvén a' vizet, a' sót ki-tézik, és a' nap fényen meg-éarásztják. A' Frantziák, a' hol tapasztalták, hogy a' tenger vize leg-sósabb, (mert a' sem mindenütt egyaránt sós,) a' tenger éélin sok ééles gödröket áfnak, melyekbe a' tenger vizét bé-ereztvén, meg-zárják, 's úgy

's úgy tartják míg a' nap melege a' tenger vizét egészen ki-éarásztja, és a' só a' gödrök fenekén éarazon marad. De az e'féle só igen ízetlen és tisztátalan; mellyre nézve más tisztá édes vízbe el-olvasztják, és a' fellyebb írt mód éerént kétfér, háromsor ki-főzik, míg egészen meg-tisztul. *Neápolisba* a' *Terentium* tórtól, úgy *Siliciában*-is a' *Cacanirus* és *Gela* nevű tórtól azt írja *Mathiolus* a' H. *Maximilián* Tsáéár Udvari Fő Doctora, hogy ezek a' nyári melegben ki-éaradván, rérdig erő sók hagynak lenekeken. Az illyen vizből főtt sók a' termés sóknál rendszerint ízertlenebbek, és nehezebb emészthetők, az az, nehezebben változhatnak által a' mi vérünknek természetű húgyvízü (*ammoniacus*) vékony savává. Innen, a' kik e'féle sóhoz nem éoktak volt, sokéor annyira meg-töltik a' magok véret sóval, míg éére vélik magukat, nem érezvén elegendő éisipőiséget az ételbe, ha tsak kevés mértékbe tették belé, hogy végtére nyavallyát okoznak magoknak.

§. CXC.

Terem a' só, mint a' kö, a' föld gyomrában, önként-is e' Világnak majd minden részeiben: Itt Erdélybe, Máramarosba, Lengyel országba, Spanyol országba, Rusziába, a' hol fekete éinü, *Tyrolisba* *Hálsnál*, a' hol veres mint a' veres márvány kö, és magára, míg meg nem tisztítatik az Emberek nem-is élhetnek vele; *Calabriában* *Altomonténál*, a'

hol míg a Bányákba vagyon, oly lágy, hogy mint agyagba figurákat lehet nyomni; de mi-helyt a föld keméke kerül, azonnal meg-keményedik. Az itt termelt só igen lép fe-jér, de a' tűzben nem pattog, hanem csak meg-tűzesül mint a' kö. Tetem a' só Átiá-nak *Frigia*, *Pontus*, és *Cappadocia* nevü tarto-mányiban is, a' hol sós tók is igen nagyok vagynak. A' Napkeleti Indiában az *Oromé-us* nevü hegyben is a' só olly bőven terem, hogy abból a' Királynak több jövedelme va-gyon mint a' gyöngyből és az aranyból. Arabiá-ban egy *Carrhis* nevü városnak kőfalait 's benne a' Hazakat is mind e'féle termés kő-ső-ből rakottaknak írja *Mathiolus*. Ugyan ő, *ca'* *Cassias portas*, *Mardas* et *Armenios*, olyan folyó vizeket is említ, mellyek a' só alatt úgy folynak, mint nálunk telbe a' jég alatt a' vizek.

Mind a' vizből főtt, mind a' kö sők közt, azt ditséri *Dioscorides*, a' melly lép fe-jér, tömött, fényes, egy-forma: *Plinius*, a' melly erős, tsipős, kőraz, könnyen törő, a' tűzben erőssen pattogzik, a' vizet kevésé zavarja-meg, 's nem is téken az edény fenekire fok földet-le.

§. CXCI.

Hafnait a' sónak csak a' mi testünkre nézve is fok volna mind elő kámlálni. Rö-videden: ez az étkeknek rok izet el-véli; az ételbeli kívánságot neveli; az eméltést feji-

fejiü: némelyeket, ha reggelenként egy *dracmánt* bé-véének belőle, *laxál*-is. E' mel-let, fok meg-enni való matériákat, a' húst, a' halat, kápoztát 's a' t. a' rothadástól és büzhödéstől meg-tart, mind itt a' külső aér-be, mind azután a' gyomorba. Sőt a' mi vérünket is melly a' rothadásra igen hajlandó, attol nagyobbára ez oltalmazza: E' felett, rendes éléssel, a' vért vékonyítja 's tisztítja; mind a' nyál, mind a' vizellet útján; lántsa forma éles, hegyes rébetskeivel el-vagdalyán a' vérnek *fibróit* és gollyóbilait az ereket is, sétegetése által erősebb 's keményebb moz-gásra, és így a' nedveségnek is sebesebb mozgatására, rontsolására, serkentvén. Ezen két munkája által az egész testet olly tapas-talhatóképen kőraztja, hogy régen közmon-dása lett az Orvosoknál *Hydropici sale*, *sile*, et *sic* *convalescunt*, a' viz-korságosokat, a' só nap, és komjuság gyógyítja-meg. Tapasztal dolog továbbá még az is, hogy a' sós vizzel élő, vagy sőt gyakran nyaló marhák, juhok, ketskéek 's a' t. a' párosodást jóval hamarébb kívánják, 's tenyéköbhek is. A' sós házok-ban 's hajókban is, az egerek fokkal inkább kőaporodnak mint másurt akárhol. Az Éfaki tenger mellyéki tartományokban is, a' hol fok bé-sózott halakat és húfokat éznek az Embe-rek, az Afkőnyok, az ő természeti hidegsé-gekhez képest, fokkal bújábbak és tenyéköb-bek mint más helyeken. Mellyekből vilá-goson

golon meg-tettzik, hogy a' só a' nemző ma-
got is faporítja, a' *venus* tüzet is gyúlasztja.
Innen neveztek volt kétség kívül régen a'
Rómaiak is a' bűjät *alaxnak*, az az, *sónak*.
Az Egyiptomi Pogány Papoknak is, a' füzes-
ség lévén leg-főbb *regulájok*, sőt enni-azért nem
volt szabad. Némellyek a' sőt arról is ditsé-
rik, hogy e' léppé, vidámmá és ferényé is
tenné az Embert. De ezek a' fellyebb le-
írt háznokból önként következnek.

§. CXCH.

De valamenyit használhat, mértékletes
élésfel a' só, szintén annyit árthat rendnél-
bövebb élésfel. Erős lomposágot okoz: el-
rúgja, meg-afalja, és az emésztésre alkalmat-
lanná téfi a' belső részeket, olyan természet-
van ugyan is a' sónak, hogy valamint az *aér-*
ból, úgy a' belső részekből is magához húzza
és szívja a' vizes nedveségeket, és a' vizellet
útján magával edgyütt ki-is takarítja. A' föld-
is, a' hol só terem, háraz, sovány: és sem
fűvet sem egyéb plántákat nem nevelhet, el-
fűván a' só azoknak gyökereiről a' földnek
nedveségeit. Így bánik ez időre az Ember
testivel is: el-soványítja, meg-hárasztja, a'
mozgásra alkalmatlanná téfi, és csak nem me-
rő só bálványá változtatja azt. Effelett,
midőn a' fok só a' testet meg-kezdi hárasztani,
és az edényeknek *fibráit* a' vérnek és
egyéb nedveségeknek mozgására alkalmat-
lanná kezdi tenni, azok az erekbe meg-kezdenek
állá-

állapodni, nyúlódnai, vetni és tsipósulni;
nevelvén ezen véketségert a' sónak a' fűkben
való meg-gyúlése is. Innen vagyon, hogy
az olyanokat a' kik sóval és be-sózott mate-
riakkal élnek, a' *calculus*, *februtus*, vizke-
tegség, rüh és egyéb fekélyek, fokkal inkább
járják. A' viféles Afkonyokról is azt írja
Aristoteles, hogy ha fok sőt éznek, a' gyer-
mekek koróm nélkül születik, és kezem 's
lábai az ízek meg-borykosólnak: a' fopató
dajkának tejétől pedig a' gyermek rutul meg-
tuhosodik. Ezekből meg-tettzik az is, hogy
a' só *melancholicus*, *cholericus*, *hecticus* sovány,
háraz és meg-venült Embereknek ha vízbe él-
nek vele, a' mindjárt említett okokra nézve.
leg-ártalmatfabb.

§. CXCHH.

ETZETET lehet tsinálni mindenféle ma-
teriából melly a' vízzel, vagy egybebbel magá-
ban meg-fokott forrni és tsipósulni: miné-
miek a' méz, ná-l-méz, korpá, a' Gyümöl-
tsöknek leve, ser, bor 's a' t. (Ki-hajtván t. i.
vagy el-repülvén ezekből a' fok rendbéli *fer-*
mentatio és rendnél nagyobb melegsége miatt
a' külső *aérnek* minden rékégítő és meg-gyú-
ló *spiritus*, a' fok viz között marad csak az
igen el-vekonyodott fávanu izü sovány só,
fokan úgy is gondolkodnak, hogy az etzet
az említett nedveségeknek meg-rothadásából
lenne. Segíti ezen véketedést o benne az is,
hogy ha a' jó etzetet tükta kristály üvegbe

/ kihajjain

micro

microscopiummal, vagy az ablaknál a' napfény elébe tartva, nézzük, halmi apró kőr torna végzetetlen fámú férgeket látunk abba alá 's fel útkálni: még pedig minél erősebb az etzet, annál bővebben. Ők az etzetnek tsipőséget-is ezen férgeknek tulajdonítják; a' honnan nem-is tartják az etzetet igen egészségesnek. De hogy az etzet rothadságból ne légyen, meg-tettzik tsak abból-is, hogy az etzet minél jobb, a' rothadásnak annál inkább ellent áll; már pedig, ha maga-is rothadság volna, azt még fiettetni kellene. A' mi pedig az említett fergetskéket illeti: megbizonyosított dolog már régen a' Termézetet gondolatban vizsgálók előtt, hogy efféle, 's más ezekhez hasonló férgekkel, az *aér*, viz; 's egyéb-is valamikkel élünk és táplálhatunk, a' midőn leg-frissebbeknek tartatnak-is, rakva vagynak; azért az etzetet sem lehet ezek miatt rothadságnak és olyl ártalmasnak tartani. Másként-is, ha meg-forr, vagy fő az etzet, ezen férgek többé abban nem látatnak, A' honnan meg-tettzik hogy tsipősége-is nem ezektől volt.

§. CXCIV.

Az etzetek közt leg alább való a' fer etzet, leg elébb való a' jó bor etzet. Erről így ír *Boerhaave El. ch.* Az etzet az étkeket jó ízűvé teszi, az ételbéli kívánságot neveli, a' gyomorba meg-gyűjt takonyot el-öktarja és ki-hatja, el-hat az edényeknek leg-

kis-

külsőbb ágában-is, és azokat mindenütt le-rehnyebb mozgásra indítja, és ekképen, a' bennek félllyel meg-üledett, nyúlósult és sűrűdött nedveségeket általok meg-vékonyítja; a' vért a' rothadástól oltalmazza, és annak tisztátalan részit a' bőrön ki-gőzölögteti; a' forróságot mindennemű állapotban képen tsendesíti; a' Pestist el-űzi; a' rézkétséget, és a' mérges állatoknak marasából támadt komjuságot el oltja, az inakot erősíti, a' *spiritusok* azokban meg-indítja; úgy, az alomtól elnyomattatott, el-ájult Embereknek, és a' kiket a' hányás kintelen erőltet, még akkor-is, mikor egyebek semmit nem használhatnak, tsalhatatlanul használ, ha ezt szagolja, vagy egy kalányit belőle meg-ízik; a' hizást meg-gátolja, sőt gyakor és bőv éléssel a' testet el-is soványítja. Kívül-is a' tüzes orbántzokra, gyúladatokra, senyvedő sebekre, ha melegen velle mosásák, és raggatják, igen hasznos. Ha kinnek érzékeny belső részei az etzetnek tsipőséget nem senyvedhetnék *commendálja*, hogy mézzel vagy nád-mézzel azt edcsítsék-meg, 's úgy éljenek véle.

§. CXCIV.

Ártalmat pedig az erzettel való *vissza* élésnek senki jobban le nem írta, mint ama' fokkor említett, nagy tudományu és léles *experiantiaja Fr. Hoffman.* Ez, úgy mond ő, az egészségnak annyira és olyl fokképen árt, hogy fokban, a' nem alávaló Doctorek közül-

közzül is, ezt látván, ari a n entenek, hogy az Emberi testnek majd minden nyavalyait, az efféle erzetes savanyuságnak a' tetteben való meg-gyűléséből, mint leg-első kútfoból, tartanak származni. A' fok etzet, kivált ha egyszerűmind erős-is, leg-előzet a' gyomorbeli eméketest meg-gátolja. Nints ugyan-as a természetben lenni, melly a' viznek az olajos kövér materiával való özve elegyedheteset annyira akadályoztassa, mint az erős savanyu; már pedig minthogy a' mi ételünk többire kenyérből és húsból áll, mellyeknek nagyobb része ilyen olajos kövérség, az eméketésbe pedig ezeknek a' vízzel tökéleteien egybe kellene elegyedniük, meg-tettzik, hogy a' ki-fok savanyut étik, lehetetlen hogy az eméketés az ő gyomrában jól véghez mehesse; hanem az ételből és italból csak valami erzetes vastag, taknyos materiának kellett lenni; melly a' tellyes erekbe es a' fodor hájnak 's más részeknek glanduláiban bizonyoson meg-dugul, és a' vér közü, a' hol tápláló nedves-séggé kell vala válnia, által nem mehet. Ez is az oka, hogy a' kik az etzertet és egyéb savanyut erősen étik, többire toványok voltak lenni; és hogy a' hizást-is az etzet annyira fokozta akadályoztatni. *Famianus Strada de Belg.* írja, hogy Belgiumban a' Spanyol Királynak egy *Praefectussa*, annyira megbizván, hogy a' hasát kötövel kellettnek felkötöni, bor helyet etzertet kezdett innya; mel-

mellyre annyira meg-apadt, hogy halála előtt 80. fontal nyomott kevelebbet mint az előtt. Midőn az ilyen erzetes, taknyos materia a' gyomorba fokáig múltat, ott magában meg-vef, és igen rof féle zöld színü rothadsággá válik; kivált, mikor az etzet tojással, vagy 'sirba rántott materiakkal múltat ott edgyütt, úralatos keserü fel-böfögést tsinál. Alá fálván az etzet a' belekre, ott, az eméketésre és a' fenn maradt seprőléknek ki-vetésére igen szükséges *bilis* vagy epét, ki-öltja és el rontja; Ha a' vér közü elegyedik, azt meg-sűríti, meg-nyúlósítja, feketíti, és mintegy meg-alutja, melly mia abból sem a' tápláló nedves-ség, sem az inakot elevenítő *spiritus* ki nem válhatik, sem az önként támadó tisztátalanság ki nem takaródhatik. Midőn az inakra érkezik, azokban egybe sugorodásokat, rendszerlen mozgásokat, erőtlenséget 's több effélet okoz. Ez az oka, hogy az ezeken és egyéb savanyuságokon igen kapó gyermekeket, a' szonyokat, és a' férfiak közü-is fokakat, a' gyomor ragás, fél, fő fájás, szív forulás, unalmos mord kedv, *melancholia*, *hysterica*, és *hypochondriaca affectio*knak, és így más részeknek meg-dagadása és köveledése, tson-toknak, és *musculusok*knak fájdalma, a' köfvény, *arena*, *calculus*, *scorbutus*, has forulás, hó fáznak és süllynek meg-rekedése, negyednapi hideglelés, nyavallya torés 's a' t. olly gyakran és nagy mértékben véktegetük: mert

mind ezek a *chylus*nak és a vérnek mindjárt le-irt vezettségéből önként következnek.

Szükség tehát, másoknak-is, de kivált a gyermekeknek, vén Embereknek, hidegebb természetű, és gyengébb gyomru Férfiaknak, és Asszonyoknak, mindenkor, főképen pedig akkor, midon már a meg-nevezett nyavallyák közül ez, vagy amaz jelengetni kezdi magát az o testekben, annyival-is inkább ha erőt vett, az etzettel és egyéb savanyuságokkal igen könnyön élni. Az Asszonyi nyavallyáknak bizony leg-közönségefebb oka, minden értelműs Doctörök ítélete szerint, az etzettel, és gyümölcsökkel való mértékletlen élés, a kevés ital, és a sok ülés, fokott lenni: és hogy őket többire olly nehezen, sőt sokszor tellyeséggel nem-is lehet meg-gyavitani, az is az említett okoktól vagon. Kivált a visélos, gyermek ágyat fekvő, és főptató Asszonyok sem-nivel gyakrabban magoknak kárt nem tesznek, mint a savanyu ételeken és italokon való rendeletlen kapással. *Celsus* az etzertet mindennemű betegektől tiltja. *Hippocrates* az Asszonyoknak ártalmasabbnak mondja mint a Férfiaknak. Ez a nemző magot is erősen fogyatja; és midon az Asszonyokban a havi tisztulást fel-akasztja, vagy fejérré változtatja, őket a méhekben való fogadásra, sokszor elégtelenné teszi. Árt az etzet magára a Mejj tájós és *besticus* Embereknek-is; de mézzel jól meg-édesítve haznál.

§. CXCVI.

§. CXCVI.

A FA-OLAJ-is, minthogy sok érkek izének meg-igazítására gyakran fordítatik, e mi Könnyüinkből ki nem maradhat. A Fa mellynek gyümölséből ez sajtolatik nálunk-is esméretes; de gyümölsöt a hideg miatt nem teremhet, Ásiában, Afrikában, Európában-is a melegebb tartományokban, úgymint Spanyol Országban, Oloz Országban, Frantzia Országban-is, *Vincia*, és *Narbona* nevű Tartományban nagy bővséggel terem minden Éztendőben. Virágzik *Juniu*ban. A gyümöls-tse tsere-mak foima, de húsos, és a közepiben egy gömbölyü mag vagon; míg érnü kezd zöld, az érés által pedig előzer verelésé, azután feketévé lézen: de ize így-is igen roz és keferü. Érik *Novemberbe*, *Decemberbe*, és *Januaris*ba. Ekkor le-fedik, 10. vagy 12. napokig valami fel-függeztett hálókra hánnyák, hogy a viz belölle az alatt ki-áradjon: azután meg-rontsolják, és nádból e végre kéüzített kátyrokra rakván sajtoha soritják. Így előzer viz künü, minden szag és iz nélkül való olajt ad, melly olaj virágnak, vagy szü olajnak neveztetik. A törköllyt kivévén, meleg vízzel meg-hintik 's ismét meg-sajtolják; hasonlóképen tselekeéznek harmadkor, söt sokak negyedker-is, de mindenkor több meleg vízzel elegyítik-fel, és alább való 's fonköllyosabb olajt nyernek: mellyet, midon fellyül kerül a vizen, attol, el-válastanak,

Q 2

és

Provincia

és nagyobb nyereségre nézve, a' kúz olajjal többire egybe zagyvalnak.

§. CXC VII.

A' friss Fa-olajat fők helyyeken vaj helyett piritott sós kenyérel-is élik, de gyakrabban salátát és egyéb étkeket készítenek véle. Lágyít, sikit, enyhít, a' tsipőséget óltja. Innen a' forulásban, has fájásban, has-tekerésben, melly vérrrel vagyon; nehéz és fájdalmas vízellésben, *arenában*, rekedezésben, *háraz* köhögésben 's a' t. lépen *háznál*. Minden külső és belső sebek ellen-is, belől meleg serbe elegyítvén napjában gyakran venni, kívül a' meg-sérült helyet ír vagy fasztróm módjára kenni és raggatni véle igen jó. A' kik magos helyről estenek-le, azok-is a' mindjárt említett módon ezzel *háznál* élhetnek. Ha a' tő, vagy egyéb kormód alá mégyen, ha egy tsep fa-olajjal érteted, fájdalom mindjárt el-múlik.

§. CXC VIII.

Felettebb hozzás és bőv éléssel mind-azáltal akárkinek-is könnyen kárt tehet. Mert az egész testet el-lágyítja és táskáfitja. Innen az Olofoknak és Spanyoloknak nagy része *ber-niósus*. De leg inkább és hamarabb meg-árt a' hideg és nedves természetűeknek, és a' kik náthával bajoskodnak. Utóljára méltónak tartom a' fa-olajról meg-emliteni azt-is; hogy ezt mindenkor vagy üvegbe, vagy mázas tsetep edénybe kell hideg helyen tartani, mert

henne lévő savanyú só, az egy aranyon kívül, mindenféle értz nemet el-rág, és az olaj attól meg-mérgesül. Innen, a' vas *kerfámok*-kar-is tsak magára ro'sda ellen ezzel kenni nem jó; mert a' ro'sdát nem üzi, hanem inkább tsinálja. De ha re'elt ónra töltöd, az emlitet só meg-édesülvén, ezen végre-is jól *háznál*.

A' FÜSZERSZÁMOKRÓL.

§. CXCIX.

A' Fűszerfámokon értem a' *Borsót*, *Kubébut*, *Szezfűvet*, *Paraditsom magot*, *Cardamomumot*, *Szeretsen - diót*, *Szeretsen - dió vörögöt*, *Fa-bajat*, *Badiánt*, *Kömenyt*, *Gyömbért*, *Sáfránt*. Ezek közönségesen mind igen vékony tűz természetű hathatos olajjal, és hasonló vékony tsipős savanyú sóval telylefek: mellyek által az egészre, tsak módjával élünk vélek, igen sokat *háznál*hatnak. Ugyan-is, ezen tsipős *savanyú* és olajok által a' gyomorot melegítik és tsipik, annak *fibrát* sebesebb és erősebb mozgásra serkentik, a' nyálat, a' gyomor' és belek' nedveségeit bővebb folyásra indítják, az eledelek hideg taknyos enyveségét el-ozlatják; a' gyomornak eméztését nem kevés mértékbe segitik, a' felet hatalmason üzik, a' belső réteket lépen erősitik 's a' t. Által kerülvén a' vér közi, azt-is mindjárt fel-melegítik, öf-tő-

nözvén a' éivet és az edényeket, a' vérnek keringését is az ezék testben sebésebbé télik, azokban fertékélllyel meg-üledett taknyor fel-olvasztják és el-olvasztják, a' testet terhelő haszontalan vizet a' vizellet útján, és a' bőrön által láthatatlan gőz vagy verejték formában ki-takarítják. E' szerént azért a' Füferfámok közönségeben a' hideg, nedves, lágy testet derekafon fázasztják, melegítik és erősítik, 's következőképen azoknak a' nyavallyáknak meg-orvasására is mellyek a' gyomor-nak erőtlenségéből, a' vérnek hideg taknyos vastagságából, savanyu vagy sós tsipőtségéből, az azyvelőben 's másutt való meg-dugulásából 's a' t. következőnek; minéműek az elméleti erőtlenség, fő-éledülés, fő-fájás, nátha, fül-zúgás, homályos látás, ájulás, tagoknak el-esése, köhögés, nehéz lélegzelés, ételnek nem kívánása, nem emészthetés, gyomor fájás, puffadás, félt, vizkorság, *hypochondriaca* és *hysterica* nyavallya, hólnapfámának és stillynek meg-rekedése, fejtér folyás, és e' miatt lévő meddőség, tehetetlenség, idétlen és nehéz éülés, hányás, has-menés, sárgaság, rüh, fattyu kövény, minden napi és negyed napi hideglelés 's több e'félék; rendes és okos éléssel igen sokat használhatnak.

Ellenben, a' kiknek azon kívül is fázás és forró természetek vagyon; testek vérel igen tellyes, a' nedveségek valami okból rothadt tsipősegre hajlandók, vagy a' belső

rész

részek ki-sebésedek, minden féle füferfámok igen ártalmasok. Néha mindazáltal, mikor igen durva, hideg, enyves, és sok felet tsináló eledelt éznek, kevés mértékben, ezeknek is jól ségitenek.

§. CC.

A' Füferfámok közt leg-erősebb és leg-közönségebb a' *Bors*. Ez három féle: *bofszűkő kemű*, mint a' nyirfa bimbó, *kerek kemű fejtér*, és *kerek kemű fekete*. Terem mind a' három a' Nap-keleti Indiának *Malabaria*, *Sumátva*, *Fáva*, és *Sunda* nevű Szigeteiben. De a' *fejtér bors* *Bengalóban* leg-bővebben találatik. Fájokra nézve keveset különböznek. Hasonlók ugyan-is ezek a' venikéhez vagy folyó borostyánhoz, és fel-follynak a' fák oldalaira vagy rúdakra, ha pedig valamire fel nem kaphatnak a' föld színén terjednek-el, 's a' bogiaikból gyökeretskéket verving a' földhöz ragadnak. Levelei nagyok, széles kerek aljuak és hegyes tetejük, zöldek, inasok, és tsipős ízűek. Gyümölcsök terem gerezenként mint az apró veres szőlő, egy gerezden 40, 50. 's több bors keműk-is meg-vagynak, mellyek nyersen zöldek, de midőn *Januarius* közepe táján érni kezdenek, először verefsé, azután feketévé léznek: ekkor le-fedetttétvén, a' nap fényen meg-fázasztatnak, melly miatt az előtt sima hajok egybe rántzósúl. A' *bofszűkő bors* a' kerek keműnél tsipősebb; innen tsak a' patikák fámára-is hozatik.

Q4

A'

A' *Fejér bors* a' feketénél megint erősebb 's ritkább, úgy hogy ezt többire csak magok az Indus Urak költik-el. De a' *fekete bors*-is olly rsipős, hogy a' ki ezzel igen bőven él, belső részeit könnyen *inflammálhatja*, és vérit fel-gyúlaértván forró nyavallyában eshetik. Né-melleyek egy két kém eleven borsot a' hideg gyomornak erősítésére efvénként le-nyelni igen hasznosnak mondják.

A' *Kávéba* mind fájára, mind gyümölcsre nézve a' borsal nagyon meg-egyez, hanem hogy ebben a' kémek valamivel nagyobbak, fejeőbb éntüek és tetejekeken egy egy kis farkok-is vagyon: a' mellyről fokan *Farkos bors*nak-is nevezik. Ereje a' borsnál kisebb, innen bátrabban-is lehet élni véle. Terem ez-is Indiában *Pegu* Országban, *Ceylon*, és *Jáva* nevü Szigetekben.

§. CCI.

A' *Szegfű*-is ez előtt Indiában a' *Moluccai* Szigetekben igen bőven termett, de hogy az ebbol való keresetet csak magoknak tartassák a' Belgák, némelleyek *relatioja* szerint, ennek fáját mindenünnen annyira ki-puhtították, hogy ma csak az egy *Amboinából* hozatik Európában. Fája a' *Laurushoz* vagy *Nieuhov* szerint a' vatzkor fához, mind formájára, mind leveleire nézve igen hasonlít: magoúsága négy, öt fingni: az ágainak oldalai-ból nőnek-ki minden rend nélkül tömötten azok a' négy karvu fegetskék, melleyek meg-érvén

érvén *szegfűnek* mondának. Ezek eleinten vastagok, puhák, zöldek, de nem sokára meg-kezdvén verecsülni, négy karvok közt egy egy négy levelü igen kedves fagu, előzőr fejér, azután meg-zöldülő virágotska léken, mellyet meg-éaradva a' szegfűvek tetején mi-is gyakran láthatunk, ezen virágotskának közepin, ha meg-hadjak érni, egy gombölyü, kemény mag léken, melly *Anthophylum*nak, vagy *Anyszegfűnek* neveztetik. De ritkán hadják ezt így meg-érni, mert az alatt fűszerfámos erejet maga a' szegfű el-veštené, hanem *Januariushan*, és *Februariushan*, mikor virágoznak, rúdakkal a' fákról le-verik, előre meg-tisztítván a' fak allját, a' hol egyebkém-is ezen fának melege miatt semmiféle fű nem teremhet. Így, lepedöken a' nap fényen két három nap éaráértván, hasonra el-telik. A' Belgák míg nekünk el-adnak, drága olajjától gyakran meg-soktják, Valasztani kell azért, a' melly verhenyö éntü, erős, kedves fagu, ha el-török, meg-roppan, ha meg-törítják, vagy tövel meg-éurják, olajat bortsat. Az illyen az inak erősítésére és a' *spirituok* elestésére minden egyéb fűszerfámoknál jobbnak tartatik.

§. CCII.

A' *Paraditsom*, vagy *Bajfű mag*, erejére nézve a' Borshoz hasonló, de gyengébb. Fekete tokja, míg meg nem éarad, nagy gombölyü veres hollyag. Terem Indiában és

egy bizonyos neméről hántatik, a' melly Amerikában az *Antilla* Szigetekben. Ásiában *Cinában*-is terem, de a' leg jobb féle, melly Európában-is hozattatik, tsak az egy *Ceylon* Szigetében lakik, a' hol ebből egész erdők vagynak. Nagysága akkora, mint nálunk a' *Filva-fáknak*. Levelei mikor ki-nyílnak pirosfák, de őstán meg-zöldülnek, mellyek magokra ugyan nem éagszkodnak, de ha meg-rontsolják, a' *szegfűhöz* hasonló éagot borsáranak. Virágzik *Januarius*ba, Virágja harangforma, igen szép fejér, minden illat nélkül való. Gyümölkse-is terem, melly a' *Tseremakhoz* nagyon hasonlít, és ha meg-főzik, a' *Seretsen-dió* olajjal meg-egyező olajt lehet belőle ki-sajtólni, de többire tsak magába hull-el, és új tsemeték kelnek róla. Haja e' fának kettős, a' külső hamu szín, a' melly háfontalan lévén el-vettetik: az alatta való *szalma* szín; ez-is míg a' fán van, minden éag nélkül való, de erős tsipős ízű. Meg-hántván azért *Majus*ba, a' mikor a' hajak meg-ért, ezen fákot, a' felső hajától az alsót megtisztítják, és így ezt el-terítvén a' földön, a' nap fényen meg-éaraktják, melly miatt tső formálag egybe-is hajól: éagot pedig még azután egy néhány hólnapok múlva kezd borsátani. Az ilyen meg-hántott fa a' hitelesebb írók bizonyoságrételek szerint, mind ki-áé. Hogy pedig az e'féle fák még-is el nem fogynak, oka az, mert

mert mind magról mind gyökérről igen sürűen és éaporán éoktak ezek nőni; és két éftendő korokra már meg-éokták hántatni, mivel ha tovább halasztják, minél idősebb lévén a' fa, a' haja-is annál izetlenebb és roé-éabb lévén.

§. CCV.

Azen fűszerkámos erő, mellyel a' fa-haj magát annyira kedvelteti, tsak a' belső hártájában vagyon, innen a' vékony es gyenge fa-haj a' durva vastagnál mindenkor elébb való, főként ha egyétersmind éine vereffelő sárgá (mert a' melly fejér, nem ért volt-meg; a' melly hamu szín, a' nap melegítől igen elégett;) nehéz; hathatós éagu, és erős tsipős ízű. Ha ezek fel nem találtnak benne, jele, hogy éokáfok érint, a' tsalárd Belga kereskedők olajjától meg-fosztották, mert magába 50. Éftendeig sem véktené-el éagját, és erejét. A' *Fa-haj* az inakot a' *Seretsen-dió* virágnál-is jobban erőfíti, és azokban a' *Spiritusok*at hatalmasabban éléfti. Innen mind azok a' ditséretek, mellyeket félyebb a' fűszerfámokról közönségesen meg-jegyzettünk, erre leg inkább illenek. Nevezetesen a' hólnapzámnak meg-rekedésében, fejér fojásban, nehéz éülésben, és azután lejendő tisztulásban különös ereje tapasztaltatik. Vagyon gyengén éonító erő-is benne: innen, ha ezt porúl bé-vézed, vagy gyakran ragogatván nyáladdal edgyütt le-nyelegeted, gyenge gyomrodát meg-erősíti, hasad menéfit meg-álítja,

a' mi Áni's magunk gyengén zárafitó és melegítő fűfűszámas erejekkel egyben kötöttet edélségekkal a' rekedezésben, köhögésben, gyomor fájásban, Colicában 's egyéb flatulentiaokban, has zörülésben, nehéz vizelésben, árnában 's a' t. olly kívánatos háfnót ténnek, hogy régen *Consolatio intestinorum*, belek vagy inkább belső rézek vigasztalóinak nevezetnii meg-érdemlettrék. A' *Foeniculum* vagy *Édes kömény*-is. ezekhez egyehekben meg-egyez, hanem hogy a' főztató Aézonyok tejének záporítására különösen ditsértetik. A' *Mezei* vagy *vad kömény*, (*carum*) mint keferő izé is tanítja, mindeniknél inkább zárafit és melegít; innen a' belső rézeknek sem olly kedves; de a' hideg gyomrot ez is jól erősíti és a' kelet derekaton fúzi. Ha meg-törve kívül a' tetszre kotik, a' tejet el-apasztani mondatik. A' *Kerti kömény*, (*Cuminum*) minthogy mind izere, mind zágyára, mind erejere nézve a' mezemél alább való, inkább tsak külső orvosi háfnokra fordítatik.

§. CCX.

A' *Mustár mag*, Fűfűszám nével ugyan nem fokott meg-tűzteteni, de még is a' fűfűszájak után helyet annak leg jobban adhatunk. Nints ebbe e'féle hathatós olaj, melyet az eddig le-irt fűfűszájakba megjegyzettünk, (innen nem-is zágoskodik;) a' só is, melly ebben vagyon, nem lavanyu, hanem ezzel egészen ellenkező *alkalicus* vagy

rot

rothafító természetű, mint ezt a' *Chemicusok* régen meg-műtatták. Ez az oka kérség kívül annak-is, hogy némellyek *observatioja* szerint, ha azon fűzekbe, mellybe húst vagy borsót főznek, mustár magot ténnek, nem tsak hamarébb meg-fő a' hús és borsó, hanem mint a' káfa a' fővés közben, félyel-is mégyen és mintegy meg-rothad. Erre nézve nem-is foktunk ezzel tsak magára élni, hanem előre fűts mustár vagy etzettel fel-elegyítjük, mellyek az említet sónak rothafító természetit meg-változtatják és egészsegebbé ténik. Némellyek Birs alma levét és nád-mézet véznek etzet helyet. Vagynak, kik fa-hajat, hegfűvet és mézet-is ténnek hozzá. Mindenikképen kéfűlve a' durva és nehéz emélfethető húsok, halak és egyéb hideg természetű ételek mellé, kivált télbe, háfnoson adatratik. Mert az emélfést hatalmason segiti, az egész testet jól melegíti, a' taknyos nedvességeket el-ovlastja, és a' vizellet 's *perspiratio* útján ki hajtja. A' *venus*-is erősen ébrevti. Mind ezekből éfre lehet vehetni, hogy a' mustár a' hideg és nedves testeknek f. k. képen háználhat; a' véres és külömben is forró természetűeknek pedig, kivált bőv éléssel, könnyen nagy kárt tehet. *Ridlinus* írja, hogy egy valaki a' mustárt felettebb bőven éven, eleven pirofsága halovány sárga zintre változott, és végtére egész teste el-zaradván,

K 2

min.

minden munkára tehertelenne lett. A' re-
fegségnek el-rávoztatására-is éhombra múltár
magot rágni jovaltatik.

AZ ITALOKROL KÖZÖN- SÉG ESEN.

§. CCXI.

A' mi testünk kemény és folyó részekből állván, ennek fenn tarrására és nevelésére-is nem csak étel, hanem ital-is kívánatik. Számcalan példákból esméretes dolog-is az, hogy a' éomjúság miatt éintén úgy elvefűtenek az élő állatok, mint az éhség miatt. Valamint az éhség a' rothadt penézes fekete kenyeret a' Királyoknak-is jó izüvé tette, úgy a' éomjúság-is a' meg-bűzfűött álló-tó vizet vélek meg-dírsértette. Az éhség az ellenségtől meg-állott várakban a' lovat; kutyát; egeret; a' meg-hóltaknak testét; a' tulajdon magzatjokor; sőt a' éáraz tsontokat-is a' földből ki-áfatván és lifte rörtvén fokakkal meg-étette: de a' éomjúság-is az állatoknak véret és húgyát fokkor meg-ítatta. Ohajtja a' *bulimiá*ban vagy kutyai éhségbe esett Ember az ételt, és azzal íoha bé nem telik; de nem kevesébbé kívánja a' forró hideglülésben és vízkorságban kinlódó Személy-is az italt, és azzal meg sem elégedhetik. Látunk a'ra példákat, hogy némellyek

min-

minden ital nélkül heteket, hólnapokat, sőt egész Értedőket-is töltötenek-el; de éintén úgy találhattak olyanok is, kik annyi, sőt hosszabb idő alatt-is egy falást sem ettenek; mint *Martinus Gurischius* azon jeles munkájában, mellyet irt *De chylo Humano* fok híteles *Autorokból* bizonygatja. Mind ezekből világosan meg-tettzik, hogy az ital az életre *fúntén olyan szükséges, mint az étel.*

§. CCXII.

Tapasztaljuk mindazáltal, hogy némellykor, és némellyeknek egyik fokkal inkább meg-kívánatik, mint a' másik. p. o. a' napkeleti meleg tactományokba, 's nálunk is a' *Caucusai* heves napokba az ital az ételnél, az ééki hideg helyeken pedig 's nekünk-is több az étel az italnál sokkal kívánatosabb 's hűvösöbbs-is. A' *cholericus*, forró természetű, erős munkát tévő fokot izzadó, közép idejű férfiak a' éomjúságot; a' *phlegmaticusok*, az ányekosan heverők, az *Aééonyok*, gyermekek, vén-Émberek az éhséget éendvedhetik nehezebben. A' sós, éáraz, sovány, tsipős, fok étel után több ital kívánatik, mint az édes, leves, gyenge savanyu, kövér és kevés étel után. Okát-is mind ezeknek a' következő §-ból éétre vehetjük.

§. CCXIII.

Hafna az italnak ebben áll [1.] hogy a' kemény ételeket a' gyomorban félyyel ázatván, az eméztést segitse, és azokat híg

R 3

chy-

elzúltsá tévén, a' vér közü által vigye. [2.] a' vért hígítsa, vékonyítsa, és a' leg forosabb útakon-is folyhatóvá tégye; annak tsipőtségét óltsa; azt a' rothadástól oltalmazza, hivesítse, és a' mi abban önként vagy másképen meg-kezd veőni, a' vizellet útján ki-mossa, és a' bőrön mindenféle láthatlan gőz vagy izadság által ki vigye; és így a' vért meg-tisztítsa. [3.] hogy az egész testet, kiváliképen pedig az inakot, nedvesen 's lágyan tartsa, a' hajladozásra és egyéb munkákra alkalmatossá tégye. Egy szóval, hogy a' homiúságot óltsa. Ezekből éfre vehetjük melly oklatanúl tselekedjenek az olyan Leányok és Asszonyok, kik magokat az italtól tsak nem egészen el-fogják; és ezen gorombasággal melly nehéz és sokféle nyavallyákat húzhatnak a' magok nyakokra.

§. CCXIV.

Igy értvén az italoknak közönséges hasznait, k' nyü lében meg-határozni azt-is, miféle ital legyen leg-egészségesebb? Leg-egészségesebb ugyan-is az (1. a' melly a' gyomorba és belekbe az eledellekkel az edényekben a' vérral leg-könnyebben és tökéletesebben öfve elegyedik. (2. a' melly olyan vékony, hogy a' leg forosabb útakon is szabadon folyhat. (3. melly a' rothadásnak ellent áll. (4. melly a' vér közül ífmet könnyen ki-válik, vagy a' testen hamar által mégyen, és a' vizellet útján háporán ki-takarodik. (5. a' melly

melly sem hágiával sem ízével magát nem ürítatja. De hogy a' nálunk fokásba lévő italokat annál jobban meg-választhatjuk, lássunk azokról külön-külön-is; hogy t. i. ezen említett jelek mellyikbe miként találtsanak fel? és a' ferint mellyik mennyire legyen egészséges vagy egészségtelen.

A V I Z R Ö L.

§. CCXV.

Az italok közt akár hasznát akár közönséges voltát nézzük leg-első helyet érdemel a' Víz. Galenus ezt az egész föld sí-nén minden Nemzetek közt közönséges, minden idejü, rendü és állapotu Embereknek, az az, nagyoknak, kicsinyeknek, begényeknek, gazdagoknak, egészségeseknek, betegeknek 's ezek közt-is akármi nével nevezendő nyavallyákban sínlődőknek leg-hasznosabb és leg-hátorságosabb italoknak nevezi. Fr. Hoffman. erről még többet ír: Ha van, úgy mond, a' világon egy mindeneknek mindennekbe használó orvosság, a' bizony az én ítéletem ferint, nem egyéb hanem a' közönséges víz. Ez egyedül akármiféle italban-is az a' mi a' homiúságot óltsa; ez a' hájnak és orrnak hágiával és ízével hízelkedni nem tud; és magát kellelten nem iratja; ez a' vérben, mint egyéb erős hági és tsipős ízü italok,

semmi hirtelen való változást, melly a' restnek és az elmének munkáját meg-zavarhatná, nem isinál. Innen Plato-is a' vizről azt mondja, *hogy azt ugyan igen éltsen fevrezhetjük, de magában igen sokat érő materia.* Az ózón viz előtt míg tsak vízzel éltenek az Emberek igen hosszú életűek vóltanak. Ma is az egyebként jó *dieta*t tartó bornemisék másoknál egészségesebbek; nevezet kerint, hogy fogaik és szemek világa jobban és tovább meg-tartsanak, tapasztalt dolog.

§. CCXVI.

Nem ok nélkül parantsolja tehát amaz orvosok nagy atya Hippocrates-is; *Ha valaki valamely esméretlen helyre mégyn, hogy ott mind a' maga egészségét jól meg-tarthassa, mind a' másét fundamentumosan orvosolhassa, leg először azon helységben az időnek járását és vizeknek természetit igyekezze ki-tanúlni.* Mert, úgy mond, *valamint hogy a' vizek ízekre, nehez- ségekre, állásokra nézve egymástól sokat különböznek; úgy erejére nézve is egyik sokkal elébb való a' másikonál.* A' viz bizony az egészség dolgában sokképen bé-tsúé. Azt az aérrel bé-éivjuk, meg-izékük, kenyeret sütünk, étket főzünk vele, mosdunk, feredünk benne sa't. azért ha'not-is kárt-is könnyen t.het.

§. CCXVII.

Első Materiája a' viznek, viz-é, vagy ném.ilyek kerint, föld legyen? a' mi tzelunkra tudni

tudni ha'ontalan. Hanem hogy legyen abban holmi vékony *actereus spiritus*, aér, olaj, só, föld, a' savanyu ízű vizekben, vas is, megjegyzést érdemel: Mert a' vizek-közt való természeti külömbség nevezetesen ebben áll, hogy ezek közül ez vagy amaz, e' vagy ama' vízben bővebben uralkodik.

Közönségesen a' vizek két *class*okra osztanak (1. savanyu ízüek. (2. édesek. Mindenik ismét kétféle, vagy természet kerint meleg, vagy természet kerint hideg. Né- künk, minthogy itt tsak a' közönséges italok- tól akarunk zöllani, materiánk léfén tsak a' meg-innya való édes vizek. Ezek közül [minthogy ezek-is mint nevekre, úgy természetekre nevez-is egymástól sokat különböz- nek,] mellyik mennyire legyen egészséges? ezen jelekből fokták meg-ítélni. (1. Ha semmi íze, kine és szaga nintsen, de akármí ízt, kint és szagot könnyen magához velen. (2. Ha a' komúságot képen oltja, az ivó- nak gyomrát nem terheli, és nem puffasztja, egészséges a' viz. (3. Minél tisztábbak, vékonyabbak, könnyebbek, a' tűznél hama- rébb fel-forranak, onnan el-véietvén hamarébb meg-hulnek, a' szappannal hamarébb meg-hab- zanak, a' ruhából hamarébb ki-éaradnak, a' kerti veteményeket hamarébb 's jobban meg- főzik, a' rézta vélek jobban meg-kél, a' sótól kevesebbé zavaródnak meg, annál ha-

nosabbak az egészségre akármí nével nevezett vizek.

§. CCXVIII.

Ezen első fém-lált jelek közül ugyan mindenik ritka vízben találhatók-fel; hanem a' mellyikbe többek találhatók-fel az a' másnál egészségesebbnek tartatik. A' *Hó víz* a' tűznél nem könnyen forr-fel, a' kappannal is nehezen habzik-meg; de más felől legkönnyebb és vékonyabb, leg-tovább el-áll megzavarodás és romlás nélkül, a' homiúságot leg kebben ólja: innen az első állatok itálára fokaktól leg jobbnak tartatik. A' forró természetű és heves országot lakó Spanyolok, és Olofok bizony ezt oly hasznosnak tartják hogy azt az életkorot mellyben annyi hó nem esett hogy nyírra magoknak elegendő havat rehessenek-el *inter nescias* a' berstelen életidők közti fém-lálják, mint a' mellyen őket sok veszedelmes nyavallyik fogják követni. Második rendben vagynak az olyan *eső vizek* mellyek szép esendes időben, kivált *Martius*-ba, mikor még a' földi rohadat gőzökör a' nap melege fel nem költötte, vagy mázör-is a' hózás esőzések után, a' mikor az előbbi eső az *aert* jól meg-mošta volt, esnek. De ez épületek gazos fedeliről folyó, vagy nyárha és őszel, mikor nagy melegek, *fel-vezek*, villánások, meztörzések vagynak, első első, valamint maga mindenkor igen rút lúg *érint*, kénkö *ézag*, enyves kövér ízű *érott* lenni, hamar

hamar meg-zöldül, rohad és fergesül, és igen sok ivapot téven-le, úgy az egészségre nézve-is igen rosz ízű és alkalmatlan ital, am-bátor a' tűznél hamar fel-forrjon, azután-is hamar meg-hűlön és a' kappannal kaporán 's derekafon meg-habozzék-is.

§. CCXIX.

A' *Forrás vizek*, jóllehet az első fém-lált próbákat a' hó és eső víznél kevetőbbé tűsek-meg; de minthogy könnyebben kaphatók, 's másként-is a' *leirt* próbáktól nem mekké távoznak-el, az itálra jóval inkább ditsértetnek. Igaz ugyan, hogy a' források is nagyobbára a' hó és közönséges eső vizek léfnek; de midőn a' hegyekről a' fövények, k vetsek és kővilkák rétei 's hasadékjai közt a' kút fejekig le-éürödnek minden kedvetlen ízt és tisztátalanságot le-vetkeznek. De jegyezd-meg (1. hogy a' források is nem mind egyaránt egészségesek, ugyan-is: a' mellyek lapályos, sáros és kőves helyekről jönek vagy ilyen helyeken fokadnak-ki, esős időben meg-zavarodnak, telbe bé-fagyának, a' hózás kárazságba ki-apadnak kevés bertsillet érdemlenek. (2. A' leg-obb forrás vizek is, ha föld alatt menő tsatornákon vétetnek, a' hol sem az *aer* sem a' nap sűgárai nem érhetik és élethetetik azokat, nem fokára meg-változnak, kivált ha a' tsatornák-is nem kőből vagy mázas tserépből, hanem fekete ónból [melly a' mi természetünknek nagy ellen-

ellensége] vagy fából mely hamar meg-rothad] vagynak kézfiterve. Innen vagyon hogy a váratokon fel-fokó kútaknak vize rosz ízű, és többire egészségtelen fokott lenni.

Előbb valók az ilyen forrásoknál a' de-rekas forrásokból eredő, fész, tišta, tovenyes, követses vagy köziklás helyeken mezeiről jövő tsergedező patakok, sőt ha már nagyobbatka folyó vizekké lettenek-is.

§. CCXX.

A' nagy folyó vizek közül pedig mellyik mennyire legyen egészséges, azt rész szerint a' forrásokból a' hol fokadnak, rész szerint a' partokból és folyó vizekből mellyek belé fakadnak, rész szerint pedig és kiváltképen azon helyekről a' mellyeken és a' mellyek mellett el-mennek, kellerik meghatározni. Melly szerint a' verőfényes, köves árkokon, erdő-kön és mezőkön sebessen folyó tišta hideg vizek, az árnyékos üzapos köves árkokon, váratokon, falukon, vagy városok és faluk mellett [a' honnan minden gazság beléjük takarodik] lassan folydogaló, zavaros 's meleg vizeknél mindenkor egészségesebbeknek tartattak. E' felett, minthogy a' tišťátalan, méj, és lassú vizekben a' halak inkább éterik lakni, bőv élések és hátorságos lakások lévén azokba, 's inkább is szaporodhatnak, az igen halas vizek-is eleitől fogva az egészségtelen vizek köze számláltattak. De a' leg-jobb folyó vizek-is mikor a' nagy záporok után meg-

meg-zavarodnak és nőnek, nem derekafok, má-ve félyvel a' hegyekről 's máfunnan-is fokotsmánság áll beléjük.

§. CCXXI.

A' Kút vizek a' folyó vizeknél alább valók. Mindazáltal ha dombos helyen, agyagos, kemény földben ásattattak, nem igen méjek, a' nap sűgarítól és a' felektől szabadon járatnak, gyakran meretnek és tišťitatnak, a' föld alatt jó méjjen fővény közt forranak, sem tó, sem perváta, sem ganéj-domb, sem valami sáros és lapályos hely nints közel hozzájuk, kivált, ha nyárba lüdegek, télbe pedig melegek foktak lenni, mind innya mind konyhai fűkségre bátran fordíthatuak. De a' melly kútak ellenkező állapottal vagynak, az álló tó-viznél kevésbé ebb valók.

§. CCXXII.

Az Álló tó-vizek vékonyabb és nemesebb rézeiktől a' nap melege által meg-foktatnak, sár bűzűek, magokban meg-rothadnak, ló-kaknak, legyeknek, es egyéb sokféle bogaraknak, mellyek nyárba a' tók felett szeregként repdesnek, tojásaival, mindenfél e fűgékkel 's a' t. tellyesek. Innen nem csak a' kápnak rosz izűek, hanem az egészségtelen is felette ártalmasok. A' gyomrot meg-puffasztják, az emésztést meg-akadályoztatják, az ételbéli kívánságot el-törlik, a' chylust és a' vért meg-poshajtják, a' beléket el-erőtlenítik és

és fok féle tsuda férgekkel 's gelettákkal megtöltik, a' vizelletet fel-akasztják, a' *glandulá-*kor meg-dugják 's a' t. és tsemert, *colicát*, vérhasat, nehéz lehellést, gejvát, *hypochondriacae* nyavallyát, *melancholiát*, *calculust*, *scorbutoz*, sekélyes feőket, vízkorságot, fő-beli nehézséget, ostoba éét 's a' t. okoznak.

§. CCXXIII.

Ezen és több ezekhez hasonló áttalminak el-fordítására az e'fele roé vizeknek egyetlen egy út ha azokat a' vizellet vagy verejtek útján minnen magunkból minél hamarébb lehet ki-hajthatjuk. A' mezei munkások bizony azon lok roé meg-vefett vizeknek, melyeket nyáron által tokkor meg-innya kenfeuternek, artalmit, nem egyébbel, hanem a' munka közbe való gyakor izzadással űzik-el. Ez *antidatum* mátoknak-is tokat használhat. De e' mellett, azokkal-is, melyek az izzadást vagy láthatatlan gözt segélik és a' vizelletet űzik, maemük, a' fokhagyma, pár es veres hagymák, peter'sellyem gy kér, erzet, jó bor, eges-bor, mindenféle fűzerék-mok, pipázás 's több e'felek, ilyenkor használhatunk.

§. CCXXIV.

Meg-jegyzést érdemel továbbá még az-is: hogy a' vizek annyiban-is a' mennyiben hidegek vagy melegek az egészég körül használhatunk-is kárt-is tokat tehetnek. A' meleg vizről alább, midon a' *herbariæ* ital elő fordul,

ólunk. A' mi a' *hideg vizet* illeti: ez a' mi testünknek *fibroit* nagyon erőlti, sebessebb és keményebb mozgásra indítja, 's e' kerint a' nedveségeket-is vélek letényebben mozgattatja; e' mellett, a' vért minden erővoiságok felett hivesíti, az azt fel-gyulaéto és meg-rothasztó mérges gőzöket abban ki-óltja. Ezen erejével, mind a' gyomorba és belekbe, mind azon túl az erekbe mátoknak-is, de kiváltképen a' forróbb természetű, hevítő és réfegítő italokkal bőven élő kemeltyekben, foként a' nyári hévségeken, meg-be-tsülhetetlen hasznokat téhen. De jó erőls, ép és minden rékiben egyaránt meleg testet kíván. Valamikor a' *bilis* és egyéb meg-vefett tsipős materia a' belső rékeket; vagy az egész testet rágja, égeti és el-fáraztja, a' tíf-ta jó hideg viznél bizony nem csak italt, hanem ö.voiságot-is használhat ki-gondolni nem lehet. Innen ezt mindennemű nyavallyákban, melyek a' réfegítő italokból vagy a' *bilis*nek rend kívül való meg-gyüléséből és fel-gyuladásából következnek, minémük gyakrabban a' fő fájások, náthák, orr, vér folyások, vér pokétek, tagoknak el-erőtlenedési, kövény, *calculus*, káraz, kemény köhögések, gyomor égések, és fájások, káraz heves *colicák*, nagy torrósággal és rágással járó nyári és ősi hányások és has menések, a' forróbb természetűeket tartó *hypochondriaca* és *hysterica affectio* 's a' t. a' jó hideg vizet gyök-

gyakran és bőven innya, mind meg-előzésére, mind meg-orvoslására ezen nyavallyáknak minden orvolságok felett *commendállyá* fok helyeken a' maga írásiban ana' b. e. Fr. Hoffmann. Nevezeteien, az erős, forró, nagy háj háradással, belső hévséggel és kömjúhozással járó hideglelésekben, ha zinte himlő, vagy orbántz kövernő-is azokat, a' hideg vizet, mint leg háznofabb orvolságot a' meg-elégedésig parantsolja adattatni: és feletébb tsalála azoknak holdogtalanságokat, a' kik félve attól, hogy ha a' beteg hideg vizet izik nem izzadhat vagy a' himlője és orbántza ki nem űthet, azt a' kömjúsággal meg-epesztie. Sor inkább ő fáma nélkül tapasztalta, hogy a' meleg italok és izzasztó orvolságok semmit nem tehetnek, a' hideg viz itai után pedig képen meg-élettenek, derekasan meg-izzadtanak és himlőztenek az az előtt el-tikkadt és zinten haldogló betegek.

§. CCXXV.

Illő mindazáltal a' le-irt Személyeknek is a' hideg viz italba jó módott tartani, az az, abszol egyzeriben rend kívül fokot bé nem tolni; és mid n a' hideg vízzel bővebbesken élnek, gyomrok kornyékit és a' lábaikat kívül jó melege tartani. Kiváltképen pedig, illő ezen regulára erőhatatosan figyelmeztetni azoknak (1. a' kiknek testek a' haragtól vagy *commotiotól* erőfőn fel-melegedott, annyival is inkább ha már izzadságba van.

van. Mert semmiabol hamarébb kohóges, nehez lehelles, vér pökés, tsuklás, ziv-dobogás, *phuritis*, belső *inflammatio*k, faraz betegség, maj és lép dagadatok, vízkorság 's a' t. nem következnek, mint az illyenkori eros hideg viz italból. Ártalmos a' fok hideg viz ital, (2. azoknak is kikben valami gyanúság lehet hogy ez, vagy amaz belső rézek ki van febeselve. (3. Kiken a' sully, vagy hó-hám *aciu* foily, vagy induló felben vagy on; mert azokat vagy meg-akasztja vagy rend kívül meg-indítja. Ártalmos (4. a' kik *spasmu*okkal, nyilallásokkal gyakran bajoskodnak, mint tobire a' Leányok és Azkonyok. Ugy (5. azoknak is a' kik erőtlenek 's egyéb irant is hideg es nedves testűek mint a' kis gyermekek es öreg emberek. Nem jó (6. a' hideg viz a' gyenge gyomru es takonyal meg-rakodott belü Személyeknek is.

Hogy ha pedig valaki oktanul fok hideg vizet ivutt; annak artalmának el-fordítására nints jobb mint a' mindjárást teendő erős *commotio*, mint ez a' lovak példájából is meg-tettzik: vagy hirtelen jó boven meleg vizet, *herbathet*, *kávés*, vagy meleg hort hõrpõlvén, az ágyba le-fekünni es ott magát jól meg-izzasztani.

§. CCXXVI.

A' vizeknek hibait négy képen fokták igazítani. [1. Tartják, hogy az izop vagy loveny az edény fenekire kállyon-le. (2.

S

Ruhán

Ruhán vagy fovenyen által kárlik, hogy az enyves tisztálanság abból maradjon ki. [3. meg-főzik hogy éles nyersesége lágyuljon, vagy ha valami fégek es azoknak tojái vóltanak benne, veőkzenek-el. [4. *destillál*jak, hogy a' vastag kövér réze, mely gőzbe nem mehet, vályyon külön. Volnának még a' vizről fok lép meg-jegyzésre méltó dolgok, de azokra ez úttal ki-terjedkednünk a' rövidség nem engedi.

A' B O R R O L.

§. CCXXVII.

A' Szőlő, gyümölcstire nézve, csméretes vólt ugyan az özön víz előtt is, 's lehet hogy annak ki-fátsart levét is itták; de a' miképen leheszen abból rézégítő italt vagy *bort* készíteni, fok Tudós Emberek ítélete szerint, Nőe találta az özön víz után-fel. A' régi Pogány Görögök ezt *Bacchus*nak, a' Jupiter, *Semel*től való fiának tulajdonitják: a' honnan őt, a' többek közt, *Bor Istennék*-is nevezik. Ki lett légyen pedig valósággal ez a' *Bacchus*, Nőe-é vagy más valaki, én azt nem *disputá*lom. Inkább Éükség nekünk a' mi tzelünkra tudni azt [1. a' Bornak matériája miből áll? [2. a' Borok közt kinekre, ízekre, idejekre nézve mi külömbség légyen; és a' szerint melyik bor mennyire légyen egészséges vagy *egés*

egészségtelen? [3. a' Bor az egészségre mit használjon? [4. mit árthatson? [5. hogy lehetlen a' borokon igazítást tenni, ha kinek ízek vagy erejek nem egészen tertzének? Ezeket azért rendel fel-véven a' rövidséghez képest, egy kevésé jobb móddal vizsgáljuk-meg.

§. CCXXVIII.

Materiája a' Bornak [1. nagyobb rézín viz. [2. vágyon ebben holmi savanyu izű só-is el-olvadva, mellynek durvább réze, minnekutánna a' meg-forrás által a' mustnak enyvesége oda lézen, a' seprővel a' hordó fenekére száll, és körül annak oldalaira rakodik, 's *tartarus*nak, bor-kötek neveztetik. Ez, minél hidegebb, nedvelebb, átnyékofabb és agyagofabb helyen van a' szőlő, és roszabbul ért-meg, annál nagyobb mértékbe van benne. [3. Vágyon a' borba a' nap melege által igen el-vékonyítatott vagy apró rézekre osztott és a' sóval 's vízzel tökéletesen egybe elegyitetett *olaj* vagy melegítő, erősítő 's vídámító *spiritus*. E' rézi már a' bort borrá; a' rézégítő erő-is tsak ebben vágyon: ez az a' melly *destillatio* által ki-választatván, megfokott gyúlni és lángba mégyen: e' nélkül a' leg jobb borból-is tsak valami ízetlen savanyu víz lézen. De vágyon [4. a' káraz, palás, verőfényes helyeken termert borokba holmi méf forma fejez föld is: a' honnan az ilyen borok *Mefes boroknak*-is neveztetnek.

§. CCXXIX.

Az Országok, Váratok, Faluk és Hegyek kerint-is a' hol termettek a' borok, azok közt nagy különbség vagyon. De nekünk azokra-is ki-lépni a' rövidség nem engedi. Máskent-is, ünérül, ízéről és fagyjáról, akár hol termet borokat-is bátorságosabban 's jobban-is meg-lehet határozni, mennyire légyenek jók és egészségesek, mint a' helyeknek, a' hol termettek, neveiről. [1. A' viz finü fehér borok, a' más fele ünüeknél rend kerint erőtlenebbek, még pedig, minél inkább közelit az o' ünük a' viznek ünéhez annál erőtlenebbek és hamarébb-is meg-fordulnak. Innen az ilyen ünü borokat a' melly ezendoban teremnek abban többire el-is szoktak költeni. Egyszóval, minthogy rezegető és gyulázó erő kevesebb van benne, a' közpuságot más ünü boroknál inkább öltják, a' vért jobban vékonyítják és tisztítják, a' teltet bővebben nedveitük, a' fortoob természetü és gyenge feji tanuló Embereknek, kivált a' melegeob tartományokba és nyári heves napokba hasznosabbak-is. Választani kell a' melly tüzta és vékony; mert a' verrel tökéletesebben ökve eiegyedik, a' vizelletet-is inkább fízi, melly, a' mint felyebb meg-jegyzettük vala, az italok egészséges voltának egyik tsalhatatlan jele.

§. CCXXX.

Az arany finü sárga borok (ha t. i. az

tris-

frissen és természet kerint van benne,) olajjal és rezegető *spiritussal* igen gazdagok. Ha pedig egytörsmind kristály ünü senevek-is, a' napfényre tartatván tsillámlanak, midön a' pohárba tölternek pe'segnek és fel-föknek, jele hogy a' nevezet *spiritus* benne tökéletesen el-kéfült és ki palleroztatott. Ilyen vala régen a' Rómaiaknál a' *vinum Theologorum* is a' vallást magyarázó papok bora-is. Ezek a' más ünü boroknál a' gyomrot és az egék teltet inkább melegitük, az elmét jobban viditjük; de hamarébb-is rezegetenek, 's fő-fájást-is gyakrabban okoznak. E're nézve a' véres és forto testü Embereknek, közönséges itatra, főként viz nélkül, nem igen alkalmazotok: a' *phlegmaticus*, hideg és gyenge gyomru Személyeknek pedig, orvolság gyanánt lehetnek. De jegyezd-meg, hogy az ilyen borok-is minél vastagobbak, annál inkább meg-terhelik a' teltet, inkább el-bolonditják az elmét, és fő-fájást-is terhelebbet okoznak. Ellenben minél vékonyabb és tisztább ünüek, annál hamarébb el-járják a' teltet és háporábban meg-zavarják az elmét, de kevesebbé terhelik-meg azt, és rezegető erejek-is annál hamarébb el-öflik, 's következőképen az egészségre nevezé-is annál elébb valók.

§. CCXXXI.

A' véres finü borok többire fojtós ízűek, és így a' gyomrot, és az egék teltet, forto

ere-

erejekkel, jobban erősítik; de a' testen későbbre verekedhetvén által, azt inkább megterhelik, a' vért-is erősebben bővítik. Innen, a' fok verü, fokot tiló, *arénás*, és a' forulásra egyébként is hajlandó Személyeknek könnyen megárthatnak; azoknak pedig, kiknek hasok rendinél inkább mégyen, és gyakran okádoznak, fokot használhatnak. A' *fekete borok* a' veresnél-is inkább foritanak; és mint-hogy a' benne lévő olaj többire igen vastag és enyves fokott lenni, a' főre fokkal későbbre és nehezebben hághatnak, de végtére az agyvelőt felettébb elnyomják. E' mellett a' májnak, lépnek, veséknek, glanduláknak foros edényeiben-is gyakran megdugulnak, és *hypocondriaca* nyavallyát, *melancholiát*, vizellet megrekedést, *calculust*, vizkorságot 's a' t. okoznak; *spiritusok*-is igen vastagok és enyvesek kékülnek belölök; a' honnan az e'féle borokkal élők lomhák, restek és ostoba elméjük-is foktak lenni. Egyéb iránt a' testet bőven táplálják, innen az erős munkás Embereknek a' tejér és sárga színü boroknál alkalmatosabbak.

§. CCXXXII.

Izekre nézve, az *édes kedvü*, de még-is a' hájjat és gyomrot egy kevéssé tsipő borok leg jobbak. Mert az igen édes bor, ha azért édes, hogy jól meg nem forrot, puffadságot, felet, hasmenést, gyomor fájást, has tekerést, fő-fédülést, álmoságot, okoz:

ha

ha pedig az olajnak vastagsága és soksága, és a' *tartarusnak* vagy savanyu sónak kevés volta miatt édes, mint az *Oloz*, *Canariai*, Spanyol es fok Frantzia borok, nálunk-is a' Tokaji, és az *afku* föllő borok, a' hájnak, tüdőknak, gyomornak és beleknek ugyan igen kedvesek, 's nagyon-is hasnosok; mert a' köhögést és rekedezést letsendesítik, a' savanyu tsipőséget az egész testbe, közelebb pedig a' gyomorba és belekbe ki-öltik, a' *spasmusokat* el-olajatják, a' felet tisztik, az inakot erősítik, a' testet hizlalják, a' vért bővítik; de hosszú és bőv éléssel ezt felettébb felgyülasztják, és rothadásra kéfitik; és így az Embert könnyen igen veszedelmes forró nyavalyákhán ejtik. A' *gyenge savanyu borok*, a' zomjúságot öltik; a' vért vékonyítják és tisztítják, erőssen hajtván a' vizelletet; a' megdugult ereket ki-bontják; a' testet erősítik, 's következőképen az egészséggel lépén meg-egyeznek. De a' mellyek erőssen savanyuk, puffadságot, gyomor rágást, forulást, felet, rekedezést, köhögést, mejj-fájást, *spasmusokat*, nyilalásfokat, köfvényt, *calculust*, 's a' t. külnek. Ha pedig a' savanyúsággal együtt fojtós izüek-is, mind ezeket hamarébb és nagyobb mértékben tsekekezik.

§. CCXXXIII.

Szavja a' boroknak minél kedvesebb, hathatóbb, és inkább éleüti az agyvelőt, magok-is annál egészségesebbek, és az inakot

S 4

inkább

inkább erősítik. De a' kedvetlen fagu borok, akár honnan kapták azok fagjokat, az egészségnek - is ártalmasok. A' mellyeknek pedig semmi fagjok nintsen, mint fok fejer és fekete boroknak, mind erőtlenség és vizefek.

§. CCXXXIV.

Idejekre nézve is a' borok közt nagy különbség tapasztalatik. Mert a' mellyek még forrásokban vagynak, felet, has-menést, has-tekerést, vér-hast tsinálnak; a' vizeletet felakasztják, és vad, mérges gőzökkel [mellyek fokokat, kik az olyan pintzékbe, a' hol ajtó bé-zárva feles borok forranak, hirtelen lémentenek, helybe meg-öntenek,) a' *spiritusok* az agy-velőben meg-zavarják, és gyakran háboru, sőt igen védelemes álmat is okoznak. A' jól meg-*szult* új borok az ő boroknál *spiritussal* mindenkor gazdagabbak; és mivel a' *tartarus* vagy savanyúsó-is [melly időre el-vékonyodik, és nagy rézim a' hordok oldalaira rakodik;] ezekben meg éles és bőv, tsipősebb ízűek-is. Innen, az ő boroknál a' mi testünknek *fibrait* keményebben öftönözik, jobban erősítik és kevesebbé kárástják; a' vérben-is nagyobb *impetust* tsinálnak; vastagabb, de elevenebb és tartósabb *spiritusok* tartanak az inakban; téfegséget-is nagyobbat és hosszabbat okoznak. Mellyekből negtetzik, hogy a' kikben a' test erős nyers, és minden belső *obstruóióktól* és sebeektől tífra

az

az agy-velő kemény, az inak szárazok, és erősek, azoknak az új borok az ő boroknál hasznosabbak és egészségesebbek. Ellenben az ő borok, minthogy a' gyakor fordogalás által mind jobban jobban meg-ristulnak, vékonyulnak, és felidülnek; a' testnek korosabb erőneit jobban meg-hatják, a' vért inkább melegítik, a' vizeletet és a' láthatatlan gőzt bővebben hajtják, a' gyenge inakot sebben erősítik, a' *stajmusok*at és nyílallásokat jobban öltik; a' belső rézeket kisebbben enyhítik, az emésztést hatalmasobban segítik, a' felet derékfátabban oflatják, a' testet nagyobb mértékben kárástják, meg-olvasztván mintegy annak nyálas kövérségeit. Innen az erőtlens, beteges, hideg és nedves *temperamentumu*, féllal, *obstruóiókkal*, nyílallásokkal küzködő Személyeknek, nevezetesen pedig az *Asztonyok*nak, és vén Embereknek az új bornál sokkal egészségesebbek.

§. CCXXXV.

Tartani a' fekete vagy veres színű, fojtós ízű, vastag borok leg alkalmasabbak. Sok hiteles irók bizonyítják, hogy az eféle borokat fokan, kivált Görög és Olof Országokban, a' hol többire ilyen természetű borok teremnek, 200. Éftendőig, sőt tovább is el-tartották, és minél régiebbek voltanak, annál jobb izűekké és egészségesebbekké váltanak. A' sárga színű és közep vastagságú borok közep idejekben, a' viz, vagy fejer

S 5

színűek

Érnek új korokban elébb valók, mert ezek csak ektendön túl-is többire meg-fordulnak, amazok pedig avas izüekké léfnek.

§. CCXXXVI.

A' mi már közönségesen a' Bornak Hafnait illeti: azt mondotta régen *Asclepiades* M. T. *Ciceróval* együtt élt, és velle nagy bátorságot tartott híres Római orvos; hogy azokat az Istenek sem tudnák mind elő fámlálni. *Fr. Hoffman-is* e'rről így ír: „Régen dolgoznak az Emberek, és nagy forgalmator-
sággal keresnek olyan bátorságos ektöz, melly
rólok minden nyavallyát és erőtlenséget el-fordí-
thatna, és őket erőssékké, egékségejékké és hof-
su életüekké tehetné. De vallyon a' bornál
jobbhat és alkalmatosabbhat lehetné-e ki-gondol-
ni, én nem láthatom. Vagynak sok hafnos és
ditséretes orvosságok, de a' borhoz épen nem
baszmlitandók, mivel ez nem csak a' testben
dolgozik, hanem az elmét-is meg-újítja, és an-
nak munkáit tsudaképen segíti. A' Bölts Si-
rák 11. XXXI. §. 30. 32. ezt az élethez ha-
sonlítja, söt e' nélkül az életet életnek sem
tartja: *Mitsoda* [úgy mond:] az élet bor
nélkül! meg-vidámlítja ez a' fívet és örömmel
bé-tölti az elmét, melly az egékségre igen haf-
nos. Maga az UR ISTEN midön látna,
hogy a' föld éinén majd ektendeig fekütt
özön viz, és azután-is a' sok hátra maradt
álló tó vizeknek és fertöknek rothadt göze az
ért, plántákat, és így az ezekkel élő-álta-
tok-

Batóságos

toknak húfait-is egékségtelenebbé tették vol-
na; és hogy a' Nőc fívet-is az Embereken
és minden élő-állatokon történt főnyu vefe-
delemnek, és a' föld éinén mindenféle látó
ifonyu púftaságnak ~~haterpég~~, zemléléce és el-
gondoláfa miatt az únalom és *melancholia* el-fogta,
mindjárt borra kaptatá ötet, hogy ez által
testéről a' nyavallyákor, elméjéről a' bánatot
mekke tűzné és el-háritaná.

§. CCXXXVII.

Nem-is léfzen nehéz a' bornak illy nagy
és félyesen ki-terjedő hafnait el-hinni, ha az
elmét és a' testet ostromló nyavallyáknak kú-
sejeit fel-keressük. Ugyan-is, még a' köz-
nép előtt-is efméretes dolog az, hogy min-
dennémü erőtlenségek fáamznak vagy egye-
nesen a' gyomornak roú eméktéséből, vagy
a' vér keringésünek [melly többire ennek
enyves, nyúlós vastagsága miatt ektik:] meg-
boralásából, vagy a' testből ki-takarodni fo-
kott természeti tisztalanságnak ben-rekedésé-
ből. Már pedig, mind az okofság, mind a'
zemmel látott dolog tanítja, hogy a' jó bor
mind ezek ellen igen képen hafnáljon. Ez
az Apóttol Sz. Pál 1Tim. §. 23. és minden
Doctorok itélete kerint, a' gyomrot nagyon
erősíti, és így a' jó eméktésre-is derekafon
segíti: a' vérnek hígságát, sebeslebb 's zaba-
dabb folyását tapaktalhatóképen öregbíti,
mint testünk meg-könnyüléce, elménk meg-
vidámláfa, *pulsusunk* erősebb és sebeslebb
fek.

Keze
vagy

fel-verése, ortzáink meg-pirosodása 's a t. nyilván tanítják. Ez a' benne lévő nemes olajjal, vagy *spiritussal* a' mi inainkban lakó *spiritusokat* minden italok és ételek felett hővitvén, azoknak erejét neveli, és tsipős sávéval öströnözvén fehérebb és erősebb mozgásra indítja. Mellyel nem tsak a' gyomorbéli emésztést, a' vérnek 's minden ebből ki-váló nedvességeknél job' 's faparább el-képzését, illendő helyeken való ki-válását, és mindenez alatt gyöfl. tisztátalanságoknak, a' gancsoknak, vizelietnek, láthatatlan gőzöknek maga idejében való ki-hajtattatásokat hatalmason segítik; hanem az elmét-is, melly a' nagy únalom és fokféle gondok miatt sokszor tsak nem a' pokol fenekire nyomatott vala-le, ki mondhatatlan örömmel bé-töltvén mintegy menyországban emeli; vagy leg alább álomra hajtván kínyait meg-enyhíti; annak tehettségeit zemlátomást eregbiti, élesíti és frissíti. E' vala kétség kívül az oka, hogy régen a' Persák és Nemetek minden nagy dolgokról pohárok közt szeretik vajú *trasztálm*: állandóbbnak tartván azt, a' mit boros fővel ki-gondolnának és meg-határoznának, mint a' mellyet józanon végeznének; mint azokról *Strabo*, ezekről pedig *Tacitus* írásban hagyták.

§. CCXXXVIII.

De valamint egyéb nagy hasznu esközök, úgy, az ISTENnek ezen meg-betsülhetetlen ajándéka, a' bor-is, valamennyit használ-

nálhat rendszer eletei, zintén annyit árthat a' vízbe eletei; úgy hogy, alig találtsák oly méreg, melly eletei fogva mint a' testben, mind az elmében több és nagyobb károkat tett volna 's tenne még ma-is, mint a' bor. *Bisbequius* írja, hogy *Niabumet* a' Török valásnak koholója, utazván egykor, bé-tér egy házhoz, a' hol lakadalmi vendégség tartatik vala; látja az Embereknek jó kedveket, nyajskodásokat, nevetéseket, tsokolódásokat; kéri mitol legyen az? mondják, hogy a' bortól; akkor kezeit fel-fogván, meg-áldja a' bort, mint a' melly az Embereket tsak nem angyalokká teheti; harmadnap múlva ugyan oda vízbe fordulván, látja mindenfelé a' fokvert, tsonka kezét lábat, fejet, kéri mi dolog legyen az? mondják, hogy azok a' jó kedvű barátságos emberek, minekutánna a' borból fokot utanak, meg-dühödvén, egymásra tamadtanak, és e' főnyü dolgot úgy tselekedtek. Akkor o-is meg-változtatván áldását, meg-átkozza a' bort, és ördögi találmanynak nevezvén, a' maga követőitől halálos büntetés alatt vegképen el-tiltja: a' honnan a' Törökök közt bort inoya még ma-is kárhözatos vétéknek tartatik. De az okosabb Nemzetek illy bolondságra vetemedni fűkségesnek nem tartják; hanem, hogy e' nemes itallal mindenek igen mértékletesen és okosan éllyenek annál förgalmatólabban jóvalják, minél hamarébb meg-tsalhatja ez kedves ízével

testeket el-orótlentiri és életeket bizonyoson meg-röviditi, idő nap előtt meg-éaraztván benne a' tsontokat és az edényeknek *forat*. Innea úgy-is látjuk, hogy a' bor földin többire kurta; az északi, havafos és bor nélkül való helységekben pedig nagy záti, eros, és hőzféu életű emberek teremnek. A' kis kutyáknak-is, hogy nagyot ne nőjenek, gyakran etzetett, bort, vagy éget bort löktek torkokba tolteni. Ez okokra nézve *Plato* törvény szerint meg-is tiltotta volt, hogy 18. életendős korokig a' gyermekeknek lenki bort ne adjon. [2. Az egyeb-iránt-is veres, forró termévetű és a' magok matulatit zabolán hordozni nem tudó személyeknek. Mert az ilyeneket védelemes forró nyavallyákban, és mindennemű rüt vetkekbe és törvenytelen islekedetekbe leg hamarabb tájtja: nevezetesen a' paráznaságra és gyilkoságra mintegy kézen fogva vízi. Mert ama' közönséges vers szerint:

Et venus in vino, ignis in igne furit.

Az Apostol Sz. Pál-is jóvallya az Éfesusbéli-eknek, hogy meg ne réfegedjenek bor miatt; mert abban bújaság vagyon. E' vala kétség kívül az oka, hogy eleinten, a' mint *Gellius* írja, Rómában az Aészonyoknak a' bort meg tsak meg-koztolni sem vala szabad; és valamikor az ő Férjek és annak atyjai házokban lépnek vala, azokat mindenkör meg-keil vala

tso-

tsokolniok, hogy házoknak hájáról ékre vehetnék, ha titkon bort ittanak volna. *Valerius maximus*ból olvassuk, hogy *Egnatius Metellus* meg-érezvén egykor a' magaféleségin, hogy bort ivott, azt helybe agyon ütötte; és nem hogy baja lett volna érette, de senk meg sem pirongatta. [3. Régi meg-jegyzése *Hippocrates*nek, hogy azok-is, kikben az agyi velő és az abból kármazó inak gyengék, igen roé ihatók. Mert a' bornak ereje őket mindjárt meg-hatja, és az inak lágytsága miatt, a' *spiritus*okat benne hamar el-nyomja. [4. Ártalmas a' fok bor az olyanoknak-is, a' kik akárminémű vér folyásra rend kívül hajlandók, köévényel, *calculussal*, köhögéssel, éaraz betegséggel, nyavallya töréssel, kem és fő-fájással kinlódnak, főként ha ezen nyavallyáknak első okai közi is bé-tsúított volt a' böven pohározás. Ugy azoknak-is, kik éarakon, vagy testeknek egyéb rékein fájós, éaraz, veres vagy fekete színű és könnyen vérező sebeket viselnek; kivált ha magok-is éaraz és heves természetűek, és már öregségre hanyotlanak.

§. CCXL.

Nevezetes kérdés, nem tsak a' köz-nép, hanem ő magok a' Doktorok között-is: lehet-e valaha a' forró nyavallyákban bort adni? *Hippocrates* a' éüntelen tartó forró hideglelésben a' fejer és vizes bort nem tsak meg-engedi, hanem jóvallya-is. *Helmontius*-is azt írja, hogy

T

ha

ha az ilyenek néha néha egy egy keves bort ifnak, fokkal könnyebben gyavúlnak, ereik jobban meg-marad, és a' mi el-fogyott volt, az-is hamarébb meg-jő. *Fr. Hoffman*-is azon kívül, mikor a' hideglelés valami külső vagy belső résznek *inflammatio*-jától vagyon, minden féle hideglelésben háfnosnak mondja a' gyenge fejt bort. Sőt az olyan forró hideglelésben, melly az Embernek erejét egybe rendkívül el-fakasztja, és a' *pulsus* felettebb el-gyengíti, magában való meg-rohadásra ke-ltven az egész vért; és midőn az orbántz, vagy himlő ki nem tithet a' természetnek nagy laukadsága miatt, a' sárga színű jó erős, vékony bornál jobbat nem tart, ha ebből napjában háromszor, négyzer egy kalánnyal meg-itatnak a' beteggel. Mert ez [úgy mond:] az erőt meg-újítja, a' *spiritusokat* meg-élelti, a' vér keringését szabadabbá teszi, és azt a' külső részekre nagyobb sebességgel hajtván, az abban uralkodó mérget vagy tisztátalanságot, láthatatlan gőz, izadság, himlő vagy orbántz formában a' testből ki-hajtja.

§. CCXLI.

Háttra van, hogy álljunk még a' boroknak némelly meg-jobbításáról-is, a' mennyiben t' i' azokat holmi mesterség által a' kemének és fájnak valamivel kedvesebbnek, sőt az egészségnak-is néha háfnosabbnak lehet tenni. A' sárga és piros színű borba leg kedvesebb: az sáfránnyal, sárga gyömbérral;

(cur-

(*curcuma*) ezt meggyyel, veres álló hajjal, *Rúbia* gyökérrel, *Brazilai* veres fával, *Aralia* vagy bor festő fűnek gyümöltsevel 's' a' t. foktak meg-aoni. Nem-is téri ezek közül egyik-is a' bort egészségtelenné, ha finte izét meg-zavarja-is. Némellyek hogy az új bor a' forrás által meg ne savanyodhassék, azt erősen bé-zárva vagy meg-fojtva hideg helyre teszik, de ez minthogy majd a' gyomorba kezd forrani, igen egészségtelen. Mások hogy hamar-is meg-tisztuljon, édesen-is maradjon, a' mustot meg-főzik. De így egyzersmind erejétől-is egészen meg-fojtják. Mások óltatlan mézet, meg-égetett alabástrom követ vagy tojás haját, krétát 's több e'féleket, mellyek a' bornak természeti savanyu savát meg-változtatják, és magokkal a' leprő közi állítják, hánynak belé. De ezektől-is a' bor izetlen-né, fő-fajósá léken, a' testet erősen fárasztja és a' vért rohadásra kélti. Találtattak régen, vagynak még ma-is Spanyol Országba 's kétség kívül másutt-is, a' kik hogy savanyu borok édesedjék, fekete ón port, arany vagy ezüst gléret, *gypsumot* 's' a' t. tésnek belé. De ezek mind valóságos mérgek; a' honnan a' bor-is, melly ezekkel édesítetik, élv forulást, fulladozást, has tekerést, *colicát*, száraz betegséget 's' időre halált-is okoz. In-nen III. *Fridericus Rom. Imp.* 's' azután a' Frantziák-is halálos törvényt irtanak azok ellen, kik ezt tselekedni meg-tapaztaltattak.

T 2

Az

Az ilyen bort némelyek itélete szerint megcsiníthatni; ha el-olvaadt bor kö olajt, gálitzkő olajt, erős erzetet vagy pár lúgot töltnek belé; mert azonnal meg-zavarodik, és holmi por áll-le az edény fenekire. Nád-mézszel vagy fin mézzel leg bátorságosabb a' bor lavanyuságát mérsékelni. Ezt is arról, ha ajakidhoz és újjaidhoz ragad, ékre vehedd. A' meg-fordult ó bort is új mustal fejelni sokan szokták. De igen ártalmas. A' honnan a' jól rendelt *Republicákban* ez különös törvénnyel meg is tiltatott.

Ha a' forrás közben vagy azután való zavarságából hirtelen akarják a' bort meg-tisztítani, egybe habart tojás fejt, el-olvaított hal enyvet, raj viáfkat, vagy ruha keményített töltenek belé és zavarnak egybe vele. Ezek a' vastag enyves réteket magokhoz húzzák és magokkal a' hordó fenekere vízik. Nyúlóságot az erős és gyakor zavarás, töltögetés, az óltatlan méz, égetett alabástrom kö, égetett timsó, fennyő, nyír és bikfáknak nyers forgátsa, a' lalonna, sós dióhús, mindenek felett pedig az áslóg óslatni tartatnak. Ez utólsók a' meg-etzetesedésnek is ellent állni mondatnak. De bizony mind a' nyúlóságnak, mind a' meg-etzetesedésnek és minden egyéb változásoknak el-távoztatására leg hasznosabb a' jó, méjj, fázaz pintze, mellyben az *aér* hidegről melegre, melegről hidegre nem könnyen változik, mellyben
sem

sem a' déli, sem az észak felé bé nem tsap-hat, hanem az *aér* mindenkor egy forma híveltségben és tsendelőségben vagyon; a' tizta hordó, és egy természetű és idejű borokkal való gyakor töltögetés.

§. CCXLII.

Frejét az erőtlen bornak neveli, ha éget bort elegyítez köziben; vagy fa-hajat, feretsen-dió viragot, kegyfüvet, sallyát, levendulát, rosmarintot, vagy egyéb jó fagu füveket, és virágokat meg-vagdálva, vagy daraboson meg-törve, és tizta ruha zarskóba varva, erefítez és tartá az abban: úgy az áslóg, gyanta, fa haj, és feretsen-dió-is, ha ezekkel a' tizta, üres és jó fázaz hordót előre meg-füstölöd, vagy a' félbe lévő hordónak üregit ezeknek füstivel meg-töltvén, jól be-zarva tartod. Leg-alább, az erejét a' bor nem oly könnyen véztivel, meg sem változik, sőt gyakran régi rozé is meg-igazodik. De az ilyen borok, kevés mértékben is, fő-fájást szoktak okozni. Egyéb iránt, a' belső rétekeknek nem ártanak. Az igen erős bort vízzel tettzésed szerint gyengíthedd, a' mennyire t. i. véred forrósága és fejed gyengesége kívánja. Nints is ez a' mi természetünknek épen ellenire; sőt azzal igen fépen meg-egyez; és, kivált nyárra és a' forrób vérűeknek, és a' kik sok italhoz szoktatták magokat, a' tizta bornál jóval egészségesebb. Igaz ugyan, hogy azokban a' kik annakelőtte erős

borhoz fokratták volt magokat, és ebből rend-kivül fokot iznak, puffadságot okoz. De ez, nem a' vizes bor, hanem az ivó vétke. Régen a' Görögök Olofok még ma is a' nyári borokba még must korokba foktak vizet tölteni, hogy az azokkal együtt meg-forrván, kedvesebb ízek légyen. Ezt mi nálunk-is gyakran tselekezik a' Parafok, 's kétség kívül azután a' Kortsomárfok-is. De mivel ezzel a' magok erényekre, nem pedig a' vévők *gustusára* és egészségére néznek, kevés közönetet érdemlenek. Ezt, mint a' históriák fel-jegyzik, *Athénás* vároisában egy *Cantharus* nevű kortsomáros tselekedte leg először, [a' honnan még ma-is a' Deákoknál közmondás, *Cantharo astutior*.] kinek-is ki nyilvánkozván időre ezen gonofsága, halállal fizetett. I. *Fridericus Róm. Imp.*-is ha valamely kortsomáros a' bort meg-vizezve adni tapáztatott, azt először egy *libra* aranyig büntette, másodszor kezit el-vágatta, harmadszor fel-akasztatta. *Bobrens fel. diet.*

§. CCXLIII.

Továbbá, közönséges fokás még az-is, hogy *télre az új bort örömmel, nyárra pedig az öt meggyel* kéfítsék; az a' gyomrot és az egész testet inkább melegíti: ez a' vért kebben hivesíti, az ételbéli kívánságot jobban gerjeszti, sőt a' szívnek erősítésére-is alkalmazotabbnak tartatik. De valamint az a' böven való éléssel főbéli erőtlenséget, zédülest, fő-

fő-fájást, fulladozást, vér pökést, nyavallya törést, tagoknak el-esését, főként azokban, kik egyéb iránt-is ezen nyavallyákra hajlandók, könnyen okozhat; úgy ez-is a' hidegebb és nedvesebb természetűekben, és a' kiknek gyomrok tisztalansággal meg-van rakodva, puffadságot, felet, korulást, has tekerést, nyulalásokat és fok egyéb gonofokot fülhet.

Kéfitenek vala régen a' Görögök-is jó féle borból, sün mézből és az *olympus* hegyén termő jó ézagu virágokból holmi italt, melyet jó ízéért, kedves ézgjáért és hasznos voltaért *Nejarnak* halhatatlanság, vagy Istenek itálnak, nevezni méltónak tartottak.

§. CCXLIV.

A' tsupa meg-hűtés és melegítés által-is fokfor rézünk a' boron igazítást. Ugyan-is, a' jó vizes bor a' maga ízet jobban ki-adja, és mind a' váznak, mind a' belső részeknek kedvesebb, a' komjúságot-is inkább olja, nem-is réseget oly hamar. De azt jég között lettebb meg-hűteni, annyival-is inkább jeget hányni belé löha sem tanátsos; mert fok példák tanítják, hogy a' kik ezen tsemegén igen kaptanak, nyelvek tsapja le-erefkedett, torokok *inflammalódott*, gyomrok el-erőtlenedett, védeimes has menésbe, mejj fájásba, *pleuritis*be 's a' t. estenek. A' meleg bor ellenben a' gyomrot jobban erősíti: a' honnan *Celsus* a' gyenge gyomruaknak chontra meleg bort hörpolni

hasznosnak mondja. De igen hűkőn és ritkán kell evel-is élni; mert egyéb-iránt reketegséget, fő és egész testbéli erőtlenséget okoz. A' bornak reketegítő erejét tartóztatják mindazok valamellyek a' vért hivesítik, és a' vizelletet üzik.

§. CCXLV.

A' Lőre és Tüzör-is savanyúságokkal sokak inyének magokat nagyon ajánlják: a' komjúságot és belső forróságot-is lépen enyhítik. De minthogy hűlél a' gyomrot és beleket meg-töltik, és gyakran has rágást 's körülást okoznak, csak az erős munkát tévő paraítók fámára való italok. Innen a' régi Rómaiak ezeket *vinum operariorum et famularum*, dolgozók és szolgák borának-is nevezik vala.

AZ ÉGET BORROL.

§. CCXLVI.

Az Éget bort leg előző az Arabok, a' 14-dik százban találták-fel, és azután egy Reimundus Lullius nevű oloé *Chemicus* tette közönségessé ennek készítésének módját, nem tudom az Emberi Nemzetnek nagyobb hasznára-e mint kárára. Mert valósággal, ha a' példákat el-nézzük, a' véle való rit vizűzta éléssel eleitől fogva több kárt tett, 's tézen még ma-is, mint a' mennyi hasznot rendes élé.

élésével hajtott. Eleintén ezt csak borból desillálják vala; a' honnan égetbornak-is neveztetett; de azután gabonából és gyümölcsökből főzni-is megtanulták. Megjegyzésre méltó dolog az, hogy ezt előre való *fermentatio* meg-forrás vagy kelés nélkül semmiféle *materiából* nem lehet ki-tsikorni, sem pedig azután, minekutánna a' forrás által bor ízt szerzett nedveségek etzetté változnak, ha finte a' leg-jobb és erősebb boron történt-is ezen változás. Áll ez a' *fermentatio* által igen meg-pallérozott és meg-vekonyított vagy apró részekre osztott olajból, savanyu sóból és vízből. Olaj benne az, a' mi meg-gyúl, só a' mi tsíp és üzi a' vizelletet, viz a' mi ezeket egybe foglalja és folythatóvá teszi.

§. CCXLVII.

Ez a' *phlegmaticus* hideg és nedves testű Embereknek, mértékletesen iván, az az, két három napban egy, két kalányit, jól használhat. Mert az o' hideg gyomrokat és gyenge fűveket a' bomál nagyobb mértékben erősíti; taknyos véreket inkább melegíti; nedves, nyálas testeket derekafabban káraktja, bővebben üzven mind a' vizelletet, mind a' bõrön ki-takaradó láthatatlan gőzt; ugyan ezen munkája által a' forróságot és komjúságot-is, mely az erős *commotio* után néha a' *perspiration* meg-akadásától vagyon, óltani mondatik; a' fényvedésnek-is ellent áll, úgy hogy a' megholt állatokat, vagy azoknak részeit ebben fok

éztendőig romlás nélkül el-lehetlen tartani; a roz-,
peshedt vizek, puffasztó és vizolletet fel-akasztó se-
rek, és az őzi's téli hideg nedves *aër* általminak el-
fordítására-is, egy nevezetes eszköz. Lehet
ebből, kivált a' hidegebb és takonnyal meg-
rakodott gyomruaknak, chomra-is innya. De
hogy a' gyomrot annyira ne égesse, és a'
vér közi-is olly hamar által ne meheffen,
Éükség mindenkor egy két falás kenyeret en-
ni előtte vagy utánna. Leg hasznosabb mind-
azáltal ez étel után; mert melegítő és öktö-
nöző erejével az eméztést nagyon segíti.
Vagynak, kik étel után mint egy fél órával
müden t. i. az eméztés jól el-kezdődött, taná-
tsolják ennek italát, félvén attól, hogy ha
hamarabb iszák, az ételt a' gyomorból majd
eméztetlen hajtja-ki. De en ezt haszontalan
félelemnek tartom.

§. CCXLVIII.

Mint hogy az éget bor a' teslet rendki-
vül károsítja, és a' vért kevés métekben-is
hirtelen fel-yulasztja, önként meg-tetjük, hogy
ez a' másként-is forró és káros termekertü
Személyeknek, a' növésben lévő kis gyer-
mekeknek, és az igen véres ifjaknak leg ha-
mareob meg-árthat; de akárkinék-is, ha eb-
ben telhetetlenkedik, könnyen veszedelmet
okozhat. „Gyakor és bizonyos observatiokból
„tapasztalt dolog [igy ír Fr. Hoffman,] hogy a'
„kik magokat erőssen éget bor itatra adták, hof-
„fás és igen nevez gyógyítható nyavallyakban
„esnek;

„esnek; mineműek, a' vizkorság, etcibéli kíván-
„ságnak tellyességgel való el-vefése, nem emélt-
„betés, el-erőtlenedés, sárgaság, nyavallya torés,
„el-károsító hidegletés, veszedelmes álomság, fő-
„fájás, gutta útés, vérbéli polypusok, belső re-
„fleknek meg-dugulása és kövesedése's több efé-
„nle, és ezekből következő gonofok. Vagynak
példák, hogy az éget bor ital miatt meg-holt
Emberek tel-bontatván, májok, lépék és tü-
dőjök kövességgel teli, gyomrok és belek pe-
dig mint az akku bőr meg-károsva találattott.
Vagynak, kikben az éget bor magától meg-
gyült, sőt hogy ettől az Ember egészen el-is
égett. *Behrens jel. diæt.*

A' Ró'sóltis minthogy rend-kerint az éget
bornál gyengébb, és egyéb iránt-is tsipősé-
gét a' nád-méz, kedvetlen fagyát és izét
a' belé főzött kívánatos izü és kagu mate-
riák nagyon meg-jobbították, a' mennyivel
a' káznak kedvesebb, az egészségnék-is an-
nyival hasznosabb. De ugyan tsak felettrebb
való böv éléssel az éget bornak minden ártal-
mait időre maga után húzhatja. Másként
e' részben-is a' fokásnak munkáját
fokakba tsúdálkozva szemlé-
hetjük.

A S E R R Ö L.

§. CCXLIX.

A' Ser igen régi találmány, és az egész Világon a' viz után leg' közönségelebb ital. Jelei a' jó és egészséges sernek ezek: ha jó ízű és kedves ízű; egy kevésbé, mint a' bor, tsipös de nem etzetes; a' fejet nem terheli; a' gyomrot meg nem puffasztja, a' vizelletet bőven és szaporán hatja. Az ilyen ser, jöllehet a' bornál kevesebbé melegít és fűkebben erősít, az elmét sem vidítja és frissíti annyira; de bővebben táplál; inkább nedvesít; a' komjúságot jobban óltja; vért sem tsinál az egészségre nézve alább valót. Sőt úgy látjuk, hogy az északi hidegebb tartományokat lakó Népek, kik a' bornak nem léte miatt gyermekseégektől fogva serrel élni kénytelenitettek, ha finte első tekintettel nekik fűkségelebbnek láttatik-is mint minékünk a' bor, még-is a' borral élőknel egészségelebbek, febbek erősebbek és hosszabb életűek: a' kövény, *calculus*, az az vesékben és hójagban termő kö, a' fő fájás, védelgés, inakban lévő nyavallyák, nyavallya törés, gutta títés 'sa' t. közelet sem uralkodnak ö köztök annyira, mint a' boros Nemzetségek közt. *Cyprianus* a' múlt százban elt híres Belga *Doctor* és *Chirurgus* azt írja, hogy ö 1400. Embereknek hójagjából vágta-ki a' követ; de azok közt

közt serrel élő Embert egyetlen egyet sem talált, borral elöt pedig eleget. *Allen*: melly a' községnak vélekedésit, hogy t. i. a' ser *arénát* és *calculus* tsinálna, eléggé meg-tzáfolja. Sőt inkább *Sydenham*, *Boerhaave*, és más nagy elméjű orvosok a' jóféle, újj, vékony sert *calculus* ellen nagyon ditsérik.

§. CCL.

De valamint a' vizek és borok közt, úgy a' sernek közt-is mind egyéb tulajdonságaikra, mind egészséges voltokra nézve igen nagy különbség vagon. Ezen különbség pedig rész serint a' *materiától*, rész serint a' készitéstől, tartástól és a' sernek idejétől függ. Ugyan-is (1. ha a' *gabona* nem egészséges; a' *szalad* nem eléggé vagy felette, hirtelen vagy későre költ vagy száradott; jól nem öröltetett, és vízhez képestt kevés; a' *víz*, mellyben a' gabonát meg-áztatták, vagy a' szalad liktet bekeverték, vastag, zavaros, állott peshett vagy sár ízű, jó és egészséges ser épen nem készülhet belőlök. Sőt az *air*-is mellyben a' szalad költ, száraztatott, ki-főzetett és sernek meg-forrott, annyira bé-tsúf a' ser készítésben, hogy azon egy mester Ember azon egy féle *materiából*, nagyobb rézin tsupán tsak az víznek és *air*nek különbsége miatt, itt hasonló jó sert, mint másutt főzött, főzni nem tud. De a' jó gabonáknak neme és különböző tulajdonságaira nézve-is a' sernek közt nagy különbség vagon.

A' *Búza ser* tejér *Énű*, édes, kövér, és a' másféle gabonából főtt tereknél a' vért inkább *Éaporítja* és melegíti, a' testet bővebben táplálja, és erősebben hízlatja. De enyvesége és vastag kövérsége miatt a' tüdőben, májban, lépben, vesékben és egyéb *glandulákban* könnyen meg-dugul; főként ha jól meg nem költ, és a' vízhez képest sok *Éalából*, kevés komlóval, erősen meg-főve készült, és azután-is jól meg nem forrott és tisztult. Az *Arpa ser* barna *Énű*, és minél ferétebb, annál erősebb szokott lenni; a' búza fernél soványabb, vékonyabb és tsipösebb: innen nem-is táplál, nem-is melegít annyira. De az ereket könnyebben el-járja, a' vért tökéletesebben egybe elegyedik, a' belső részekbe nem olly hamar dugul-meg, a' komjúságot inkább óltja, a' vizellet útján *Éaporábban* ki-takarodik; és így, ha némelyek *Éájának* nem annyira teszik-is, de az egészségnek a' búza fernél jóval hasznosabb. A' *Zab ser* ennél-is vékonyabb, jobban hívesít, a' vizellet inkább hajtja; de a' hasat meg-Éorítja és sok felet 's puffadságot tsinál, kivált ha jól meg nem forrott és tisztult volt.

§. CCLI.

Kétférisiben és tartásában-is a' sereknek könnyen eshetik hiba. Mert ha a' listet a' vízzel jól egybe nem keverted, felettébb sokáig vagy eléggé meg nem vontattad, jól meg nem főzted (mert a' hőkés főzés miatt nem

nem hogy meg-romolna a' ser, sőt sokkal erősebb és állandóbb lézen;) sok fele vagy kevés komlót tettél belé; tisztátalan vagy nagyos hordóban töltötted, nedves és meleg helyre tetted főtrani, vagy azután állani, akármi jó gabonából készült légyen-is a' ser, de sem jól meg nem forrhat és tisztulhat, sem jó ízű, egészséges és állandó nem lézen. A' nyári melegben, a' hirtelen való és erős forrás miatt, a' leg jobb ser-is hamar meg-Étzetesül: a' téli hidegben tökéletelen meg nem forrhat. Innen a' sert tavakkal és özkkel főzni leg jobb. Némelyek a' forrásában lévő búza sert erős tserép edényekre töltvén keményen be-zárják, és hideg helyre téven, a' meg-italig így tartják. Ez a' Németek és Belgák híres *Buttel* vagy *Bauteleinbirje*. Melly, minthogy az ivó gyomrában végzi-el forrását, ha fűnté a' *Éájának* hízkeledik-is, de az egészségnek igen ártalmos.

Okosabban rselekednek, kik a' *Saxok* módja szerint holmi jó vagu és keserű ízű fűveket, úgy mint ürmet, vradits kórót, pápa fűvet, ezer jó fűvet, örvény, *Angelica*, *pimpinella*, *gentiana*, kálmus, *zedoaria* gyökert, narants haját, *laurus* és fenyő magot 's több e'féléket főznek belé. Mert így a' sernek majd minden enyvesége el-töröltetik, felet sem tsinál, az ételbéli kívánságot inkább gerjezti, a' belső részeket jobban erősíti, az egész testet derekafabban melegíti, a' vizelletet és

es iatnatarian gözt bövebben hajtja, melyek az egészségre mind igen meg-kiván-tatnak. Igaz, hogy az ilyen ser a' éomjúságot kevelebbé öltja, nem-is annyira nedvesít, mint a' közönséges sér. Innen éhomra és étel közbe inya ezt haénofabb-is, mint idő közben. Ide járul, hogy az ilyen sér sokkal több ideig-is el-áll változás nélkül, mint a' másféle serék.

Az igen új ser, és a' melly jól meg nem forrhatott, édes kedvü, de vastag és zavaros lévén, az erekben meg-dugul, felet, *colicát*, *calculust*, vizellet meg-rekedését 's a' t. okoz. Az igen régi ser többire etzetes, és ez okból az inaknak, veséknek és más érzékeny részeknek nagy ellensége. Föznek ugyan *Brunschweigbe* holmi *Muma* nevü fert, úgy *Belgiumba*-is, kivált *Delpubbe*, a' melly hat, hét éftendős korában leg jobb, és a' közönséges bornál minden tulajdonságira méltán nagyobbra betsültetik. De nálunk e'féle nintsen. A' mi serünk azért közép idejében leg jobb. De ekkor-is e'vel a' testet megterhelni, annyival-is inkább töle meg-rétegedni, igen ártalmas.

A MÉH

A MÉH-SERRÖL.

§. CCLII.

A' Méh-ser még *Hippocrates* idejében-is, az az már ez előtt 2000. Éftendőkkal nevezetes itálnak tartatott. Fözik, ha vékonyabban akarják, egy rész mézből és nyöltz rész vizből; ha leg erősebben és vastagabban, egy rész mézből és két rész vizből, addig nyújtván a' főzést, míg habjától jól megtisztul. Ekkor egy kevés éleztövel fel-erettvén edényekre töltik, melly 40. napok alatt gyenge meleg helyen tartarván meg-forr és megtisztul, és így bor ízt feerez magának. Ma *Litvániában* és *Fmlándiában* főznek leg-híresebb méh-sereket. A' Lengyelek nyírfa vízzel és borkövel készítik. Így az *aréna* ellen igen haénosnak mondják. Némellyek isópot, kakuk füvet tsombordot, kékliliom gyökeret és holmi *fűszerkámokat*-is főznek bele. Így a' gyomot és egyéb belső részeket sokkal jobban melegíti, a' taknyos nedvességeket inkább oslatja, és bövötskén iva mint a' jó bor meg-is rétegeti az Embert, de nagy el-bolondulásfal, fő fájással és betegséggel. Illyen az Anglusok *Meteglinje* a' Murkák és Lengyelek *Medója*, nálunk a' Brassai ó méh-ser.

Az új és meg nem főtt méh-ser felet,
U has

has ragást, has menést, fő fájást 's a' t. okoz. De a' melly jól meg-főtt, forrot és tisztult, a' hideg gyomrot melegíti, az eméskést segíti, a' köhögést tsendefíti, a' tüdöket erősíti, és a' *phlegmától* meg-tisztítja, a' vért vékonyítja, a' meg-dugult ereket ki-bontja, a' belső fébeket gyógyítja, a' vizelletet űzi. Innen, egy keveset előre a' vérből ki-vévén, minden reggel éhombra, 's azután-is étel közbe, méh-fert innya a' májnak, lépnek, veséknek, tüdőknek, és *glanduláknak* meg-dugulási ellen mind a' régiek, mind az újabbak igen hatásosnak tartják. Minthogy pedig ez-is, mint tellyebb a' mézről meg-jegyzettük vala, a' vért nagyon melegíti, és a' *bílist* rendkívül saporítja, a' éráz és forró természetűek, és a' kik forró nyavallyákra vagy vér folyásra hajlandók; sükség hogy ezzel igen ritkán és órákon éljenek. Ezeket a' mi köztünk forgó közönséges italokról tudni elégséges. Láffunk már azokról-is, mellyekkel a' gazdagabb Emberek inkább tsemege mint sem ital gyanánt éoktak elni, minémük a' *Herbathee*, *Kávé*, és *Tsokoládé*.

A THE-

A THEÁROL vagy HERBATHERÖL,

§. CCLIII.

A *Thea*, mint *Kempferus* és mások, kik a' nap-keleti tartományokat el-járták, leírják, holmi tsemetének zöld leveleiből készítenek. Terem e'féle tsemete *Chimában*, önként-is, de leg bövebben művelés által, a' mezőn félyyel egész földanként: úgy *Japponiában*-is, de tsak művelés által, a' kertekben és a' hántó földek félein. Külső formájára nézve ez ró'sa fához vagy ketske rágó fához hasonlít, de sokkal több ágai vagynak: magósága egy ölni: levelei olyanok, mint eleinten a' meggy tsemetének, hanem valamivel még-is kissebbek, sűrűbbek és rövidebb farrak: virágnak öfkel: virágja a' vad ró'sajéhoz hasonlít, fehér és kedves fagu; melly maga után holmi vad kökény forma, zöld, kővér gyümölcsöt hágy. Ezt, mihellyt meg-érnek, mindjárt le-kedik, és el-fékelik, földel és ganéjjal be-temetvén. Mert a' feletébb való kövérség miatt tartani nem lehet. Ez-is az oka, hogy mind eddig Európában azt magul által nem hozhatták, hanem a' *Botanicus* kertek dízére-is nagy munkával egész tsemetéket kellett Indiákról hozni. Hever ezen mag a' földben, míg ki-tsirázik, három Éftendeig: mellyre nézve minden fézekbe jó

U 2

böven

böven kell tennie, hogy ha az alatt fok el-vész-is, egy kettő leg alább meg-maradjon. Kikelés után a' teli hideg ellen falmával körül körök. Így nevelik három évtendeig; mert kissébb idejének levelét nem szokás le-vedni, sem hét vagy leg fellyebb tíz évtendősnél vénebb fának. Kezd levelezni *Februarius*nak vége felé, és *Majus* végére levelei meg-vénülnek. Ez idő alatt négyszer fedik-le leveleit. 1^{ser}. mihellyt levelei ki-hasádnak, két három nap múlva, a' midőn igen gyengek, kövérek és vereffelő zöld színűek, mellyeket hogy kezek göze és morska meg ne véztegethessen, fejtér vékony írha keféryübe fedik. Ez a' leg finomabb thea, melly Chinában *thee biunak* másutt *Flos theae*, *Thea Caesarea*, *Thea molendán*nak, örölni való theának neveztetik; mert ezt minckoránna a' majd le-iratandó mód szerint meg-készítik, meg-örlik, és meleg vízbe kevervén egészen fel-hörpölik. Ezt idegen Országokra ki-adni halálos büntetés alatt meg-tiltatott, hanem csak maga az *Imperator*, és más helyben lakó Királyok 's Fejedelmi Emberek költik-el. Ennek fontja ott helyben 100. thalléron kél. A' 2-dik. fedés van *Aprilis* elein, mikor már a' levelek egészen ki-nyiltanak. Ez az Euró-pában által hozott theának leg jobb neme; a' mint hogy a' Belga Kalmárok az elsőnek neve alatt-is árulják. A' 3-dik. fedés esik *Aprilis* vége felé. Ez a' másodiknál fokkal bővebb és alább való. A' 4-dik vagy úroló fedés

fedés van *Majus* végén mikor a' levelek szinte meg-vénülnek. Ekkor valami levelek a' három első fedésből meg-maradtak vala, mind együtt le-vedik, és *parafatok theájának* nevezik, mint hogy ő köztök e'vel csak a' *parafatok* foktak élni. Itt nálunk pedig ennél egyéb-félre ritkán tohetnek kért még a' nagy Urak-is.

§. CCLIV.

A' nyers thea levélnek semmi fájja nints, ize pedig keserü fojtós. E'felett vagy on abban valami el-bolondító és rézégítő mérges olaj, melly véshedelmes reketegséget tsinálhat. Innen nyersen nem-is lehet ezzel élni; hanem azon nap, mellyen le-vedik (mivel ha más napig egy máson állana, egybe melegednék, meg-feketülne és erejének-is nagy részit el-vektené) az e'végre minden faluban közönséges költséggel épitetett házakba vízik, a' hol azt holmi katlanokba, mellynek vastáblái annyira meleg, míg kezek álhatja, töltik, és addig fonyasztják, zúntelen forgatván kezekkel, míg valami sárgás zöld zúnt igen tsipos nedvesség kezd belőlök zúvárogni: ekkor nagy siettséggel deszka táblákra ki-metik, és más renbéli Emberek, míg meg-hűlne, két tenyerek közt forgalmatosan sodorják; meg-sodorván gyékényekre ki-terítik; a' jól meg nem pergelodott vagy sodrodott leveleket ki-válogatják, és a' katlanra vízbe hánnyák, a' többit pedig meg-száraztván házonra

el-télik. A' China béliek a' nyers thea leveleket előzet forró vízzel meg-öntik 's azután fonnyasztják-meg. Ezen fonnyasztás, sodrás, és szárítás által nem csak a' fellyebb említett ártalmos olajtól tisztul-meg a' thea, hanem állandóbb, kissébb helyre féro és könnyebben hordozható-is léven. Az így el-készített theát ön vagy tserép edényekre rakják, és jól be-zárva egy néhány hólnapokig, sőt egész éltendeig-is el-tartják, míg házonra kezdik fordítani; minthogy új korába még a' tőnek ártani mondják. A' Parasztok a' magok utolsó kedés theájokat csak vas üstökre hánnyák, és ott fonnyasztják, sodorják és szárítják-meg, a' mint lehet.

§. CCLV.

A' zöld thea a' soványabb helyeken termő fáknak minden készítés nélkül meg-szárazott levelei: innen az említett rétegitő fojtós olaj meg-marad benne, melly miá a' szagofabb ugyan, de a' főnek, tüdőnek, beleknek ártalmos. A' nálunk így neveztetett *Thee buu*, a' második és harmadik fedésben leg jobban készült kövérebb levelű thea volna, és igen aprónak, verecselő fekete színűnek, és kedves szagunak kellene lenni. De sokkor a' nyereségen kapó gonosz Kalmárok, a' gyakor meg-nedvesedés, penészedés és szárítás miatt meg-feketedett és minden erejét el-veztett leg alább való theát árúlják e' helyet; sőt néha a' *veronica*, *betonica*, vagy gyenge

tse.

tserefnye-fa levelet-is, illy formálag meg-készítve. Magok a' tsalárdabb Indusókis, *Pyrola*, vagy *Myrtus*-fa levelet sokkor adnak-el jó fele thea képiben.

A' jó fele theának jelei ezek: Minél apróbb, jobban egybe van sodorva, szárazabb és liszte könnyebben törhető, kedvelebb szagu, az az, az új széna szagához inkább hasonlít, [innen a' kereskedők az erejét és szagját el-veztett theát váson zatskókba új zöld széna közti téven, szokták meg-igazítani,] verhenyöbbs feketés színű, kevelebb több vizet meg-fest nem veres, hanem zöldellő színre, és maga után nád-méz nélkül-is edesebb és kellemetesebb izt hágy a' szájban, annál jobb fele a' thea.

§. CCLVI.

A' thea meg-öntésnek és a' véle való élésnek módja mindenk előtt elég esméretes. Nem léven mindazáltal még-is házon nélkül e' következendő dolgokat ezek iránt meg-jegyezni. [1. A' második és harmadik fedésbeli theának csak forró vízzel való meg-öntés; de a' negyedeknek, mellyel közönségesen mi élünk, egy kevés főzés-is kívántatik, mert egyebként, fás keménysége miatt, a' maga erejét nem könnyen adja által a' víznek. [2. Minél jobb fele volt a' víz, jobban de kevelebb ideig forrott a' tűznél, annál jobb izű és szagofabb léven a' thea. [3. A' nád-méz a' theának erejét nagyon gátolja: innen a' Belgák azt többire csak magára-is horpölik.

U 4

Tob.

Többen vagynak ö köztök, kik ezt téjjel elgyítik; melly a' fázaz és forró természetűeknek, és a' kik fázaz betegségre hajlandók, vagy már-is benne vagynak, haénofabb-is: hanem azoknak kiknek a' tej árt, magára vagy nád mézzel innya egékségelebb. Né-mellyek viz helyet borral öntik-meg; és így a' vén Embereknek fázaz testeket febben nedvesíteni, 's el-lankadt erejeket jobban újítani mondják. [4. Közönségesen ezt reggel hörpölik, de a' Belgák, Olozok, nevezetelen pedig a' *Japponia*iak, hogy a' fok riskálá ételtől meg ne vakuljanak, ebéd után két, három órával-is izzák. [5. Sokan sallyát, sa hajat, bádiánt, narants vagy tzitrom hajat is téznek a' *herbathee* közi, vagy a' meg-öntés után ezekből *destillált* olajat tseppentenek két, három tseppet belé; melly, kivált itt mi köztünk, midön egy néhány levél rof *theára* egézz tsupor vizet öntünk, meg-is kívántatik. Vagynak, kik a' *theára* egy poharotska jó bort, vagy *rosolist*-is jovalnak, főként a' kiknek belső részeik gyengék, és kéllel meg-rakodtak.

§. CCLVII.

Vagyon ugyan a' *theában* holmi különös természetű finum olaj és só, melly az inak erősítésére és a' *spiritusok* kaporítására 's ébreztésére igen alkalmatos; de ezeket, míg a' mi kezünkre kerül, nagyobb részen el-veszti; a' mi kevés meg-maradt-is belölök, a' fok vízben meg sem tettzik; úgy hogy, mind

azokat a' haénokat, mellyeket a' *thea* italból véltünk, a' meleg víznek inkább kellefsék kö-fennünk, mintsem a' *theának*. Ez a' gycmorban és belekben a' rof eméltés miatt egyben verődött taknyos *materiát* kéllyel ártatja és oklatja; mellyel az ételbéli kívánságot is a' *chylusnak* jó móddal való kélkülését derekfon segíti: a' vért vékonyítja, hígítja, tisztítja a' meg-dugult ereket ki-nyitja, és így a' vének kábados keringését, 's minden abból kélülő 's kiváló nedveségeeknek, következtépen az *animalis spiritusok*nak bővségét, v-konyságát, tisztaságát képen neveli. Ugyan ez által a' testnek képségét és ferénységét, az elmének élelségét és tisztaságát-is kemplátomást öregbíti: az álmod minden erőtlenedéknélkül tisztítja. Továbbá hogy *Chinában* és *Japponiában* a' *Calculusnak* és kökénynek hire fintsen, azt-is fokan a' fok *thea* italnak nem ok nélkül tulajdonítják. A' bizony Európában-is tapasztalt dolog, hogy a' miolta, és a' melly helyeken a' *thea* bővebben izzák, ezen nyavalyák fokkal kevesebbé uralkodnak. Ma-is a' kökényny fájdalmainak enyhítésére semmi ha-marébb nem haénál, mint ha az alatt a' beteg igen keveset eszik, és minden egyéb italtól el-fogván magát, napjában egy néhányfo *thea* jó bővön hörpöl. E' felett a' meg-rekedt hólnapféámnak, arany érnék meg-indítására, nátha rekedezésnek, mejjbéli nehézségnek, *colicának*, rékéségnek 's attól való fo-fajásnak el-

öflátására, és a' fog-fájásnak enyhítésére-is em-
mendátatik. Mindezekből éfre vehetjük; hogy
a' veségek ültő, tanuló, kezi mives, fokát északázó,
hypochondriacus, *scorbuticus*, *arthritis*, kövevényes
Embereknek a' thea mástok felett használható.

§. CCLVIII.

De a' menyit használ skárkinék-is a' the-
ával való rendes élés, kintén annyira, sőt
többet árt az azzal való vissza élés. Mert
a' gyomrot és beleket, 's időre az egész tes-
tet-is, annyira el-ágyítja és erőtelenti, hogy
nem az eméltésre, sem a' vérnek, és egyéb
redveiségeknek el-képzésére elegendőnek ne lé-
gyenek: a' veséket úgy el-táskálja és az-
atja, hogy a' vizellettel együtt a' ritka sűrű
chylus, és piros vért-is által kúriék. A'
honnan a' vér és tej forma vizelés, ágyék-
béli erőtlenség és fájdalom, el-fóványodás,
vizkorság 's fok ezer egyéb nyavalyak egy-
másra rohannak. Minthogy a' thea az ál-
mot erősen fűzi, késő estve ezt hörpölni ke-
vés mértékben-is senkinek, de kivált az öreg,
tanuló, *melancholicus*, *hypochondriacus* Emb-
ereknek nem tanátsos. Mert gyomrokat kel-
tel meg tölti; melly éjtéka nagy nyughatat-
lanságot okoz, és az álomtól, melly ezeknek
mintegy cseledek és újjá kúljók, őket meg-
fóztja. Meg-jegyzésre méltó dolog az-is.
1. Hogy ha a' vízhez képest fok a' thea,
vagy erősen meg-fózik azt, fójtós rof izü-
léken, forit, ledülést, fő fájást, rekketést,
coli-

colicát 's a' t. okoz. (2. Míg a' thea ital
után komjúságunk múlik; ételbéli kívánságunk
meg-van vagy nevededik, hasunk rendesen mé-
gyen, a' vizellet fok, 's izzadunk, mind ad-
dig ezzel bátran élhetünk; de ha ezekkel el-
lenkező jeleket kezdünk mi magunkban tapasztal-
ni, és ha kájunk kúntelen telik nyállal,
melly a' belső rétek erőtlenséginek tsalhat-
atlan jele, jobb lézen arról egészen le-mondani.
§. CCLIX.

Mivel a' thea ital az egész világon olly
közönséges lett, és fokon az e'féle meleg ital-
lal való élést úgy meg-fózták, hogy e' nél-
kül épen el-nem lehetnek; a' jó féle thea
pedig igen drága, sőt ritkán-is lehet kapni.
forgalmatoskodnak már régen a' füvek erejét
jobbán esmérő *Doctores*, mit lehetne a' ná-
lunk termő füvek közül e' helyet fel-venni.
Carthausus egy *Theurium* nevű plántátskának,
mellyet *veronica spicata*, *chamaedris femininák*-
is hívják, leveleit és virágjait; *Hoffmann* a'
veronicát; *Boerhaave*-is ezt, és a' (*chamaedris*)
Tser levelű füvet, (*camepytis*) Földi tömjén-
füvet (*Haedera terrestris*) Földi borostyánt;
Behrens és mások a' sállyát a' köztünk árult,
a' hófűz állás és a' tengeren 's másutt való
fok hordozás közben, majd minden etjét izét
és kágját el-veztett theánál minden tulajdon-
ságaikra használóbbnak tartanak, tsak épen az
Emberek negédes kevélysége, a' mi háza-

inknál, úton, út félen termő és mindenüte könnyen találtatható dolgokat olly semmit érőknek ne gondolná.

A KOFFÉ, KAFFÉ vagy
KAVÉROL.

§. CCLX.

A Kávé-fa, mellyet az Indúfok *Bon* vagy *Bunnak* neveznek, terem a' napkeleti Indiában mindenütt, Egyiptomban, Perfiában, Arabiában, sőt *Amerikában*-is fok helyeken. Külső formájára és hajára nézve az ifjú Jubarfához; leveleire, mellyek telbe, nyárba zoldellenek, a' dió-fához hasonlít. A' nedves és árnyékos helyeket szereti. / *Numero* 20, 30, sőt 40. lábni magóságra-is, Virágja töltésér forma, apró tejér; gyümöltse az apró hozzúkö tseréfnyehez közelit, de hűs külső haja, meg-érven, el-árad: ennek magva oétán az, a mi *kávé*nek neveztetik. Érik Ektendöben kétkez, *Januarius*ba és *Augustus*ba, vagy mások szerint háromszor: Tavázzal, Nyárba és Őszel; úgy hogy egyszerűs mind felig nőtt, Eintén érő és egészen meg-ért gyümöltöket viteljen. A' nevezett időkben azért lepedőkkel bé-teritvén a' fák allyát, azoknak ágait meg-rázogatják, hogy a' meg-ért gyümöltök le-huljanak: azután a' napsenyen meg-éktáktják; és hogy külső fekete hajok le-romol-

moljon. holmi gömbölyü fát forgatnak-meg rajtok. Igy a' kávé magot külön valóórván 'sakókra töltik; a' fekete haját pedig magok kámára egybe takarják. Ezt a' magvánál jobbnak tartják; de, minthogy sokáig tartani nem lehet, Európában ritkán hozatattik.

§. CCLXI.

A' Kávé három féle (1. *Arabiai* vagy *Török kávé*, melly *Levanensinek*-is mondatik. Ez leg apróbb, barna színű sárga, és leg jobb féle-is. (2. *Indiai*, melly *Jáva* Szigetrol, a' hol leg bővebben terem, *Javanensinek* neveztetik. Ez nagy kemü, fehér forma sárga és leg alább való. Minthogy többire a' Hollándusok hozzák és árulják, Európában *Hollandiai* kávének-is hivattatik. (3. *Amerikai* vagy *Surinami*: melly közép rendü nagyságu, zölds sárga. A' *Jávainál* valamivel ez-is clebb való. Választani kell minde-nikbol, a' melly tömöt belő, nehéz, a' vízben le-mégyen, ha el-harapják, édes de tsir-ös keferintske izt hágy a' kájban, jó szagu, kivált mikor pergelik.

§. CCLXII.

Ha a' Kávét nyersen a' *Chemicusok* mestersége kerint vízben erősen meg-főzöd, majd felét holmi vastag, enyves, édes olajból, a' többir pedig földből állani tapasztalod: ha tűz által *destillálod*, valami tsipős savanyú természetü sós *Spiritus*-is, melly a' *viola* julepet

veres

veres színre változtatja, és az alkalikus sóval fel-forr, hajtható ki jó bőven belőle. Ezen sós *spiritus*ba vagy on a' kávénak minden ereje, mellyet feltvén némellyek, hogy a' pergeles közben el-repül, nyertén örlötték és főzték meg a' kávé. De bizony tzeljokba nagyon meg-tsalatkoztanak, mert nem tsak igen izetlen, hanem tellyeséggel hazontalan italt nyertenek. Ugyan-is ezen sós *spiritus* a' tűz által kézfől és szabadul-ki az említett durva enyves olaj és föld közül. Ere nézve élkség azt előre addig pergelni, míg egyenlőképen meg-feketül, és fényesül, forgalmatoson forgatván, hogy valamellyik oldala pergeleden ne maradjon, vagy el ne égjen. Ha a' pergeles olyan *macchinában* lézen, mellyből a' gőz ki nem mehet, a' kávénak-is több ereje lézen. Leg alább a' meg-kívántatik, hogy e' pergeles után, míg a' kávé egészen meg-hűl, az edény jól bé fedve tartassék. Az így meg-pergelt kávéból-is egyzer tsak egyzerre valót kell meg örleni vagy törni; mert ha litéül tsak egy nap áll-is, erejének nagy részit el-veéti.

§. CCLXIII.

Az így el-kézfített kávé litéből egy lótra töltenek a' Belgák félejtelnyi forró vizet, és egy kevésé jó meleg helyen vontatván, fintstákra töltik, és ki magára, ki nád-mézzel, ki téjjel, ki mind a' kettővel együtt meg-édesítve hörpölik. A' Németek az ilyen

v.

vékony kávé nem szeretik, hanem hogy erősebb és vastagabb legyen, egy lótra tsak félejtelnyi forró vizet töltenek, és addig főzik, míg fekete színre vált, és a' lité magától az edény fenekire áll. Ha az alatt ki akar futni, egy néhány tsep hideg vizet, vagy egy daraborska nád-mézet eréstenek belé. Így a' kávénak kedvelebb, de az egészségre a' Belgákénál többet nem használ. Mert a' fokoz meg-nevezett sós *spiritus* a' forró vízben e'féle főzés nélkül-is által költözik; azután pedig a' főzéssel egyebet abból ki nem tsikoré, hanem holmi durva, enyves pergelt fekete olajt, mellynél a' *melancholicus* vérnek alig lehet egy jobb abrakja.

§. CCLXIV.

A' vékony kávé a' vért épen nem vastagítja, sőt ha ki módjával él véle, mind azokra a' végekre, mellyekre a' theát használni mondottuk, igen lépen használ. De a' vért inkább melegíti; és jobban fel-indítja, a' láthatatlan gőzt, verejréket és a' vizellelet erősebben hajtja, s' következésképen a' testet nagyon szárazítja. Innen a' *phlegmaticus*oknak; és a' kiknek a' fok ülésben gyomrok el-gyengült, a' theánál hasznosabb. Kéves mértékben, és téjjel fel-elegyítve a' kis gyermekeknek és el-hidegült természetű véneknek-is inkább *commendat*atik; a' mejj fájást és köhögést-is sebben enyhíti. Kérdésben forog az-is: vallyon éhomra-e, vagy pedig étel után hasznosabb ezt hörpölni? A'

Törö-

Törökök üres gyomorral kávét innya olly ártalmosnak tartják, hogy ő köztök közmondás légyen; *a' ki kávét akar innya, ha egybe minis a' kontyát-is nyelje-le előre, vagy épen ne igyék.* Tapasztalt dolog az-is, hogy a' kik éhomra fok erős kávét isznak, majd egész testekben vízketegséget, nyúgharatlanságot, rezketést, férdülést kezdenek érezni, mellyektől addig meg sem szabadúlnak, míg jól meg nem izzadhatnak, sör időre egész testekben el-fóványulnak, el-erőtlenülnek, és *melancholicus*úlnak. Háfnofabb azért minden rendbéli Embereknek, kiváltképen pedig az egyéb iránt-is véres, forró és száraz testűeknek ezt a' Frantziák módja szerint ebéd után mindjárt, (hogy az étellel egybe elegyedvén az eméktést segitse,) vagy azután mintegy három órával, (hogy az eméktés után fenn maradt enyves taknyos *materiát* el-özlassa, és a' gyomorból ki-hajtsa,) hörpölni. Téjjel mindazáltal és jó vékonyon készítve, a' hidegebb természetűek és a' kik erre régen szoktanak, éhomra-is keveset ihatnak. De hogy valamit faljanak reá, ezeknek-is *commendáltatik*. Estve pedig kávét innya, akármí módon készítve-is, senkinek nem tanátsos; mert az álmot a' thenál-is inkább akadályoztatja, még pedig nagy nyúgharatlansággal, és erő fogyatással. Némelylek szerint a' *venust*-is lankasztja.

§. CCLXV.

Látjuk ezekből, hogy a' kávé, tsak jó mód

mó dal és rendeten elíyen valaki velle, kozelt sem olly vézedelmes ital, mint fokan a' *Doctörök* közül-is álmódoznak. Ki-is hinné-el, hogy ha ez a' mi természetünkkel annyira ellenkeznek, az egész világon illy közönségsé és betsefsé lehetett volna! Nem lehet mindazáltal azt tagadni, hogy a' ki ezzel víkka él, még hamarébb és nagyobb károkat tehet magának, mint a' theával. Illyen víkka élés pedig, ezt igen erőssen és vastagon főzni; felettébb böven és gyakran innya. Így bizony fokakban nagy forrótságot, fo-fajást, kemnek kaprozását, vakságot, rezketegséget, tagoknak el-esését, *appetitus*nak el-vezését, gyomor fajást, živ dobogást, mejjbéli nehézséget, és a' fok 's gyakor izzadás és vizelles által az egész testnek el-zárodását, a' vérnek meg-sűrűdését, a' holnapzámmak és süllynek meg-rekedését, *melancholiát* 's fok ház ezekhez hasonló es ezekből következő nyavallyákokot okozott. Leg-hamarébb meg-esnek pedig ezen károk azokon. (1. A' kik egyébként-is forró, száraz és *melancholicus* természetűek. (2. A' kik, némelley *Azényon*oknak oktalan fokások szerint, egész nap egyebet kávéval innya nem akarnak. (3. A' kik a' has zorulásra igen hajlandók, kivált ha ez hasoktat nem lágyítja.)

§. CCLXVI.

Régen a' Görögök, míg a' kávé és thea Európában elméreres nem volt, újj 'sendülő

Árpából foktak vala e'féle meleg italt kézfite-
ni. Meg-mosván t. i. az új árpát vízben,
egy éjtaka szárasztják, más nap meg-pergellik
és mo'sárba meg-török vala. Ezen lüzet,
mellyet *Polentanak* hívnak vala, kávé módra
meg-főzvé, nyárba a' feredés előtt egy,
két órával hő-pölik vala. Ma-is az Olokok
az új árpát előre való meg-szárasztás nélkül,
némelleyek a' tífia fu'zulykát, vagy babot,
meg-pergelve, örölvén és főzvé, nem ke-
vesebb házonnal ízák, mint mások a' drága
kávét.

A COCOLÁDÁROL vagy
TSOKOLÁDÉROL

§. CCLXVII.

A' *Tsokoládé* pogásakat eleintén, Ámméri-
kából kézen hozzák vala, ma mindentelé
Európában-is készítik. Áll ez *Cocao* magból,
Vainiglia gyümöltsből, és nád-mézből. A'
Cocao fa, melly Ámérikában mind önként,
mind mivelés által mindenütt bőven terem,
formájára nézve a' Hárs fához, gyümöltseire
az ugorkához hasonlít. Ezen gyümöltsebe fok
kövér magok vagynak, mellyek formájokra és
ízekre nézve az édes mondolával nagyon meg-
egyeznek. A' *Vainiglia*-is ugyan ott Áméri-
kában terem, de tsak *Mexicumban*. Ennek
fája olyan mint a' venike, gyümöltse kisded,
ho-

hozzúko, fekete, muskotály izü és fagu.
Ezt midön meg-ért, le-fedvé a' lakotok,
sajtókban egy kevéssé meg-feritják, hogy
nyers leve ki-follyon, a' honnan meg-is laposul.
Minél kövérebb és éagofabb annál jobb fele.

§. CCLXVIII.

A' *VVürtembergai* 1754. Ektendöben kü-
lönös forgalmatofsággal fok tudós *Doctörök* és
Patikáriusok által kézfített *Pharmacopaea* a'
Tsokoládé pogása kézfítést így adja elő:

Végy fővénybe vagy másként egy ke-
véssé meg-sütött és hajától meg-tífított *Cocao*
magot egy fontot. Ezt kö vagy vas mo'sár-
ba, melly előre annyira meg-melegítetett,
hogy kezéd könnyen el-álhassa, kö vagy fa
törövel törjed és keverjed [vagy egy féles,
horgas, sima, kerekétül egymásra két újnyira
meg-borozdázott márvány kö táblán egy laska
firitó forma kövel dörgöld] míg egyenlő hig
kövér téztává válik. Hány ez alatt egy
font, porrá tört *jeséle fehér nád-mézet* feka-
fonként belé. Azután tegy hozzá négy igen
apróra tört *vainigliót*; dörgöld így-is, míg a'
vainiglia az egész téztában tökéletesen el-ele-
gyedik. Ekkor, míg meg-hülne, végy ezen
téztából egy egy *lotuit*, tedd olyan forma
lapos fenekü pléh edényetskében, a' mitsoda
formalag akarod kézfíteni, kopogasd az a'tal-
hoz, hogy azokban egyaránt terüljön-el a'
tésta. Így o'tán tedd az edényetskéket hi-
deg helyre 's a' tésta benne rövid idő alatt
X 2 meg-

meg-keményedik. Azután éedd-ki a' pogátsátskákat a' formákból, és két vagy három hólnapig, míg t. i. egybe érik, tartsd hideg fázaz helyen, azután mikor tetűk élhetű vélek. De jegyezd-meg, hogy egyűzer tsak életendőre valót kell készíteni, mert azon túll többire meg-avafodik, és gyakran holmi apró fejer férgek-is teremnek benne.

Lehet, ha tetűk, a' *vainigliával* sa hatat, *ésgfüvet*, *Peruviánium balsamumot*, vagy más jó *saga destillált* olajat-is egy néhány tseppet tenni a' réztában: lehet a' nád-mező-is fűkebben vagy bővebben tenni: lehet *orleana* magot-is egy *köntingnit*, hogy piros ital légyen belőle, tenni hozzá. Némellyek négy vagy öt *unciáni* Törökbúza liűtet-is' elegyitenek a' tésza közű. De mindezeket kár nélkül-is lehet hagyni.

§. CCLXIX.

A' Tsokoládé pogátsákat némellyek magára-is éűk, de rend kerint itálnak éűkták készíteni. Meg-reűelvén t. i. vagy meg-aprítván egy pogátsátskát, felejtelni forró vízben hánynak, abban főűk, 's *zorgalmatosan* keverik, míg derekafon habozni kezd. Ezen tajtékos vagy habos réűt fintsiákba ki-merik, és ha magába nem elég édes, meg-nád-méűelvén, *biscotával* mártogatják és hőrpölik: a' meg-maradt réűt tovább-is főűk és keverik, míg a' tsokoládé egészen el-fő és hasonló habos *liquorrá* válik. Némellyek, hogy a' tsokolá-

koládé nagy forroságot ne okozhasson, előre egy pohár hideg vizet éűktak liűnya. Lehet viz helyet ezt teűbe-is, borba-is főzni. Így inkább melegit, úgy bővebben táplál.

§. CCLXX.

Ámerikában a' leg alabb való Paraszt Ember-is reggel a' maga házából éologra, míg tsokoládét nem íűk, ki nem megyen; úgy tartván, hogy ha reggel e felét íhatik, azon egész nap erősebb és minden munkára serényebb lézen. Európában leg előűr a' múlt százba ama' híres *Cardinális* és *Frantzia Minister Richelius* kezdett ezzel, mint gyomor erőűtő és *status* ellen való orvofsággal éűni, és azűlta kedves izével és *sagjával* egyben kötetett háűnos tulajdonságaiért a' gazdagabb Uri Emberek előtt mindenfelé nagy betsűlletre kapott. Ez. ha ebéd után íűd és egy pohár jó borral le-nyomtatod, gyenge hideg gyomrodát minden patikai orvofságoknál jobban erőűti. E'felett mindenek íűlete kerint igen bőven táplál; meleg, de jóűle vékony vért tsinál, az orzát proűtja, a' *venus* tűűt gerjeűti, a' lélekzeűst könnyebűti, az agyvelőt erőűti, a' *spiritusokat* az inakban káponitja, a' vért fel-índitja, mellyel a' havi vér folyást seűeli és az *Aűkonyi* méűnek fok nyavallyáit meg-orvasolja. Ha fűűkerámok nélkül készűtik és teűjzel főűk, a' fázaz betegségben lévőknek, az el-erőtlenedett őregeknek,

melly öket eleintén el-kábitja, okádtatja, szopratós dajkáknak, rserstől el-valakrátott és enni nem akaró gyermekeknek igen háfnos.

De minthogy a' tsokoládé a' vért erősen melegíti, faporítja és fel-indítja, önként meg-tettzik, hogy a' forró természetű és igen véres Embereknek, 's másoknak is a' nyári heves napokban könnyen meg-árthat. Egyébkor is egy, két fintsiányit innya ebből elégséges.

Némellyek édes mondolából és *Pistacia* 's fenyő dió magnak béliből, sa hajat, fegfüvet, ambrát, nád-mézet tévén hozzá, kértének tsokoládé helyett pogátsákat: a' melly ítéletem szerint a' valóságos tsokoládénál nem sokkal alább való.

A' DOHÁNYROL vagy TABÁKROL.

§. CCLXXI.

A' Tabák így nevezetik egy Ámerikai *Tobaci* nevű Szigetről, melly ma *nova vachriónak* is mondatik, a' hol ez igen bőven terem. Ennek magvát 1560-dik Éktendőben leg először egy Beiga hozta vala az északi Ámerikának *Florida* nevű Tartományból Európába, és adra *Portogalliában Nicotius* Jákóbnak a' Frantzia Király II. Ferencz akkor ott mulató követjének, e' pedig onnan melly

küldötte a' Király Anyjának *Catharinának de Medices*: Ki-is ezt el-ültetvén, a' róla költ füvet nevezte *Nicotiánának*. Innen egész Európában rövid idő alatt nem csak el-éaporodott, hanem olly betese-is lett, hogy *Herba sancta*, szent fü, *Herba divina*, Isteni fü; *Herba sanctae crucis*, szent kereszt füve; *Herba panacea*, mindenre háfnos fü, 's több eféle fényes *titulusokkal* is kezdett illetetni.

§. CCLXXII.

A' kik a' tabákat *chemiai* mesterség szerint *resolválták*, a' földön kívül találtak abban. [1. Sok kövér keserű olajt, melly minden állatoknak, ha hájukba töltik, halált okoz, érzékenytelenné tévén és örökösön el-alutván öket. [2. Holmi vékony *alkalicus* sós *spiritus*; melly a' fibrákat sebélebb mozgásra, sőt az érzékenyebbekbe erős *convulsiókra* is indítja, és hányást, has menést, nyál-fojást, prüszögést, köhögést 's a' t. okoz. Ez a' vért is nagyon fel-háborítja, el-vekonyítja, és fel-melegíti, a' bőrön való ki-gőzölögést is öregbíti, és így az egész testet erősen fáraítja. Ezen két ellenkező *principiumoktól* fgg már a' Tabáknak mind háfnos mind ártalmas ereje; innen vagynak azok, az ellenkező változások is, mellyeket az előző véle élni kezdőkben és a' hozzá szoktakban szokott tsinálni. Élnék a' Tabákkal az egész Világon füstöl-is, porul-is, némellyek be-is rágyák, és ettől meg-keseredett nyálokat korgalmatoson le-melk,

purcálja, és mintha mérget vettek volna, egész testeket tsudaképen fel-háborítja; de időre mind kevesebb kevesebb mértékben tselekezi ezt, és végtére, a' mint mondják, gyomrokat erőfíti, az éhséget és fómjúságot óltja, mindennemű fájdalmokat és *spasmusokat* le-tsendesít. Innen a' 'Sidóknak és az Olof Katonáknak egész patikájok-is éokott a' dohány lenni. A' por tabáknak haénát és ártalmát máltt illerjük.

Füstül-is a' kik ezt előfer éivni kezdik, fejek el-éédül, faj, gyomrok émellyeg, hányanak, ételbéli kívánságok el-véz, haíok mégyen, egész testek reíker, söt a' gyengébbeket néha a' nyavallya-is ki-törí, vagy igen nehéz álom nyomja-el. Vagynak kik e' miatt meg-is hóltanak. Az Ámerikai Pogány Papok midon valami nagy dologba jóvendőt akarnak vala mondani, előre Tabák füstöt éivnak vala-fel holmi tsön jó hóven, mellytől el-éédülvén, a' földre éínek vala, de majd fel-ébredvén, mint az alatt vett Isteni jelentést úgy mondják vala kéttéséges magyarázatu jóvendöléseket elő.

§. CCLXXIII.

De ha mind ezen változások közt-is bá-torkodik az Ember a' füstölést vagy pipázást ottan ottan gyakorolni, úgy hozzá éokik a' természet, és olly kedves *jenfatiót* kezd ettől tapáztalni, hogy sokan el-merjék mondani, hogy étel és ital nélkül inkább el-lennének,
mint

mint sem pipa nélkül; és minden *melancholicus*oknak 's komorúságoknak enyhítésére ezt ragadják elő. E' mellett, mint hogy a' tabákban lévő *narcoticus* vagy álom hozó olaj a' *spasmusokat* le-tsendesíti, az *alkalicus* tsipös sós *spiritus* pedig a' *fibrákat* serényebb mozgásra, a' nedveiségeket sehefőbb keringésre indítja: minden fele *excretiokot*, úgy mint, nyálat, taknyot, húgyot, ganéjt, láthatatlan gőzt 's a' t a' pipázás zemlátomást öregbit. Innen sok nyavallyáknak, mellyek az e' fele tífátalanságoknak benn rekedéséből erednek, meg-orvoslására-is éépen haénál. Nevezetesen pedig akkor, mikor a' hideg sós takony a' testben el-éaporodik, és a' főre rohanván, náthát, fő és fog fájást, füleknek meg-dugulását, könyvező lágy zemeket, tagoknak el-esését, gutta ütést 's a' t. okoz, a' pipázást igen haénosnak mondja *Boerhaave*. A' Pestisnek idején-is mind magába, mind másokba ennek igen nagy haénát tapáztalta *Diemerbroek*: és írja, hogy egyker, a' nagy siertség miatt, reggel pipázatlan kellervén a' betegekhez házából ki-indulni, egész nap igen nagy változásokat éenyvedett. Ugyan-is, a' Pestis ellen semmivel jobban nem óltalmazhatja az Ember magát, mintha nyálat éorgalmatosan ki-pökdfí, és a' bérön ki-takaradó láthatatlan gőzt rendes szabadságában és hóvségében megtartja. Már pedig a' pipa mindenikre neve-

zetesen hafnál. Ugyan ezen erejéért a' rož a'rnnek és viznek ártalmait ellen-is *commendáltatik*.

§. CCLXXIV.

A' pipázás, mindenk' itélete szerint, éhomra, kivált reggel, leg hafnosabb. Mert ez által a' fobon, tüdőokban, fájnak és toroknak *glanduláiban* éjtákán által meg-ülepedett és gyülekezett nyálnak és takonynak el-öflása és ki-hányattatása derekafon segítetik; a' gyomorba egybe verődött enyves takony meg-vékonyítatik és a' belekre le-üzetterik; a' belső rézek meg-enyhülnek és elevebb mozgásra serkentetnek, az éjtéka kézüilt és hátra maradt *perspirandó materionak* ki-hajtására a' természet fel-legittetik. Vagynak kiknek reggel addig vékek sem lehet, míg egy, két pipa dohányt fel nem kívnak. A' hákogós emberek mindazáltal, a' kiknek t. i. a' taknyos nedveség felettébb való bővséggel fokott torkokra folyani, akár a' rož foktatástól légyen az, étel után-is mindjárt hafnoson dohányozhatnak; mert egyebb iránt a' fok takony gyomrokra fálván az eméztinek nagy akadályára lenne. De a' várazabb természetü, kevés és vékony nyálu Szemellyeknek az ebéd után mindjárt való dohányozás igen ártalmos. Mert ha dohányt füst s nyálokat le-nyelik, a' fellyebb említett álm hozó olaj a' gyomornak erejét el vézi; ha kipökölök, az eméztelre éukségesképen meg-

meg-ivántató drága *balsamumtól* a' nyáli gyomrokat meg-foktják. A' ferezés, theáz kávézás közben, és után-is bátron lehet dohányozni: de a' borozás közben, kivált fégon, épen nem tanátsos; mert, nem t. hogy a' fejet jobban el-bolondítja és fájlaltatja, hanem a' tüdököt-is erőssen rontja, és az Embert fulladozásban és váraz betegségben ejti. Vagynak kik a' részegen való fok dohányozás miatt minden éleket hirtelen végképen el-veztették. Vagynak kik gutta ütést fényvedtenek.

§. CCLXXV.

Tapasztalt dolog lévén, hogy a' dohányt füst a' testet erőssen váraztja, nevelvén t. i. mindenféle az *excretiokot*; a' vért melegíti és tsipöfíti; a' fibrákat sebesebb mozgásra, sőt ha ezek gyengébbek és érzékenyebbek, *convulsiokra*-is indítja; akárki-is meg-irélheti, hogy a' dohányozás az egyébként-is váraz, forró természetü, és táipós vére, kövényes, *helitus* vagy váraz betegségben lévő Szemellyeknek, nyavallya törös Embereknek, és a' kik a' hányásra és egyéb *convulsiokra* könnyen hajlanak, minémük többire a' kis gyermekek és az afzonyi rend, igen ártalmos. Ugy látják ugyan első tekintettel, hogy ezeknek nedves és taknyos testekhez a' dohányozás majd éukségesebb volna, mint a' várazabb és keményebb testü férfiakéhoz. De jegyezd-meg, hogy a' gyermekeket azért hogy növeljenek,

afkzonyokat pedig sok egyéb végekre önként kéztette a' természet illy lágyon és nedvesen; ezt azért bennük a' dohányozás által megváltoztatni, ha a' fellyeb említett okoktól lehetne-is, káros volna. Az *Amurátes* néven IV-dik Török Tsáár egyfzer olly gondolkodásban esvén, hogy egyátollyában az ő meleg tartományiban a' sok pipázás a' Férjfiakban a' nemző magot-is fogyatja, és sok afkzonyoknak azért kellett meddön maradniok, azt halálos büntetés alatt megtiltotta vala; ne hogy e' miatt a' Török nemzet megfogyra: Ez mások ítélete kerint-is meg-jegyzést érdemel. Tsuda dolgot ír *Behrens* két egy testvér *Hollandus* ifjakról, a' kik vetelkedvén egykor, mellyik fívhatna egymás után több pipa dohányt-fel, midön egyik 18-ra a' másik 17-re fel-ment volna, mind a' kettőt egyfzersmind meg-líti a' gutta: egyik azon pillantásban meg-hal, kinek-is feje fel-bontatván, az agyvelőt bé-takaró hártják egészen meg-feketedtek volt, az agyvelőnek pedig még nyoma sem találtatott: a' másik-is három óra múlva meg-halván és hasonlóképen fel-bontatván, az agyveleje tsak egy diónyi volt, mellyet pókháló forma kék hártjártska borított vala-bé. Orvosi hasznái-is felefen vagynak a' dohánynak; de azokról itt közlünk a' rövidség nem engedéi.

Látok pedig elő, a' mennyire a' rövidség engedte, célségesképen, a' nálunk szokás-

ásban lévő ételeknek és italoknak majd minden nemeit; és már rend kerint a' hátra lévő négy nem természeti dolgokra által kellenék lépniük. De minkeelőtte a' lenne, Éakség leken még az ételnek és itálnak rendiről és modjáról-is közönségesen egy néhány Kérdéseket meg-határozunk.

AZ ÉTELLEL, ÉS ITALLAL, OKOSON VALÓ ÉLÉSRŐL KÖZÖNSÉGESEN.

§. CCLXXVI.

I-SÖ K É R D É S.

Mennyit egekészes egyfzer enni és innya? Megfelel erre rövideden *Cicero*: annyit kell úgy mond, *mindenkor tsak enni és innya, hogy a' testnek ereje az által meg-újittasék, nem pedig hogy elnyomattasék.* Mennyi legyen pedig az, nem kell annak meg-határozására font, vagy egyéb mértek; mert maga a' természet kinek 's mikor mennyi étel és ital kívántasék, leg jobban és hűvebben kijelenti: tsak épen tésék reá figyelmeznünk. A' nagy testű, vaskos, erős munkát, és sok *commotiót* tévőknek, több étel és ital kívántatik, mint sem a' benn ülő, kitsiny testű, erőtlen Személyeknek. A' meg-állapodott idejűeknek, férjfiaknak, jobb lakáshoz szok-

taknak, egészségeseknek, fokot vigyázóknak, bort és sert nem ivóknak-is több, mint a' borral és serrel éloknek, fokot aluvóknak, betegeseknek, el-éhezteknek, a'zónyoknak és gyermekeknek. Mert jóllehet ez utólsók erőfőn kívánják az ételt, de gyenge lévén gyomrok, egyfőriben fokot el nem bírhatnak. Jobb azért ezeknek-is napjában töböz enni keveset keveset, mint sem egyfőr fájok kívánsága főrint gyomrokat meg-tölteni. Tébe-is több étel és kevesebb ital kívántatik, mint nyárba. A' kemény és nehéz emélfhető eledelekből kevesebbet kell enni, mint a' gyenge és könnyű emélfhetőkből: a' bővön táplálókából főrmet kevesebbet, mint a' mellyekben kevés tápláló erő vagyon.

§. CCLXXVII.

Ellenkezik a' természettel mind az igen fok koplalás, mind a' mindennapi dugtig lakás. *Neque nimia satietas, neque nimia famas, nec aliud quicquam, quod naturae modum excedit, bonum.* Így ír Hippocrates, sem az igen meg-elégedés, sem az igen meg éhezés, egyéb-is, valami a' természet módját meg-haladja, nem jó. Azt mondja ugyan ő máliut; hogy ha az Ember keveset fők és fők, semmi nyavallyában nem fők; sőt a' koplalást fok nyavallyának nem tsak el-kerülése, hanem meg-orvoslása-is igen dőseri. De jegyezd-meg, hogy a' Kevés ételen a' nem rehetetlenkedést érti: a' koplalást vagy éhezést pedig tsak az olyan

olyan nyavallyák ellen commendallya, mellyek a' rehetetlenlenségből főrmaztak vagy főrmozandók: a' mint e' következendő fávai eleggő meg-világosítják.

Ha úgy mond, a' nedves testű ifjának a' taknyos nyereségtől vagyon nyavallyája, ha kívánja-is az ételt, hafontalan adatik a' neki. Ha a' főröz és főröz terméketű ifjus a' fok álmatlanság és munka miatt leli a' hideg, hanem kívánja-is az ételt és italt, meg-is gyakran kell neki mindenekből adni. Ha azért, hogy Celsussal rövideden mindent ki-mondják, az éhezés az egészséges Embereknek hafontalan, mennyivel hafontalanabb léfőn az erőfőnkedőknek, annyival-is inkább a' betegeknek!

A' Kevés étel bizony a' gyomorba és belekbe meg sem akad. Innen rövid idő alatt, nem lévén azoknak minn dolgozzanak, mitől fimogattalának, magokat kezdik emélfeni; el-lágyulnak; el-erőtlenülnek; spasmasokkal, főkkel meg-relnek; az ő üregjeikben imitt amott meg-maradt és meg-tsiposált nedveségektől rágattatnak 's a' t. De a' kevés ételből nedveség sem kézfőlhet annyira való, hogy az ereket illendőkőpen ki-főkíthesső, a' vért meg-újíthatlá és édesfőkíthesső, melly miatt az erek sem tudják a' nedveségeket elégedendő febeséggel mozgatni, kézfőteni és a' főkkeseges helyre által tenni; a' honnan főkkesegőpen el-kell nem fokára az egész testnek loványodni, a' vértnek magában meg-kell tsiposulni,

rothadni 's a' t, *Boerhaave* az éhségből következő változásoknak, a' mint t. i. azok egymás után támoznak, ilyen rendet csinál: „*Fel-bőfőség, hányás-erolteies, el-áulás, az ételnek eleintén erős kívánása, de majd végképen el-vefésé, erős fagyúzás, belső fáradság, erőtlenség, has tekerés, korrogás, az epének meggyülése és fel-gyülése, okádás, el-fővanyodás, álmotlanság, nyavalya törés, meg-dubodás, hasonlál.* Ezekből világosan ki-hozza azt-is, hogy az éhség fokkal több és v-fedelmelebb nyavalyákat fűl, mint a' telhetelenség. Közönségesen úgy tartják, hogy hét napok alatt éhel meg-halna az Ember: melly a' jó egészséges, erős munkás, fokot vigyázó, forró és véres természetű, fokot izadó Embereken, a' kis gyermekeken, erőlen öregeken, éoptató dajkákon, és betegségből újjanon fel-gyógyultakon, a' kik, a' mint fellyebb-is említők, fokkal nehezebben áthatják az éhséget, meg-is eshetnek. De a' betegek, fokot aluvó, kövér, *phlegmaticus, melancholicus* Személyek, mint fok példák bizonyítják, két, három hetekig, hónapokig, fél, sőt egész Éztendőig-is el-éltének minden étel és ital nélkül. *Móses*, Ilyés, 's *Idvezítők* is 40. napokig semmit nem ettenek. De ezek mind rendkívül való dolgok. Rendferint azért meg-kívánja a' természet, hogy leg alább egykez, kétkez étellel minden nap meg-elégittésék.

Hogy ha pedig vagy egy, vagy más okról

okról kényszeritetünk néha fokig nem enni, igen haznos. [1. Az alatt, leg alább vizet, gyakran innya, mivel ez által a' belső részekben a' nedveségek 's a' vér-is a' tsipősegtől és rothadástól képen óltalmaztauk: azután pedig gyakor, kevés, leves gyenge ételken kezdéni, és úgy lépni több és keményebb eledelekre, mert az éhség a' gyomrot igen el-főokta gyengíteni. [2. A' munkától és vigyázástól, a' mennyire lehet, magunkot meg-tartóztatni: mert a' nedveségeknek el-vékonylását, el-apadását, meg-tsipősülését és rothadását mindenik fierteti.

§. CCLXXVIII.

A' fok étel a' gyomrot felettebb kifejtven. [1. Azt meg-erotelentíti, és így maga-is az étel tsak taknyos, peshedr, etzetes, rothadt, durva nedveséggé, nem pedig valóságos *chylus*sá válhatik, mellyből vérnek is épen hasonlónak kelletik kézőlni. [2. A' körül fekvő rézeket, úgymint jobb felől a' májat, bal felől a' lépét, hátul a' le-menő és fel-jövő nagy edényeket, fellyül a' mejj üregit és abban a' tüdőket meg-korotván, a' vérnek szabados által folyását azokon meg-akadályoztatja. Mellyekből könnyű léfén meg-érteni, miért hogy a' fok ételt olly gyakran nehéz lehelés, gyomor fájás, has-tekerés, has-menés, okádozás, belső rézeknek meg-dugulása, lomhiság, éntelenség, el-fővanyodás, oltoda éz, 's több e' felek követik? A' Ne-

metek közt közmondás hogy a' telhetetlenség eleitől fogva több Embert ölt-meg, mint a' segy-
ver és dög balál. Ritka madár bizony a'
vendégeskedésen igen kapott öe ember e' vi-
lágban. Mi az oka hogy a' nagy Urak a'
Gegény embereknél rend kerint rovidebb éle-
titek? a' mindennapi dugrik lakás. Egy Bi-
kának tápláltatására egy kis mező, sok Elkün-
toknak egy kis erdő elégséges, az Embert a'
tenger 's föld sem tudja bé-tölteni. De vallyon
azért é, így ír a' bölts Seneca, mintha a' ter-
mékzet nekünk meg-elégíthetetlen hasjat adott vol-
na, midőn illy kis testet adott? Nem. Mert
vallymi kevés az a' mi a' természetnek adatik
kevéssel meg-elégfik az. Nem-is az éhség áll
nekünk olly sokban, mint a' nagyra vágyás. A'
Has kevélet-is fokot-is bé-fogad: kemény, de
nem alkalmatlan executor: fokot kér, de ha
nem adhaté kevéssel-is meg-elégzik. Hieroni-
mus Gava. Tapasztaltuk bizony mindnyájan
fok házszor mi magunkba a' gyomor rendkívül
való weg terhelésének ártalmait; tapasztaltuk
a' mértékletes életnek lép háznait: de még-
is olly böldogtalanok vagyunk, hogy arról
tsak teli hasfal kererjük díj-szólni, ha pedig
ki-üresült gyomrunk e' háznos virtusnak kön-
nyen bútsut adunk, a' mint ezt elmésen meg-
jegyzí Ambrosius egy helyt a' böjtrol való
predikációjába. Galenus írja magáról, hogy
ö gyermek és ifjú korába igen beteges volt:
orvoni tudománynak tanulására adván magát, efre
vette

vette hogy az a' fok eteltől volna; és azután
soha egészen jól lakva az a'fáltól fel nem kolt,
mellyel egészsége egészen helyre állott, 's
állandóképen meg-is maradt. Ezen regulát
mások-is iókan, mint tsalhatatlant, igen jo-
vallyák az egészség meg-tartására, 'S igaz-is
az hogy a' gyenge gyomru, erőlen, beteges
Embernek ennek meg-betsülhetetlen háznát ve-
hetik. De a' jó erőben lévő egészséges Szem-
mellyeknek, hogy se a' joblakás, se a' kop-
lalás, miot fokatlan és fokot el-kerülhetet-
len dolog, ne arthasson, sokkal egészségesebb-
nek tartom Celsussal: „Semmi-féle ételnek nemét,
„mellyel a' Nép él, nem kerülni, most vendég-
„ségben lenni, most onnan ki-maradni, most
„kelletlenül többet, most kevésebbet enni. Hasonló
tanatsot ad Plutarchus-is „Valamint (úgy mond)
„a' hajók tífza időben valamennyire ki-tárgy-
„nák a' vitortakat, ha pedig valami fél-véftől
„félnek, azokat öfvebb búzák, úgy az egészsé-
„ges testnek-is a' mértékletes diaetán túl lehet né-
„ha lépni: ellenben ha valami nyoval a' kezdí
„magát jelengeni, illő okosabban tselekedni.

§. CCLXXIX.

Hogyha pedig valaki maga gondolatla-
núl gyomrat rendkívül meg terhelte, háznó-
lon tselekzi. [1. Ha az ételnek egy révít
minél hamarébb ki-okádja, követvén ebben a'
termékzetet, a' melly fok gyenge gyomru Em-
bereket, főként pedig a' kis gyermekeket, a'
fok etelbol és italbol követkehezto nyavallyaktól

a' gyakor hányás által szokott megtartani. A' hányás után pedig jóvalya *Celsus*, hogy egy darabotskáig az ágyban tsendelen nyugodjék, azután testit lassan kezdje gyakorolni. Ez az oka hogy a' gyakran vendégeskedő és dobzódó régi Rómaiaknál oly igen *commendatort* és szokott dolog vala az okadás. [2. Ha a' következő órákon minden elme és testbéli foglalatosságokat félre tétlen. [3. Más nap jól megkoplaltatja magát, a' gyomrot és beleket a' roz' emésztésből gyűlt tisztalanságtól holmi gyenge *laxativó*val, a' vért pedig más nap erős *commotis* által támasztott izzadásiál meg-tisztítja. [4. Étel után három, négy órával két, három *hinsia kóvát*, *berbatbét*, vagy tiszta meleg vizet herpöl, hogy így, az ételnek megemésztett része hamarabb ki-takarodván a' gyomorból, a' mi hátra marad, azzal könnyebben bírasson a' gyomor. [5. A' fűszerkámok, jó bor, rozs-lis, gyomor erősítő *spiritusok* és *Tincturák* is a' hideg és taknyos gyomron valamit legíthetnek; de a' hevesebb természetűeknek rendkívül való forróságot, és fő fűjást tsinalnak.

§. CCLXXX.

II-D I K K É R D É S.

V Allyn, a' kiktől ki-telik, egy, két sál ételből jobb léfene-e meg-éledni, mint sok félt egyjűvé enni? Vagynak, kik a' sokféle ételt egészségesebbnek tartják, úgy ítélvén, hogy egyik

a'

a' másiknak meg-emésztéset segíti. De fokkal jobban okoskodik *Hippocrates*; A' kül-mező természetű ételek, úgy mond, a' gyomorba öfve laborodnak, és minden azok közül egyik hamarabb, a' másik későbbre emésztődik-meg, mind együtt meg-v-fenek. Regen, míg kevés és egygyűű étellel élének az Emberek, fokkal erősebbek, egészségesebbek és hosszabb életiek voltak. Ezt ma-is, ha a' férgény Embereket, a' pompás ártalokat tartó Urakkal egybe vetjük, világoson tapasztaljuk. E'telett, a' sokféle ételek közül ez-is, amaz is ünével, izevel, tagjával addig tsalogatja a' feemet és tájjat, hogy ahig lehet azokból a' gyomrot rendkívül meg nem terhelni.

§. CCLXXXI.

III-D I K K É R D É S.

V Allyn Napjában hánykor enni leg-egészebb? A' Sidok és Persák napjában kétszer élnek vala, mint azokról *Tobias*, ezekről *Xenophon* írásban hagyták. A' Görögök, mint *Athaeneus* meg-jegyzi, négyfő, ötfő-s ártalt teritének vala. A' Rómaiak-is, a' *Svetonius* bizonyosság tetele szerint, eleinten tsak kétfő, de azután, el-merülvén a' dobzódásban, a' Görögök módjak szerint, reggel is, délbe-is, dél után-is, estve-is jól laktanak. Az Anglus, Belga, sőt már ma a' Német Urak is, napjában tsak egyfő, az az, dék után két, három óra tájban élnek, hogy így

Y 3

jó

lőzan fővel egész napi dolgokat el-végezván, az ebéd utáni időt egészen *recreatoria* fordíthassák. Ebben-is, mint egyéb dolgokban fokot téken a' fokás. De a' gyermekeknek, fióptatós asszonyoknak, betegségből újjanjoni gyógyúttaknak, el-éhezteknek, minthogy testek több tápláló nedveséget kíván, gyomrok pedig egyfőer kevelet bírhat el, ötköri, hatzöri étel-is kűkséges. A' mezei munkátoknak-is, kikben a' fok izzás miatt a' vér erősen apad, és a' nagy melegség miatt hamar meg-tisipösül, ez napjában háromzör, negyőer-is meg kívántatik. A' kik kevelebb *commot* téfnek-is, ha ebédet 12. órakor, vatsorát 8. orakot mértékletesen éfnek, fokkal egévségelebb, mintha napjában tsak etzéri ételre éorítják magokat. Mert így későre halaktván az étel, többie nagyon meg-éhezve ülnek a'ztalhoz, melly miatt mind igen mohón éfnek, mind felettebb meg-terhelik gyomrokat. *Inkább megter-elődöl* (így ír *Sanctorius*,) *ha egyfőer nyolcz fontot, mint sem ha kétfőer tiz fontot meg-éfel.* E'felet tapasztalra a'zt-is ez említett kemes Olof *Doctor*, hogy, kivált a' förtőbb terméketűek, ha vatsora nélkül fekuvnek-le, harmad része a' bőron ki-gözölogni fokott *materia*nak, azon éjrtéka benne reked; melly miatt, nem tsak rokkul alufnak, hanem sejek-is náthával meg-rakodik, kédül; zűvek

fáj;

fáj; vak zemek lűkög; húfok el-lagyul; karjuk meg-merevednek; söt vóltanak a' kiket a' nyavallya-is ki-tott.

§. CCLXXXII.

IV-D I K K É R D É S.

VAllyon ebéden, vagy vatsorán kelletek-e jobban lakni? *Avicenna* régi híres *Arahs* orvos, az egéfnapi eledelt három részre öktván, két részt ebédre, egy részt vatsorára szabja. *Habros* tanáts-is ez máfok felet azoknak, kiket a' nátha, *fluxus*, hűdegleles, gyomor fájás igen tart; úgy a' véneknek, tanuló, heverő, bőven ebédlő Embereknek-is, és a' kik éjrtéka utazni vagy valánit dolgozni akarnak, mivel a' jól lakott Embert hamarébb el-nyomja az álom. Ellenben a' forró és száraz természetűek egéfnap keményen dolgozók, az éjrtékát végig aluvók, 's így foktak, bővebetsken-is bátran vatsorálhatnak. Ezeknek jóvallya kétség kívül *Galenus*-is az ebédnél gazdagabb vatsorát. A' Rómiaiak közönségesen vatsorán foktak vala jobban lakni, nem is annyira arthatott e' nekik, mert elein vatsoráltak, és igen későn mentek le-fekünni. Másként, ez egyebekben bölts de a' dobzódásban el-merült Nemzetet az étel és ital körül való *dieta*tanban nem illő követnünk. Tapasztalt dolog ugyan-is, hogy midőn estve gyomrunkat erősen meg-terheljük, hamar elnyom ugyan az álom, de nem fokára fel-

Y. 4

cbre-

ébredünk, és egész éjtékünk nyughatatlan lé-
zen, és az étel gyomorunkban meg-vevén,
erős bomlást, káznak rosz ízét, gyomor
fájást, keserü poshadt fel-bőfogést, has te-
kerést, náthát, fobéli nehezséget, el kábulást
's a t okoz. A' kiknek halok rendterint fo-
rulva szokott lenni, ha estve sok húst vagy
egyéb kemény eledeleket éznek, reggel jó
lézen.

§. CCLXXXIII.

V-D I K K É R D É S.

VAllyon az ételt levelesen jobbé kezdeni, vagy
keményebb eledelen? Nemelleyek azei,
hogy az eh gyomornak mind *materiája*, mi d
ideje legyen, a' min dolgozzék; és hogy a'
gyomor öblös fenekén a' leves étel az a'att,
míg fellyül a' kemény étel meg eméltődne-
tik, meg ne vevén, kemény eledelen kez-
deni az ételt ha'nosábbnak tartják. De a'
termézzettel meg egyezőbbképen tselekezőnek,
a' kik az ő üres gyomrokat és beleket ragó
etzetes nedveséget és keserü epét valami le-
ves gyenge étellel minél hamarebb igyekezik
el-olteni, és az éhség miatt el-lankadt *spina*-
sokat az egész testben, közelebb pedig a' gyo-
mornak és beleknek *fibráiban*, e'féle hamar
*chylus*sá való és a' vér közü által haró eledel-
lel kívánják meg-éleztetni. Meg egyez ebben
velünk Hippocrátes-is, midőn így ír. A' kik-
nek *fajora meg-újítás* kívántatik, azoknak
leves

leves és nedve ételt kell adni, a' kiknek még
ennel-is *faporább*, fagokkal kell élcseni, a'
kiknek pedig a' meg-újulás későbbre jár, ke-
mény eledellekkel tápláltsanak. Nem-is kell úgy
gondolkodni, mintha az ételek, a' mint azo-
kat éssék, a' gyomorba egy máson oly ren-
del állának, és hogy addig, míg a' gyomor
mindeniket tökéletelen meg nem emélti, sem-
mi abból ki nem folyna; mert azok ott fa-
porán egybe zavarodnak, kivált a' leves étel
fellyül kerül, és a' mely rész el-keült, az a'
belekre szüntelen folydogal alá. Leg több
hátnát pedig a' leves élelnek az egyébként-is
szaraz testi és fokot bomlózó eh Emberek ve-
hetik. De az hideg és nedves természetűek,
úgy mások is akkor, mikor az ebédkori étel
meg egészen mints meg eméltetve, vagy ha
régől fogva így szoktatták magokat; leves
nélkül el-lehetnek. Az igen könnyü emélt-
hető gyenge és leves étkekkel való hosszú
élet gyomor gyengesége és has forulás fok-
ta követni.

§. CCLXXXIV.

VI-D I K K É R D É S.

VAllyon az ételnél kell-e többnek lenni, vagy
az italnál? étel előtt jó-e inni? és
étel közben fakszfonként keveset keveset inni
egészségesebb é, mint az ételt sok itallal egyferti-
mind bé-rekeztetni? Mennyi ital kívántatik
valakinek az ételhez képest, azokból a' miket

§. CCXLIII. az italnak hasznairól közönségesen mondottunk, ki ki könnyen meghatározhatja. A' mi az étel előtt való italt illeti. A' Görögökről írja *Athoeneus*, hogy étel előtt tüz, hús pohár bort is megittanak, és *Cleomenes*nek a *Lacedæmon*-béliék Királyának takarékságát dicséri, a' ki vatsora előtt csak egy pohár bort fokott vala adatni Vendégeinek. Innen tsűkott-bé talám ama' Közmondás is: *a potu incipe coenatu*. Meg-is lehet ez vatsoran ollykor, mikor az ebédi étel még egészen nints meg-eméltödvé, és a' éomjúság kívánja. De türes gyomorral bort innya nem jó; mert ez a' vér közi mindjárt által kalad, és azt nagyon fel-gyújtja, és fő fajást okoz; a' víz pedig a' gyomrot és a' belső rézekeket erőssen meg-hűti. Étél közben-is gyakran keveset keveset innya az etkeri vagy kétkeri fok italnál jobbnak tartom; mert így a' éomjúság is inkább múlik, a' gyomor és körül fekvő rézek sem érzik-meg annyira az italnak hidegségét, az étel-is az itallal hamarébb és tökéletesebben egybe elegyedik.

Hát az időközben való és az éjszakai italtól mit lehet ütni? Sokan ezt igen ártalmosnak tartják; és hogy az az Embert vizkorságra, rezketeg-ségre kéntené csak nem hittel állatják. *Sanctorius*-is úgy tapasztalta, hogy ez a' bőrön való láthatatlan ki-gőzölgest akadályoztatná, melly leg alább annak, hogy a' gyomorbeli eméltés ilyenkor meg-bomlik,

világos jele volna. De *Gorter* azután élt Belga tudós *Doctor* azt írja *de Persp.* hogy ő a' *Sanctorius* módja kerint, ottan ottan méregtven a' maga's mások tesztit, gyakran próbálgatta, ha volna-e valami külömbség a' láthatatlan ki-gőzölgesben ha étel után két, három órával egy két pohár vizet, sert vagy épen bort ivutt volna, mintha ételközben, vagy étel után ivutt volna annyit. De majd semmi külömbséget nem tapasztalt. Mellyből nem ok nélkül, ki-hozza, hogy sem időközben sem éjjel, ha a' éomjúság kívánja, mértéketesen akármit-is innya, nem olly veszedelmes mint közönségesen az Emberek gondolják. A' mértéken túl lépni másként, időközben ártalmasabbnak tartja o-is, mint mindjárt étel után. De ha az italoknak természetit, és a' éomjúsásnak akármi lehető okait felvesszük-is, miből kivetkezhetnek az időközben való és éjszakai ital miatt az a' képzelt ártalom, én ugyan nem látom. Jobbnak tartanám bizony én-is ilyenkor nem éomjuzni; de ha éomjuzol akármitól légyen-is az, innya jobbnak tartom, mint belső rézeidet éomjuzással epeíteni.

§. CCLXXXV.

VII-D I K K E R D É S.

V *Allyn* *Esaporán enni-é jobb, vagy pedig lép tsendejen?* A' ki igen mohón élék, a' falatot jól meg-rágni alig érkezik. Már pedig ha

az ételt előre fogainkal jól meg nem rágjuk és vagdaljuk, és vajunkba a' nyállal és a' érrel jól egybe nem elegyítjük, a' gyomorba a' *chylus* abból épen nem készülhet, hanem megposhad és rothad az ott a' hőzás műlatás közben, a' mellyből gyomor fájás, fehé, puffadság, májnak, lépnek, *glanduláknak* megdugulási, a' vérnek tisztátalansága 's több e' félék önként k' verkeznek. Innen az *Arab*-soknál közmondás: hogy a' ki a' falatot jól meg nem rágja, az a' maga Lelkét gyuloli. De minthogy fog nélkül nehéz a' falatot ilendőképen meg-rágni; meg-jegyeztetnek ez alkalmatossággal azok-is; kik dió, mogyoro rőréslel és egyéb kemény dolgoknak rágásával, hidegnek a' meleg után hirtelen Éájokban való vételével, Éájoknak nem tisztításával, vagy minden kis fájdalomra való ki-vonatással fogait idő nap előtt el-vefrezetük. A' fogák bizony az egészségre olly szükségesek, hogy maga az UR ISTEN II. Mós. XXI. 27. törvény kerint parantsolja; ha valaki a' maga felsőjének vagy felsőjének fogát ki-ütendi, tartozzék azt szabadon el-bocsátani az ő fogáért. Régen, a' mint *Hoffmann Menávius*bol írja, a' Törököknél nem volt fenkének szabad a' maga fogát ki-vonatni, hanemha a' Királytól nyert arra engedelmet. Az *Esculapius* Templomában-is ön fog-vonót függeztettek volt-fal, jelentvén azzal, hogy addig nem kell a' fogat

ki-

ki-hozatni, míg az önnak nem enged. Más-ként, ha felettebb való orvoságok miatt az ételbe hárnokot nem vehetjük, vagy attól félünk, hogy meg-vefét gyökerekkel az alkaptzakot vagy a' kömféd fogakat-is meg-rontják, nem tsak illo, hanem szükség a' roz fogakat ki-vonatni.

HATODIK RÉSZ.

A' TESTNEK MOZGATÁSÁROL ÉS NYUGTATÁSÁROL.

§. CCLXXXVI.

A' ki éfik, egészséghen nem maradhat, ha nem dolgozik. Azt mondja *Hippocrátes*. Hatolóképen kól *Gálénus*-is. Az egészség megtartását, úgy mond, dolgozáson kell kezdeni. *Niuss* bizony, így ír *Fr. Hoffmann*, az egészség megtartására és a' nyavallyák el-fordítására egy háfnosabb és bizonyosabb orvoság, mint a' testnek mozgatása és gyakorlása. *Avicenna* régi híres *Arab*s orvos-is úgy ítél, hogy ha az Emberek magokat annak idejében és módjával *commovent*nek, minden orvos és orvoság nélkül el-lehetnének. Tapaftalt dolog ugyan-is az, hogy a' gyakor *commotiót* tévő Személyeket a' *calculus*, kökvény, negyednap hi-degletés, *hypochondriáca* nyavallya, sárgaság, scor-

Scorbutus, virkorság 's több e'féle hófás nyavallyák fokkal ritkábban járnak, mint a' kik ülésfél és heverésfél töltik idejüket. E'féle lett, csak a' felettebb való erőlködésfél el ne rontsák és fira'zók telteket, ébbé ün'iek-is, virgontzabbak, erősebbek, vigabbak, jobban ehetnek és alhatnak; minden apróság változását az a'érnek és egyéb hibáit a' rendes *diatóna* nem olly könnyen érzik-meg; vörülással, vizellet meg-rekedésfél, nátháva-is ritkán bajoskodnak, [mellyek a' jó egészségek tsalhatatlan jelei ö benne;] E' mellett hófásabb életnek, későbbre vénülnek meg, 's vénségek-is nyersebb és elevenebb mint a' kényes, tünya, rest Embereknek. A' heverés így ír *Celius*: „a' testet puhává, tongyová téfi, a' munka meg-erősíti: az hamar meg-vénülést, ez hófás ifjúságot okoz. De nem csak a' test egészséginék, hanem az elme *virtusainak* öregbitésére-is igen hatásos a' rendes *commotio*.

Tsuda dolog az-is, így vól *Plinius* egyik *Leveliben*, mennyire meg-újul és fel-erősedik az elme, a' testnek mozgataja és gyakorlása által. A' bölts *Seneca*-is, hogy az elme nagy dolgokra fel-emelkedjessék, a' tífata a'érben való gyakor sejtálást commendálja. A' közönséges *experimentia*-is bizonyítja, hogy a' rendes *commotio*val élők, a' heverő *melancholicusok*nál fokkal tisztább, élésebb, serényebb elméjűek; mind be-
 kédeikbe, mind irásaikba értelmelebbek, sőt

erköl-

erköltseikre nézve-is clebb valók. A' korhelség vétket ül.

§. CCLXXXVII.

Okát sem lézen nehéz meg-érteni mind-ezeknek, ha fel-vézzük, hogy a' nyavallyák miként eredjenek vagy a' gyomorbeli rof eméttésből, vagy a' vérnek jól el nem kéfűlhetésből, vagy az ebben önként termő tisztátalanságoknak ki nem takararodhatásából. Ugyanis, (1. Midőn a' *commotio* közben a' gyomor és belek rázódnak, a' gyakrabban és erősebben ki 's be-lehellés alkalmatoóságával a' *diaphragma* a' hasnak *musculussai* által és a' fok ide 's tova való hajladozás miatt vatskoltatnak; a' körül fekvő részek fel-melegeznek, a' nedvessegek mindenféle 's következesképen a' belső részekre-is bővebben 's melegebben follynak, nem lehet a' gyomorbeli eméttésnek szaporán 's jó móddal véghez nem menni. (2. Midőn a' testnek külömbb külömbb részeit mozgató és keményen tartó *musculusok* most fel-puffadnak, most le-erőskednek vagy meg-lágyúlnak, a' köztök el-menő nagy ereket és azoknak benne el-terjedő ágatskáit mind annyiszor keményen szorongatják 's vatskolják, a' benne levő vérnek és egyéb nedvessegeknek fűkségesképen febeslebb és erősebb keringésre kellek inditatni, és így a' vér gollyóbitainak egymáshoz és az edények oldalaihoz való erőf sűrűlódások miatt az egész testnek fel-kellek melegülni; a' nedvessegek hideg, taknyos,

cny-

enyves vastagságának háborán el-kelletik okol-
ni, az az, a *chylus*nak vérré, a vértnek táp-
láló és egyéb természeti nedvességekké kelle-
tik válni, és azután illendő bővességgel a ren-
delt helyekre által költözni; a házonmálan
's meg-vevett részeknek-is magok útjain idején-
korán ki-kelletik hajtani. A mellyek mig
ezen módon a mi testünkben véghez mehet-
nek, ahhoz mind addig semmiféle nyavallya
nem közelíthet.

§. CCLXXXVIII.

Látjuk azért így elég világoson a rendes
*commotio*ból következő háfnoknak valóságos
*fundamentum*át. De egyérszánd azt is ki-ta-
núlhatjuk, ugyan ezen *commotio*, ha a rendes
határt gyakran meghaladja, mi károkat és ve-
zelelmeket okozhaton mind a testnek, mind
az elmének? El-rontja t. i. ez és meg-er-tlení-
ti a *musculus*okat és in-er-t: idő nap előtt
meg-háragítja és merevíti a testet. Innen va-
gyon, hogy ha el-nézed, és a kényere tár-
tott állatokkal egyben veded a gyerekségi-
ről fogva kúntelen erős ma-kával terheltetett
paraét Embert, és a hegény el-tigízott har-
mot, ha *machinának* inkább gondolhatod, mint
eleven állatnak. E felett, a fész és gyakor
izzadás által a nedvességeket-is meg-sűnít,
meg-vastagítja, és enyvesíti; melly miatt az
erős mezei munkával élő Emberek igen lassán
mozdulhatókká, késő, durva és ostobá elmé-
jüekké lévnek. Továbbá, midőn az erős

com-

commotio a vért rendkívül sebes és erős fu-
tásra indítja, olly nagy melegséget támazt ab-
ban, hogy e miatt rövid idő alatt meg-ke-
llessék annak tsipősülni és rothadni: olly nagy
erővel tsapodnak és tojattatnak a vastagabb
nedvességek az élő-ereknek erősebb ágatskái-
ban, hogy ott meg-rekedvén vezedelmes *in-*
*flammatio*kat vagy kelevényeket, meg-kövefe-
déseket, rothadókat 's a t. tsináljanak; vagy
pedig el-faggatván és ki-hagogatván az ereket;
vér-pökéseket, vér-follyásokat, gutta-ütést,
's több e'féle romlásokat okozzanak. E mel-
let hányzor nem történt a nagy eröl-
ködés és fehéngés, miatt az inaknak, *tendók-*
nak, *musculus*oknak el-fakadása, tsontoknak
ki-fitzomodása, meg-görbedése és el-törése, has
kéregnek vagy más hártványknak ki-nyúlása,
meg-hasadása 's a t. a honnan a fok sérvések,
tsomózások, tökölségek mindenfélé igen elmé-
retes vendégek.

§. CCLXXXIX.

De tapasztalt dolog lévén, hogy azon
egy forma *commotio*-is ennek háfnál, amannak
pedig árt, sőt azon Személynek-is, ha jó
móddal nem folytatja, könnyen nagy kárt te-
het az, a melly egyébként képen háfnált
vólna; *Énkesség*/légyen a testnek mindennemű *Regulákra*
gyakorlásiban e' következő hat *Regulákra*
figyelmeznünk.

1. Minél inkább és régebben fokozta va-
laki magát ez vagy amaz munkára, ha vén,

Z

b2

ha erőtlén, ha beteges-is, fokkal kesőbbre és nehezebben árt hat a' meg néki, ha néha a' határon túl lépik-is, mint a' kik a' munkához nem szoktanak, ha fiatalok, erősek és egészségesek-is. Egyéb iránt a' sáraz, és forró természetű, vékony és ropós vérű, vér folyásokra hajlandó, erőtlén, és beteges Embereknek kevesebb és gyengébb commotio kívántatik, mint a' jó egészséges, erős, testes, phlegmaticus, a' bizásra és a' vérnek rendkívül való elbővülésére hajlandóknak. Nagyon hibáznak tehát, [1. Az olyan Leányok és Afzonyok, kik majd egész életüket ülésbe kívánják töltetni, holott az ő nedves és fok vért csináló testeknek a' commotio még szükségesebb volna, mint a' keményebb és forróbb természetű Férfiaknak. A' Hónapi vérfolyás bizony semmitől olly gyakran meg nem reked, és fejjére nem változik, mint a' test gyakorlásának elmulatásától, és semmitől bizonyosabban meg sem gyavul, mint a' mindennapi jó commotióktól. [2. A' viselés Afzonyok, kik felvén hogy magzatjokat el-ejtik vagy félleggő tézik, még mozdulni-is leányoskén alig bátorkodnak; jóllehet az egész Világ előtt elismert dolog az, hogy az ilyen Anyák fokkal gyakrabban születnek idegtelen, és élő magzatok-is többör félleg, fokkal gyengébb, külsőbb és betegesebb, mint a' kik terhességelnek egész idejét szüntelen való commotiók és raborás munkák közt töltötték-el. [3. Azok az Atyák és Anyák, kik a' természet

ren-

rendelése ellen a' magok gyermekeiknek egészségeket megtartani gondolják azzal, ha őket még a' szabad aérte való ki-lépéstől-is el-tiltják. [4. A' koptató Afzonyok, kik hogy több és jobb tejek legyen, a' házban rekedvén semmit nem dolgoznak, nem véven élve, hogy így sem a' gyomorbeli emésztés, sem a' vér képződés nem mehetvén jól véghez, fokkal kevesebb és rövidebb tejeknek kell lenni.

§. CCXC.

II-dik. Ki miféle eledellel él, a' commotióknak-is ahoz alkalmaztatottak kell lenni, az az, a' kevés és gyenge eledelkehez kevés és gyenge commotio, az, fok és kemény eledelkehez fok és kemény commotio kívántatik. Ditselkedik Hippocrates: hogy ezt a' Regulát az Emberi Nemzetnek hasznára leg előör ő találta fel, és azt mondja, hogy a' ki azt ki-tanulhatta, mennyi és miféle ételhez mennyi és miféle gyakorlása kívántatik a' testnek, az a' maga egészségének építésben való megtartásának valhatóan fundamentumára való akad. A' bizonyos, hogy ha az erős munkás parasít embert olly gyenge és könnyű emészthető eledelkekre fognád, mellyel a' benn ülő kényes Személyek tápláltatnak, ha ő is dolgozni meg nem látnék, rövid idő alatt erejével együtt húsa el-fogyna, és bizonyosan le-betegednék; úgy a' benn ülő kényes ember-is, ha munka nélkül a' parasítok darva eledelivel kellenék élnie. A' gyakran vendégeskedő udvarokban-is, a' hol majd a'ztal

urán

után tántzok vagy egyéb testet gyakorló mulattságok tartatnak, lénefebbek, virgoutzabak, egészségesebbek az Emberek, mint a' hol étel után ki ide, ki tova dől, hever és aludnak. Az ilyenek többire sárgák, lomhák, hypochondriacusok, melancholicusok, betejesek.

§. CCXCI.

III-dik. Regula. Minél erősebb és szárazabb hideg van, annál több és keményebb légyen a' commotio, minél nagyobb hévség uralkodik, a' commotionak-is annál kevesebbek és tündesebbnek kell lenni. Oka önként megtettzik.

IV-dik. Regula. A' napnak rézeire nézve, a' Reggeli commotio leg hasznosabb, mert ekkor az aer hűvebb lévén, nem melegül és izzad olly hamar meg a' test: az erő-is az álom által meg-újult: ez emézés el-végződött, és az éjtökai nyugalom alatt mind a' gyomorban és belekben, mind félllyel a' testnek egyéb rézeiben meg-gyült és fött takonynak és egyéb tisztátalanságoknak ki-hajtatatafók leg kúkségebb, 's könnyebbenis véghez-mehet. Délkor többire meleg van; Estve pedig a' commotio által gerjeztett izzadságot az éjle-re bé-következő hideg az egészségnek nagy kárával könnyen vívta verheti.

V-dik. Mind igen éh, mind igen telj gyomorral erős commotiot tenni unalmas-is, de ártalmas-is; mivel, ekkor eméketlen rázód-nék ki az étel a' gyomorból, a' nyers vastag chylus-is, erőszakon tojattatván az edények

erőségekben meg-dugulna: akkor pedig erőnk fintsen, de a' verben önként támadó tsipőség-is ez által öregbitetnek. Igen fel-melegedes zellel se bátorságos mindjárt ételhez fogni; mert ilyenkor a' gyomornak és beleknek fibrái az öket elefő spiritusoktól meg-főttatván, a' nedvességek-is a' külső rézekre vitervén, a' belső rézek igen erőtlenek: a' poruok vagy bé-živó edények-is igen ki-nyilva lévén, a' chylust olly nyertén és vastagon živnak-bé, hogy az réz kerint bennük rekedne-meg, réz-kerint a' vért vertegetné-meg durva és taknyos nverféséggel. E' pedig mindenik fok, nehéz nyavallyákat húzna maga után. Okoson tselekékik azért, a' kik, ha a' kételenség enged, étel előtt fél órát, étel után pedig egy órát dolog nélkül töltenek.

VI-dik. és utolsó Regula. A' commotioé másfoknak-is, de kivált a' éokatlanoknak kúkság mindenkör tsendesen kezdeni, és úgy lépni nagyobb nagyobb grádútra: Nem-is jó azt tovább nyújtani, az egészségre nézve, hanem csak addig, míg a' test egyenlőképen fel-melegedvén meg-puffad, és azokból ki-jövő gőzt verejtek, az ortzának eleven pirofságát halovány fejjerség, az egész testnek vidám serénységét unalmas lankadság kezdi követni. Ekkor az izadtságot lép tista ruhával le-törölvén gyenge hives árnyékba meg-nyugodni, és a' kinek tettzik egy, két fintsia meleg zheát hörpolni, vagy hideg vizet-is kevciet, innya

hámos lében. De az izzadó testet, akármi által legyen az, hirtelen meg-hűtteni igen veszelmés. Ha ki a' fok hideg víz irántó magát nem tartóztathatja, a' commotiótól akkor meg ne fűnjék.

§. CCXCII.

A' régi Görögök és Rómaiak, hogy ki ki ö köztök maga rangja és ereje szerint egész gyermekeségről fogva magát gyakorolhatta, és a' hadi, és mezei erőfs munkákra, hidegnek, melegnek, koplalásnak, álmotlanságnak ártalom nélkül való el-fenyvedésére kökrathassa, fok játék néző helyeket építtetek vala; és a' győzedelmeskedőt szép jutalmokkal tüztelik vala. Vóltanak, kik énekléssel és kiáltással, vóltanak kik futással, lovaglással, fekerézéssel, főkéssel, újhúzással, tojakozással, küzködéssel, verekedéssel, kardoskodással 's több e'féleekkel vetélkedzenek. Ma ilyen közönséges játékok nintsenek, hanem különösen gyakorolják az Emberek magokat, hajókázás, fekerezés, lovaglás, sértálás, járás, futás, főködés, tánczolás, éneklés, bezzélés, kiáltozás, loptázás, küzködés, emelés, kártyázás, kotzkázás, biliárdozás 's egyéb e'féle mulattságok által. Minthogy már ezek között kinek egyik, kinek a' másik tapasztaltatott jobban használni, lássuk réndel, mellyik mifele változókat kökött okozni a' testben.

§. CCXCIII.

A' Hajókázás (de nem a' hajó hajtás,)
tsen-

tsendefen folyó vagy álló vizen a' commotiának leg gyengébb neme; mert ebben semmi tagnak ereje nem kívántatik, hanem csak a' friss fellőnek csapdosása, és a' hajónak lassu ingása által gyakoroltatik a' test. Innen az igen erőtleneknek, és a' kik akármi okból hamar el-fáradnak, leg alkalmatosabb neme vólna. De minthogy ez nálunk többire rogzózt borsátó bűdös tókon lehetne, e' helyet, a' kiknek módok van benne, függő fekeren főt nyes helyen lassan bordsztatni magokat, hasznosabb lében. Ezután van a' lép sima helyen való tsendes járkálás vagy sétálás. Ebben ugyan a' tagokat mozgató és merőn tartó musculusok dolgoznak, de lassan és minden erőlkedés nélkül; a' belső részek pedig és az agyvelő tsendefen nyugoznak. Innen az ülve dolgozó mester Embereknek, és tanuló házaikban elmejeiket fárasztó tudósoknak, ez által labaikot és derekakat ortan ortan gyakorolni, femciiket és egyéb fáradt érzékenységeiket ébreszgetni mások felett köökséges. De hogy ez utolsó házon-is meg-nyerhessék, nem a' házban kell ennek véghez menni, mert így a' fok kerings fejeket jobban el-fűditi és a' spiritusoknak rendes folyását az agyvelőn inkább meg-zavarja, mint vólt az előtt; hanem kiinn a' vároznak utzáin, vagy a' mezőn, a' hol az aer is frissebb és az érzékenységek-is különbö különböféle dolgoknak zemlélésevel jobban gyönyörködtethetik magokat. Erre nézve nem-

nem-is jó a séjtálást mindenkor csak egyfelé tenni; mert a sokszor látott dolgokhoz hozzá szokván a szem, azokban semmi mulattságot nem kezd találni. De hogy ez alatt az elme-is minden különös gondjait félre tegye, és azóktól pihenést vehessen, nem-is egyedül, hanem valamely kedves barátunkkal kellett a séjtálást gyakorolni. A hofkas erős járás minthogy a testet igen el-fárasztja, meg-erőtleníti és fárasztja, szükségünk ki-porolására többet tehet, mint az egészség' fenn-tartására.

A Futkározás és Szökéntsülés a' gyermekek fiska, könnyen hajló, nedves és lágy testeknek meg-erősítésére a' természetől rendeltetett. A' Tavai futkosó és szökéntsülő járákok-is a' téli hideg és benn ülés miatt a' testben meg-gyült taknyos tisztátalanságnak el-örlötására, és ki-üzésére, kivált az ifjaknak, igen szükségesek. De a' sebes futás a' vért hirtelen és nagy sebességgel meg-indítja, fel-melegíti és meg-ritkítja. Innen másoknak-is, de főként azoknak, kikben az erek vérteligen teli vagynak, vagy a' vérnek *scorbuticus* tsipős sósága miatt el-erőtlenültek, annyival inkább ha ki-is rágattattak, úgy azoknak-is, kikben a' vérnek, a' belső részek meg-dugulási miatt, habados folyása nintsen, könnyen nagy kárt tehet. Az erős szökéntsülésben-is a' lábknak és hátgerintzeinek meg-firzamadása,

tsont

tsonttörések, in és ér szakadások, külömb külömbféle berniák, az agyvelőnek meg-rekkesése, a' belső részeknek meg-szerűlése, s több e'féle sok ízben történtek.

§. CCXCIV.

A' nagy erőből tött tántz, a' sebes járásnak, futásnak és szökéntsülésnek ártalmait magában foglalja: mellyeket nevel az egész testnek ide s tova való erőfákos tekergetése. De a' lassu és minden erőlködés nélkül való tántznál nints a' commotiönak a' mi termékétünkkel sebben meg-egyező neme. Mert ez mind a' testnek nehezségét, mind az elme'nek únal-mát egyézersmind tsudálatoson el-veki, mellyet semmiféle más commotio véghez nem vihet. Tsudálkozva szemlélhetjük a' Teremtőnek böltsességét e' részben-is, a' ki minden nemesebb élő állatoknak testet úgy formálta, hogy aban a' mozdulások bizonyos *tactusok* és éámok verint legyenek: és minthogy az e'féle mozdulások a' testnek belső alkotmányából önként, szép rendel és móddal következnek; az elme-is azokban nagy gyönyörűséget talál-hasson. Az emberi test pedig mint leg-nemesebb és mesterségesebb *machina*, nem csak abban müllyá fellyül a' több élő állatoknak testit, hogy ezen mozdulásokat könnyebben, mesterségesebben és sebb rendel téki, hanem hogy az ilyen számkerint való mozdulásokra tántz nézés, ének vagy mu'sika fő hallás által-is fel-indittathatik, mint ezt Plátó ékesen

Z 5

fel-

feljegyzette. Minden állat, úgy mond, örömben ugrálni szokott: az Ember pedig, a' fámoknak értesít-is vette, az ének fő a' fámokat ő benne fel-indítja: melyek együtvé foglalattva az Emberek közt a' tántzot és játékokat fűleik.

Továbbá megjegyzésre méltó dolog az-is, valamint az Isteni böltségségnek tenora szerint, minden test alkományának egymástól valamit különbözni kellett, fentén úgy különböznek ezen fámverint való leg kedvesebb mozgulások-is. Innen vagyon, hogy kiben egy, kibin más *notára* gerjednek és indulnak fel hamarébb ezen mozgulások: sőt gyakran a' melly *nota* ezt tántzba ugratja, a' másban nagy ünalmat önt: egy főval, ama' közmondás szerint; minden Embernek van egy különös kedves *notája*. Ezen dolognak valóságát semmiben világosabban nem tapasztalhatjuk, mint ama' *Neapoliti Tarentula* nevü verhenyő főrés nagy póktól meg-marattatott emberekben, a' kik, el-hat-án testeket ezen póknak mérge, minden érzékenységtől és mozgástól meg-foltatva a' földre elnek, és ha magokra hagyatának, nem sokára meg-is hálnak. De ha a' Musikások hozzáz próbálgatás által idején korán réa akadhatnak az ő termévetekkel meg-egyező *notára*, előzzer újjaikat, azután kezéiket és lábaikat mozgatni kezdvén, a' földről fel-ugordanak, és addig tántzolnak, míg

az er és izraítás által a' póknak halálos mérge testekből ki-rakarodik. Igy oltán el-aluván, minden egy néhány óra múlva fel-ferkennek, a' rajtok tartent *co. o. ról* semmit nem emlékeznek.

Neveli a' tántzbéli *emmotiok*ak ditséretit az-is: hogy [1. Ebben az egész test egyszerűsind gyakoroltatik, melly más *commotiok*ban alig történhetik. [2. Ez az elmének-is igen teuzik; már pedig bizonyos az, hogy minél kedvesebb valamelly *recreatio* az elmének, a' testnek-is annál egészségesebb. [3. Ez a' nehez gondoknak félre tételevel és kívánatos társóságban való vig mulatozással szokott lenni. Ezekre nézve a' bölts *Socrates*-is a' tántz mesterséget az egészségre igen hasznosnak mondotta; és, a' mint ő róla *Athenus* megjegyzette, ő maga-is azt meg-tanulni és ottan ottan gyakorolni méltónak tartotta.

§. CCXCV.

A' régi Pogányok, reménylven, hogy az ő emberi indulatokkal bíró, szerelmes és fajtalan életü keltött Isteneik a' tántzban igen gyönyörködnének, majd minden Innepet ezzel kívántak meg-tisztelni. A' Sidók s régi Keréktyének közt sem volt a' tántz szokatlan dolog. Nints-is ebben magába temmi vétek, csak roé végre ne forditások. Mert, mint ama' b. e. Belga kegyes *Theologus*, *Andr. Rivetus. Comm. in Exor. ad Praec. vii.* böltsen írja.

„A' természet rendelt némelly mozgásokat a' komorúságnak és fájdalomnak, némellyeket az örömeinek és vigasztágnak ki-jelentésére, melyeket, ha illendoképen és emberségesen mennek véghez, magokban nem lehet kárbozthatni, hanem, ha mi vétek vagyon benne, az a' vissza-éléstől vagyon, mivel egyébként azokat a' természet minden élő állatokba magával hozza. Minthogy a' mesterség a' természetet követni és nagyobb tökéletességre fokta vinni, nem lehet vétkes dolog, itt-is a' természethez adni a' mesterséget, főként, ha a' tántz a' test könnyü serénységének meg-ferzésre, és hogy valaki a' magabiztatala ferint való dolgainak végben viheteisége ez által alkalmasabbá tétesse, tartatik.

De, a' mint fellyebb az ételekben és italokban is fok helyeken meg-jegyzettük, olyan az Embereknek vakmerő bolondsága, hogy többire a' leg hasznosabb dolgokkal fokott leg ritábbul vissza élni. Ugy van, ez a' tántzban-is: mert úgy rapasztaljuk, hogy ezt gyakrabban vezeti a' kevélység és dobzódás, követi a' bújaság és paráznaság. Innen amaz elmés Poëta Horatius-is erről így énekel:

*Motus doceri gaudet Tonicos,
Matura virgo, et fingitur artibus.
Fam nunc et incestos amores
De tenero meditatur ungue.*

Mox

*Mox janiores quaerit adulteros
Inter mariti vna, neque eligis
Cui donet impermissa rapam
Gaudia, luminibus remosis.*

A' Tántz tanuláson kapdos a' gyenge fűz,
Frissül ezzel teste, 's eröre erőt fűz.
De minden kemérmet majd mekkére el-fűz,
'S lángolni kezd benne a' törvénytelen tűz.

Ezek és több ezekhez hasonló roé consequentiák vitték volt kétség kívül Cicerót-is arra, hogy in or. pro Murena illy éokra fokadna, Nemo fere saltat sobrius, nisi forte insanias. az az, Ritka ember tántzol józanon, hanem ha esít el-vektette: mert ezt magába a' tántztól vakmerőség volna el-mondani.

§. CCXCVI.

A' Laptázásban nagyobb erő ugyan a' karokon fordul-meg, de az egész test, szem, fül, egyelőval minden érzékenségek, maga az elme-is munkába vagynak. Erre nézve eleitől fogva a' hasznosabb commotiók közli éam-lálatott ez-is. De minthogy nagy erővel jár, a' gyengébbeknek nem annyira alkalmas. Másoknak-is illó reá vigyázni, hogy az erős futással, fokéssel, fehéngéssel, oktalan tsapásokkal, és hajításokkal magokban, vagy másban kárt ne tegyenek. A' Teketés, Karika és Gollyóbis ssapás, kíváltképen való módon

a' karokat, a' mejjet és a' derekat gyakorolják, 's következesképen erősítik-is. Midőn pedig a' vért és a' *spiritusok*at a' felső rétekre húzzák, és ottan fel melegítik 's sebes folyásra indítják, a' gyomrot, a' tüdőköt és az agyvelőt nagyon keiményirik, és a' taknyos nedvességtől képen tisztítják. De ugyan ez okból a' mejj és vese fájós Személyeknek, kivált ha ez a' *calculustól* vagyon, ártalmosok. Értsd ezeket a' gyalulásról, faragásról, kapálásról, 's egyéb e'féle kézi munkákról-is.

§. CCXCVII.

A' *Kártya*, *Kotzka*, *Schak*, a' testet kevésé gyakorolják; hanem kétség kívül mind ezek az elme pihenésére fel-gondolt játékok voltak. De minekutána pénz halálátra kezdtek fordítani, ellenkezővégek lett, akár a' nyereségnek nyughatatlan kívánását, akár a' vallott káron való büntést és törődést, akár a' fok nyereséből gerjedt nagy örömet, melly az Ember álmát el-vézi, forgassuk szemünk előtt. A' *Biliárd* igen tsinos és minden erőlködés nélkül mind a' testet, mind az elmét lökkel sebhen újító játék. Mert ebben karjait a' gollyóbisznak kenyes tsapdosása, derekát a' gyenge hajladozás, lábait a' tábla körül való tsendes járkálás szemér, a' gollyóbis útjának előre téjendő le-rajzolásá, elméjét annak a' meg-tsapás után bizonyos *regulák* kerint való tsendes futása kedvelen gjaszorolják és gyo-

nyör-

nyörködtetik. Máskeint lints ezzei, mint fok egyéb *commotiokkal*, holmi történhető kár egybe körtetve.

§. CCXCVIII.

Az éneklés, beféllés, kiáltozás, a' vérnek folyását és melegségit, előker ugyan a' tüdökön, de azután az egész testen, nevezetesen pedig a' felső réteken, tapaktalható módon öregbitik. Innen vagyon, hogy a' Papok erős telben-is, midőn prédikálnak, nem tsak rem fáznak, hanem, főként a' fejeken, iz-zadnak-is, holott a' halgatókot az alatt majd meg-vézi a' hideg. *Plutarchus* a' tanuló ifjaknak semmi *commotiót* nem rendel; mert *gymond*, a' fok beked és *disputatódás* náik minden *commotio* helyet lehet. *Celsus* a' nagyon való olvasást különösen ditséri, a' gyomor gyengesége, és a' késő eméftés ellen: *Hakinek gyenge és fájós gyomra vagyon, az nagyon olvasson, az olvasás után sétályon, azután pedig láptával, segyveret vagy egyébbel mellyel a' felső rétek mozgattnak, gyakorolja magát, így ír, Lib. 1. c. 8. ugyan ott: hafnál, gymond, a' késő eméftés ellen-is nagyon olvasni, azután sétálni. Hippocrátes-is ezt, kivált vatsora után, erősen jóvalya, mellyeknek okát-is könnyen láthatjuk.*

Ugyan-is, a' beféllés, éneklés és kiáltozás közben az egész testben keringő vér, melly a' tüdökön tsak egy óra alatt-is egy néhányzor meg-fordul, küntelen keményen vats-

vatskoltatván, kétféle hamarébb kékül és inkább meg-vékonyul, mint ha az alatt a' tüdők tsendesen nyugodtak volna. Effelett, midőn a' gyakor és erős ki 's bé-lehellés alkalmatosságával, a' *diaphragma* alá 's fel járván, a' gyomrot és májjat rázogattja, a' hasnak *musculussai* a' beleket zorongarják, nem lehet a' *chylusnak*-is a' bé-vett ételből és italból jobban és záporábban nem kékülni, a' belekre hamarébb le nem állani, az epének ott véle bővebben 's jobban öleve nem elegyedni, a' tejes edényeken és azoknak *glandulái* a' vér közü derekábban által nem takarodni. E' mellett a' vérnek-is épen nem lehet a' májból ki-jövő és a' beleken el-terjedő nagy érbe (*vena portarum*,) annyira meggyűlni és vastagodni, és a' májban 's lépben olly könnyen meg-dugulni: egy főval nem lehet természet minden munkának jobban nem folyni, innen, nem ok nélkül helyhezetti *Boerhaave* a' Prédikátorok egészséginc: és gyakor nyers vénségeknek okát a' mindennapi közönséges *aktiókban*; mivel ők egyébként épen kevés *commotiót* szoktak tenni az ételnek és italnak fokságához képest, mellyet napoként magokhoz véének. Rövideden, a' bé-féllés és éneklés mindazoknak, kik lábok fájjá vagy egyéb akadály miatt másféleképen zesteket eléggé nem gyakorolhatják, igen szükséges és hasznos dolog.

§. CCXCIX.

§. CCXCIX.

De jegyezd-meg, hogy mint egyéb *commotiók*, úgy ez-is étel után mindjárt ártalmos. A' nagy erőből való hofzás főként a' hegyes bezed és éneklés, annyival-is inkább a' kiáltozás, kivált télbe, mikor a' hideg erőfien meg-sűríti és nehezíti az *aërt*, a' tüdöket könnyen meg-ronthatja. De egyéb időekben is az igen száraz testü, hofzu és vékony nyaku, gellyvás, meg-fakadt, és vérrel tellyes Embereknek igen hamar kárt tehet: főként a' fő-fájásra, or-vér-follyáira, sükettségre, fül tsengésre, szem fájásra, vér-pökésre, száraz betegségre, gutta utésre, torok fájásra, mejj fájásra, hajlandóknak épen vékedelmes; mert ezeket a' nyavallyákat tsinállya is, nevelis.

§. CCC.

A' *Lovaglásban* lábainkal a' keugyelben állani, derekunkat és fejünket merőn tartani, karjainkal a' lovat igazgatni, kemünkel és elménkel a' ló járására és magunkra vigyázni keletik; és így ebben az elmével együtt az egész test-is dolgozván mindenik képen erősítetik. De kiváltképen való haszna a' lovaglásnak abban vagyon, hogy félig álva keltetvén a' nyeregben ülni, a' belső részek mind a' mejjbe, mind a' hasba, szabadon függve rázódnak, melly által azok igen képen erősödnek, a' nedvességeknél folyása rajtok és benne hatalmoson segitetik, az edények meg-dugulása mindenféle ki-bontarik. Ide járul az-is, hogy

a' lovaglás többire mezei friss aerbe szokott véghez menni. Ezekre nézve *Oribasius*, *Julianus Rom.* Császárnak udvari fő *Doctora*, a' gyomornak és a' főbéli érzékenségeknek tisztítására és erősítésére a' lovaglásnál egy határozottabb orvosságot nem tett. *Sydenham*-is a' jó vérnek és *spiritus*oknak kétfítésére minden ő előtte esméreres eszközök felett helyhezteü ezt. Nevezetelen a' régi *colicában*, *hypochondriaca* nyavallyában, és *szaraz* betegségben, még akkor-is tsalhatatlan háznat igéri, midőn többé semmi orvosságok már nem használhatnak, ha t. i. a' beteg, lép lassan, mindennap toobet többet, egy néhány hólnapig minden reggel lovagol. Vagynak lokan, kik a' régi hasmenésből-is semmi egyéb által meg nem gyógyulhattanak, hanem az ilyen mindennapi lovaglás által. *Pecolinus*-is azt írja: hogy egy az ő barátai közül midőn a' negyednapig hidegből femmiféle orvóságokkal ki nem szabadulhatott volna, egy néhány reggel, mikor reá akatna jöni a' hideg, holmi datszós paripán négy négy óráig magát hánytatta, és így a' hideglelésből tökéletesen ki-gyavült. Etfélet, a' mint már régen *Aristoteles*-is *Prabl.* 12. §. iv. meg jegyzette, a' lovaglás *ob continuam partium genitalium incalescentiam et conficiationem* a' *venust*-is hatalmólön édrezi. De eleiben meg-tartásra méltó dolog az-is; hogy a' hóvvas lovaglás, ügetés, nyargalás lö ugratás miatt, lokan a' nemzésre egészen alkal-

mat-

matlanná lettenek, vér vizellésben, méjj fájásban, vér pökésben, vezedelmes has szorulásban, *colicában* 's több e'fféle nyavallyákban estenek. A' *Hypochondriac*usoknak mindazáltal és a' hideglelésöknek, ha erejek van hozzá, az ügetés és dötözöges hafnos; mert így az ő belső részeikben meg-sűrűdött enyves vér jobban meg-mozdítatik és az *obstruictiok* inkább ki-homolnak.

§. CCCI.

A' *Friccio*, az az, a' bőrnek kézzel vagy posztóval való dörgölése és vakarása-is a' test egyik nevezeres gyakorlásának tartatott a' Régiyeknél. A' Görögök bizony nem tsak az egészség fenn tartására, hanem majd minden hóvvas nyavallyák meg-orvoslására-is mint leg bizonyosabb és hathatósabb eszközt úgy ditsérik ezt; és kinek kinek a' maga ideje, állapotja és nyavallyájához képest miképen kellessek ezt végben vinni, hóvvason le-írják. A' Sinák és *Jadufok*-is lok nehéz nyavallyákat épen tsak ezzel *curálnak*. Európában ez hafnos munka, minthogy egy kevés fáradsággal és alkalmatlansággal jár, régtől fogva nem gyakoroltatott: mig t. i. ama' nagy nevű *Boerhaave* és más bölts *Doctorok* ezt a' minapiban újjalag ditsérni és minden felé nagy házzonnal *applicálni* kezdenék.

§. CCCII.

Módját ezen dörgölesnek a' mi illeti: Mezitelen kezekkel vagy szaraz meleg posztóval

J 2

ma-

magára, vagy gyanta, fenyő, köménymaggal, fahajjal, és más e'féle jó *zaga materiakkal* ottan ottan meg-fustolva, a' bőrt az egész testen rendel, vagy a' melly részen különösen akarják, lép gyengén addig dörgölgetik, míg jól fel-melegedvén meg-kezd pirósulni. E' zerint e' miat *Celsus* írja, a' gyengébbeket tetétől fogva talpig egymás után *50zer*, az erősebbeket pedig *200for-is* végig dörgölik vala, a' főn és derekan gyengébb, a' tagokon keményebb dörgölést téven. Ezt pedig tselekkéik vala citve, reggel, mikor az eméltés jól véghez ment: és ezen *curát* öt hat hetekig-is el-nyújtják vala. Az ifjú és erős Embereket élesebb posztóval és keményebben a' véneket és gyermekeket lágyobb posztóval és gyengébben dörgölik vala: és a' hol 's míg lehetett, ki ki maga dörgöli vala magát.

§. CCCIII.

Háznát ezen dörgölésnek *Hippocrátes*ből rövideden így írja *Celsus*: A' dörgölés ha erős-fen lken, a' testet keményíti; ha gyengén; lágyítja; ha hőkészen, sóványítja; ha kevés ideig vizsgálja. Fundamentum ezen dörgölés által való *curának* ez: Ez által a' bőrnek *porusai* vagy a' ki 's bé gözölgő edényetskéknek bédugult zájjatskái ki-bontatnak: a' bőrben és bőr alatt meg-ülepedett takony meg-mozdítatik, meg-hígítatik és el-oláttattatik: a' vének belőrol ki felé út kéntterik, és annak folyása az egész testben serényebbé tetetik, és így a' *perspiratio*, vagy a' bőrön való ki gözölgés,

melly nélkül az egészség fenn nem állhat, helyre álltatik, fenn tartatik és öregbítetik. Innen meg-ítélhetjük, hogy az el-lágyult, elfonnyvat testü és az izekben meg-puffadt vagy botykóíult gyermekeknek, *phlegmaticus*, náthás, *hypochondriacus*, hideg *fluxussal*, és fejt dagadálokkal vagy puffadozólokkal lábokon és testeknek egyéb részein bajoskodó, vizkorságra hajlandó, erőtlen, gyenge embereknek, és az el-hidegült természetü veneknek, kiknek a' mágok testének gyakorlására egyébként-is erejek és módjok nintsen, ezen *frictio* vagy dörgölés mások felett meg-betsülhetetlen hasznot tehet. Háznát ez így ír *Hoffmann*. a' gyomor gyengesége ellen-is, ha karjaidot és löbeidot napjában kétfor, háromfor gyengén meg-dörgöld; vagy pedig midon az eméltés véghez ment, gyomrod környékeit és az egész basadat-is.

§. CCCIV.

A' Feredés előzet az Egyiptusoknál, azután a' Görögöknél és Rómáinaknál annyira szokásban volt, hogy a' mint *Lommius* írja; még vatsorolni sem tartották szabadnak, hanem előre meg-mosodva és kenődve: és kivált a' Rómáiak semmiben a' magok gazdagságokat annyira mútogatni és tsudáltatni nem kívánták, mint a' pompás feredő helyeknek építésében. De minekuránna a' kényeléség el-kezdetre lágyítani az Embereket, ennek-is, mint egyéb Éorgalmatosságot és munkát kívánó *exercitiumoknak* bútsut kezdetek adni. Igaz-is, hogy régen,

míg a' játéék néző helylyeken az Emberek erős *commotiót* tetteknek, olajjal gyakran kenődte-
nek, és a' mint *Romazinus* fel-jegyzi, nem len,
hanem sör inget viseltének, kivált azokon az
egyébként is meleg helylyeken, főkkal inkább
izzadtanak, és motskoful tanak, és így a' feredé
zésre is nagyobb fűkségek vólt, mint miné-
künk. De ugyan tsak ma-is a' feredésnek mind
az egészség fenn tartására, mind fok nyaval-
lyák elüzésére igen lép háznai vagynak.

§. CCCV.

A' régiek, mint fíntén mi-is ma, há-
romféle feredőkkel élnek vala. [1. Száraz fe-
redővel, mellyet *Laconicum balneum*nak nevez-
nek vala, midőn t. i. az Embert mezítelen
meleg fövénybe takarván, vagy meleg házban,
kementzében, vagy e' végre kézfírett ladáts-
kában rekeftvén izzasztják vala. E' helylyet
ma némellyek ló ganéjba temetik nyakig az
izzasztandó Személyt: mások meleg viz, bor,
vagy meg-gyújtott égetbor gőzzel vették kö-
rül. [2. Hideg vízzel. [3. Meleg vízzel.
E' két urólsót hol savanyu, vagy más *mine-
ralis* vizekből, hol édes vízből magára, vagy
holmi egyéb *materiá*kat-is főzven belé, kézi-
tik vala. Látfunk rövideden rendel minde-
nikről.

§. CCCVI.

A' mi a' savanyu és más különös erejű
vizeket illeti: tapasztalta *Fr. Hoffmann*, hogy
az, a' mi ezeket az édes víztől meg-külöm-
böz-

bözteti, többire mind sörít és erősit. Innen
a' hol a' testnek külső fíne igen el-lágyult és
erőtlenült, az efléle vizekből kézült feredő a'
közönséges vízből kézültnél háznofabb. De
midőn a' feredővel, hogy a' vér tífutljon,
bővebb *perspiratiót*, vagy izzadságot akarunk
's kellettik csinálnunk, ártalmalok, és gyakran
mejjbéli korulást, fívdobogást, erős es hóf-
zás hidegleléseket 's a' t. okoznak. Mert a'
bört, és a' testnek külső fínet egybe húzván,
azon a' fűkséges *excretiót* be-zárják. De eiről
máuttt bővebben.

§. CCCVII.

A' hideg víz feredő: [1. A' külső akár-
minémű okból támadt hévséget enyhíti. *Jok-
for* (így ír *Gálénus*) nyelvünk, torkunk és
belső rézeink fázassága miatt egész el-tikkadva,
bágyadva és fómorkadva állunk a' hideg fe-
redőben, de majd meg-éledvén és nedvesedvén,
meg-frísvölve és vidámúlva kelünk-ki abból. [2.
A' bört meg-sűnti és keményíti, hogy az
áérnek minden kis változását ne érezhesse,
és minden apróság *commotióra* ne izzadhasson.
[3. Réz-érint hidegségével, réz-érint terhé-
vel (melly az *áérnél* 80-fok nagyobb) sörít-
ván a' külső rézeket, a' *spiritus*okat el-özlani
nem engedi, sőt a' vérrel együtt a' belső ré-
zekre vízze nyomván azokat, azt tselekfi,
hogy a' belső récek meg-erősödjenek, és a'
bennük folyó nedveségeket vāporábban ké-
fűtsék, sebélebb keringésre indítsák, 's követ-
ke-

kezésképen az agyvelőre-is bővebben hajtsák, és hogy ott az *animalis spiritusok* bővetben, jobban és hamarébb kékülvén és válván-ki a vér közül, az egész testben új erőt és eleven-séget öntsének. Tapaştaljuk-is bizony azt minnen magunkba, hogy mihellyt a' hideg vízbe állunk, mindjárt erősebbek, serényebbek és vigabhak léünk, az ételt majd inkább kívánjuk 's kaporábban meg-is eméjtük. Ezekből már könnyü lézen meg-érteni okát annak-is; miért jóvalják az hideg feredöt fok régi nehéz nyavallyák meg-orvoslására-is olly igen az értelmesebb *Doctörök*.

§. CCCVIII.

De ugyan ezekből egytversmind által láthatjuk azt-is, hogy a' hideg víz feredö nem mindeneknek légyen egyaránt hasznos. Ártalmos ugyan-is ez. [1. A' hideg és taknyos testü, kintelen és erőtlen gyermeketskéknek, asszonykáknak és leányoknak. Mert a' mi kevés meleg van-is az ő testekbe, ki-öltja, véreket egybe alutja, az edényeket ökve sugorítja, az inakot el-eröteleníti; melly érint hideglelést, *spasmusok*at, nyilaldozófokat, nyavajlya törést, sőt halált-is okozhat. Értsd ezeket a' betegségből újjanon gyógyúlt kemélyekről-is, és a' kik a' hozzá erős munka, éhség, álmotlanság miatt vagy egyéb okból el-erötelenedtenek. [2. A' kik az izzadásra természet szerint igen hajlandók. Mert ez többire a' vérnek tsipöségétől vagyon, a' melly

tsi-

tsipös *materiát* ha ez uton gyakran ki nem hajtharná a' maga meg-maradása iránt gondos természet, rövid idő alatt az egész testnek legközelebb pedig az inaknak vékedelme következne belöle. [3. A' kikben az edények vérrel igen telí vagynak. Mert a' hidegnek ereje a' belső részekre forítván a' nedveségeket, a' felettebb való ki-fesülés miatt azokban meg-dugulás, *inflammatio*, szakadás, 's több efféle romlások történének. [4. A' kikben a' belső részek keményen és fok helyeken meg-vagynak dugulva, annyival-is inkább, ha ki-is vagynak sebesülve; mert a' külső részekről be-forult vér nagy sebességgel rohanván, az ollyan sebés és meg-dugult helyekre, azokat meg-éaggatná. [5. Ártalmos ez akkor-is, midön a' vér akármí okból igen fel-forott, a' 3. dik. kán alatt említett okokra nézve. Mindezek pedig, valamelyeket a' hideg feredönek ártalmáról meg-jegyzénk, a' nevezett kemélyeken annál hamarébb meg-eshetnek, minél hidegebb a' víz, tovább múlatnak, és kevesebb *commotiót* tének abban, hidegebb *örbe* kelnek abból-ki, és azután-is késöbbre igyekezik magokat meg-melegíteni.

§. CCCIX.

A' meleg víz feredö, a' bört meg-lágyítja, és a' motsoktól, melly a' ki 's be gözölgésnek nagy akadályára való, meg-tisztítja, az edényetskéket benne ki-rágatja, a' *spasmusok*at le-tsendefíti, a' bőrbe és bőr alatt meg-üle-

J 5

ülepedett és sűrűdött taknyot fel-olvasztja és folyhatóvá teszi, a' vért, rézkérint a' maga melegével, rézkérint vizével, (melly a' litá-gasult, *absorbens*, az az, bé-živó vagy gőzölgő edényetskéken ilyenkor nagy mértékbe mé-gyen a' vér közti,) fel-melegíti, meg-hígítja, vékonyítja, és sebesebb keringésre indítja, az ereknek meg-dugulását ki-áztatja és ki-bontja, az izzasztás által a' vért olly erőssen tisztítja, hogy a' tisztátalanság a' viznek ímét sokszor vastagon el-lepi. *Er. Hoffmann*, bizony a' vér tsi-pőtségének és egyéb tisztátalanságának el-véte-lére a' meleg vízben való gyakor feredezés-nél nem tart egy hatalmasabb eszközt: És az ezen előámlált okokra nézve mind ő, mind más bölts *Doctörök*, másoknak de ki-valva a' *hypochondriacus*, *melancholicus*, *scorbuti-cus*, *arénus*, közhvényes embereknek; úgy, minden külső és belső *obstruções*ban, stillynek, vagy hózámnak meg-rekedésében, *colicában*, álmorlanságban, bõron való fekélyek, táj-dalmok és *strajmusok* ellen nagyon ditsenk.

§. CCCX.

A' régiek, ha a' meleg feredővel az erős munka és sok izzadság miatt el-zárodott tes-tet akarják vala nedvesíteni, hogy az egyvet bé-živott viz olly hamar ímét ki ne gőzöl-göhetne, a' feredés után tizra meleg ruhá-val meg-törölven a' bõrt, olajjal meg-kenik vala; ha pedig csak a' vala tzeljok, hogy a' vért izzasztás által tisztítsák, akkor többire

tsak

tsak gőz feredővel élnek vala: ha a' bõrt a' kövér és 'siros morsoktól akarják vala meg-tisztítani, szappant, hamvat, vagy valami *alkalicus* sőt főznek vala a' feredő vízbe, és bab listel dörgölik vála magokor: ha lágyí-tani és enyhíteni kívánkoznak vala, búza kor-pár, éék-fü virágot, májvát, len-magot, ber-só vagy zab éalmát; téznek vala belé; ha pedig ellenben erősíteni vala kedvek, holmi jó szagu füvekkel, virágokkal és gyökerekkel főzik vala a' feredő vizet. Némelyek a' bõr vískettségének elüzésére tizta tejből, némel-lyek az egész testnek bővebb erősítésére bor-ból-is készítenek vala feredőt. De minthogy a' bor feredő a' vért hirtelen erőssen fel-gyú-lasztja, a' jó szagu füvekkel főrt viz feredő e' végre inkább *commendáltatik*.

§. CCCXI.

Továbbá a' feredés körül méltó léfen még e' következő dolgokat-is meg-jeg-yzenünk. [1. Hogy a' meleg vízben való fe-redezés, a' hideg és fejtér lágy dagadozásra és akarminémü vízkorságra hajlandó testnek, úgy, a' gyenge fejtér, náthás, tulladozó, kon-nyen ájuló, és szároz betegségben lévő fe-mellyeknek ártalmos, és nyavallyajokat öreg-bíti; el-lágyítván és vízesítvén jobban-is az ő erőtlen, lágy és takonnyal meg-rakodott tes-teket. [2. Tiltatik ez pesttinek idején-is; félvén t.i. attól, hogy az *örben* ilyenkor uralkodó méregnek a' bõron a' ver gozi útaz ké-

kétfirt. [3. A' fok vértieknek a' feredés előtt két három nappal er-vágás által véreket meg-apak-rani szükséges, ne hogy a' feredőnek melege és vize miatt meg-ritkult és ki-terjedt vér, az edényeket ki-halítsa, vagy *inflammatio*t tsináljon. [4. A' feredő annál többet használ, minél jobb fele vízből kézült. [5. Soha igen melegen a' feredőbe ne szálljunk; mert felettébb való izzadást, bogyatságot, lomjúságot, főfájást, elájulást 's több effele gonozokot okoz. [6. Teli gyomorral sem bátorságos a' feredőben állani; mert gyomor fájás, puffadság, szél, főbéli nehézség, érzékenségeknek meg-tompu-lása 's a' t. követik. [7. A' hasat feredés előtt mindenkor vagy önként vagy valami gyenge *lavativa* által ki-üresíteni és tisztítani igen hasznos. [8. Haragtól fel-gyúladva is a' feredőben menni vézedelmes. Irja *Fr. Hoffmann*, hogy ő tud egy néhány embereket, kikre e' miatt el-zárató hideglelés, tagoknak meg-orvafolhatatlan fájalmi, és tellyetséggel való elesési következtrenek. [9. Se hideg testtel hirtelen meleg feredőben ugrani, se a' meleg feredőből hirtelen hideg aérre jöni nem bátorságos; mert úgy a' vér hirtelen felettébb meg-háborodik, így *pleuritis* és egyéb belső *inflammatio* következhetik. Okolábban tsele-keknek tehát, a' kik előzet csak térdig, azu-tán izombig, köldökig és nyakig erekednek a' feredőben; vagy pedig azt előzet, mikor belé ülnek, gyenge melegen készítik, és éaka-
ön-

önként úgy melegítik azután jobban jobban meg, és a' mint belé ültek volt, annyira meg-hülve kelnek-ki abból, és egyenesen me-leg agyba mennek nyugodni. [10. A' feredőben se bort, se hideg vizet innya nem jó, hanem lomjúság óltására gyenge meleg theát, vagy egyéb effele vizes meleg italt kell hör-pölni. [11. A' feredőben való mulatának végit némellyek a' verejréknek a' homlokon való ki-ürésében határozzák; de a' testes, kö-vér, *melancholicus* emberek, és a' kiknek hóf-éas és bőv izzadás kívántatik, abban tovább is el ülhetnek, míg t. i. testek bogyadni és el-méjek komorodni kezd. Egyéb iránt a' gya-kor és hófésas feredés a' testet el-lágyítja, meg-erőteleníti, a' természetes melegtől meg-fosztja, és nyers vastag rakoanyal meg-tölti.

§. CCCXII.

Utollyára illő lézen még a' feredés al-kalmatoiságával a' *Láb mosásnak* különös hasznairól-is holmiket emlitenünk. Szoros gyecsége vagyon ugyan is a' láb zároknak az egész testet be-borító bőrrrel, az affzonyi mőhvel, és a' belekkel; ezeknek ismét a' mejjel és az agyvelővel: úgy hogy a' lábaknak hirtelen való meg-hidegülésére gyakran az egész bőr fel-borxad és egybe húzódik; a' *perspiratio* be-záródik; a' hófámnak és arany érnak folyása meg-re-ke; fő fájás, has szorulás, némellyekben pe-dig has menés, *colica*, hányás-erőtletés 's a' t. támadnak: és ellenben mind ezek tsupán
tsak

tsak a lábaknak üntelen való melengetésére fokozó el távoznak. Tapasztalt dolog az-is, hogy a láb feredök az egész testet fel-melegíteni és meg-izzasztani elegendősek: és hogy ezekből-is fok viz szívójék által a vér közi, melly annak hígságát és vékonyságát 's következőképen az egész testben való sebesebb és szabadabb keringést képen segiti. Egyzőval azért használhat holmi rezeöl a láb feredő-is mindazokra, mellyekre a meleg feredőt használni mondotuk.

§. CCCXIII.

De kiváltképen való használ a láb mozgásnak vagy ferezésnek ebben vagyon. [1. Hogy ez által ki-tágatván a lábán el-terjedő edények, és le-tendefedvén az alsó részeket forító *spasmusok*, a felső részekről a vér bővebben áll és inkább siet le-felé, és így a fejet, mejjét, 's gyomrot nem fézengeti és ostromollya annyira; [2. Így le-erezkedvén a vér, az abból ki-takarandó rész az alsó részekben könnyebben tsinalhat utat magának. Innen vagyon, hogy a lábaknak minden estvénként jó darab ideig való ferezéttgetése mindenféle, de kivált a éakazonként elő forduló fő fájások, éedülések, álmodlanságok, *phantasiák*, zsem, tül, fog, és torok fájások, mejjbéli forulások; nehéz lehellések, víz dobogások, éaraz köhögések, vér pökések, orr-vertfolyások, *colicák*, vizilletnek, hasznak, hő-éamnak, arany érnek meg-rekedési ellen fokozó fokak-

fokoknak tsudaképen használ; sőt némelyeket a régi hideglelésből-is ki-gyógyított. De jegyezd-meg: hogy ezzel, midőn a havi vér foly, vagy éinrén indulni akar, élni nem bátorságos; mert alább hűzván a vért, ezen folyását fel-akasztja. Hanem az előtt egy néhány napokkal kell ezzel élni: és a mozgás után a meg-haléztól a labaidot éorgalmatoson meg-kell óltalmazni. A láb mozgásnak használ közzé éamltathatik még az-is: hogy ez által a lábnek bore tisztán és lágyon tartatván, könnyebben *perspirálhat*, és izzadhat. Már pedig tapasztalt dolog az, hogy a míg a lábak jól izzadhatnak, nem könnyen tömek-fel és bogosódnak-meg a járás miatt, közvénytől sem bánratnak.

§. CCCXIV.

Látok eddig elé, melly igen éükséges és használ legyen az egészségek tenn-tartására a rendes *commotio*. De egykértsmind éz-revehetők azt-is, hogy éinten olyan, sőt fokkal éükségefebb e' végre az ottan ottan való *nyugodalom-is*.

Quod caret alterna requie, durable non est

El-éarastja el-erőteleníti bizony a *hoébascommotio* az egész testet; meg-tsipósiti, meg-rot-hasztja a nedveléseket: egyzőval, végső romlást okoz rövid idő alatt az minden élő-állatnak, ha midőn a fárattságtól meg-intetik, akkor nyugodalomra nem adja magát.

De

De a' kelete korán való Nyugodalom az el-ér-
tadt testét meg-nedvesíti, és meg-hízlatja;
annak el-fogyot erejét meg-újítja, tsipös vé-
rit meg-édesíti, és mintegy újjá szüli romlásra
hanyodó életét. Kiknek? mikor? és mennyi
nyugodalom legyen pedig szükséges? mint-
hogy azt a' *compositio* rendire fellyebb feabott
hat *regulákból* könnyen ki-tanúlhatni, itt arról
szóllani nem tartom szükségesnek. Ugy azt-
is, hogy a' felettebb hófias nyugodalom mit
ártson az egészségnek. Éántéandekkel el-hal-
gatom; remélvén, hogy ez-is a' CCCLXXXVII.
Sból önként ki-kerekedik. Hanem egy két
köval a hófias ülésnek és állásnak ártalmait
meg-említeni el nem mulathatom.

§. CCCXV.

Az ülésben kivált a' tanuló és kézi mi-
ves emberek és vartó akéonyok mólja kerint
való öëve görfédésben, nem lehet, hogy a'
hasban helyheztetett rézek, a' máj, lép,
gyomor, belek és ezek által az alsó rézekre
menő nagy erek-is meg ne szoruljanak. Melly
miatt, sem a' gyomor illendöképen nem emé-
het, sem az eméttet és szél a' beleken maga
rendi kerint végig nem mehet; a' vér-is a'
májon és lépén szabadon által nem folyhat,
sem az alsó rézeckt: a' nagy ereken elgeden-
dő hövséggel le nem szálhat; hanem a' belső
rézekben szükségesképen meg-kell állapodnia,
gyúlnia, vastagulnia, enyvesülni, dugulnia,

és vesnie. Mellyekből ostant a' gyomor erő-
lenség, szél, szorulás, *hypochondriaca* és *hyste-
rica affectio*, *melancholia*, sülly, hónapzámnak
meg-rekedéte, *calculus*, lábagnak el-erőtlenedé-
se és meg-kövényesedése önként következnék.

§. CCCXVI.

Az hófias állásban a' vér természetü ne-
hézsége kerint a' lábakra tendinél bövebben
szálván-le, az edényeket az erős ki-vezítés ál-
tal el-erőteleníti, azokban meg-ülepedik, meg-
sűrűdik, meg-vez, és rút fertés sümölsokot,
láb-dagadáfokot, vizkorságot, szüntelen folyó
és terjedő fekélyes febeket, 's a' t. tsinál. A'
lábokot és derekat merön tartó *musculusok*,
midön olly fokáig egy formában ki-vezülve
tartatnak, el-erőtelenülnek, és meg-száradnak,
és végtére a' járásban való munkára-is tehe-
tetlennékké léznenk. E' mellett, minthogy ez
alatt a' vér a' főbre szűkebben és neheze-
ben hághat, az *animális spiritusok*nak-is szűke-
ben lehet kézülni, a' mi kézülnhet-is, a' lá-
bat és derekat merön tartó *musculusok*ba kel-
letvén szállani, mind a' testnek, mind az el-
ménék ereje és serénysége nagyon meg-apad.
A' belső rézek-is a' hófias le-függésben el-
gyengülnek. Vagynak, kik a' lok állásba
meg-is tokösültenek. Böhsen mondja azért
Vvedelius: *Neque vita sedentaria, neque statu-
ria bona.* az az sem az álva, sem az ülve
való élés nem jó. De a' kettő között még-
is roszábbnak tartja *Fr. Hoffmann* az állást.

Okosabban tselekezik tehát, a' kik ülve tanulnak és írnak ugyan, de közbe közbe egy egy keveset séjtálnak-is: leg alább az elmékedést séjtálva téetik.

HETEDIK RÉSZ.

AZ ÁLOMROL ÉS VIGYÁZÁSROL.

§. CCCXVII.

ETel, Ital, Álom, szükséges ez három, régi igaz magyar mondás. De ez három közt az Álom még-is leg szükségesebb. Mert az éhséget és komjúságot álommal és nyugodalommal potolhatjuk; de az álmatlanságot semmivel nem. Akarmi jól tápláltassék, akármennyit nyugodjék és heverjen valaki, de ha nem alhatik rövid idő alatt el-véz. Tapaftalhatja bizony azt ki ki magában, hogy tsak két, három éjtaka egymás után ne algyék, minden belső részei azonnal elkezdzeneklágylúlni g yengülni és hidegülni; gyomra nem eméthet; belei féllal meg-telnek, korrognak; vizelletje, nyers fűnt vált; vére fel-gyúlad, és meg-tsipösül; mint ezt a' testnek nyughatatlan viéketése, azt a' *pulsus*nak sebefebb és erősebb fel-verése nyilván bizonyítja. Effélet, a' főre-is nagyobb mértékbe kezd a' vér rohanni, (

az

az ortzának meg-tüzesedéséből, az ereknek meg-puffadásából, a' szemnek ki-dagadásából és meg-vérmesedéséből észre vehetjük;) és így az az agyvelőt fekiteni, tsipni kezdvén nem tsak álom nem jöhet többé femeinkre, hanem végrére fokakban maga az agyvelő-is *infiammálólván*, vezedelmes hagymáz hideg-lésbe elnek. Továbbá, az így meg-vezett vér a' táplálásra sem kezd alkalmas lenni. A' honnan, a' hóéhas vigyázás után nem sokára a' piros éin halovány sárgaságra-is változik, és a' hús mindenféle el-lágyulván, lekezd az egész testről sorvadni.

§. CCCXVIII.

Mínthogy pedig akkor-is, midőn egyéb iránt tökéletes nyugodalomba láttatik lenni a' test, ha vigyáz, az *animalis spiritus*oknak a' külső és belső érzékenségekbe zűntelen munkába kell lenniük; másutt-is, a' tagok mozgatása végett, strá'sát kell állaniok, várván az elmének parantsolatját; ezen munka őket tsudálatoson meg-emélti, lemmivé téti, és nem külömben ki-éaraftja az inakból, mint a' hévség a' le-szált fűből, a' nedveséget. Innen, a' vigyázásba szemlátomást-is fogy a' testnek ereje, lankadnak az érzékenségek, nevezetesen a' látás meg-homallyóidók, az elmének serény vidámsága unalmos mordságra változik: egykőval, minden test és elmebeli munkák annyira meg-homolnak, hogy az egész ember utolsó romásra láttassék hanyot-

V 2

lani.

lani. E' már az, mellynek az egy álmon kívül semmi ellent nem áthat, és orvosilag nem lehet. De a' tsendes álom, el-nyugtatóván minden érzékenységeket, nem tsak azt tselekkéi, hogy a' *spirituok* az alatt ne emékeszenek, hanem hogy az új *spiritusok*-is záporábban és bővebben kézüllhessenek, és az elpuvultaknak helyét minél hamarább tökéletesen bé-tolthassák: és így rövid idő alatt mind a' test, mind az elme új életre, erőre; és vidám sérénységre kaphassanak. Erre nézve a' Régiók az álmat *occultum vitae et virium pabulum*, az élet és erő tirkos eledelenek-is nevezték. Nem tsuda tehát, hogy az álomtól meg-foztatott kégeny beteg olly ki-mondhatatlan kívánsággal óhajtsa, hogy bártsak fél órát kenderethetnek; és ha azt megnyerheti, láttatik egy ideig majd minden fájdalmitól el-felejtkezni.

§. CCCXIX.

De hogy az álomnak hasznát a' vigyázva való nyugvás selett jobban-is fel-vehessük, jegyezzük meg: [1. Hogy ekkor, nem kívánarván egyéb az *animalis spirituok*, mind a' belső rézekre takarodnak, és így azoknak erejét nagyon meg-fegitik; a' honnan *Hippocrates* az álmat *cibum viscerum*, belső rézek ételnek-is nevezi. Innen rapakéltaljuk is a, hogy az álomközben a' gyomor sokkal jobban és tökéletesebben meg-emétti a' bé-vett eledeleket: és ha sok, vagy néhez emékeshető étel-

étellel és itallal meg-terheljük magunkot, a' bős természet mindjárt álomra hajt bennünket. De b. látjuk azt-is, hogy a' *pulsus* és a' ki 's bé lehelles az aluvó emberben meg-lassúdnak ugyan, de egyfersmind tellyefebbek, mélyebbek, egyenlőbbek és erősebbek léznek. Melly világos jele annak, hogy most a' szív, tüdők, és élő-erek új erőre kaptanak; és hogy a' gyomorba és belekbe jól el-keült *chylus*ból ök-is jobb vért, a' jó vérből jobb és bővebb tápláló nedvetséget és *spiritusok*at kézüthetnek. [2. Nints az álom által ki-rágafult és el-nyugtott testben többé semmi a' féle külső erőfak, melly a' vigyázókban a' természetnek rendes munkáját hol fietteti, hol meg-gátollya, hol egyébként meg-zavarja. Innen, a' nedvetségeknak tsendesebb és szabadabb folyása lévén, az edények oldalait nem koptatják annyira, még-is az egész testnek minden rékeire zebben és bővebben ki-mehetnek; és így annak tápláló és nedvesítő részei a' magok helyeken jobban meg-ülepdedhetnek; a' *spiritusok* az inakba és fibrákba egyenlőbbképen el-terjedhetnek. 's a' t. Egy főval, az álomközben sokkal bővebben tápláltatik, és inkább újul a' test, mint a' vigyázva való nyugvás közbe.

§. CCCXX.

A' ki az álomnak mindjárt le-irt munkáját így meg-értette, könnyen meg-írelheti már azt-is, kiknek legyen az álom májok selett

halkos? és ellenben, ha rendnél több léken, az kiknek ártabban leg-hamarább? Szükséges ugyan-is ez máfok felett, [1. A' még növésebe lévő gyermekeknek és ifjaknak: [2. A' kikben, a' fibrák érzékeny elevensége miatt, a' nedveségek záporán kézfűlnek ugyan, de a' bőrnök riakasága, vagy a' ki-gőzölő esényetskékeknek tágas vólta miatt, hamar-is félyyel oholnak a' restből; minémük az ifjak és többire a' sanguineusok, és az aszkonyok, kik ez okból nehezebben-is fényvedhetik az álomlanságot, mint a' keményebb testü férjfiak. [3. A' háraz és tsipős forró vérü embereknek. [4. A' kiket akárminémü vér folyás, hányás, has menés, erős purgatio, hóézas erős munka, vagy valami forró nyavallya elerőtelenített. [5. A' lokat tanuló, elmélkedő, búsongó és kesergő Személyeknek. [6. Az elzáradt testü erőtlen véneknek, kiknek azéu testeket olly fépen nedvesíti az álom, hogy innen vita sanum, vénök életének vagy éltetőjének-is hivatalsék. [7. A' kiknek egyéb testek felett gyomtok hideg és erőtlen; vagy azt fok, nehéz emécherő étellel és itallal megterhelték: Mert a' mint Lister fépen mondja: *Alimentum somni, somnus concoctionis: concoctio perspirationis auctor est*, az az, Az étel álmot, az álom jó emécherést, a' jó emécherés bőrön való ki-gőzölögést okoz. Leg-alább, jóvaltatik az illyeneknek, hogy ha nem alhatnak is, reggel, míg az emécherés jól véghez mehet,

he-

heverjenek az ágyba. [8. A' kik akármi okból koplalni kénferitetnek. Mert az aluvó ember fokkal későbbre éhezik-meg; teste sem fáradhat, és vére sem tsipősülhet olly hamar-meg. Innen vagyon, hogy az ollyan állatok, mellyek a' téli hideg előtt a' földi rejtek helyekben el-búvznak, mint a' medve, havasi eger, fűrj, s a' t. a' terméket bolts rendeléséből az egéz telet alvással fűkták el-tölteni. [9. Télbe, és a' nedves esős időben-is fűkségeibb az álom, mint a' nyári meleg napokba, és a' háraz tízta időbe. Mert rézfertint az álomközben való tsendes nyugodalom, rézfertint az ágynek melegsége nagyon fégti az aérnek hidegsége és nedvesége miatt meg-kevesült perspirationnak meg-bövilését.

§. CCCXXI.

Ellenben, minthogy az álom a' testet erősen nedvesíti, a' fok vizes nedveség pedig a' fibrákat s következésképen az egéz testet nagyon lágyítja és erőteleníti: a' lágy és erőtlen fibrák, sem a' chylnak, sem a' vérnek el-kécherésére, és a' testben mindenféle önként gyűlő tíztatalanságoknak ki takarítására nem elégségesek; következik, hogy a' rendkívül való fok álom miatt, az egéz testnek nyers, hideg takonnyal, és mindenféle tíztatalansággal rövid idő alatt el-kell telnie: az inakban folyó nedveségnek fűkebben kell kécherünie; a' mi kécherülhet-is, annak-is valtag taknyoósága miatt, az agyvelőn és az inakon

V 4

késő-

későre és nehezen lehet mozdulnia, és fok helyeken meg-kell dugulnia. Mellyek miatt oétán az egész test nem fokára még jobban-is el-erőtlenül, el-lomhul, meg-restül; az érzé- kenségek meg-tompulnak, és a' magok hiva- tallyának folytatására elégtelenek léznek; az elme meg-ostobábul; a' fő el-kábul, el-nehe- zedik, és náthával meg-rakodik; a' lélekezés mind nehezebb nehezebb lézen; az álomság jobban jobban körül véken, nevedekvén t. i. az álom által az álomnak oka, az az a' *spi- ritusok*nak taknyos vastagsága és meg-fogyat- kozása; míglen oétán az élet egészen álom- má, az álom pedig halállá változik. Ugyan- is, az alvó ember a' meg-hóttól csak an- nyiba különböz, hogy ebben a' živ mozgá- is egészen meg-élt, amabba pedig még nem. De ez-is végtére az álom miatt melly kön- nyen fel-akadhaflon, a' ki az álomba merült testnek le-irt állapotját el-gondolja, meg-ítél- heti! Innen, Cicero-is de *senect.* azt mond- ja: *Nihil videmus mortis tam simile, quam somnum.* az az, A' halálhoz semmit olly ha- sonlót nem látunk, mint az álom. Ovidius nevezi ezt *fororem mortis*, halál hűgának; *Gelidae mortis imaginem*, fagyos halál képenek. Ama' jeles Anglus Poéta *Orvenus*-is erről így énekel:

*Si somnus nihil est, gelidae nisi mortis imago,
Quo plus in vitá dormio, vivo minus.*

az

az az, Ha az álom nem egyéb, hanem a' fagyos halál képe, ez életben minél többet aluzom, annál kevesebbet élek. Mind ezek pedig hogy a' *phlegmaticum temperamentum*-al bíró embereken leg-könnyebben meg-eshefienek, önként meg-tettzik.

§. CCCXXII.

Hogy azért e' nevezetes dologban bot- lás nélkül való lábakkal járhaflunk, az az, se az igen fok, se az igen kevés álommal ma- gunknak kárt ne tégyünk, hanem inkább ab- ból kellete korán fiükséges meg-újulást nyer- heflünk, fiükség lézen már arról-is tudakozód- nunk. [1. *Kinek mennyi időt kelleflék álomra fakasztani?* [2. *Mit kelleflék tselekedni, hol és mi- képen kelleflék fekiinni, hogy az álom által ki ki maga kívánt végét el-érhesse?* A' mi az el- sőt illeri: Azt egy valaki így határozza-meg.

Quinque horas dormisse sat est juvenique senique:

Sex mercatori, septem de stemmate natis,

Octo damus pigris.

az az, Mind ifjúnak, mind vénnek öt órát; a' kereskedőnek hatot, az Urnak hetet, a' restnek nyóltzat alunni elég. Máfok a' gyen- gébbeknek nyóltzat vagy kilentzet, az erőfleb- beknek pedig csak ötöt engednek. De bizony óra számra szabni az álomnak idejét haflonta- lanság; mert a' mint §. CCCXX. és CCCXXI. világoflon meg-mutatók, egy embernek több,

V 5

más-

máznak kevesebb, sőt azon egy embernek-is egyéket több, mázszor kevesebb álom kívántatik. Leg-jobb azért e' részben-is a' természet-re vigyázni akárkinék; midőn el-kezdi nyomni az álom, le-fekütni és az álmat addig nyújtani, míg szeméről az önként el-mégyen, és testét meg-könnnyülve, meg-fríszülve, erejét meg-újúlva; érzékenségeit fol-óbradve és elméjét meg-vidámúlva tapasztalja. Ekkor pedig mindjárt keljen-fel, mert ha csak az ágyba heverés-is, annyival inkább, ha magát ilmet álomra botosítja, azonnal oda lézen mind a' testnek, mind az elmének elébbi *vigora*, és a' sok álomnak fellyebb le-fektet általmi békezenek tsúzni.

§. CCCXXIII.

A' mi a' *Máfodikat* illeti: Bizonyos az, hogy minél mélyebb és tsendesebb az álom, annál egészségesebb: és ezt, a' mint óhajtja, csak meg ne akadályoztassuk, a' természet önként úgy véghez-is viszi. De hány ezerket nem tapasztalta ki ki magába, hogy le-feküvén, vagy tellyességgel álom nem jött szemére, vagy ha jött-is, de egész éjtszakái álma nyúghatatlan volt, elméje a' sok nehéz álmodozásba egészen el-fáradott, és reggel, akár meddig hevert is ágyába, bágyadva, és mint-ha minden testét meg-verték volna, úgy kellett fel-kelnie! Igen kúkség lézen azért ez alkalmatossággal egy kevésé gondosabban kikeresünk azon okokat, mellyek a' természet-

setnek rendes munkáját az alvás dolgába így meg-fokták zavarni: hogy így azokat előre előre vévén, a' mennyire lehet, el-kerülni tudhassuk, és álmunkot tsendesé 's meg-újítóvá tehessük.

§. CCCXXIV.

Jöllehet az álmat sok és külömb-külobbféle okok meg-zavarhatják; a' nevezetesebbek mindazáltal e' következők. [1. Ha fokátunk ellen nappal alottunk. [2. Ha maga idejében, az az, mikor természetünk kívánta, fe-künni nem mentünk. Olyan ugyan-is az álom, mint amaz éjtszaka itt alatt bojorgó tsillagotska (*stella fatua*,) melly a' kergerő előtt fut, az előtte futót követi: mint ezt a' tanulásban telhetetlen, vagy egyéb gondok miatt estve sokaig fenn ülő emberek sokszor fájdalommal tapasztalják. [3. Ha üres gyomorral fe-küttünk volt-le. Azt írja *Sanctorius* hogy a' ki üres gyomorral mégyen le-fekünni, azon éjtszaka rofful aluék, feje el-nebezedik, fődül, vak szemek liógnak, karjai fe-külnak, hája el-lágyul, fíve rögattatik, sőt némellyeket a' nyavallya-is ki-tör. A' mellyek részkerint attól elnek, hogy az epe az üres beleket rája, részkerint pedig, hogy a' vér magában meg-tsipösülvén, az ereket, az agyvelőt és az inakat boffantja. [4. Ha teli gyomorral mindjárt le-feküdtünk. Mert így, jóllehet hamar el-aluunk, de két, három óra múlva fel-feküvén, az éjtszakanak hatra levő részét nyug-

nyúgharatlansággal töltjük el. [5. Tapasztalt dolog az-is, hogy a' kik estve csak valami gyenge leves ételt éznek, azon éjtaka rozábbul aludnak, mint a' kik hússal, vagy egyéb vastag, de jóféle *chylus*á való eledel-ekkel jól laknak.

§. CCCXXV.

De [6. semmi az álmod oly gyakran meg nem zavarja, mint az ételnek a' gyomorba való meg-vezése; és a' fok felet tsináló, vagy a' gyomrot és beleket tsipősségekkel ösztönözö eledelék; főként ha vatsorán efszük azokat: Minéműek a' bab, borsó, lentse, fufullyka, tépa, káposzta, gomba, hagyma, fokhagyma, ugorka, dinnye, nyers gyümölcs, édes must, jól meg nem forrott bor, ser, 's több e'stélék. [7. Mind azok, mellyek a' vér tsipősségét és hígságát nevelik, vagy azt sebesebb keringésre indítják, kivált az agyvelőre nagyobb mértékbe rohanatják. Ilyenek az igen sós és fűkerfámos ételek, a' harag, hőzhas vigyázás, forró hideg, erős *commotio*, nagy hővség, meleg víz, herbarthe, kávé, 's a' t. [8. Mellyek a' bőrön való ki-gözölgést, akármí úton módon meg-gátoltyák; mellyek alább elő fognak bőven lámlátatni. *Perspiratio solito minor no-tem molestam et somnum inquietum pronunciat.* így ír *Sanctorius*. Ezt tselektí pedig a' többek közt a' hideg nedves aér és látunknak fázafá-is. *Pedibus frigidis et capite calido vi-*

giliae, et nullus somnus, az az, Hideg láb-bal és meleg fővel vigyáznod kell és épen nem alhatol, *Boerhaave* ízvai. [9. Az el-mének erős indulati, mint a' harag, keretet, búbánat, félelem, méjjen gondolkodás, sok gondok 's a' t. Erre nézve vatsora után nemi tanátsos semmi nevezetes dolgot elméikre venni. [10. A' vérnek az egész testben való meg-bővülése: melly álmosá tézi ugyan az embert, de tsendes és hőzhas álmod nem enged. Nevezetesen pedig, el-vezí és igen nyúghataatlanná tézi az álmod, midon a' vér a' beleken el-terjedő nagy érbe (*vena portarum*,) meg-gyül, meg-ülepedik, és meg-vez, mint fokott lenni a' vak süllybe, hőzhasnak meg-rekedésében, *hypochondriaca* és *melancholica affektio*kba. [11. Az érzékenségeknék, zörgetés, zakatlás, kiáltozás, fájdalom által ottan ottan külömb külömbféle módon való érdekelteése. Külömb külömbféle érdekelteést mondok; mert a' szüntelen egy forma *sensatióra* csak hamar nem kezdven ügyelni az elme, az alatt pedig egyéb dolgokat-is el felejtven, még hamarébb és jobban el-aludunk mint a' tökéletes tsendéséghe; mint ezt a' két húron járó mu'sikán, éneklésen, prédiká-tzión, eső kopogáson, talpunk vagy egyéb részünk hőzhas vakargatásán, egyféle dolgok-ról való hőzhas, tsendes és minden indulatok nélkül való gondolkodásban vagy oivasásban gyakran tapasztaljuk.

§. CCCXXVI.

§. CCCXXVI.

Nagyon függ az álomnak tsendése és nyughatatlansága. [12. *Az álomnak idejétől.* Mert az éjtökai álom, mind azért, hogy a' belts természet az éjtökait, álomra, a' nappalt pedig munkára rendelte, és kétség kívül a' mi testünköt-is úgy formálta, hogy nappal dolgozzunk, éjtökai pedig alagyunk; mind azért, hgy az éjtökai híves és nedves árbe és tsendiségbe jobban el-nyúgodhatnak az érzékenységek; sokkal inkább meg újít, mint a' nappali. Tapasztaljuk azt-is, (így ír *Fr. Hoffman,*) hogy az éjfel előtt való álom mind a' testnek, mind az elmének erejét kebben és hamarébb elezti és frissíti, mint az éjfel után való. Közül tselekélik tehát, a' kik a' tanulásra vagy egyéb mulattságra az éjtökának első rékít fordítják. A' hajnali álom csak azért olly betses, hogy ettől fogva a' nappalnak terhat könnyebben el-gyözhetjük.

§. CCCXXVII.

[13. A' fekvésnek módja-is sokat tézen arra, hogy tsendes, vagy nyughatatlan ál-munk legyen. Mert ha *fejünk igen alatt esik,* a' vér, még pedig annak durvább része-is, az agyvelőt igen meg-éálja és el tölti; a' melly-ből nehéz álmodozások, fonek nehézsége, az érzékenységeknek meg-tompulata és az egész testnek lankadsága következik. A' *banyott fekvésre* leg-kevelebb erő kívántatik: innen a' betegek igen kéretik így fekenni, midőn
m.g.

meg-fogyatkozott erek: úgy a' retek 's puhák-is. De nem jó; mert a' hasban tétes tett rézek a' *diaphragmát* fel-tojván, a' *üvet* és a' tüdököt a' mejjben meg-éorítják, és a' vérnek szabad folyását rajtok meg-akadallyoztatván, nehéz lélekezést, tiv dobogást 's a' t. okoznak. De e'felett, a' hátnak belső részén le-menő nagy edényeket, a' veséket, és azok-ból a' vizelletet a' hójagra vivő tsöket (*uret-eres,*) a' tejes ereket, a' *ductus chyliferus*-is meg-nyomják; melly miatt a' vér az alsó ré-zekre kebben meherven, a' felsökre meg-gyül, és nehéz lehellést, hortyogást, fel-ja-dést, mejjbéli éorulást, meg-nyomattatást, 's több e'feléket támazt. E' mellett, a' vizel-let sem válhatik-ki szabadon a' vér közül; a' *chylus* sem folyhat a' belekből által a' vér közü. Ha *hajmánt fekvünk,* és hájunkot 's orunkot párnába nyo-njuk, jól nem lélekelhetünk; a' vér-is vémenkre érekedvén azokat kívül meg-vermesíti; belöl a' szem gyökerinek közepin a' szem belső részeire a' föből ki-jövő élő-eret fe-lettrebb meg-töltvén és ki feztvén, a' körül lévő inakot, mellyeken a' látás éokott lenni, a' tsonthoz éorítja, melly miat a' *spiritusok* az agyvelőre rajtok nem folyhatván a' szem világa néha egy ideig, néha végképen el-is vész. Ha pedig a' *hajmánt fekvés* alatt fe-jünköt föltre tekerjük, nyakunkban a' föfelöl eső inak és *musculusok* a' feztülés miatt fáznak és el-erötelenülnek, a' före menő és omán
vis.

viéka jövő edények meg-förülnek, és a' vérnek a' főre 's a' főről viéka a' fivre szabados menetelt nem engednek. Ugyan ezen okokra nézve, az a'ztra le-búva alunni-is ártalmos. Leg-ha'fnosabb azért óldaltelt fe-künni: még pedig eítve teli gyomorral jobb oldalunkon, hogy a' májnak nyomáfa a' gyomornak eméztéit és a' *chylus*nak abból való ki-follyását annyival-is inkább meg ne gátolja. De időre hogy ezen oldalunkon a' fekvés alatt egybe forúlt ereken a' vérnek ísmét szabados út engedtefsék, lékség lézen baloldalunkra-is fordulni; a' minthogy a' maga megmaradáfa iránt gondos termézet ez okra nézve a' fekvést hirünk nélkül-is gyakran változtatja.

§. CCCXXVIII.

Utólyára [14. tsendéssé tehetik 's meg is zavathatják az álmat a' *Háló házak*, és az *Ágy*, mellyben fekéünk. Mert a' mint *Sanctorius* meg-jegyzi, tsak fokatlan helyen és ágyban fekünni-is nyúghatatlanná tézi az álmat: annyival inkább, ha az aluvó házban vagy roé gőz, vagy igen hideg, vagy igen meleg, vagy rendkívül nedves *aër* van. Okofon tselekézik azért, a' kiknek módjok van benne, ha ágyasháznak jó tágas, fenn való, tiéta *aëru*, káraz, gyenge meleg lobát válaétanak, a' mellyhez közel sem tó, sem per-váta, sem egyéb rothadt gőzt botsátó dolgok nintsenek; és ejtéakára az ablakokat bé-zár-

zárják; ne nagy az akkor következő hideg az eítvéli meleg miat könnyü ferrel találván bé-takarva testeket, a' *perspiratiót* meg-rekéské, és így az álmat meg-zavarja; vagy pedig az *aër*nek meg-hülésével fellyülről le-eréfkedő mérges gőzök, vagy valami ártalmos állatok az ablakokon bé-meheszenek.

A' mi az *Ágyat* illeti. Ki mitsoda ágyhoz fokott, abban nyugézik leg-tsendesebben. A' nyomoruság és iga alá fokott katona és munkás legény ember a' kövön-is jól aluszik, midön a' heverő kényes és beteges a' foztott tollu derekajon sem nyúghatik. A' ki kemény ágyhoz fokott, a' puhában; a' ki puhához, a' keménybe nem alhatik, sőt ugyan öëve rontsolódik. Egyéb-iránt az igen rövid, fen-yes, nedves, bűdös, tetves, balhás, palatzk. férges ágy mindeneknek nem tsak igen alkalmatlan, hanem ártalmos-is. A' takatódzó-is, ha igen nehéz, a' testet el-sárazítja, és a' bőrön való ki-gözölgést meg -akadályoztatja; ha igen könnyü és vékony, az *aër*nek ejtékaikai változást röllunk el nem fordíthatja. Je-gyezd-meg, hogy a' fejet egészen bé-takarva alunni sem tanátsos; mert a' testből *perspiráló* rothadt gőzt az *aër*rel együtt bé-kelletven éivni, az a' tüdököt meg-rontja.

§. CCCXXIX.

Minthogy az *álomlátásnak* fokban olly fokot tulajdonítanak; és a' tudatlan babonaság holmi *böförcány*, vagy *lúdértz nyomást*-is erőstít;

illo lézen ez alkalmatósággal rövideden azt-is meg-vi'sgálni, mit kellesek valósággal ezekről itelni? Az Álomlátás kétféle: [1. *Terméket felett, vagy Isteni jelentésből való.* E'féle álomlátásokat a' Sz. Irásokba felelően olvastunk. De az én ítéletem szerint a' több tsudatetelekkel és a' próterálással együtt ezek-is meg-fűntenek. Ma azért [2. *minden álomlátások csak terméket érint lének.* Ezek pedig az értelmebb *Philosophusok* ítélete szerint nem egyébek, hanem a' maga termékete érint éntelen munkálkodó elmének ébren gyűjtött *idea*-jából tövel hegygyel özve-fűzött képzelődései. Azt bizony álhatatoion tapasztaljuk, hogy minél nyughatatlanabbul alusznak, annál több és nehezebb álmokat látunk; midőn pedig tsendelen és méjien el-alhatunk, csak egy ál-munkra-is alig emlékezünk. Hogy pedig egyik Ember többet álmodik, mint a' másik, vagy álmaira jobban reá emlékezik, attól va-gyon, hogy ebben jobban el-nyúgoznak az aluvás közben a' külső érzékenségek, mint amaban: a' honnan a' keveslet álmodó embert az álom jobban-is meg-fokta újítani. Tapasztaljuk továbbá azt-is, hogy a' melly dologról estve, vagy az előtt cressen gondolkodtunk, többire álmunkban-is azzal bajlódunk: leg-alább atól bojong-el a' képzelődésnek törvénye szerint az elme egyéb dolgokra, mellyeket az, vagy hasonló alkalmat

tósággal lártunk, hallottunk vagy tapasztaltunk, mint ezt *Claudianus Poëta*-is éköfen éneklí:

Omnia quae sensu voluntur vota diurno,

Peccore sopito reddit amoena quies.

Venator desessa toro cum membra reponit,

Mens tamen ad silvas et sua lustra redit.

Judicibus lites. Aurigae somnia currus,

Vanaque nocturnis meta cavetur equis.

Furto gaudet amans: permutat navita merces:

Et vigil elapsas quaerit avarus opes. 's a' r.

Ere nézett bölts *Salamon*-is, midőn *Préd. v. 3. 6.* így ír: *Az álom a' sok foglalatóságból fokott következni: és a' sok álomban hibban-valóságok vagynak.* Mellyre nézve maga az **UR ISTEN** *Jérém. xxix.* tiltja-is a' *Sidók*-tól, hogy a' magok álmaira ne figyelmezzenek. A' bölts *Sirá*k pedig *is. xxxiv. 8.* azokat, kik az álomlátásba híznak, hasonlónak mondja azokhoz, a' kik az árnyekhoz kapd'sznak és a' felet üzik. Ama' *Pogány*, de másfelől bölts *Cató*-is így ír:

Somnia ne cures, cum non sint signa malorum.

az az, Az álomlátást lábba se vedd, mert azok femmi roé dologot nem jelentenek.

§. CCCXXX.

Meg-esik ugyan néha, hogy mikor még az érzékenységek jól el nem nyugodtak, alvás közben vévén valamit észre, arról kezd álmodni az elme, és így olyan dolgokra is mégyen, melyekről nappal ingyen sem gondolkodott. Meg-esik az-is, hogy az éjtökai tsendességben, midon minden érzékenységek tökéletesen és hozzátan el-nyugodtanak, és így semmitől meg nem zavartatik az elme, a' képzelődésnek *regulái* kerint hozzás okozkodás által úgy ki-tsinálja az előtt való dolgainak ki-menetelit, hogy valósággal úgy-is mennek azok azután-is véghez. De ezeket, a' ki az elmének természetit, és a' képzelődésnek 's józan okozkodásnak törvényeit avagy tsak valamennyire érti, Isteni jelentésnek nem tartja. Gyakrabban meg-esik, hogy történetből holmi olyan dolog adván elő magát, mellynek az álommal valami hasonlatossága vagyon, a' babonát éretetöktől álom bé-relésnek tartatik. Továbbá, bizonyos dolog az-is, hogy fokör az álmok tsupán tsak az álmodónak *temperamentumából* következnek. p. o. A' *sanguineus* gyakran van vendégeskedésbe, ma sika főök, kép a'zönyök és minden vigyágok között, gyakran látja magát az aérbe repülni, melly a' *spiritusok* könnyüségét és a' vérnek az agyvelőn való szabados folyását bizonyítja: a' *plethoricusnak* vagy vérrel igen bővölködőnek gyakran foly álmaiba orra vére, fok

fokör lát vert, és egyéb veres dolgokat: a' *phlegmaticus* fehér dolgokkal bibelődik, elvettetett folgai állapotba vagyon, vízbe úf, fertőben kevereg; mellyek a' *perspirationak* meg-rekedésér-is követik: a' *cholericus* tűzzel, sárga dolgokkal álmodik, ítélő fekében ül, hadba vagyon, *commendéroz*, veszekedik 's a' t. A' *melancholicus* setétbe bojong, sok fekete dolgokat, késérteteket ördögököt lát, magát felakáran tö-vételre sentertziáztatni, vagy egyéb életének végét verő veszedelemben forgani álmodja. Ugy a' ki egybe sugorodva aluzik, álmaiban nem furhat, a' ki el-nyútozva, jól feledhat: a' kinek hús vagy valami egyéb akadt foga közi, nagy hosszú dolgokat tép ki foga húsából; ha holmi *fluxusotska* fájlameg foga töveit, fogait ki-hullani vagy kiromolni látja 's több effélék. Mellyekből ha ki valami valóságot akarna előre meg-határozni, nagyon meg-tsalatkoznék.

§. CCCXXXI.

A' mi az éjtökai meg-nyomattatást, vagy inkább mejjbéli forulást illeti: Ezt régen, mig a' természeti dolgoknak semesébb és zorgalmatosabb vizsgálása az Emberek elméjét a' babonától meg nem tisztította vala, magok a' *Medicusok*-is fokan, mint szintén ma a' tudatlan emberek, valóságos bozorkány, vagy lüderetz nyomáznak tartották. Vagyon olyan lüderetz a' melly fellyül fekkzik az emberre, vagyon a' melly alája veti valakinek magát; a' honnan

az *incubus*nak, ez *succubus*nak-is szokott deákul neveztetni. Ez a' Éérjfiakat, amaz a' Leányokat és Aféonyokat szokta gyötreni. A' 'Sidó Doctörök, mint az efféle költeményeknek nagy mesterei, azt beállik; hogy az ISTEN a' teremtésnek hatodik napján elvise akart még az Embernél holmi tökéletefebb állatokat-is teremteni; de ott érvén a' sombar, el nem végezhetette, 's ezekből lettenek volna okán az ilyen házi ördögök, kísértetek, *incubusok* és *succubusok*. A' Pogányok is a' magok *Faunus*saiakat, Erdei Ifjenciket efféléknek gondolják vala, kik az olyan kemellyekkel, a' kiket ézeretnek, vígan járdoznak; az olyanokat pedig, a' kiket gyölölnek, meg-gyömörlik, éorongatják és tsipdesik, és azok a' kékségek, mellyek néha reggel imitt amott a' testen láttatnak, és a' tudatlan aféonykáktól bozorkány éiváinak mondattatnak, ettől volnának. Azokat a' nagy fejtü (*Rachiticus*) gyermekeket is, kiket a' tudatlan Község váltott gyermekeknek hív, az ilyen *incubusok*tól éarmazni gondolják vala. A' Keresztények közzül-is ezen *incubusok*ot és *succubusok*ot sokan tífia képzelődésnek, sokan pedig valóságos dolognak tartják. Nemas tsalatkozik egyik rék-is meg a' maga ítéletiben; mert néha ugyan az efféle meg-nyomtatott ézemelvények fel-ébredvén semmit nem látnak, de néha megint a' ézemes Gazda re-

mény-

menytelen az ágyon lépven a' jó *incubus*, Biró vagy Borbély kézre keríti.

§. CCGXXXII.

De valósággal, ha az ilyen meg-nyomtatásba elő foglaló jeleket, és ennek meg-orvoslásának módját meg-tekintjük, semmi nem egyéb ez: hanem vagy a' vérnek soksága, sürü enyvesége, vagy a' hanyott vagy igen le-ereftett fővel való sekvés; vagy a' gyomornak sok és nehéz eméltethő eledelkel való meg-terhelése, féltől való meg-puffadása, vagy a' szívbeli vagy szív körül való *polypusok*, *flasmusok* 's több efféle okok miatt, a' vérnek a' főben, kiváltkepen pedig és leg-gyakrabban, a' tüdőkhöz lott meg-dugulása. A' honnan, vízfésza kelletvén a' vérnek a' szívre tozulni, ott meg-gyül; melly azonnal nagy mejjbéli éorulást, el-fulladását 's következeskepen az egész test erejének hirtelen való el-éakadását okozza. Ez ha (a' mint a' *sanguineus*, bőv vértü, éerelmes és bújja kemellyekben könnyen meg-eshetik,) valami bújja álomnak alkalmazóságával talál történni, egybe foglalván a' meg-nevezett babonát hívó tudatlan elme a' két *sensatio*t, *incubus*t, vagy *succubus*t képzel magának, vagy lúderéztől gondolja magát gyötrettetni, nem tudván egyéb okát a' rajta történt változásnak. Néhapedig mind ezek tsupán tsak a' *melancholiá*ba meg-háborodott elmének *phantasiái* és a' testben nints semmi ezeknek meg-éfelelő változás.

A a 4

Hogy

Hogy az ilyen meg-nyomattatás csak e'féle mejjbéli forulás; nem pedig valóságos bohor-kány vagy lfidértz nyomás légyen, világosab-ban meg-tettzik még ez abból, hogy ha a' mindjárt említett okok illendő e'közök által el-hárítatnak, a' nyavallya-is egészen meg-
Elnik.

§. CCCXXXIII.

Utólyára, lássunk egy szóval ama' ne-
vezetes kérdésről-is: *Vallyon t. i. a' déli álom*
egészséges-e, vagy ártalmas? Ezt többire a'
Salernitána Scolával ártalmosnak tartják a'
Do-ktorok; és azt mondják, hogy az éjtékai
hasznos álmot nyúghatatlaná teszi; az inakot
meg-erőteleníti; a' testet el-lomhávítja; a'
fejét meg-náthájitja; az érzékenségeket meg-
tompítja 's a' t. Sőt hoznak olly példákat-
is elő, hogy ez fő fájást, fulladozást, viz-
korságot, fázaz betegséget 's több e'féle
nyavallyákat okozott. Innen ha valakinek a'
déli álomra el-múlhatatlan zűksége volna-is,
azt étel előtt inkább *commendállyák*, mint
sem étel után. Azt írja *Boerhaave* hogy a'
Bádenfsi Hertzeg egykor sok *Medicusokkal* lé-
vén együtt, kérdésben tette, mit ítélnének
a' déli álomról? a' többi mind ártalmosnak
mondották, hanem egy *Felix Pláterus* nevű
öreg *Do-ktor* a' maga példájával ellenkezőt
próbált; mert én, (úgy mond) a' 70. éz-
tendőt meg-haladtam, és a' mennyiben em-
lékezem, soha beteg nem voltam, jóllehet

egy

egy napot sem töltöttem egy el, hogy ebéd
után egy egy kevelett ne alutiam volna.
Ezen példából, és hogy maga a' bős ter-
mézet-is érel után minden elő állapotok álom-
ra fokott hajtani, és minden egyéb munkára
alkalmatlanná tenni, úgy itél *Boerhaave* hogy
délbe egy fertály órátskát fenderedni, még
pedig étel után, nem olly ártalmas, mint
közönségesen az emberek gondollyák, sőt,
a' mennyiben ez a' dél után való munkára-
is meg-újítja mind a' testnek, mind az el-
mének erejét; másoknak-is, de kivált a' feket
éjtékázó, tanuló, erős munka miatt el-fáradt,
fázaz és forró természetű, beteges, vagy nö-
vésben lévő és így fokott, zemeltyeknek, or-
voiság gyanánt lehet. A' melegebb tartomá-
nyokban, 's málut-is a' hofku es heves *can-
culai* napokban, ez képen használ. Innen az
Olofok ritkán-is múlatják-el ezt. De jegyezd-
meg, hogy a' déli álomnak leg fellyebb-is
fél óránál többet nem kell tartani. Nem-
is kell e' végre le-fekünni, vagy ha le-fek-
kel-is, mint egy félig ülve légyen az, és
nyakadot egyenesen tartva. Mert ha igen
alá ereztett, le-hajtott fővel, vagy ástá-
ra búva aluol; fejed zemlátomást el-
nehezedik, mejjed meg-forul, 's a' t.,

lásd §. CCCXXVII.

A a §

NYOL-

NYÓLTZADIK RÉSZ.

AZOKRÓL A DOLGOKRÓL MELYEK-
NEK, HOGY AZ EGÉSZSÉG ÉPSÉG-
BEN FENN-ALHASSON, SZÜKSÉG A MI
TESTINKBE MEG-MARADNI VAGY
ABBOL KI-TAKARODNI.

§. CCCXXXIV.

HOGY a' mi testünk illendő nagyságra ne-
vekedhessék, és azután-is el ne apadjon,
vagy romoljon, arra az étel és az ital énk-
ségesképen meg-kívántatik. De nincs sem
étel, sem ital e' Világon olyan, melly a'
mi természetű nedvességeinké egészen által vál-
tozhatók. A' Magzat anyja méhében az ő
anya véreinek leg tökéletesebben el-készült ré-
szével táplálják, még-is mihelylet e' világra
külik, azonnal fok otsmányosság takarodik-ki
belőle. Anyival-is inkább tehát a' külső
durva eledelékbe mennyi legyen olyan rész,
melly a' mi testünk táplálására, vagy termé-
ket érint nem alkalmas, vagy az alatt,
míg azokból *chylus*, a' *chylus*-ból vér, a' vér-
ből tápláló inakban folyó és egyéb szükséges
nedvességek készülhetnek, önként meg-vék,
vagy ha meg nem vék-is, lékségünk reá
nem lett volna; akáki könnyen meg-ítélheti.

A'

Az e'féle háfontalan, meg-vevett és lékség-
telen rétek már azok mellyeket bizonyos idő-
ben külömb külömb útakon ki szokott a' ma-
ga meg maradása iránt gondos Terméket a'
mi testünkből takarítani. Hogy ha már vagy
ezen ártalmos rétek bennünk rekednének,
vagy ezekkel együtt a' táplálása és a' test
egyéb munkáinak folytatására lékséges ré-
tek-is belőlünk ki-takarodának, lehetetlen
vólna az egésznek, sőt az életnek is el-nem
romolni. Ellenben, ha a' benn maradváló
rétek benn maradnak, a' ki-takarodóvalók
magok idejekben ki-takarodnak, nem képes
léz a' mi testünkhöz semmi betű okból har-
mozni szokott nyavallyáknak kezelteni. In-
nen *Fr. Hoffmann*-is *op. 7. r. p. 117* így ír:
Totius vitae ac sanitatis fundamentum perpetuis
ingestionibus et egestionibus superstructum est, az
az, Az életnek és egyésegnek egész funda-
mentuma a' lékségesen való hozzá adáson
és ki-vevésén épült. *Hippocrates*-is; az e-
gész Orvosi Tudományt csak az okolon
való hozzá adásba és el-vevésbe állani tartot-
ta; és azt mondta hogy a' ki ki-tanulta,
hol, mikor, mennyi és miféle *materiát* kel-
lesek ki-üresíteni a' testből, vagy hozzá adni
ahoz, az a' *Doctóri* mesterségnek leg felsőbb
pontját elérte. Illo azért hogy mi-is, ezen
részben, e' nevezetes és farkalatos dolgokról
egy kevésé jobb móddal értekezödnünk.

§. CCCXXXV.

A' testből ki-üresítendő *materiák* ezek

a Ganéj, Szél, Hűg, Láthatatlan gőz, Verej-
zék, Nyál, Takony, Fül-sár, Nemző mag, s
gyakran a Jó Vérnek-is egy része. A Ganéj
vagy árnyékfékre vetendő seprölék, nagyobb
rézin a bé vett eledeleknek fonkollyos, dur-
vább és a táplálása nem alkalmas része,
melly vastagsága miatt a tejes edényekben
bé nem férkezhethvén, mint a sűráló malom-
sákján a korpa, a beleken végig hájtatarik,
és alól ki-vettetik. De ezzel együtt az epé-
ből-is, melly az eméztés kedvéért a májból
a belekre fúntelen szívárog, úgy a beleknek
belső rézeit természet érint bé-fedni szokott
mucuból is fok takarodik ki ezen az úton.
Mi kárt teheszen azért az egészségben mind
a felettébb való szorulás, mind a rendkívül
való has-menés, könnyen ki-tanulhatjuk; s
következésképen a fékek közép módon való
járásának hafnos és kúrséges voltát-is ékre
veherjük.

§. CCCXXXVI.

Ugyan-is: ha igen hígón mégyen a has,
bizonyos jele, hogy sem a gyomor nem
emésthette jól meg az eledeleket, sem a
meg-eméztődött rész vagy chylus nem válhatott
a sepröléktől külön, és nem folyhatott a
tejes edényeken által a vér közli. Melly mi-
att, nem lévén a vérnek mivel újittasék,
sem a testnek mivel tápláltasék, rövid idő
alatt el-kellettik a testnek erőtlennülni, lágyul-
ni, fúntelenülni, hitváncozni; egyzóval mind-
azok-

azoknak a romlásoknak, mellyeket fellyebb
§. CCLXXVII. az éhségről meg-jegyzettünk,
bé kellettik következniek. Minel hígabb pe-
dik a has, és az eledelek hamarébb s keve-
febbé meg-eméztetve folytak által a bele-
ken, annal szetöbb lábakkal jönnek elő a meg-
nevezett vezedelmek-is. Ellenben, a foru-
lásban ugyan minel keményebbek és ritkáb-
bak a fékek, annál inkább ki-éivodik az ele-
delekből minden tápláló nedveség, de más-
felől, a hőzias belső melegség miatt, a hát-
ra maradt seprölék, kiváltkepen pedig az epe,
meg-rothad és meg-tsipősül; és rothadt gözi-
vel a gyomrot és beleket el-töltvén, ragja,
féllel fel-puffasztja; mejjbéli szorulást, nehéz
lehellést, éiv dobogást, éiv fájást, belső ré-
zekben való nyilaldozást, keményebb szoru-
lást, vezedelmes colikát s a t. tsinál. Sőt
a gyomornak és beleknek a fővel való szoros
egyisége miatt, fő édelgést, fül zúgást,
szem világnak el-veféit vagy kaprozását is
szokoz okoz. *Nibil est quod perinde caput
afficiat ac vertiginosis affectibus occasionem prae-
beat, ac foeces in intestinis diutius retenta, igitur
Mercurialis.* E mellett a Ganéjnak tsipős ro-
thadt göze által mégyen a vér közli-is, és
azt nagyon fel-gyúlastja, meg-tsipősíti, és
rothadása kéféti. A honnan, a hőzias ke-
mény szorulást fő fájalok, szemnek vermésé-
ge, egész testben való nyúghatatlanság, víz-
ketegség, nyilallások, tájdalmok, forró hi-
deg-

deglelések, és fok egyéb vezedelmes nyavalyák-is fokrák köverní.

§. CCCXXXVII.

Hogy azért sem a' hasmenés, sem a' forulás a' mi egészségünkben kárt ne teheszen, lássuk, *mitsoda eszközök által lebeszen a' belsnek járását jól mérsékelni.* De mint hogy mind a' hasmenést, mind a' forulást szűző okok külfömb különb félek; sőt néha egymással-is ellenkezők, hogy t. i. a' mi egyszer 's egy keménybe forit, máskor és a' másba a' halat meg-lágyítja, illő lézen előzet ezen okokról értekezödnünk. Hogy így észre vevén, kibén, mikor, mellyik okozta legyen a' forulást, vagy hasmenést, annak el-hárítására annál alkalmatotabb eszközöket válasszassunk. A' forulásnak közönségebb okai ezek. [1. Az epének a' belekre való nem folyása, akár a' meg-dugulás, akár az el nem készülhetés miart legyen az. Ez a' *phlegmaticusok*ban, fokkat vésteg ülökben, savanyu vagy erős etzetes étellel és itallal gyakran bővön élökben 's a' t. leg közönségebb oka a' forulásnak. [2. A' belek fibráinak el-lágyulása és gyengülése, melly többire a' beleket belől bé-fedező és a' tsipetretétől óltalmazó *mucosnak* vagy zakonynak meg-gyűlésetől vagyon. Ez-is a' mindjárt nevezett keményeket, főként pedig az aszkonyi rendet és a' gyermekeket fokta inkább tartani. Haénál mindenik ellen a' gyakor és erős *commosio*, fűszermamos és sós etc.

telek, sült-hús, méz, nádméz, minden kelesni vagy hamar meg-keseredő *materiák*, a' korpás kenyér, répa, retek, tormás, káposzta, mustár. A' Patikából-is minden *alkalinus* és közép természetű sók, *Jalappa*, *Rhabarbaron* 's a' t. mellyek fok vizet najtanak ki, ezzel a' beleket képen tisztítják és erősítik.

§. CCCXXXVIII.

[3. A' beleknek természetű érzékenytelen szárazsága, vagy fokféle tekervenyos hajladozása-is, a' tejes és más bé élvó ereknek tágaságával együtt. Ezen ok miatt fokaknak egész életükben kemény hálok vagyon, és két, három napon-is alig vagyon egy vékek, egécségeknek majd minden változása nélkül; sőt némelleyeknek két három hetben vagyon egy egy vékek. Ezeknek árt az mind, a' mi a' két első rendbelieknek haénál: Haénál pedig mind, a' mi a' rothadásnak ellent áll, és a' testet nedvesíti 's lágyítja: minémük a' saláta, endivia, *spinachia*, paréj, *cicoria*, trékla és egyéb zöltségék, gyengén savanyu gyümölcsök, mind nyersen, mind ázalva, tej, savó, újj méhsér, édes must, apró malósa szőlő, ifjú állatoknak húsa, kivált főve és jó kövéren, kövér hús lével főtt árpakafa vagy riskafa, vaj, hig tojás, a' lentse és horsó is jól meg-sirozva, a' fok viz ital, a' napjában kértveri jól lakás, főként leves étellekkel. A' Patikából pedig a' *Manna*, *Kassia*, *Tamarindus* ezek számára leg alkalmatotabbak.

§. CCCXXXIX.

§. CCCXXXIX.

[4. A' forulának okai közé számláltatik az igen bőv *perspiratio* és gyakor izzadás-is. *Alvi laxitas*, *cutis densitas*; *cutis laxitas*, *alvi densitas*, régi közmondás a' *Doctoroknál*. Innen vagyon, hogy az erőfien dolgozó paraítok többire forulásban vagynak: az árnyékban heverőknek pedig, ha egyéb akadályok nintsen, hígot mégyen a' halok. Vagynak, kiknek semmi egyéb gyomrokat meg nem indíthatja, hanem ha reggel mezítelen lábakkal a' hideg földön teglás vagy márvány kőves *pavimentumon* fél fél órát sejtálgatnak. Mellynek semmi egyéb okát ki-gondolni nem lehet, hanem hogy a' lábaknak meg-hűlése miatt az egész bőr öëve húzódván, a' *perspiratio* meg-reked, és az itt ki-takarodandó nedveségek a' száraz belső rézekre fordulván, azokat meg-sikítják es nedvelítik. Ebből következik az-is, a' mit *Hippocrátes aph.* 83. §. iv. meg-jegyzett, hogy t. i. a' kik éjtéka fokot vizzellenek, jóllehet az előtt való nap fokot nem ittak vólt, kemény és kevés fékek vagyon. Mert a' fok vizelés-is a' belső rézeket meg-száraztja és soványítja.

§. CCCXL.

Has-forulást tsinálnak [5. A' száraz, sovány, erős, savanyu, fojtós ízű ételek és italok-is. [6. A' kevés étel és ital. Mert nints miből kézülni efféle seprőléknek, 's ha mi kevés kézült-is, a' belek utendöképen meg-

fogni

fogni és magokon végig hastani azt nem tudják. Ettől vagyon az-is a' mit ír *Celsus L.* 1. c. 3. hogy a' kik tsak utólyára éoktak aétalnál innya, röbbire forulásban vagynak; a' kik ellenben étel közben gyakran iéuak, halok szabadabb éokott lenni. Ez annak-is az oka, hogy az ételtől el-éakadott betegek fékre olly ritkán kelnek-fel; és ha őket illyenkor *laxativákkal* erőltetnéd erejeket még jobban el-fogyatnád, és nyavallyajokor nevelnéd. [7. Azt-is írja *Celsus* a' *n. b. feükvég* még az-is tudni; hogy a' hányás a' hasnak menését meg-állítja, meg-állását vagy forulását meg-indítja. Meg-állítja, a' melly mindjárt étel után léfen, meg-indítja a' melly azután későre következik. Oka pedig ennek ez: mert ha ki-hányod, a' mit ettel, nints mi éáljon-le a' beleken, ha pedig már az étel meéte le-állott vólt a' beleken, midőn a' hányás közben rázódik, alá felé inkább siet. Másként a' gyakor hányás akármikor légyen-is forulást tsinál; mert a' belek *fibráiban* rendszerint lefelé járó mozgást, felfelé fordítja, és így az étel nem éálhot-le azokon. [8. Az étel után való hókás nyugodalmot is forítani mondja *Celsus*. Mert így az cledelek tovább hevervén a' gyomorba, és tsendefebben éalván-le a' beleken, jobban meg-emeéüdhetnek, és inkább ki-éivódhatik azokból minden nedveség: melly éerint a' meg-maradt kevés száraz seprőlék ke-

B b

söb

söbbre és nehezebben vettetherik-ki. Használ mind ezek ellen az ellenkező *diacsa*.

§. CCCXLI.

A' *Has-menésnek* majd ellenkező okai vagynak. Mert ha az epe az epe hójagban igen meg-gyűl, és meg-rothad, mint a' nyári fűszár hévségeiben, forró hideglelésekben, nagy haragban 's' a' t. fokozor meg-esik, midőn valami októl fel-háborítatván, az a' belekbe kiomlik, nagy rágássalés hányással járó hasmenést csinál. A' nyári, kivált az édes kedvtű és könnyen rothadó gyümölcsök; az ételben és italban való telhetetlenség; édes must; forrásba lévő bor és ser; meg-vefett tojás; rendkívül sáros ételek; a' *perspiration*nak vagy izzadságnak benn rekedése; a' *hozzás* keletése; a' beleknek belső síksága, rövidege és egyenes útja-is ennek igen elmértes és közönséges okai szoktak lenni. Ez utolsó tetmézetkezint vagyon némelyeken, és soha meg sem orvosoltathatik. A' melly a' *hozzás* keletését követi, annak-is, a' *Boglivius* ítélete szerint, többire halál a' vége. Néha, kivált a' forró nyavallyákba, a' has-menés valamely belső résznek meg-keletésétől és rothadásától vagyon. Ez is igen veszedelmes.

§. CCCXLII.

Egyéb iránt meg jegyzésre méltó dolog az, hogy a' has-menés, ha szinte nagy erőtetéssel és vérrel vagyon-is, gyakorra a' természetnek fegyvereiök nehéz nyavalláknak el-üzé-

üzésére: ki-üztetván t. i. ez úton a' testben ferteféllyel meg-vefett *materiákat*, mellyek rövid időn jobban-is meg-vefén és el-keporodván bizonyoson nyavallyát okoztak volna. Niints-is az egész testben semmi rész, mellytől a' *materia* a' belekre nem vitettethetnék és ott ki nem takaríthatatnék. Mellyre nézve, azt ilyenkor meg-állítani igen veszedelmes dolog volna; sőt inkább valami gyenge *laxativával* illő léven e' hámos munkában a' természetet segueni. Az ilyen egészségre vezető has-menést meg-elmérhedd. [1. Ha ez alatt erőd nem fogy, sőt tested könnyülni és elmed vidulni lattatik. [2. Ha az ételbeli kívánság jó, és a' gyomorbeli emésztés jól véghez mehet.

§. CCCXLIII.

De ha ezekkel ellenkező jeleket kezdünk tapasztalni; kétség azt ninél hamarébb meg-állítani. Hirtelen mindazáltal erősen forító orvósággokkal meg-tojtani toha nem bátorságos. Az epének fel-gyűladasát és ki-omlását képen mérsékli a' izittom lév, bor-kő, zabbal, árpával, farvas farval, és egy néhány kem élvával főtt víz, és egyéb gyenge savanyu ételek és italok. A' melly a' gyümölcsöknek, vagy egyéb ételeknek a' gyomorba lött meg-veféséről vagyon, előzet azon meg-vefett *materiát* egy kevés *rabbarbarummal*, Angliai sóval magokra, vagy rák kemmel-is meg-elegyítve ki-tisztítani jó léven.

lében. Azután holmi savanyúság óltó porotskákkal, minémü: a' rák fém, veres klári's, tojás haj, éarvas éarv el-kéfitve kréta, éuvat, *bolus armens*, 's a' t. anis-maggal, fa hajjal, éeretsen dióval 's a' t. meg-elegyítve estve reggel, sőt ha a' dolog kívánja, gyakrabban-is élegetni, hogy az elgyengült belső rézek újra meg-erősödjenek, nagy hasonnal lehet. A' jó ó bor, terjék, birs-alma sülvé, főve, vagy *licariumnak* kéfitve, a' gyömbér, *cajcarilla*, bé kézitett zítrom és narants haj, 's több effélek, mellyek az erősítés közbe egy kevéssé éoritanak is; ilyenkor háfnokok. A' *perspirationnak* meg-rekedése többire a' belső rézeknek el-gyengülésével és a' gyomornak meg-vefésevel együtt vagyon: A' meg-nevezett orvofságok azért ebben-is *commendátatnak*. De kívülről a' gyakor *commotio*, lovaglás, meleg feredők, a' bőrnök dörgölése, és az egész testnek, kiváltképen pedig a' láboknak jó melegben való tartása, sokat segítene: úgy egyéb házi és patikai orvofságok-is, mellyek a' *perspirationot* nevelni és a' testet gyengén izzasztani éokták. Ha főllő, vagy édes must tsapta el háfadat, ezt a' jó ó bor és égetbor ital leg jobban meg-állítja. Ha a' has menés nagy tekerés-sel vagyon, és sok enyves fejer takony forma *materia* vagy vér-is takaradott-ki, mint-hogy ilyenkor a' belek meg-fóztatván az őket védelmező *mucustól*, mintegy ki-febesülve vagyonak, leg több vigasztalást várhatunk az olyan

éközoktól, mellyekben efféle izetlen enyveiség bőven vagyon, minémük, az édes mondola, len mag, mák és fris fa olajok, az újj hig tojás; kotsonnya; az árpakásának és riszásának vastag leve, főként ha egy kevéssé anis, vagy kömény magot-is főzzenek belejek; a' májvának akármiréfével, vad-máknak vagy lékfűnek virágával főtt vizek; egy rész tej és két rész viz együtt meg-foralva. De jegyezd-meg: hogy ilyenkor mind efféle ételnek és italnak gyenge melegnek kell lenni. Lehet illendő kritélllyel és külső kotókkal-is segíteni. De mint hogy ezek inkább tartoznak a' *praxura*, mint sem a' *di-aetetikára*, itt éántzándékkal el-halgarjuk. Ha mindezek semmit nem hágnálnak, lehet ótán keményebben éorito éközokhoz-is folyamodni; vagy pedig harmad, negyednap-ba valami gyenge hánytatóval élni. [7. A' kiken a' hasmenés természet éerint vagyon, azoknak a' meleg feredőkön és jó gyomor erősítőkön kívül, a' éór inget, gyakor lovaglást, és vékereztést nagyon *commendállyák* az értelmelebb *Doktorok*.

§. CCCXLIV.

A' mi *finét* és *éagját* illeri a' ganéjnak, jól-lehet ezekből a' éimelebb Orvokok a' nyavallyának okairól sokat sokat tanulhatnak De mind ezek az egészséges emberekben-is az ételnek és italnak minémiségére, a' természetnek külömbségére, a' benn mulatásnak ide-

jére, 's több efféle környül álló dolgokra nézve annyira különböznek és olly könnyen változnak, hogy az egészség művöltában ezekből valamit meg-határozni alig lehet. Az etzet, bor-víz, vaspot és egyéb savanyúságok feketén, a' saláta 's más zöltségek zölden festik azt, a' tértás kövér és 'siros ételek után fejéren mégyen-el 's a' t. A' kenyertől, víztől, és kerti zöltségektől semmi hája nints; a' fok hús, hal, és tojás ételtől pedig igen bűdös.

§. CCCXLV.

Szél nélkül, minthogy mindenféle étel és italok *airrel* tellyék, a' belek soha nintsenek. De hogy az egyben bővebben gyűl, mint a' másban, oka [1. A' gyomorinak gyengesége, melly miatt az eledetek jól 's hamar meg nem eméztödvén, a' gyomorba és belekbe meg-forranak, poshadnak és rothadnak; és így fok *elasticus* gőzt vagy felet botsátanak-ki magokból. oka [2. Az ollyan ételkkel és italokkal való bőv élés mellyekben természet szerint több *air* lakik, 's egyszerűs mind a' meg-keleltre, meg-forrástra, és az el-rothadásra igen hajlandók. A' minémük a' nyers és száraz belü gyümölsők, gyökeres és hüvellykes vetemények, keletlen tértá müek, jól meg nem forrott es tisztult serek és borok, állott valtag vizek 's a' t. fok felet tsinálnak [3. azok-is, mellyek a' gyomrot elgyengítik, mint a' fok meleg víz ital, 'siros kövér

kövér ételek és levelek, fok álom, heverés 's a' t. úgy [4. a' mellyek fortanak. Mert a' mint helyeb-is meg-jegyzök, a' benn került rothadt eméztet fok *elasticus* gőzt botsát magából.

§. CCCXLVI.

A' fél, ha maga id-jében a' belekből ki-mehet, az egészségnek semmi kárt nem téfen. De ha benn reked, has korrogást, putiadságot, álmotlanságot, nehéz lehelést, mejjéli forulást, fív fogást és dobogást, fő fédelgést, fíjl zúgást, ifonyu belső nyughatatlanságot (melly miá most el-pirul, most el-sárgul, most izzad, most fázik, igazat nem lát, sőt el-is ájul az ember :) kinoskolikát, nyilalláfokat, lép és vesék dagadását, hazudó tsomokot és fájdalomkot, eméztére való tehetetlenséget, tagoknak elesését, viizkorságot, 's több ezekhez hasonló 's ezekből következő veszedelmes nyavallyákat, sőt hirtelen való halált-is, fül és okoz: a' mint mindenikre, ha a' rövidség engedné, példak-at-is mondhatnánk.

Nem bátorságos tehát, ha életét kereti, e' veszedelmes Tyrannust senkinek magában fokáig fényvedni; hanem valami ün alatt, akár hol-is el-kell botsátani. *Claudius* Római Tsáfár, látván egykor hogy egy be-tsületes Tanáts Ur a' Tanáts gyűlésben, ettől finte meg-halna, helybe Törvényt írt és adott ki arról, hogy az napságtól fovga, akármi

közönséges helyen a' élelet magától minden ember szabadon borsáthatá. Nincs-is bizony ebben, ha a' dolgot jól fel-vévéük, közel-is annyi gyalázdát mint mi magunkban képzeljük. A' honnan a' pallerozottabb Nemzetek ezt igen kicsiny dolognak-is tartják. De mint-hogy foktor, ha akarnók-is, el-borsátani a' élelet, nem lehet. Tanátsosb kivált azoknak kiket a' élél inkább jár, az olyanoktól mellyek élelet tsinálnak, a' mennyiben lehet, meg-tartózkodni, 's azokközbe gyenge gyomrokat illendő ezközökkel ottan ottan gyámolgatni.

§. CCCXLVII.

A' *Vizellet* vagy magyarofabban *Húgy*, rézkérint az ételnek és italnak kúkségtelen része, rézkérint a' vérnek a' nagy meleg és rontsolódás miatt meg-poshadt, el-rothadt, és el-vékonyult vize, lava, olajja, és földje. *Viz* abban az, a' mi a' többbit folyhatová teszi, *Só* a' mitől sárga és tsipősége vagyon, *Olaj* a' mi sárgán, vagy a' forróságban verecsen festi azt, *Föld* és az olajnak fonkollyosabb része a' miből seprőlékje lézen. Ezt a' vér közül választják és kúrik-ki az e' végre tsudálatos mesterséggel kézült vesék, és két tsön leereztik a' vizellő hójagban. A' hol midőn ez annyira gyűl hogy terhével, fektetésével és tsipőséggével a' hójagnak alkalmatlanságára kezd lenni, a' hójag keményen egybe húzódik, és a' rendes úton azt magából ki-hajtja:

§. CCCXLVIII.

§. CCCXLVIII.

Hogy ha már ezen háfontalan és meg-vefett máteriák a' vér közül a' vizelles által ki-nem tisztulhatnak, akárki által látja hogy [1. a' viz a' testben úgy meg-gyűsne, hogy vizkorságnak kén lenni belőle. [2. A' vér úgy meg-tsipősülne és rothadsággal úgy el-telne, hogy az edényeket-is, kivált, a' hol gyengébbek, mint a' többek közt, az agyvelőben, ki-rágná és meg-emeztene. Innen vagyon, hogy ha fokáig nem vizellünk, nagy nyughatatlanság, bágyadság, érv rágas, fő fájás, almotlanság veken körül; utóhára pedig, a' mint a' példák tanítják, nyavalya törés, mély álom, gutta ütés, és így, legtovábbhúf napok alatt, halál követne bennünket. Ha pedig a' hójagban vagy az ide tsóigáló tsőben rekednemeg a' vizellet. [1. Annak seprőlékje egybe verődven *arénává*, kavé válnek: [2. Magában továbbra-is annyira meg-tsipősülne és rothadna, hogy *inflammálná*, ki-rágná a' nevezet rézeket: [3. Terhével és fektetésével a' hójagot úgy el-gyengítené, hogy az ezt azután magából ki-nyomni és hajtani nem volna elegséges. Innen a' vizellet' hókés tartóztatása után igen nehezen, és tsak keveset vizelhetünk. Sőt [4. az a' hójagot ki-is hántaná, mint a' többek közt, ezt ama' híres Astronomus *Tycho de Brahe* példája bizonyítja. A' ki Rudolf Tsázárral, és több nagy Utakkal 's Uri Aékonyokkal Prágában

egy Ur ástalanál lévén, midőn a' pohározás fokáig tartana, ki-menni légyenletle, és a' vizeletje úgy egymásra gyűlt, hogy a' hójagját ki hájtotta, a' melly miá meg-is hólt.

De ellenben, a' vizeletnek rendkívül való bőv menése is romlására van az egek-ségnek. Mert ez által a' vér közül a' viz igen ki-takarodik, és így a' vér úgy meg-sűrűdik, hogy a' forosabb ereken nem folyhat, meg-dugul. E' mellet, a' belső részek is igen meg-száradnak, és belső égés, erős homjuzás, nem eméltetés 's több e'félék támadnak az emberben. Meg-kívántatik azért az egézség-re, hogy a' vizelet mindenkor szabadon járjon, de ellenben igen bőv se légyen.

§. CCCXLIX.

Hogy ezeket véghez vihessük külség léfén előre meg-tudnunk mitsoda okok fok-rák a' vizeletet vagy fel-akasztani, vagy rend-kívül bőven hajrani? Fel-akasztják és benn re-keleztik a' vérben a' vizeletet. [1. A' sok ázzadás: mert annak vékonyabb része ezen az úton ki-takarodván, a' vastaga o'ztán ki nem sűrűdhetik. [2. A' sok száraz étel, és igen kevés ital. Mert így nincs mi ki-mossa a' vér közül a' húgynak materiáját. [3. A' vérnek kövér, vagy taknyos nyúlósága. Mert ettől a' vesék-is meg-dugulnak, de a' viz sem válhatik-ki belőlle. Innen vagyon, hogy a' vaitag borok, jól meg nem forrot ferek, pos-

hadt

hadt vizek, tértás eledelek, gesztenye, dió, mogyoro, lentse, borsó, a' fok álom, heve-rés, a' vizeletet fokkor fel-akasztják. Fel-akasztják a' vizeletet [4. A' vizeletnek hókfás zartóztatása. [5. A' vérnek rendkívül való meg-bővülése, és forrósága. [6. A' veséket, a' hójagra szolgáló szököt, vagy a' hójag fájút meg-forúó spaszusok, vagy bé-záró kövek.

Rendkívül bőven hajtják a' vizeletet.

[1. A' bőron való láthatatlan göznek benn rekedése, jóllehet ez magában kárt nem té-zen. [2. A' fok meleg lév thea kivé hőrpö-les, mellyek a' veséket el-áztatják és táskáfit-ják; ugyan ez okból, a' hókfás hanyot fekvés és heverés-is ugyan meg-bőviti a' vizeletet. [3. Rend kívül hajtják azt az oltyan ételek és italok-is mellyekben vékonyító, és a' veséket különösen o'ztönöző erő vagyon; mint a' barazk, fülva, tserebnye, és tenyő mag-vak, a' répa, retek, peter sellyem, kápoéta, hagyma, torma, tsallyán, ípárga, és komló jövések, a' só, éget bor, terpentina olaj 's a' t. hókfás és bőv éléssel. Igen bőven mégyen az [4. Ha a' vér egybe sült és meg-sűrűdött: mint a' melancholiában és fok forró nyavallyák-ban láthatni. Mert így az ital jól a' vér közé nem elegyedhetvén, mihellyt a' vesékre kerül, ott azonnal ki-sűrűdik. [5. A' bel-ső részeket szorongató spaszusok-is igen bőven hajtják ezt, nagy erővel és bővséggel tojván a' vért a' vesékre; mint a' *byssaria* és *hypo-*

chom-

bondriaca nyavallyákban fokott lenni. Midőn a' vének rendkívül való *tipös* sósága, a' *scorbutusban*, a' *vesékben* az ereket ki-rágja, vagy a' *száraz* betegségben a' vér mint egy el-olvad, akkor-is igen sok vizeletre takarodik-ki; úgy, mikor a' forró nyavallyákban a' a' vért fel-gyúlastó materiát, ezen az úton takarítja-ki a' természet. De ezek a' *praxist* inkább illerik mint a' *dietae*, azért mi-is itt ezekről többet nem szólunk.

A' gyakran való kevés vizelet, ha tífra a' vizelet, a' hójag fájat bé-kötő *musculus*-nak erőtlenségétől vagyon; ha veres és erősfen fagos az, a' húgynak erős tsipősége, vagy a' belső forróság annak oka: ha fok takony forma materia áll abból-le az edény fenekire, a' hójagban termet körül kell gondolkodni.

§. CCCL.

A' mi a' vizeletnek színét, fagját, vékonyságát, és zavaróságát illeri; tartjuk meg, hogy az éhokra lévő egészséges emberben természet szerint, a' vizelet kalma szín, éles húgy fagu, tífra, vékony; de ha áll, holmi pillye forma seprőlékje lézen, melly hol a' vizelet közepében áll, hol az edény fenekére áll: étel után egy két óra alatt olyan mint a' viz, és semmi fagja és seprőlékje nem lézen, ha fokáig áll-is: az éh emberben pedig láng szín, meleg, és erősfen fagos: A' nyavallyákban pedig ezen minémüégei a' vizeletnek,

a' nyavallyák okaihoz képest, fokképen foktak változni: a' mellyekből fok belső nyavallyáknak okát és természetét, az értelmesebb Orvosok fokkor lépén ki-tanulhatják 's meghatározhatják. De másfelől igaz az-is, hogy mind léne, mind fagja, mind tisztasága és vékonysága, mind vastagsága és seprőlékje, oltly hamat és kitsiny okból meg-változik a' vizeletnek, mind az egészségben mind a' betegségben, hogy ha csak ebből akar valamie meghatározni, a' leg kemesebb *Doctor*-is fokkor meg-tsalatkozik. A' honnan már régen közmondás-is lett: *Urina est meretrix et mendax*, az az, a' vizelet hazug és kurva. Annival-is inkább tehát, nevettségre méltók azok a' tsátsó emberek, a' kik azt sem tudják, mi a' vizelet, még-is bátorkodnak abból meghatározni, minémü belső nyavallyája legyen valakinek, meg-él é vagy meg-hal? vitélős é vagy sem? fia lézen é vagy leánya 's a' t. ha lénte az embert soha nem látták, és ennél egyebet arról nem tudnak-is.

§. CCCLI.

A' *Perspiratiot* vagy a' *Bőrön ki-jövő latbatatlan gözt* a' Régiek nem tudtak. Hanem a' múlt fáznak elein egy *Sanctorius* nevű Oloé *Doctor* vette ezt leg előker élre. Látván t. i. *Sanctorius* hogy az emberek fokkat többet éznek és íznak mint a' mi látható formában belőlök ki-takarodik, még-is nagyságokra és nehézségekre nevezve majd semmit nem

nőnek, gyanúságban esett, hogy valaminek láthatatlan gőz formában kell a' testből ki-takarodni. Hogy ebben bizonyosabb lehetne, a' maga ételét, italát, nyálát, taknyát, vizelletit ganéjját 's a' t. korgalmatoson meg-szótta. E' mellett egy font forma feket-is tsináltatott, mellyben a' maga testinek nehézségét ottan ottan meg-mérhetné. Ezt, har-mintz ékrendőknek el-follyása alatt, minden-ma nagy patientiával véghez vitte: a' melly-ből nem csak az gyanított láthatatlan gőznek bizonyos létét, hanem annak mennyiségét, faporító és apaktó okait, 's e' kerint az egék-ség körül lévő változásokot-is, képen ki-tanulta. Ez időtől fogva már az említett láthatatlan gőznek léte az egész világ előtt kétség kívül tétetett dolognak tartatik.

§. CCCLII.

Honnan jöjjön? miből álljon, mennyi légyen? ez a' láthatatlan gőz, és mi hána légyen ennek az egészség fenn/állásáról? lás-duk miis egy két fővel. *Fő* ez az élő ereknek a' testnek külső belső részein mindenütt kőnyű sűrűséggel ki-nyíló végetskéiből, a' bőrnék 'sirt tartó kriptátskáiból, és az inakból. Mert a' mint *J. Gorter* Belga Doctor, (a' ki-is ezen láthatatlan gőzről igen tudós könyvet írt,) képen okoskodik, epen nem hihető, hogy a' főből az inakon kintelen mindeféle folyó *spiritusok*, miut a' vér az ereken, más rendbéli inakon megint vizka kerülének a' főre, ha-

hanem kétség kívül azoknak nagy része a' bőrnék finén ki-gőzölög. Mert egyéb iránt, azok el nem fogyhatnának, meg sem vehet-nének, már pedig bizonyos az, hogy ha az étel, ital, álm, nyugodalom által ezek min-dennap nem újítatnak és faporítatnak, el-is fognak és háfontalanná lénnek. *Materiája* ezen gőznek, azt mondja *Sanctorius*, hogy a' harmadik főzésnek *excrementuma*. Az az, Valamint az első főzésnek a' gyomorban és belekben marad holmi fonkollyos, háfontalan meg-vehető része, melly a' Ganéj: és a' második főzésnek-is az az, a' vér készüléinek az ereken melly a' vizellet; kintén úgy marad-ni kell a' harmadik főzésnek-is, az az midőn a' vérből tápláló és az inakon folyó finum nedveség készül, melly ez a' láthatatlan gőz. De hihető az-is, hogy a' tízra és háfnos ned-veségekből-is, minekutánna a' magok hivatal-jokot a' mi testünkben el-vegezték, felefen gőzölög így ki mi belőlünk. De hogy ezen gőz materiájának jobban-is végére mehetne *Leeuwenhoek*, a' fél karját egy ahoz kékítetett üvegbe ereftve viselte jó darabig. Így azon karjának gőze az üvegben meg-gyűlvén, és özve folyván, kintére, kagjára, izére nézve viznek láttatott lenni: hanem azután *chemiaai* mesterséggel jobban-is *examinalván* azt, holmi *volatilis* sőt és földet-is talált abban.

§. CCCLIII.

Mennyire mennyen 24. órák alatt ez a' látha-

láthatatlan gőz, igyekeztek a tudósok azt is meghatározni. De az *aëreæ* különböző melegsége, az ember testének temperaméntuma, az ételnek, italnak 's egyéb *diætának* minéműségehez képest, ezt hol többnek hol kevesebbnek találták. De ugyan csak, többire úgy tapasztalták, hogy e' többire ment mint a' vízzel. A' meleg éáráz időben több ez mint a' hideg és nedves időben: a' Férfiakban is mint az *Álányokban*; a' nagy emberekben is mint a' gyermekekben, az ifjakban is mint a' vénekben, a' *cholericusokban* is mint a' *sanguineusokban*, *sanguineusokban*, ímért több mint a' *phlegmaticusokban*; a' *melancholicusokban* pedig legkevesebb. De azon egy emberben is ennek mértéke hol több hol kevesebb.

§. CCCLIV.

Hafnát e' láthatatlan gőznek illy főkkal írja-le Gorter. A' jó és illendő mértékkel levő láthatatlan gőz, az egészséget fenn tartja, az erőt neveli, a' testnek háfontalan terhit elvéfi, az embert serényé és vidámná teszi, a' nyavallyákat elűzi: egy főval, hofku életet és nyers vénséget okoz: úgy hogy, ha véghez tudnók vinni hogy ez mindenkör jól járjon, az ember sóba meg nem betegednék, sőt a' mi nagyobb, ha valami külö erő életit el nem rontaná, sóba meg sem balna. Nagy dolog ez! de még-is igaz. Ugyan-is, ha az ember gyomorra mindent jól meg-emézhethetne, a' vére sóba sem igen meg nem gyúlae, sem meg nem veí.

vefne, a' nyavallyának oka benne nem volna: De hogy mind ezek így véghez mentenek, a' jó *perspiratio* tsalhatatlan jele. Mert kétség kívül rétetett igazság a' *Doktorok* előtt, hogy az *első*, az az gyomorbéli *eméktésnek* hibáját, a' *második eméktés*, az az edényekben lejendő vér kékülés *soba helybe nem hozza*, sem pedig a' *vér kékülésben esett hibát*, a' *harmadik eméktés*, az az, midőn a' vérből tápláló és az inakban folyó nedveség kékül, *meg nem igazúhatja*. Azért igaz az-is, hogy ha ez utolsó eméktés jó, a' két elsőnek-is jónak kell lenni; hogy pedig e' jó, tsalhatatlan jele a' jó *perspiratio*.

E' mellett, ha azokat a' *jeleket*, melyek kívülről mutatják hogy ez a' láthatatlan gőz jól és illendő mértékben vagyon, megtekintjük, épen azok mellyeket fellyebb §. VIII. a' tökéletes jó egészségnak jeléül tetünk vala. Ellenben, midőn ez a' láthatatlan gőz, valami okból meg kezd apadni, épen azon jelei vagynak, a' mellyekkel a' nyavallyák foktak kezdődni: úgymint, a' testnek el-nehezédése, el-lomhulása, és erőtlenedése, az elmének únalma és mord kedve, a' nyughatatlan álom, az *appetitumnak* el-vefése, a' beleknek féllal való meg-telése és korrogása, nyers vízzel 's a' t. Ezekből azért még világosabban ki kerekedik az, hogy ez a' láthatatlan gőz, olyanféle dolog, hogy ez az egészséget mint egy bé fejezi és tökéletes-

ségre vízi. De mástól ha benn talál rekedni a' nyavallyáknak sints ennél egy hatalmasabb oka. Nints egy belső nyavallya-is melly ezen ne kezdődnek. És minél inkább meg van e' rekedve, a' nyavallya-is annál nagyobb: s valamig a' betegben ez helyre nem kezd állani, minden jó jelek hiaban valók. Innen, ha betegnek száraz éles bőre, lágyulni és nedvestülni kezd, mintha megkenték volna, igen örülnek azon az értelmesebb Orvosok. Különösen, a' náthák, fluxusok, spasmusok, nyilallások, tsontbéli fájdalmok, mindenféle kövények, belső hévségek, forró hideglelések, tüzes orbantzok, kelevények, rüh és egyéb bőrön lévő fekélyek, hideg dagadozások, vizkorság s a' t. egyencien ezen benn rekedt láthatatlan gőznek materiájától léznek. Az ölével s tavával kegyetlenkedő nyavallyáknak-is közelebb való oka, a' *perspiration*nak gyakor meg-rekedése okozt lenni. No tehát, ha életünket és egészségünket szeretjük, minden mesteriségünket meg-vevűk, hogy ez a' gőz bennünk ne rekedjen, hanem mindenkor szabadon és illendő bővségben takarodhassék ki.

§. CCCLV.

De hogy lehetne ezt véghez vinni? Egy átallyában úgy ha azokat a' dolgokat mellyek ezt meg-rekestik, el-kerülnök, és tsak azokkal élénk, mellyek ezt fenn tartják és öregbitik. De óh fájdalom! olly fámosok bizony

bizony ezen gőznek szabadon való járását akadallyoztató okok, hogy azokat mind tsak ki-tanulni-is annyival inkább el-kerülni emberi erő felett vagyon. *Gorter* azoknak fámat 12345-re fel-vízi: és meg-mutatja, hogy azokat mind, a' leg-femesebb ember sem kerülheti-el tsak egy óráig-is. Ez az oka, hogy az embernek változás nélkül való egészsége tsak egy óráig-is egész életében alig lehet. Az előttünk elméretes okok közt a' nevezetesbck ezek. [1. Az *aér*nek hidegsége és nedvesége, a' mellyek minél nagyobb mértékben vagynak annál rozzabbul *perspirálunk*. Nevezetesen a' hideg fél, ha tsak egy kis nyilalláson éri-is valamely rezkünet mellyet a' hideghez nem fok-tattunk, az egész bőrünk mindjárást öfve sugorodik; és bé-zaródnak a' *perspiráló* utak. [2. A' köntőlnek, és ágy lepínek hidegsége, nedvesége, és fényes motskofsága. [3. A' heverés. [4. A' fok alvás. [5. A' rendinél kevesebb alvás, és az ágyban ide s' tova való gyakor forgás. Ez, oka-is jele-is a' *perspiratio* meg-akadásának. Minél tsendetebben aluszol, és kevesebbet álmodol, annál jobban takarokk testedtől ez a' láthatatlan gőz, minél többet hánykódot, és gyakrabban ébred-fel, annál inkább meg-akadott e' te benned; mellyet tested' bágyadtságáról, fémed ki-tsipázásáról, és vizelleted nyerveiségeről, reggel még világosabban észre vehetz. [6. Akadallyoztatja ezen gőzt a' gyomornak akár étellel akár

itallal való meg-tetherése. Mert, a' mint fellyebb-is mondtam, ha a' gyomor az ételt és italt jól meg nem emésztheti, vastag, poshadt materia válik azokból, melly hogy ki-gőzölghessen azután-is olly tökéletességre nem mehet. Másként-is, az új *chylus* mindenkor meg-taknyosítja és vastagítja a' vért, és így mint egy meg-köri abban a' ki gőzölni való vékony materiát, valámig maga vérré válhatik. E' pedig, midőn gyomrodát étellel erőssen meg-töltötted, addig míg újra ismét enned kell, véghez nem mehet. Ugyan ez okból, az időközben való étel-is apaftani szokta a' *perspiratiót*. De mindenek felett apaftják ezt. [7. Az ollyan ételek és italok mellyekből természet szerint nyúlós vastag *chylus* lézen vagy egyébként meg-nyúlósítják és taknyosítják a' vért. A' mellyek közt e' következőket nevezetesen meg-jegyzette *Sanctarius* a' lentsét, borsót, ugorkát, dinnyét, gombát, föllőt, diéno húst, rétze húst, lud húst, erős erzetest, az álló vizeket, zavaros új borokat, és jól meg nem forrott fereket. [8. A' hányás, has menés, fok vizelés, nagy vér folyás, gyakor *venus*, fok pökdösés. úgy [9. Az únalom, zomoruság, felelem, fájdalom-is, ennek nagy akadályára vagynak. [10. A' höld fogytára-is, fokak *observatioja* szerint, mindenkor kevelebb a' *perspiratio* mind höld töltire, innen a' mi testünk, két három fontal minden újságon többet nyom mint mikor

a'

a' höld teli van: másként-is el-bádgyadunk, *appetitusunk* el-vész, és únalommal tele vagyunk, mellyek a' *perspiratio* meg-akadásának bizonyos jelei. És ezt, hogy nyavallyát ne okozzon, két három napi nem ehetés, éjt-fakai izzadás, fok zavaros vizelés, arany er, vagy havi vér folyás által szokta a' böls Ter-méket mindanyikor el-hárítani.

§. CCCLVI.

Serítik és o' egbitik ezen láthatatlan gőz-nek ki-takarodását mindazok a' mellyek a' mindjárt le-irt akadályokkal ellenkező tulaj-dóságúak. Ugy mint, a' meleg, *száraz aer*, ritka, *száraz*, meleg és könnyü oltózet és takaró-zók: a' mezei vadaknak és madaraknak poronyó húsa, kivált sülve, a' ritka, arany kinü vékony ó bor, ró sólis, thea, kávé, fűszerfá-mok, mértékletes élel, a' reggeli asztozás, és nyújtózódás, a' *commstionak* minden ne-mei; a' ritka *venus*, a' maga farsával való meg-elégedés, a' reménség, öröm, szeretet, 's több effélék.

§. CCCLVII.

A' Verejték vagy izzadás-is azon helyekről jö a' honnan a' láthatatlan gőz; ha-nem hogy ez azokon a' réteken a' hol főr terem leg hamarébb ki-üti magát, azután pedig homlokunkot és orrunk környékit tartja inkább. Nem-is fokott ez természet szerint soha támadni, mint az. És így az egész-ség-te, csak annyiban tartozik ez, a' mennyiben

Cc 3

a'

a' mennyiben a' *dieta*-ban ejtett nevezetes hitákat, fokkor míg nagy nyavallyát tsinálnának, el-fokra háritani. Közmondás a' Doctoroknál. *Ubi sudor ibi morbus.* az az, A' hol izzadás van, nyavallya van ott. Valamikor izzadunk, vagy a' vér folyása febesült úgy-meg hogy a' láthatatlan gőzt borsátó foros utakat erőszakoson kellyel fektívén, azokon a' vérnek vastag *seruma* vagy savós és vizes réze, sőt néha, mint az erőss *commotiok*ban látatott, maga a' piros vér-is, a' bőr színére ki-follyhasson; vagy a' bőr úgy el-nem lágyult és táskasült, hogy a' vastagabb nedvességeket is önként által kúrje; mint az erőss hévségeekben, meleg feredőkben és ágyakban láthatni, vagy a' vér úgy el nem hígult vagy olvadt hogy a' forosabb utakon-is ki-élvároghasson, mint a' hófás hideglelésben, *scorbutus*ban, és *hecticá*ban fokkor meg-elik. Mindezek az állapotok, a' mint akárki-is könnyen felveheti, a' jó egészséggel együtt nem lehetnek. Kivált ez utolsó magában-is nagy nyavallya. De a' két első-is, ha sokáig tart és nagy mértékben vagyon, el-fogyatja és el-erőteleníti az embert, meg foktíván a' testet mind a' tápláló mind az inakot elevenítő jó nedvességektől. Mellyre nézve jó ezekben-is a' természetet úgy igazgatni, hogy a' tzelelő túl ne lépjek: Mellyet az idején korán való nyugvással, hives helyeken való mulatással, hideg vízben való feredczéssel, hivesítő

ita-

italokkal és ételekkel 's a' t. véghez vihetni. Hirtelen mindazáltal az efféle izzadságot sem bátorságos soha vízfá verni. Mert, ha finte nem az egészség hozta légyen-is azokat magával, és terhére esék-is ez a' természetnek, de a' hirtelen lévő változást romlás nélkül el nem ényvedheti. Másként-is, tapasztalt dolog az, hogy az ilyen izzadás által, fokkor olyan meg-vezett materia takarodik ki a' mi vérünk-ből, hogy ha a' benn rekedne, igen nagy nyavallyát kérezné. Ilyenkor azért nem csak benn rekeztetni nem volna ezt társos, sőt e' háznos munkára minden úton módon figíteni kell a' természetet.

§. CCCLVIII.

Ilyen állapotban van a' test. [1. Ha a' láthatatlan gőz akármi okból bennünk meg-rekedt volt. Ez az oka hogy öfkel és tavakkal éjtakánként gyakran izzadunk. [2. Ha igen bőven tápláló, kevésé *perspiráló*, és a' vért gyúlató ételekkel és italokkal élünk. Ilyenkor, akármi kis *commotio* és külső meleg, nagy belső hévséget komjúságot és bágyadtságot fokott okozni. De ha azon közben jól meg-izzadhatunk, egéven meg-frissülünk és meg-hivesülnek belső rézcink. A' melly bizonyos jele, hogy az izzadás ite igen háznos volt és épen ér-vágatás gyanánt előtt. [3. A' hófás forulásban, vizelletnek, hó fáznak, fülés urán való tisztulának, folyó süllynek meg-rekedésében-is a' bőv

Cc 4

izza-

izzadás igen fokot hafnál. De 14. Némelly egyéb iránt fris egézséges embereket olly puha és rosta forma bőrrrel borított-bé a Terméketnek Mestere, hogy minden kitsiny okra omlik-ki belőlök a verejtek. Ezekben-is, minthogy egyéb testek-is úgy van készülve hogy a verejteknek igen sok materiája kéküllyön ö benne, az izzadás semmit nem árt. Sőt ha nem izzadhatnak attól vagynak rozzul. Segíthetjük az izzadást a *diactónak* rendiben, mindazokkal, mellyeket fellyebb a láthatatlan gőz segítségére meg-neveztünk vala. Valamig az izzadás könnyíti és eleveníti a testet, leg alább nem bágyatja és fogyatja azt, mind addig nints az ártalmára az embernek.

§. CCCLIX.

A' Nyál vizből, sóból és egy kevés fejer földből készül nedveség. Választják ezt a' vér közül ki tsuda mesterséggel a' fülön elől az állkaptzak végénél lévő, és bizonyos tsötskén két felöl a' felső második záp fogak táján a' hájba ki-nyúló két nagy *glandulák*, más két hasonló nagy *glandulákkal*, mellyek az első és második pár záp fogaknál belöl az állkaptzához vagynak ragadva, és a' nyelv alatt lévő dombotskán láttzó két kis lyukon nyílnak-ki a' hájban. Más apró *glandulákból* is a' nyelv alatt, és az ínyek 's ajakak belső oldalaiából, ez holmivel éaporitatik. Nyúlós-

sága pedig vagy on azon lig tekonyto, melyet a' nyelv tsapja és a' lepedegek kivárganak.

§. CCCLX.

Hafna a' Nyálnak különösen az, hogy a' hájnak belső részit nedvesen tartsa; a komjúságot oltsa, az étel ízét/érezhesse, az ételbéli kívánságot ébrekfe; az emétkést segélye. A' honnan, ez a' gyomor terméketi *balsamumának*-is neveztetik fokaktól. A' Takony pedig a' hájnak és toroknak belső részit oltalmazza és sikitja, hogy nyelvünköt szabadban forgathassuk a' nyelést könnyebben tehessük, és a' tsipős, 's eles váraz falatoktól is torkunk meg ne sértette/sek. Nagyon oktalanul tselekeznek tehát a' kik ezt el-pökdöfik és ki-hárogják. Sok példánk vagynak, hogy a' gyakor pökdösés miatt, nem ehettek, nem emétkettek, meg-melancholicusultak és el-háradtak az emberek. Nem-is kén azért a' nyálat, igafság ferint, a' ki-tisztulandó vezett materiák rendiben tennünk. De minthogy néha olly bövséggel foly ez hájunkba, hogy ha mind el-nyelnök rendkívül el-áztatná és el-gyengitené a' gyomrunkat és beleinket: kivált a' takony, az emétkésnek nagy akadályára lenne. Ollyankor azért egy részit ki-kell annak pökni; és emyiben itt meg-emléttethetik. Illyen bövséget okoz már a' nyálnak. [1. A' rozz fokás. Mert minél gyakrabban kivja és pökdöfi valaki a' nyálat, annál

annál inkább bővül az, mind jobban jobban oda kálván a' nedvességek. Mint ezt fok pipázó emberekben láthatni. [2. Midőn a' belső rétek erőtlenek, és a' tejes erek a' bellekben meg-dugultak, akkor-is igen foly a' nyálunk; a' mellyet közönségesen, de helyre-mentül, geleéta húgygyozásnak hívják. Megbővíti a' nyálat, [3. a' láthatatlan göznek benn rekedése-is: úgy [4. Az éhség-is, a' mikor igen tsipős-is a' nyál, úgy hogy ha el-nyelnéd, gyomor rágást okozna. Ettől vagygon, hogy a' kívánatos izü és fagu ételekre-is nagyon fokott fojni a' nyálunk. Továbbá minthogy a' meg-döglött mérges gözök igen ferezik a' nyálat, a' Pestisben, s egyébkor-is mikor efféle meg-bűzhött helyen járunk, nem tanátsos a' nyálat el-nyelni, a' mint erre maga a' Terméket-is tanít bennünket. Felettebb való el-bővülése ellen a' nyálnak orvolság gyanánt lefűnek mind azok a' mellyek a' gyómrót erősítik, és a' *perspirátio*t öregbitik.

§. CCCLXI.

Az Orrtakony a' Nyállal egy féle materiájü. A' Regiek ezt egyenien, egy bizonyos lyukon, az agyvelőből gondolják valaki-fojni. De ma már tudjuk hogy ez az orrnak belső tekervényes nagy üregit bé-fedő lágy bőrből évivárog-ki; hanem, a' mennyiben az ezt évivárogó erek és inak az agyvelőről jönnek, lehet mondani, hogy a' takony az agy-
lő-

lőről jö, es annak mint egy *excrementuma* tisztulása. E'felett a' szemről-is a' könyvek nagy része az orrba fokott le-erékedni; úgy, a' fül dombján belől lévő üregből-is áll ide valami materia. Ugy hogy, a' takony által egyfersmind minden főbéli érzékenységek tisztulnak. Ez, mikor a' vérenek illendő híg-sága és melegsége van, gözbe fokott menni; ha pedig valami okból a' vér meg-kezd hűlni és taknyosolni, meg-vastagodik es egymásra gyűl; mellyet hogy fűntelen ki ne évivárogjon, az orr lyukakban termő fűrók tartóztatnak.

§. CCCLXII.

Hafnai az orrtakonynak ezek. [1. Hogy az igen érzékeny inakból kézfűt fagló hárttyát lágyon, nyersen tartsa, az orrnek sírlasától óltalmazza, és hoimi férgeknek, bogaraknak az orrunkban búni ne engedje, ha ni oda ment azt-is onnan ki-mossa. [2. Hogy az agyvelőt és főbéli érzékenységeket tisztítsa. Ez az oka, hogy ha ez valami okból vagy az agyvelőben vagy azonkivűl meg-reked, igen fok, és nehéz főbéli nyavallyák követik az embert. Meg-reked pedig, ha vagy a' vér igen el-hűl és el-taknyosodik, vagy az ezt évivárogó hárttyát a' hideg özve húzza, a' pi-fűk, por tabák vagy egyéb valami, annak lyukait bétapaétja. Ez utólsónak elhárítására rendelte a' Terméketnek bölts Mestere a' *Prüffens*s. A' mellyre, különös fűdülést tapasztalván fe-

1. Könyebbülést

fejekben az emberek, elcitol fogva fokképen is igyekeztek erre serkengetni a' fűnyadozó természetet: úgy mint, a' nap fényével, tolluval, orrok före tépegetésével, és külömb külömb fele prüföztető porokkal. Ma e' végre többire *por tabákkal* élünk, a' melly, ha jól készítetik, a' több prüföztető poroknál hasznosabb-is bátorosagolabb-is.

De olyan az emberek természete, hogy ha valaminek egykér kértet nevezetes hasznát tapasztalták, azzal mindjárt vízzá kezdenek élni. A' *Por tabákkal*-is, úgy látjuk, hogy már ma mint tsemegével úgy élnek; a' kinek kell-is a' kinek nem-is, a' mikor kell-is a' mikor nem-is, uton út félen, tsak nem minden *minutában* hányák ezt bé orrak lyukaiban: és mint igen igen kedves portéká-jokkal, udvarolni egymásnak ezzel igen éreztik; alig lévén valaki, a' ki ennek eredeti hasznára valami ügyet vetne. Mit nyerne vele? azt, hogy időre a' leg jobb por tabáktól sem prüfözenthetnek; sőt, hogy orrok még jobban bé-dugul, és éaglásbéli érzékenységeket-is fokan él-veztik. Mert a' fok tabáktól a' taknyot éivárgó edények bé-dugulnak, és a' takonynak tsak vékonya jöhet ki, a' vastaga pedig benn reked, és özve éagad: a' éagló inak-is meg-keményednek; és így az az érzékeny hártya mint a' botskor bőr ollyanná lézen. Effélet, a' tabák tsipésére, és az orrnak gyakori fuvaklására, a' nyál-is

ide

ide éokik, a' gyomorbeli eméltésnek igen nagy kárával. Mindezektol pedig leg inkább tarthatnak azok, a' kik egyébként-is éáraz természetűek. Sokan, nem érezvén utólyára a' rendszerint való tabáknak semmi erejét, *éáraz, list forma, erős por tabákat éivnak*. A' melly oda-is fel-harván a' hová a' vastagabb 's nyirkosabb tabák el nem érkezhettek, egy darabig jól éolgal; de nem sokára, hasonlóképen meg-dugván 's el-éaraktván ez-is az eddig élő épségben maradt részét a' éagló és taknyot éivárgó hártjának, az el-kezdődött kárt bé-fejezi. Azonközben, a' bé-lehellet *éerrel* le-mégyen ez a' tüdőkre-is; és köhö-gést, tikátsolást, fulladozást, okádozást, a' tüdőknék *inflammatioját*, meg-köveledését, vagy meg-kelését, 's következesképen éáraz betegséget-is fokaknak okoz. Mások megint, holmi erős rágó materiákat, fejtér hamvat, egér és galamb ganéjt, *éegfüvet*, borsot, zázpát 's a' t. elegyitenek por tabákjok közé. A' mellytol ugyan inkább prüfökölnék, de az orrok-is fokéor rútol ki-febesül és meg-büdösül. Vagnak olyan példák-is, hogy az illyen erős por tabákra való kemény prüföögésben a' före febelesen tsapódó vértöl, meg-süketültek, meg-vakultak, meg-bolondultak, holtig való álmoságban és gutta ütésben-is estenek az emberek. A' mellyek másokon-is, de kivált a' gyermekeken, a' éköznyokon és a' *hypochondriacis* ferjiakon, a' kikben a' vér egyébként-is

a'

a' főre igen siet, és a' *spasmusok*, *convulsiók* nagyon uralkodnak, igen könnyen meg-es-hetnek. Mindezekre a' por tabákos embe-reknek illő volna egy kevéssé, a' mint szok-tak, jobban vigyázni.

§. CCCLXIII.

Nem lézen talám unalmára az Olvasó-nak, ha ez alkalmatossággal a' *Prüfzentésre való jó kívánásnak* eredetiről is holmiket meg-említünk. Ez a' szokás, a' mint egy *Ballerini* nevű Tudós Olof írja, nem csak Eu-rópában, hanem Ámérikában, Ásiában is csak nem eleitől meg-volt. A' Sidó Rabbinusok azt mondják, hogy az Isten Világ teremtetése után hét tsudákat tett; mellynek egyike e' volt, hogy midőn az emberek mind *prüfzentés* által múltanak ki e' világból, azt a' Jaltó Pátriárka könyörgésére meg-változtatta, hogy a' *prüfzentés* neki, 's ő utánna másoknak is, nem halált, hanem inkább meg-gyógyulható nyavallyát jelentsen: 's ezért kell ma a' *prüfzentésre* jót kívánni. A' *Pogányok* pedig *Prometheusról* azt írják, hogy az ő általa föld-ből formáltatott emberek, a' meg-elevenedés-nek jelét *prüfzentés* által adták: 's e' volna az oka a' *prüfzentők* közöntésének. *Tucydides* régi Görög Historikus azt írja, hogy az ő idejében Athénás Városában olyan pestis volt, hogy a' kik abban *prüfzögni* kezdettek, azok hirtelen mind meg-holtanak. Innen, midőn valaki *prüfzenteni* talált, mindjárt az Iste-

Isteneket hívták annak segítségére. Sokan ezt tartják a' *prüfzentésre* való jó kívánás leg-első eredetinek. De hogy ez már az előtt is sokkal meg-lett legyen a' *Homerus* és *Herodotus* írásaikból meg-tettük. A' Kerekténynek közü; a' *Vergilius* ítélete kerint, ez 590 *dik* Eften-dőben az I. Gergelly Pápa idejében tszózott-bé, a' mikor is Rómában hasonló pestis volt a' mindjárt említett Athénás városbéli pestis-hez. Vagynak a' kik, ezen szokásnak régi-ségétől és közönséges voltától indítatván, en-nek eredetét a' természet titkai közt keresik. De *Ballerini*, ezt a' babonázást kerető tudat-lanságnak helyesebben tulajdonítja. Közön-séges voltát pedig a' Tudósok és tudatlanok közt, onnan magyarázza, hogy e' dologban is, mint más egyébtelekben, a' kevés fámból álló értelmes emberek, a' tudatlanok fokságát követni, jobbnak tartottrák eleitől fogva, mint sem Vallástalan embereknek tartatni, és másokkal magokat gyűlöltetni. Innen vagyon, hogy ma is minél tudatlanabbak az emberek, erre annál nagyobb hálálkodást tésznek. A' Törökök a' *prüfzentésre* jót nem kívánni, fergség törésnek tartják: az Anglufok ellenben erre keveset ügyelnek.

§. CCCLXIV.

A' *Fül Sár* is a' Fül külső üregit beborító hárttyából úgy *éivarog*-ki, mint a' ta-kony az orrban. *Materiája*, mikor ki-jön, az édes mondola olajhoz hasonlít, hanem az állás-

állásban meg-*z*arad és meg-*ke*leredik mint *l*in-
tén az epe. *l*l*af*na, hogy a' fül üregit és
dob hárttyáját lágyan, nyersen, sikon tartsa;
a' kopástól, és sérüléstől oltalmazza: a' ser-
geket és bogarakat belé bűni ne engedje.
Hibáznak azért a' kik fülököt minden órában
vájják, és mofsák; még pedig, vagy kis új-
jokkal, a' melly az eros fežengeréssel a' fül
portzogóit könnyen meg-fitzomtatja, vagy fá-
val, a' melly fálkát borsáthat a' bőrben,
vagy gombos tövel, a' mellynek gombját,
ha benn marad, ki-venni igen nehéz léken.
De ellenben, a' fület soha ki nem tisztítani-
is nem tanátsos. Mert ha a' fül sár igen meg-
gyül, meg-tsipēsül, és ökeve *z*arad, nehéz
hallást, fül zúgást és fájást fog okozni.

§. CCCLXV.

Hogy a' *f*ő *v*ér-is az egékséges testben
rendnél bővebben meg-gyülheffen, a' gyer-
mekeken, ifjakon, férjfiakon, ažzonyokon,
gyakran a' testnek egéž meg-újulásával eső
vér folyáfok és ér-vágatáfok, és ezeknek el-
múlatašból és meg-rekedéséből következő ne-
héz nyavallyák, világošon tanítják. *O*ka pe-
dig a' vér illyetén bővségének, a' kevés *com-*
motio, és azonközben a' könnyü eméltetherő
és bőven tápláló ételekkel és italokkal való
gazdag élet; a' kevés *perspiratio*, és kevés
vizeles, a' hasznak hóžvas korulásával vagy
keménységével együtt. *K*ülső jelei. [1. Az elő
fámiált okoknak meg-elozése. [2. A' *Sang-*
vine-

*v*ineusokban, az álmoság, az ábráztatnak meg-
telése, fežulése, és fokatlan pirosága: a' *cho-*
*lericus*okban és *melancholicus*okban, az ereknek
nevezetes ki-dagadása és keménysége, a' nyug-
hatatlan álommal és nehéz álmodozáfokkal
együtt. [3. Az egéž testnek bágyadsága és
nehézsége. [4. Az elmének nyughatatlan
hánykodása, és dolog tételhez való kedvet-
lensége. [5. Minden kis *commotiora* való el-
fáradás, piheles, és éiv dobogás. [6. A' főnek
nehézséggel járó meleg fájdalma. [7. A' vér-
nek e' vagy amaz úton ottan ottan való meg-
indulása, a' testnek meg-újulásával.

§. CCCLXVI.

Igy meg-*z*aporodván a' vér, az edénye-
ket, mellyeken keringeni fokott, rendkívül
meg-tölti, ki-fežíti, és el-erőteleníti; a' meg-
pufladt ágak, a' köztök és rajtok el-terjedő
aprób ágatskákot meg-*kor*ítják, a' vérnek fol-
lyását rajtok el-fogják. Melly *ker*int a' vér-
nek egyenlő keringése a' testben nagyon meg-
bomlik, fok helyyeken meg-akad, és meg-ál-
lapodik: mellyből a' lež, hogy a' vér mint-
egy meg-kezd alunni, nyúlóšulni, vastagulni,
's követkežéskepen vežni; semmi tisztátalanság
abból ki nem göžölöghet, sőt a' vizelet-is
gyakran benn reked. A' honnan oštán, el-
kell lomhulni, nehezedni, *l*intelenülni job-
ban-is az embernek: a' *melancholia*, sülly,
közvény, *calculus*, nátha, kulómb kulómbfé-
le hidegtelekék, körül kezdik azt venni. Ha
D d pe

pedig valami októl febes folyására indítatik a' vér, tör, ront, faggat mindenféle; védelemes *inflammatiokot*, vér folyásokot, gutta ütést 's a' t' okoz.

Nem bátoroságos tehát, ha egészségünket éreztjük, okot foglaltatnunk, hogy a' vér mi bennünk így el-bővüjön. Ez ha annak terhet a' fellyebb említett jelekből, érzeni kezdjük, igen kakságes magunkat ellenkező *diatára* fogni: söt-ér-vágatásokkal, *laxativakkal* is, kivált *öőzel* és *tavažzal*, a' mikor a' vér leg inkább fokott záporodni, azt ottan ottan apasztani, igen hasznos lézen.

§ CCCLXVII.

A' testből ki tisztulandó materiák közé lámláltathatik némü némü tekintetbe a' *Nemző mag*-is. Szoros értelemben ugyan, így csak a' Férfji Magvát nevezhetnök; de rövidségnek okáért, az *Árzonnyok* sávosabb nedvességit-is e' névben foglaljuk. E'féle nedvesség, sem a' Gyermekekben, sem a' vén Emberekben nintsen; hanem kezd e' mindenik félbe kékülni akkor, mikor az ő növése meg kezd állapodni, es oétán mikor a' vénség meg zárakja, el-hűti és erőtelenti a' testet, ismér nem kékülhet. Rendes idejek azért emnek a' Férfiakban a' 16. és 65. az *Árzonnyok* ban pedig a' 14. és 50. Éktendők közé. A' forró es haves termésetükben ez hamarabb kezdök, de hamarabb-is meg-űsnek, mint a' kük hideg es nyálas testük. Tsudálatos termé-

mézerü Nedvesség ez. Mert mihelyt ez kékülni kezd az ifjakban, testeknek fok réze, éavok, magok viselése igen nagyot változik: és midön ez egy kevéssé egymásra gyült, nem tudom mitsoda östönözés által, a' vért annyira fel-gyulakja, olly nyugharatlanságot érez mind a' testben, mind az elmeben, és a' párosodásnak vagy *venusnak* kívánására annyira fel-indítja mindenik felt, hogy fokban azért betsületteket, világi kérentséjeket, söt életeket-is kotzkára vétüi semminék tartják: némellyek ettöl tsak nem meg-dühödnek. De mihelyt, tzelokot el-érven; ezen néhány tsep takony forma nedvességet magokból ki-erektetik, azok az ifonyu változások ő benne egészen, mintegy pillantatban, le-tsendesülnek. Ezeket a' több *exerciok*ban nem tapasztaljuk. Mi végre rendelte légyen pedig ebben a' Termézet bölts Auctora így, könnyü meg-érteni. Ugyan-is, ez által kellett-ven az Embri Nemzetnek záporodni, fok-ség vala a' gyermek viselésnek, külésnek, és fel-nevelésnek únalmos el-képzelését, a' *venusnak* illy ki-mondhatatlan kívánásával, avagy tsak egy ideig, az emberek fejből ki-törleni. De azonközben nem lehetett el-kerül-ni azt-is, hogy ez a' nagy *momentum* dolg, az egészség dolgában-is nagyon bé ne tsűzna, kivált mi bennünk Emberekben, a' kikben ez a' kívánság nem köttetett bizonyos időkhöz, mint az oktalán állatokban.

D d 2 § CCCLXVIII.

§. CCCLXVIII.

Mennyire tsúzhallon bé a' *Venus* az egétség dolgában? és mitsoða fundamentumon, azt ugyan előre-is láthatjuk, de a' példákból leg világosabban észre vehetjük. Erre pedig kétféle példáink vagynak: egyik az, mikor az el-kézült, és ottan ottan gyúladozó Nemzõ mag erõszakoson benn tartatik, a' melly-is, a' mint *Galenus* mondja, végtére méreggé válik: a' másik, mikor az rendnél bövebben el-fetsételtetik.

Az *elõ* rendbéliekben, el-éokott rothadni a' nemzõ mag; és annak rothadt göze, mint valóságos méreg, a' vér közti vígza fivódik. A' mellytõl az egész testben keringõ vér, nevezetesen pedig a' tápláló és inakot elevenítõ nedveségek, meg-undokítatnak; a' *perspiratio* meg-reked, el-bádogad, únalommal el-telik mind a' test, mind az elme; az álom, ételbéli kívánság el-vész; el-árad és el-éintelenül az ember, gyomra fáj, feje fédeleg, fulladoz, hõve meg-éornul, a' hideg tsak nem éintelen leli, éomorkodik, *melancholizál*, háfontalan képzelõdéseket vézen az észre, meg-tébollyodik, nyavallya törésben esik, mellyet a' tudatlanok Lfidértz gyõttresnak tartanak. Ezen kívül, a' Férfiakban, a' *testiculusok* ettõl gyakran meg-dagadnak, és meg-kelnek; az *Aékönyok*ban, az *Aéköny*i részek rendkívül égnek, vizketnek, felgyúladnak, az *ovariumok* meg-kövesülnek, meg-

meg-vizkorságosulnak, és a' fogadásra alkalmatlanok léznek. Mind ezek és több ezekhez hasonló 's ezekbõl következõ nyavallyák, annál hamarébb meg-környékezhethnek akárkit-is, minél gyakrabban és nagyobb mértékben éokott benne gyúladozni a' *venus* tüze; és magát a' *venusa* inkább reá éoktatta volt. Innen, a' forró és véres testüekben ezeket gyakrabban tapaéaltjuk, mint a' *melancholicus* és *phlegmaticus* vérüekben; a' gazdagon és kényesen élõkben ímet gyakrabban mint a' sok rabotával és gondal élõkben, az öktõvérekben mint a' kövérekben, a' törpekben mint a' magosakban, a' haragosakban mint a' tsendes elméjükben, a' katonásokban mint a' jámborokban, az *áékönyok*ban mint a' férjfiakban. Azoknak pedig a' kik a' *venust* soha nem próbálták, eszélektõl ritkán van éenyvedések. Mert ezekben a' nemzõ mag sem kézült olly böven; a' mi kevés kézült, az-is tökéletesebben el-lévén kézültve, nem vész olly hamar-meg, de vígza-is éivodhatik idejénkorán a' vér közli.

§. CCCLXIX.

Ezekbõl én úgy ítélek, hogy a' *venus*-nak rendes gyakorlása az egétségre nem tsak nem ártolmos, sõt, sokakban, éükséges-is *jelvan* Tapaéaltta *Sanctorius*, hogy a' bújják, erõsek, és ifjak, ettõl könnyebbek és melegebbek léznek. Kivált az *Aékönyok*ban igen gyakran meg-esik, hogy a' kik Leánykorokban

Értelenek, betegesek voltak, a' havi tisztulásnak meg-rekedésével bajoskodtanak; férfhez menvén, néki töltének, jó egészségek, piros pi'sgás eleven ábrázatuak lettenek, a' hófám-is rajtok meg-indult, és természeti folyását azután rendesen követte. Sőt mint a' példák mutatják, sokan az Afkonyok közül, ezt a' telhetetlenségig-is követték, mint a' régi Historiák *Sémiramis*, *Kleopátra*, és *Mesfalina* Királynékról, a' többek közt, megjegyzettek, egészségeknek minden megsértése nélkül. Oka ez: mert az ő nemző magvok igen kevés *spiritussal* bir, nem-is vér úgy el mint a' férfiaké; sőt, hihető, hogy a' férfi magnak *spiritussal* gazdag vékony gőzítő, az ő vérek mindannyiszor életetik, és melegítetik. De ugyan csak, hogy a' felettebb való el-merülés a' *venusban*, nekik-is kárt tehesen, leg alább magtalanságot, idétlen fülést, dühött szerelmet 's a' t. okozhasson a' mindennapi példákból világos.

§. CCCLXX.

De a' Férfiakban, főkkal nemesebb materiából lévén a' Nemző mag kétülve, annak el-fetsételése házkor többet árt mint az Afkonyokban. Nints ugyan-is ennél, az egy inakban folyó *spiritusok*on kívül, tökéletesebben el-kéült nedvesség mi bennünk: sőt nagy része ennek a'féle *spiritusokból* fog állani. Mert nyilván tapasztaljuk, hogy mihelyt a' nemző mag az inakban kézülni kezd, főkkal melegeb-

gebbek, erősebbek, bátrabbak, kevellyebbek, elméfebbek kezóenek lenni, mely a' *spiritusok* ő benne lótt nevezetes bővülésének világos jele. Innen vagy on az-is, hogy a' Férfiak az Afkonyoknál, heréletlen állatok a' heréletknél, a' nőta életü nőtelenek a' házasoknál, a' házások köztis a' magokat jól mérséklők a' *venus* rabjainál, jóval bátrabb szívűek, erősebbek, elevenebbek, és étefebbek voltak lenni. Egy erős vaskos Karonának, a' golyóbis mint két golyólit egybe el-fakasztja: a' melly sebből ugyan ő fépen meg-gyógyult, az erő is a' tagjaiban jó rendin megmaradott, de a' fakállá mind el-hullott, a' fáva-is afkonyi módra el-gyengült. Ezen példából, *Haller comm. ad lujf. 23.* úgy ítel, tsalhatatlanul meg-tetzik. [1. Hogy a' Nemző magnak a' Férfiakban különös természetü, igen nemes, és *spiritusokkal* gazdag materiának kell lenni: mert ebben a' Katonában esett változást egyebnek nem lehet tulajdonítani, hanem hogy az ő nemző magot kézüto golyói oda lettenek: [2. Hogy a' golyókat másod rendbeli agyvelőnek nem ok nélkül lehetne mondani. Regi közmondás az Orvosoknál: *Egy tsep nemző magnak el-folyása, inkább erőtlensé a' veszet és az elmét, mint sem háf tsep vérenek el-vefése.* Ennek igazsága az okoskodásból-is, a' példákból-is nyilván vagy on. Mert mind a' testnek mind az elmének ereje az inakban folyó *spiritusok* bővse-

gétől vagyon: már pedig, egycenebbben semmi azokat az inakból ki nem vívhatja mint a *venus*, annyiban-is, a' mennyiben azoknak egyik kút fejét ki-apaftja, de annyiban-is a' mennyiben a' vért a' f'öröl el-húzza, hogy ott-is elegendő materiája az agyvelőnek ne lehessen, melyből *spirituokat* kétkithessen. Tapaftalt dolog ugyan-is az, hogy minél bővebben takarodik ki valamelly úton a' mi testünkben a' nedvesség, a' vér annál inkább siet oda, és így az utak-is oda annál inkább ki-tágasulnak. De a' példákban még világosabban meg-tettzik azon mondásnak igazsága. Mert a' vérből egész ejtel-is el-follyhat egyfzeriben, úgy hogy semmi bágyadtságot maga után nem hágy; de 30, 40. tsep magnak ki-erectése majd minden állatokat el-bágyaszt és el-fo-morit két három óráig-is. Ha pedig ezt valami igen gyakran és bőven fetsétli, leg elő-för-is a' gyomra el-gyengüi, az ételt nem kívánja, nem eméi, feme allya meg-puffad, és meg-kékül, látása meg-homályosodik, a' feme el-zárad, és meg-rántozul, sőt végtére egészen meg-vakul. Tapaftalta ugyan is *Sanctorius*, hogy a' gyakor *venus*, a' gyomor után, leg inkább és hamarabb a' fémnek árt. Továbbá, lélekzetje-is meg-nehezedik, húsa el-lágyul, ábrázata el-sárgul és meg-fennyesül, a' háta fáj, és el-erőtelenül, lábai meg-higgadnak, dagadoznak és meg-kövényesülnek. *Lehetetlen dolog* ugyan-is, így ír *Baglivius*, igen értelmes Olok Doctor, hogy

1 a' kik

a' *Bacchusnak* és *Venusnak* a' meg-elegendő fog-gálsak a' köfvénytől és a' *calculustól* meg-nekedjenek. Effelet, teste-is lassan lassan mintha fázaz betegségben volna, el-zárad, vére meg-vék és tsipősül, melly náa gyomrok és tüvek környeket, és ts. rnyknak velejét föntelen való hevség és rágó fájdalom eméi, fokakat a' nyavallya-is ki tör, és a' gutta meg-üt. Emlit *Etmüller* olyan példát-is, hogy az ifjunak agyavejét a' *venus* úgy el-lágyította és apaktotta, hogy az a' koponyájában ide tova koryogor. Hogy itt a' magtanságot, gollyóknak meg-dugulását és *inflammationját*, 's több effele gonozokat, melyeket a' mértékletlen *venus* fokott okozni, elő ne hozzam: az effele büja Személyek közt igen közönséges, utálatos és vezedelmes *Frantzunak* el-ragadását, és kínos *symptomait* is egészen el-halgaillam. Ezekből meg-tettzik, hogy nem ok nélkül mondotta legyen a' Poeta-is:

Cerebra venus nervos, animi vim, lumina, corpus

Debilitat, mollit, surripit, orbat, edit.

Ha *venus* mezején gyakran tsatát töké,

Erőtlen, ostoba, vak, 's beteges lékez.

A' böls *Salamon*-is Pél. vii. p. 27. a' *kurvak* után való járast helyesen nevezi *koporsóra vezető útnak*, és a' balátnak *fenekere paltó öfvénynek*.

D d 5

Mind

Mind ezek pedig, azokon a' kik vagy idejekre nézve, vagy természetek szerint, vagy az éhezés, vér folyás, fok izzadás, vagy valami nyavallya miatt erőtelenek, vagy már meg-vénültek, leg hamarobb meg-eshetnek. fokak bizony a' példák, hogy az ilyenek csak nem a' *venus*ba holtanak, nyavallya torés vagy garra ütés érvén hirtelen őket.

§. CCCLXXI.

Illy káros lévén azért a' *venus* dolgában is mind a' jobbra mind a' balra való el-rántorodás: annál károssebbebb lézen ebben is jó tanátsal jární, minél nehezebb a' lábra kapás ha egyzer jól el-rántorodtál, és minél könnyebb az el-rántorodás, ha kemelen magadra nem vigyázé.

Leg előter is azért azoknak a' kik még Házaság kívül élnek, és sem fentségeket, sem egészségeket meg sérteni nem akarják, háznos lézen, [1. Magokat a' *venus*ra nem kaptatni. Mert a' mint fellyebb is mondam, a' szűzekben olly korosak a' nemző magot képző utak, hogy alig kékülhet azok által anyi mag melly az egészséget meg-sérthetné: a' mi kékül, a' pedig úgy ki pallerozódik, hogy a' he vívó ereken a' vér kozi, nagy házonnal, ünét könnyen vívka vívódik. Masként is, ama' mondás szerint *ignoti nulla cupido*, a' ki a' *venus*t soha nem próbálta, közelet sem gyúladoz attól annyira mint a' ki abban már bele elegyedett. [2. Meg-kiváratik

az-

az-is, hogy a' hívalkodást, révegeskedést, vendégeskedést, a' vért gyúlastó és a' *venus*ra különösen is öztönző érelket és italokat, mellyeket fellyebb meg-neveztünk, bújja képeknek szemlélését, és az efféle könyveknek olvasását, kerelem énekeknek halgatását, a' bújja kompániákat, és az olyan kemellyekkel való nyajaskodást, a' kik a' *Kupido* nyíltat könnyen fivébe lothetnek, fogalmatofon el-kerülje. Ellenben, a' dolgot tételben ne resselkedjek, fokot ne aluggyek, igen puha meleg ágyba, kivált hanyort, fokáig ne leverjen, mert ez által is tapattalhatóképen vapoziódik a' nemző nedveség. Ftele és itala nagyobbára olyanokból álljon, mellyek a' vért hivesítik, vizesítik, és annak sóságát és tsipésegét öltják, mint a' saláta, ugarka, réj, víz, 's a' t. keveset egyek, 's ha e' sem elég, gyakran bojtöljen is. Mert a' ki a' maga Testet főkön ráplálja, a' mellett pedig az erős munkával ottan ottan izzasztja, elmejt a' tanulással, elmélkedéssel, és könyergéttel ejet nappal gyakorolja, és az éjtfrakát végig kenyelen nem aluzka, alig gyúlhetnek abban annyira meg a' *spiritusok*, hogy azok a' *venus* magának abrakul fordithassa. Mind ezekre pedig, kiváltképen való módon az *Affekonyi* rendnek tükség vigyázni. Mert a' mint fellyebb is meg-jegyzem, a' *venus*tal való meg-tartózkodás nekik fokkal hamarobb

meg-

meg-árt, ha egyébként azt kívánnák, mint Férfiaknak.

§. CCCLXXII.

A' kik pedig Házasságban élnek, e' következő punctumokat azoknak-is jó lézen elméjekben tartani.

(1.) Mind az igen ifjú, mind az idős embereknek életüket a' gyakor *venus* meg-rövidíti. Az erőtlen, beteges embereknek ez vézedelmére vagyon.

(2.) Minél erősebb, húfosabb, vére-febb, és egészségelebb valaki, a' *venus* szolgálatjára-is annál alkalmasabb, és az ő egészségére az annál inkább meg-kívántatik. Ezek azért, a' *venus*on felettebb ugyan ne kapjanak, de attól ne-is igen irtózzanak.

(3.) Ártalmát vagy háznát a' *venus*-nak, nem annak számából, hanem az embernek erejéből és természetiből kell meg-határozni. Mert ugyan azon szám, gyakran a' jó erős őt embert eleveníti, az erőtlen ifjat pedig el-lankasztja.

(4.) A' kelleetlen, kéntelen, és külső eszközökkel gerjeztetett *venus* soha nem hasznos. Az önként támadó kívánság után pedig az, többire jól használ. Még pedig minél régibb és erősebb kívánság előzte azt meg, és kedveltebb személyvel vagyon, annál hasznosabb az egészségre. Mert a' mennyi *spiritus* el-véte egyfelől, másfelől a' nagy öröm megint annyit tsinál.

(5.) Nem

(5.) Nem jó ezt sem meg-előzni, sem követni vagy a' Test, vagy az Elme erős munkájának, hanem vig mulattsággal, és tsendes álommal váltani fel ezt igen hasznos.

(6.) Nem jó ez sem igen üres gyomortal, sem igen jól lakva. Mert akkor az erőt nagyon el-fogyatná, ekkor pedig az emésztést meg-akadályoztatná. Ugyan ez okból, a' *venus* után sokáig éhezni, vagy hirtelen sokat enni sem tanácsos.

(7.) Minél inkább el-élezettre a' meleg a' restnek erejét, a' *venus* annak annál ártalmasabb. Innen Tavasszal egészségelebb a' mint Télben, Télben mint Őzvel, Őzvel mint Nyárban, Éjfék mint Nappal, Éjfék után mint Estve, Dél előtt mint Dél után.

(8.) Hogy egészségedre szolgált legyen a' *venus*, leg alább nem ártott, észre vehedd, ha attól semmi lankadságod nem érzed; a' vizelleted reggel tiztrom haj szin; tested könnyű, elméd vidám, lélekzelésed szabad s'a't. Meg-élik ugyan az; hogy a' felettebb való *venus* után sem érzik az emberek hamar bádgyadtságokat: de az minthogy, mint a' valóságos hagymázban, a' vérnek rendkívül való fel-gyulladásától vagyon, igen félelmes, mert majd az erőnek szörnyű el-éakadása követi.

(9.) Mikor a' Nemző magot a' vénység ki-kezdi szaraztani, azt a' könnyű emésztető, bővön tápláló, és gyengén melegítő ételek

ételek és italok, a' nyugalom, álom, vig kedv, valamit ugyan legithetik, de régi állapotjára semmiféle külső eszközök többé vissza nem vihetik. Vagynak ugyan olyanok, mellyek erős tsipő öztönök, és a' vért győlköztető erejek által látatnak egy ideig segiteni; de majd, mikor a' testből elözlottak, tisztább nagyobb lankadságot hagynak magok után, és ha gyakran újítatnak, az életet is bizonyos módon elrontják.

KILENTZEDIK RÉSZ.

AZ ELMÉNEK INDULATAIROL,

az Egészségre nézve.

§. CCCLXXIII.

MI legyen az Elme? és mik legyenek annak Indulatjai? azokat itt megmagyarázni a' mi tziunkra nem tartozik. Leheszené helye a' Bolts Emberben az Indulatoknak, azt sem disputállyuk. Elég nekünk az, hogy e' világi emberek között minden Indulatok nélkül való embert alig vagy talám nem is találhatni. Annyira is belé vagynak az Indulatok minden mi dolgainkban elegyedve, hogy, a' mint a' példák tanítják, ezek nélkül, nem tsak hogy semmi nevezetes dolgot nem tselekedhetünk, de egészségben, sőt élet-

életben sem maradhatunk. Innen egy tudós Ember az Indulatok nélkül való embert, igen elmésen, hasonlítja a' mély Tengeren vitorla és kormány nélkül levegő hajóhoz, a' terh, vagy rúgó nélkül való órához, a' fél vagy viz nélkül való malomhoz. *Sanctorius*-is, a' kit eddig elő egy néhány ízben megditsértünk, az Egészségre tartozó dolgoknak gondos vizsgálásáért, azt írja, *Corpus marcesceret et otio periret sine animi motu*, az az: El-senyvedne, es a' heverés miatt el-veszne a' Test, ha az elme Indulatai nem volnának. Nem is túlság tehát nekünk azon mesterkednünk; hogy az Indulatokat magunkból egészen kitűzzük; hanem tsak azon kell lennünk, hogy azokat okoson és böltsen kormányozzuk, a' melly-is a' leg főbb virtus. Valamelly háfnosok ugyan is az indulatok, jól mérsékelve mind magának az Elmének, mind a' Testnek, szinten olyan ártalmosok mind a' két résznek, ha azokat zabola nélkül erektjük. Sokkal többen vesznek-el így ír *Baglivius*, azokban a' nyarvallyákban mellyeket az Elmének indulatai tsinálnak, mint a' mellyek külső okokból származnak.

§. CCCLXXIV.

Igy lévén a' dolog, igen túlságos léfzen tehát mindeneknek előtte végére mennünk, *mitsoda indulatoknak mitsoda erejek és munkájok van a' mi Testünkben?* és a' *serint* azok közül mindenik mit használhat 's mirt-árt-

ármat az egészségnek? így oltán, értekezöd-
jünk az iránt-is, hogy kellefsék az indulato-
kat úgy mersékelni, hogy azok a' mi egé-
ségünkben kárt ne tehesenek, hanem kívána-
tos hasznot hajthatának?

Valamine magában az Elmében az In-
dulatok két ellenkező kút fejekből folynak,
úgy mint a' jó kedvől és únalomból, úgy ta-
pattaljuk, hogy a' érint a' Testben is két
féle, egymással ellenkező változásokot okoz-
nak. A' remény, bizodalom, keretet, öröm,
gyönyörködés, mind nagyobb nagyobb jó ked-
vel járnak, e' érint a' vert-is és az inakban
lakó *spiritus*okat mind nagyobb nagyobb mér-
tekben fel-indítják: még pedig úgy, hogy
azoknak az egézt testben szabadabb, vi-
gabb járáfok legyen, és a' belső rézekről a'
külsőkre siessenek. Hogy ez így legyen, vi-
lágos jele az ábrázatnak ilyenkor lött meg-
telése, mofollygó pirofsága, a' szemeknek eleven
ferénysége, és fényessége, a' *pulsus*nak nagy
tellyes, egyenlő, tsendes járáfa, az egézt
testnek meg-könnyülcse, és ferényedése, úgy
hogy, egy helyben is alig lehessen ülnie vagy
állania, és fokozt egy néhány órákig el-dol-
gozik, vagy utaz az ember, 's fáradtságot
alig érez.

Az utálás, irigykedés, gyűlölés, féltés,
fomorkodás, keseregés, kétségben esés, 's a' t.
a' nagy únalomból jönnek, hasonlóképen meg-
zavarják a' vérnek és *spiritus*oknak rendes
járá-

járását, de az elsővel épen ellenkező mó-
don. El-hűrik, és mintegy meg-fagylalják
vagy oltják ezek az inakban a' *spiritus*okat,
és így az inakot özve fúgorítják, el-erőtele-
niük, *spasmus*okkal az edényeket fok helyye-
ken, kiváltképen pedig a' külső rézekben meg-
fúgorítják, a' vérnek szabados keringését meg-
gátolják, és azt a' külső rézekről a' bel-
sőkre nyomják. Hogy ez -is így legyen,
kétség kívül helyheztesik, az ábrázatban,
szemekben, *pulsus*ban, és a' testnek külső
maga viéléseben, eső ellenkező el-változások,
a' gyomornak és az érzékenységeknek el-erőt-
lenedése, a' fok nehéz és rettentő álmodo-
zások, a' szívnek el-fogódása, nehéz lélekze-
lés, keserves óhajások és könnyullatások 's a' t.
mellyek az únalommal, bé-tölt vagy meg-
fomorodott személyekben tapasztaltatnak.

§. CCCLXXV.

Ezekből könnyü lézen már ki-nyomoz-
ni azt is, mi kárt és mi hasznot tehesenek az
egészségben az Indulatok? A' jó kedv és az öröm,
*spiritus*okat bőviti, az inakot, és így a' gyom-
rot 's a' évet erősíti, az ételnek meg-e-néz-
tetését, és a' vérnek hamar való jól el-készülé-
sét segíti, a' tisztátalanságoknak, nevezetelen
a' láthatatlan gőznek ki-takarodását könnyíti
és öregbíti. Semmi a' láthatatlan ki-gőzölést
annyira nem neveli, így ir *Sanctorius*, mint az
elmének vigassága. Mafutt ímét azt mond-
ja: Ha kinek ok nélkül jó kedve indult, bizonyos

jele hogy akkor az ő teste jól gözölög. Már pedig, a' mint fellyebb meg-mutatók, ez a' láthatatlan göz, egéző farka a' jó egészségek. Tapahtalt dolog az-is, hogy a' Pestisben és más árovány mérges nyavallyákban-is azok, a' kik, ISTEN akaratjára hívván éleket, mindenkor jó kedvel járnak, sokkal ritkábban halnak-meg, mint a' kik előre meg-ijektvén magokat, búval s komorúsággal töltik idejüket. Egykövél tehát, a' Jó kedv jó egészséget tsinál, meg-fínéfiti meg-hizlalja a' testet, és velővel meg-tölti a' tsontokat. Erre nézett kértseg kívül a' bölts Salamon-is, midőn Péld. xvii. §. 22. így állott. *A' vidám elme jó orvosságot tsinál, az az, jó orvosság helyet vagyon, a' komoru lélek pedig meg-kárástja a' tsontokat.* Hasonlóképen ítel a' bölts Sírak-is Préd. xxx. 25. *Az öröm (úgy mond) élete az embernek, és az örvendezés meg-nyújtja a' férjsinak idejét.* De nem tsak a' telnek, hanem az elmének-is olly hasonfók ezen indulatok, hogy e' Világon drágább kintset ezeknél a' sem kerezhet. Sőt a' Szent Iráfok bizonyság tétele kerint, ama' kívánatos mennyei boldogság-is kintelen való örömnél, keretetnél és gyönyörködésnél nem egyéb lézen.

§. CCCLXXVI.

Meg-jegyzésre méltó dolog mindazáltal, hogy jól lehet a' vig kedv illy élükséges és hasznos balsamum legyen az egészségre; de ha

ha a' tzelt meg-haladja, ez-is mereggé válik. Mert a' mint meg-jegyzi Sanctorius, a' hozzás nagy öröm az álmod el-tízi, és annyira ki-nyitja a' perspiráló utakat, hogy azok az inakból a' spiritusok, a' vérből a' vékonyabb nedvességek rendkívül bőven takarodjanak-ki; a' honnan rövid idő alatt el-erőtlenül az egéző test, meg-sűrűdnek és enyvesülnek minden nedvességek; és az örömet komor kedv és terhes melancolia váltja-fel. Azt írja L. B. Van Swieten Ur Comu. T. iii. p. 468. Hogy midőn az Anglusokat és Belgákat 1720-dik Évtendőben a' hirtelen való meg-gazdagulásnak boldog kívánása elfogta volna, sokkal többen estenek melancoliába olyanok, kiket a' vak kerentse hirtelen meg-gazdagított, mint a' kiker e' végre hasontalan tött költségek és fárattságok utolsó kegyenségre juttatott. Mellyet a' nagy örömnél egyéb nekik nem okozhatott. Ezekből vehetjük észre, hogy ama' közönséges jóvendülés-is: *Ha kinek ok nélkül rendkívül jó kedve van, nem érzi jóvát,* nintsen minden fundamentum nélkül.

§. CCCLXXVII.

Leg hamarébb pedig és leg gyakrabban fokott tartani az ollyan nagy öröm, a' melly reménytelen és hirtelen támad. Vagynak bizony példák, kik e' miatt hirtelen el-vekte-nek. Aristoteles írja egy Polycrates nevű Pöztáról, hogy midőn vénkorában verfeinek

férségével vetélkedő társait reménsége kívül meg-győzte volna, örömeben környi halált holt. *Chilon* Lacedaemoni híres Görög *Pölophobus* midőn vénségében három fiait az *Olympiai* játékokból győzedelmeskedve koronákba egyhárszmind jöni látni, le-ésvén örömebe azonnal meg-holt. *Plin. Lib. viii. c. 53.* *Zeuxis* egy útálatos vén kofát feltvén-le, midőn az egész munkát el-vegezvén látni, melly pontba találta, örömeben hahotára fokadván hirtelen meg-hala, *Val. Max. Lib. ix.* Egy erős és soha nyavallyát nem próbált Katona, midőn egy régtől fogva ritkon kedvelt Leányzót reménytelen kezére kapott volna, örömeben azon pillanatba meg-fullada, *v. Soviet. T. iii. p. 467.* Egy híres Frantzia tolvaj véletlen a' Tömlőtzből ki-fabadulván, haza mégyen, és midőn feleségit és gyermekeit meg-látja, le-élik és meg-hal. *Bebens sel. diar. §. vi. c. 5.* Egy Aethyon az ő Indiákra ment kedves urát bizonyosan meg-holtának gondolván, midőn haza érkezni látja, meg-ölelvén és csokolván azt, környü halált hal. *Idem ibid.* Ilyen példákat ha a' rövidség engedné, többeket vámlálhatnánk el. Az effle éberentséltenség pedig, mint az elb vámlált példákból-is meg-tettzik, leg hamarabb meg-eshetik az olyanokon, kikben a' vénség, régi éomorúság, vagy egyéb okok bé-zárták volt a' *perspiráló* utak; a' vért meg-vaítagitották, taknyontották és

és egyvelítették volt; vagy a' belső rézekben az erek meg-dugultak, hogy e' miatt a' vértnek szabados folyása fok helyyeiken nem lehet, vagy pedig, a' beregség, vagy egyéb okok a' testet igen el-erőtlenítették. Mert midőn az öröm a' szívben és szív körül a' vért hirtelen fel-forallja és meg-ritkítja, az annyira ki-levíti és fel-fújja a' vért és tüdököt, (nem lévén szabados útja a' külső rézekre, hogy ott el-öfolhasson,) hogy azok a' vértnek mozgatására többé nem elégségesek, sőt néha mint a' rostán a' vér rajtok ki-is kúródik, vagy egészen ki-is haádnak. A' honnan azon pillanatba meg-kelletik az ilyeneknek fulladniok. Tapaéralityuk azt bizony mi is mindayájan mi magunkban, hogy midőn hirtelen valami nagy öröm ér, ki-éül, dobog és ugyan fáj a' szívünk, fel-fúvódik mejjünk, pihegünk, fulladozunk. Sokakban pedig, rendkívül való bővséggel és febeiséggel rohanván ilyen alkalmatoúsággal a' vér az agyvelőre, gatta ütést-is okoz.

§. CCCLXXVIII.

Az *utállás*, *félelem*, *gyűlölség*, *irigység*, *éomorúság*, 's több ezekkel egy kútfőből kármozó indulatok, néha ugyan, a' mennyiben a' felettebb való örömet mérséklük, az egészege valomit haználhatnak; de magokban azal egészen ellenkeznek. Ugyan-is, a' mint minden nap fájdalommal éemléhük, el-éarástják ezek a' testet, meg-erőtlenítik az inakot-

ki-évíják a' tsontoknak velejét: a' májjat és lépet meg-dagadoztatják, a' hófámat, és arany ért meg-rekefrik, sárgaságot, idétlen fülést, *hypochondriaca* nyavallyát, *melancholiat*, *colicát*, *scorbutust*, *calculust*, köves tsomózásokot, forró és negyednapos vezédelmes hidegleléseket, nyavallya törést, száraz betegséget, vérbéli *polypusok*at, fulladozást, vizkorságot, gurta ütést, bőrön való vizketegséget és fekélyeket, meg-gyógyulhatatlan rothadó sebeket, fémfájásokat 's a' t. húznak tsalhatatlanul magok után. Egyfőval, mint a' fű féreg a' fát, a' ro'sda a' vasat, úgy meg-emérik ezek az embernek életét, és időnap előtt koporsóban állítják, a' kiket magok rabjaikká tehetnek. Emlit *Pechinus Obs. Lib. III.* olyan példákat-is, hogy hűz ekfendős ifjakot a' főrnnyü felelem és keserűség negyed nap alatt egészen meg-ökitett. Vagynak, kik, a' kétségben esés miatt, meghaladván évek, főrnnyü halált holtanak. Ártanak pedig ezen indulatok mások felett és leg hamarább a' *phlegmaticus* és *melancholicus* fémélyeknek, és a' kik az említett nyavallyákra természet ferint hajlandók; annyival is inkább, ha már benne-is vagynak. Mert nyavallyájokat nevelik 's meg-gyógyulhatatlanná tézik.

§. CCCLXXIX.

A' Szégyenlés hirtelen meg-piritja az ortzát, és mindjárt ifmét holt sárgává teszi azt.
Melly

Melly jele, hogy a' vernek folyása e' miatt hirtelen ellenkező változást szenvedett; melly mint egyéb hirtelen való változások-is, ellenire van a' természetnek. Leg alább elgyengiri, rendkívül érzékennyé teszi, rendkelllen mozgásokra és *spasmusokra* *dissonálja* az inakat: kiütelen való fehéret, és nyughatatlanságot önt az elmében: és éjtakai tsendes álmától az embert gyakran meg-főkítja. Innen böldogoknak-is fektük azokat mondani, kiknek *egy kevesse vassig az ortzájuk bőre*. A' rendes fémérmeteiség tífia, tökéletes és minden *virtusokra* életelt elmét mutat; a' vakmerő ortzátlanság pedig baromi és igen alávaló, elmének jele.

§. CCCLXXX.

A' *Harag* mindenkor hirtelen való erős meg-fomorodáson kezdődik: innen egy pillantásban *vízfa-is* veri a' vért a' belső récekre. De ott, mintha puska port gyujtanának-fel benne, olly főnyen fel-buzdirja, és olly ifonyu sebességgel rohantatja azt azon pillantásban a' külső récekre, nevezetesen pedig a' főre, melly miatt a' *spiritusok-is* ott öëve zavarodván, minden rend és törvény nélkül tsapodnak mindenfelé. A' honnan, mind a' teliben, mind az elmében mindenek fel-háborodnak és öëve keverednek. Meg-puffad és ugyan fel-gyúl az ábrázat; lángolnak, el-fordulnak és vérbe borulnak a' szemek, el-kékülnek, meg-dagadnak és reketnek

az ajakak; egybe kaptsolódnak, tsikorognak, rágnak, harapnak mindent a' fogak; zavar, habar, nem kölhat a' nyelv; agyarog, rajtékozik a' lélj, fel-borzadnak minden török; tekereg, farsarog derekuk, hánnya veti karjait; özve szoritja újait, rekketteit és veri a' földhöz lábait; nem alhat, nem ülhet, nem nyughatik, fűv, piheg, fekül meije, vér keménnyen lève; nem lát, nem hall, nem érez, ha ütök vágják-is testét; nem ért, nem ügyel, nem hajt semmire; üt, vér, vág, mond minden rend és értelem nélkül, és akármí nagy veszedelmet-is semmibe hajt. Innen *Horátius* a' haragot rövid meg-dühödésnek, *Ennius* pedig meg-bolondulás kezdetinek, és a' nyavallya törés egyik nemének nevezik.

§. CCCLXXXI.

Illy zörnnyü fel-háborodása a' vérnek, hogy az egészségnék véghetetlen károkat, söt végső romlást-is könnyen ne okozhasson, nem kétlem, hogy senki kétségben hozza. Tapasztaljuk bizony azt, [1. Hogy midön a' vér így fel-gyúl, nem tsak bővebben kéztül az epe, és inkább meg-kefereedik 's tsipösül; hanem az epe hójagból, mint valami korsóból, sokszor a' belekbe a' belső részeket szorongató *spasmusok* azt ki-is öntik: a' mellynek egy része a' gyomorba fel-tojulván, ha érelt talál ott, azt meg-rothasztja, az *appetitust* el-törli, gyombr rágást, keferü fel-bőfögést és okádozást tsinal: más része a' belekre

le-

le-erékdedven korrogást, has-ekerést, *colicót*, a' vegbelet egető has merést 's több efiéléket okoz. Ha ezen rothadt epe a' vér közti által mégyen, ott vagy saigaságot hagy maga után, vagy jobbat is fel-gyuláttván a' nedveiségeket, forró hidegleléseket, tuzos orbántzokat 's a' t. kezéz, fékent az olyan testben, mellyben a' *perspiratio* igen kevés. [2. Midön a' vér az edényeket felettébb kifésíti, az inak-is mindenkélel igen meg-nyúlnak: a' honnan az erős haragot mindenkor nagy bagyattság, és mintha az egész testet meg-verték volna, olyan fájdalom szokta követni. [3. Midön a' fel-gyuladott vér nagy sebességgel és rendeletlenül rohan a' testnek minden részeire, nyavallya törést, gutta ütést, vakságot, külömb külömbfese vévedelmes vér folyalokat, *inflammaticokat*, idétlen fülést 's több efiélé és ezekből következő nehéz nyavallyákat is könnyen okozhat 's okoz-is váma nélkül.

§. CCCLXXXII.

Leg hamarébb pedig és leg inkább árt a' harag, azoknak [1. A' kiknek egyébként is lárta és forró terinczettek van, verrek igen fok, májjok vagy egyéb belső részek megdugult, vagy a' *scorbutus* miatt mintegy revedelni kezlett; minthogy ezekben az erék minden kitsiny erőre el-zakadoznak. [2. A' kik azt magokban sokaig titkon lappongtatják; mint lokan *politianak* lüne alatt magok

Ee 5

ve-

vefedelmére, kivált e' máj időben, éoktak tselekedni. Hogy az Akkönyök, kikben (az inaknak érzékenyebb volta és az okosságának éükebb mértéke miatt,) az indulatok, kiváltképen pedig a' harag, sokkal inkább uralkodnak, mint a' Férfiakban, attól kevesebbet fényvednek, nem egyéb bizony az oka, hanem hogy ők fájokkal éoktak inkább, mint tüvekkel haragudni; és ha jól ki nyelvelhetik magokat, haragioknak is azonnal vége lézen. Étél után mindjárt-is inkább árt a' harag, mint mikor az emésztés véghez ment. Innen haragoson-is vagy harag után hamar enni nem tanácsos.

§. CCCLXXXIII.

A' Búja féretet éüntelen való félelemmel, éjjeli nappali nyughatatlansággal, rehes gondokkal és álmotlansággal jár. Most tzeljatól való elesésén gyöttrődik; a' férelem köteleben keveredett kevény ember, most a' véle együtt féretőre mérgeledik és irigykedik; majd rút tselekedetin fégyenlkedik és agyódik. Ezen közben, a' könnyü kívánság miatt, most hevül, most fázik; most néki pirossul, majd el-sárgul ábrázartja, pihog, óhajt, reket, fekül és fáj éüve, nem leli helyét, sem étel, sem ital nem kell, nem alhatik; ég, el-erőtlenül és el-éarad tette, mintha ugyan éaraz betegség emésztene őtet, vagy merget vett volna be, (a' honnan a' fére-
ök közt a' meg-éetéstől való gyanúság gyak-

gyakran-is hallatik,) és tsak nem halálra betegzik. Nem hafnál itt semmit a' Doktorok patikája, hiában kelnek a' févet esüü tincurák, nem effele antidotum kívántarván a' Cupido févet sebhethő nyilának mérge ellen. *Simon Thomaréira* halálra betegzik, és míg meg nem fertéztetheti, addig meg sem gyógyul. II. Sám. XIII. *Antiochus, Seleucus Syriai* Királynak Fia *Stratonice*, a' maga mostoha Anyját, titkon féretvén, már haló felben vala, midön *Erasistratus Alexandriai Doktor* a' Király parantsolatjára a' beteg égya előtt, a' nyavallyanak éiméretlen okáról gondolkodván, ébre vévé, hogy az ifjat nem egyéb, hanem mostoha anyja férelmenek tüze emészti. Látja t. i. *Erasistratus*, hogy valahányóor *Stratonice* a' beteg fémei előtt meg-fordul, mindannyóor meg-tsillámlanak az ifjúnak bé-ésett fémei, meg-gyúlnak el-sárgult ortzái, és méjj óhajtások támadnak el-fogódott méjében: melyek a' titkolt férelem iránt étet méltó gyanúságban éjték. Fel-fogattarván azért a' kefergő öreg Attyóval, hogy akármi légyen, az mellyel egyetlen egy éülöttének életét a' haláltól meg-menthetné, azt ő tölle meg nem tartaná; ki-jelenti az ifjúnak baját; és így *Stratonice* feleségül által adatván a' Királlyal a' haldokló ifjúnak, azt mind a' haláltól, mind minden nyavallyától tökéletelen meg-éabadítja.

De nem csak a' testet, hanem az elmét-is el-rontja a' bűjja éretet. Nem lát, nem ért a' érelemtől el-ragattatott ember semmi körülötte forgó vezedelmet: az egy éretetésen kívül minden dolga bolondság; sőt sokszor valósággal meg-is tébolyodik. Nincs pedig meg-orvafolhatatlanabb bolondság, mint a' melly a' éretetből lézen. Effelett, hány ezerezen nem veztették-el a' éretett miat magokat mind tulajdon kezeikkel, mind vezedelmes próbára vetvén fejeket. Mind ezekre nézve, midőn Apollonius Ródiust Alexandriai híres Poétát és Orátort kérdené az Egyiptomi Király, mivel kellene az Eunchust a' Királyné éretőjét meg-büntetni; azt feleli: *sine illum amare*, az az, Engedd neki éretni: fel tévén, hogy a' éretés maga magának elég büntetés.

§. CCCLXXXIV.

Az erős képzelődés-is minémü változásokot teheszen az emberek testiben, ha a' végheretlen példák nem mutatnák, alig lehetne el-hinni. Hány ezereket nem ölt-meg tsupán csak a' képző vélekedés: ugyan ez hány ezereket nem gyógyított-meg mindennemü vezedelmes nyavallyákból! Ez hasában kigyót, békát lakni, fejben prütsköt költeni; az magát Lüdérztől györrettetni, amaz a' leg ártatlanabb materiát-is halálos méregnek tartván, vagy holmi kis változását meg-orvafolhatatlan nyavallyának gondolván, el-vez-

veztének. Váltak, kik holmi ábrázott változtató tükörbe tekintvén, magokat hasonlónak képzelték és halálra betegtettenek 's a' t. Egy nemes elméjű lép Kis-alfony meg-értvén, hogy a' Coméd háznál himlőznek, ijedtiben azonnal meg-himlőzik és petetsbe meg-is hal. *Pechl. Obs. Med. Bartholinus Dánia i Archiater. bist. paralyt. N. T.* azt írja, hogy ő fok parazitokat esmer, a' kik holmi tzikornyás figurákkal meg-jegyzett tzedulákat nyelvén-le, a' hidegteleésből, nyavallya törésből, tagaiknak el-eséséből 's több ezekhez hasonló nyavallyákból meg-gyógyultanak. *Pechlinus*-is emlitt olyan éremélyt, kinek csak tiúta kenyérből gombollyított pilulákat adván-bé a' Doctor *purgatio* gyanánt, keményen *purgált*ott. Vólt egy ravak Doctor, a' ki tiúta semlye léfából kézfívén pilulákat, azokat mint igen nagy erejű és mindenféle nyavallyák ellen tsalhatatlanul használó *arcantumot* úgy árulta; mellytől fámtalan nehéz betegek képen meg-is gyógyultak. Ki nem látja, hogy mindezeknek tsak a' tiúta képzelődésből kellett következni! És én el-mérem mondani, hogy nagyobb része a' több arany hegyeket igérő *arcanumok*nakis, ha használnak, épen tsak ez okból használnak a' könnyen hívő embereknek. Nem külömben a' fok babonás orvoslások, nyakba függettet vagy máfirt viselt *amuletumok*, *sympatheticus* vagy távulról munkálódó orvofságok-is, ditséret, és

és hit nélkül keveset tehetnek. Sokszor meg-
elők bizony az-is, hogy a' beteget majd csak
a' körülötte forgolódo' *Doktor*ba vetett bizo-
dalom gyavija-meg, fokör ellenben, a'
Doktor tudományja iránt való kételkedés, a'
leg jobb orvosíságot-is házontalanná teszi.

§. CCCLXXXV.

De leg inkább a' képzelődésnek ereje a'
viselés a'zónyokon tettzik-meg. Ugyan-is
a' fok meg-kívánás, meg-tudálás, magzatok-
nak meg-béllyegezése, tsuda állatoknak külé-
se 's a' t. Sokak ítélete kerint mind az effé-
le erős képzelődésből léfnek. Meg-történik
a' viselés a'zónyokon az-is hogy ez vagy
amaz férjhat erőfén meg-nézvén ahöz hason-
ló magzatot hozzanak e' világra: mellyel há-
zalsághéli tisztaságokat gyanus férje előtt fok-
ör kétségben-is hozzák. *Plutarchus* írja,
hogy egy Európai fejer A'zóny holmi fere-
tsennek képét fokáig nézvén, fekete bőré fi-
at kült; más ferefsen A'zóny pedig az Eu-
rópai fejer ember képének gyakor szemlélése
után fejer magzatot hozott e' világra. A'
Sinák, hogy az ő feleségeiknek lép gyerme-
kek légyen, viselés korokban igen lép képe-
ket foktak szemek eleikben függetteni. A'
IV-dik Karolly Római Tsáfár Felesége, fo-
káig szemlélvén az *Evangeliumi* históriák kerint
teve főt köntösbe le-fejtve a' Kereftelő Já-
nos képét, egy fős borzos Hertzeg kis-
a'zónyt kült e' világra. Egy más Uri a'zóny

pe-

pedig holmi rántzólo medven el-tudálkozván,
mint a' medve, olly fős borzos fiat kült.
Más, egy meg-nyúzott nyúlnak irtózva való
nézése miatt, bőr nélkül hozta magzatját e'
világra. Vólt olyan-is, a' kinek egy nyúl
ajaku kolduttól meg-irtózván, rút nyúl ajaku
fia lett. Azt írja *Boerhaave*, hogy midőn
Belgiumnak *Bruxella* nevü várofsában, *Alba-*
nus Spanyol kegyetlen *Gubernator*, ama' ne-
vezetes *Egmondai* és *Hornai* Grófoknak fe-
jeket el-üttette, a' több nézők közt vólt egy
viselés a'zóny-is, a' ki azután fő nélkül, és
még véres nyakkal külte magzatját e' világ-
ra. Ugyan ő írja, hogy maga femével
látta, midőn egy bölts írju Uri a'zónynak,
holmi federj fa alatt ülvén, egy federj gyü-
mölt reménytelen a' fáról az orra hegyire
elik; mellytől az meg-irtózván, épen azon a'
helyen, mellyen magát érte vala a' federj
gyümölt, és akkora, 's olyan forma bél-
lyeggel, mint vólt azon federj gyümölt,
meg-béllyegezve külte méhében levő mag-
zatját e' világra; melly azon egé életében
meg-is maradt, és, a' melly tudálatofabb,
minden éftendőben, a' mikor és a' mint a'
federj gyümölt ért, ez-is sárgából veresre,
veresből feketére változott, és midőn a' fe-
derj el hullott, ez-is ífnet meg-sárgodott.
meg-elők az-is, hogy az anya az erős kívá-
nálál-is meg-béllyegezi a' maga magzatját;
még pedig, némelleyek *observatioja* kerint,

azom

azon a helyen a' hova a' maga teitii akkor történetből kezit le-tézi. Sokan úgy gondolkodnak, hogy az efféle meg-tsudálás és meg-bélyegezés tsak a' tízra erős gondolkodás vagy képzőléts miatt lézen, és hogy ez tsak a' negyedik hónapig eshetnék-meg. De *Boerhaave* úgy tartja, hogy a' képzelődés magára semmit nem tehet, hanem ahhoz mindenkör holmi reménytelen meg-rettenésnek kell járulni, és valamint ez a' vélelőségnek akármejik napján meg-eshetik, úgy a' meg-tsudálás vagy béjegezés-is. Módját-is, miként mennyenek ezek végben, sokan sokféleképen találgták. De ő ezt-is az emberi testnek eddig elő esmértes alkotmányából meg-magyarázni lehetetlennek tartja. *Lásd. Comm. ad inst. Med. §. 694.*

§. CCCLXXXVI.

A' tífteféges Tudományoknak Érgalmatos tanulása, és az ezekre tartozó dolgoknak éjeli nappali vizsgálása-is valamely hasznos és szükséges az elmének meg-bőldogittatására, éntén olyan ártalmos az, test erejének és egészégének el-rontására. Menyorzág volna bizony a' tanulást éterető embernek élete, ha ezzel magára olly fok nyavallyákat nem húzna. Ugyan-is, (hogy a' fok ülésnek, gyertyázásnak és álmotlanságnak ártalmait ne említsem,) midőn az erős gondolkodás az *animalis spiritusok*at mindentelől az agyvelőre vonza, és ott, mint fellyebb a' vígyázásról-

is

is meg-egyzők, azókat meg-eméeti, lehetetlen dolog a' test egyéb részeinek el nem erőtelenedni. *Certum est*, így ír *L. B. van Swieten* Ur, *Philosophum profundis meditationibus immersum plus debilitari, quam si per idem tempus valido labore corpus exercuisset.* Bizonyos dolog, hogy a' méjj gondolkodásba mérült *Philosophus* inkább erőtlenu, mintha az alatt testit erős munkával gyakorlotta volna. Hogy az erős gondolkodás ekképen el-húzza a' tagokról az őket erőstő és elevenítő *spiritusok*at, meg-tettzik tsak abból-is, hogy ha séjtálás közben valami nagy dologról akarunk szöllani, az alatt meg-kelletik állapodnunk; és midőn erőffen gondolkodunk, séjtálni sem lehet, sőt, a' lélekzelés, és a' mi nagyobb, a' külső érzékenységek-is egy ideig fel-akadnak. E' vala az oka, hogy *Archimedes*-is, midőn *Marcellus* Római *Consul* *Syracusá* városát ostrommal meg-vette, és a' lakólokat benne kardra hányatta, holmi *mathematica figurá*tól, mellyet a' maga háza földinek porába írt vala, méjjen gondolkodván, a' lármát éfre nem vette: sőt midőn, a' *Marcellus* parantsolatjából (hogy olly derék ember, mint ő volna, a' több néppel ei ne vezne,) az ő házában bé rohanó vítéztől kérdetnek, ha ő volna-é *Archimedes*? azt sem értette-meg, hanem tsak újjával internéki, hogy a' *lineá*kat meg ne tapodná: mellyre a' mérges vícz, nem *Archimedes*nek, hanem

F f

egy

egy cételen bolondnak gondolvan lenni ötet, fejét el-is ütötte. Sokan úgy gondolkoznak, talám nem-is minden *fundamentum* nélkül, hogy a' tudományok Istén a'zónya-is *Minerva Minervának, a' minutione nervorum* az inak erejének fogyatásáról neveztetett volna.

§. CCCLXXXVII.

Midőn azért a' hozzás méjj gondolkodás a' testet, kiváltrképen pedig a' belső részeket, a' *spiritusok*tol így meg-foktja, és el-erőtleníti, a' gyomor sem lézen elégséges a' bé vett eledeleket, főként ha azok éjjalfabb és durvább természetűek, jól meg-emécteni: a' honnan azok meg-vefnek, meg-poshadnak, vastagon és nyerién maradnak a' gyomorban, és hellel 's tsipős takonnyal meg-töltik a' beleket, a' fodor hájnak *glandulában*, a' májban, lépben, 's más helyeken meg-dugulnak; a' vért el-vastagítják, meg-nyulósítják, és tsipősítik. Innen vagyon, hogy a' tanulásban el-mertült személyek többire zinteletek, meg-vefett vértiek, *scorbaticusok*, *hypochondriacusok*, *melancholicusok*, és a' vizkorságra, *calculusra* 's a' t. igen hajlandók. Leg hamarébb meg-árt pedig a' méj gondolkodás, ha az egy dologban feneklett-meg. Bldogabak tehát, kiker e' világi zörgalmatosságok kénvéritenek a' könyveket ottan ottan félre tenni. Mert jóllehet; ekkor se légyen üres az elme a' gondoktól; de a' fokféle dolgok körül való foglalatoskodás tsudálatosan újítja és neve-

neveli mind a' testnek, mind az elmének erejét és serénységét. Ezekből annak okát sem lézen nehéz meg-érteni: Miért hogy az igen elmés gyermekek többire még ifjú korokban el-halnak; a' durva, késő elméjű és tanulást nem kedvellő emberek pedig erőssek, egézségeselek és hosszú életűek voltak lenni.

§. CCCLXXXVIII.

Igy meg-értvén mind a' jól mérséklett Indulatoknak háznait, mind a' zabolátlanoknak ártalmait hátra vagyon hogy tudakozódjunk már arról-is, *Miképen lebeszen az indulatokat böltsen kormányozni?* *Laëtantius* hasonlítja az elmét a' Királyhoz, a' ki, ha okos és felid, békességben tartja és meg-épti a' maga Országát, tudván azt, hogy az ő Királyi ditsősége az ország által vagyon: ha pedig bolond, féles, és vakmerő, fel-forgatja és el-pusztítja azt, és így azzal együtt magát-is el-veztí. Így a' bölts és tsendes Elme-is, a' maga testének nevelését és táplálását leg főbb gondjának tartja, jól értvén, hogy ha a' test romlani és erőtlenedni kezd, néki fáj az; és a' böltséget, mellyben van az ő böltdogsága, ez által ő többé nem keresheti: de ha bolond és vakmerő, ezekre semmit nem hajt, hanem tör, ront, és fok kinok közt az életnek-is nem fokára véget vét.

§. CCCLXXXIX.

Hogy azért az illetén böltdogtalan
Ff 2 Elmén

Elmén valamit igazithatunk, lástuk, *hannan fármazzanak ő benne a' fellyebb meg-nevezett vakmerő és káros Indulatok.* Ezek részérint magától az Elmétől, részérint a' testnek Temperamentumától vagynak. Az Elmében ennek, az eredeti romlottságon kívül, két kút fejeit találjuk: egyik a' rosz fokás, másik a' tudatlanság.

A' mi az elsőt illeti: Ollyan az ember elméje, mint a' víz, mellyben a' míg lágy, szép, rút figurát egyaránt könnyen belé nyomhat; de minekutánna meg-keményült, nem könnyen rörlöd-ki belőlle. Így a' gyermeket-is jóra, roszra könnyen szoktat-hadd; de ha meg-vénült, nehezen irtod a' roszkat-ki az ő elméjéből. Látjuk bizony a' mindennapi példákból azt, hogy a' minémű indulatokkal bíró emberek közt nevedeknek vagy múlatnak sokáig az ifjak, magok-is ollyanokká léznek. Az erdőn, a' vadak közt nevedekert emberek minden okoság és értelem nélkül maradván, kegyetlen fene természetűekké lettenek; a' parasztok közt neveltettek paraszt erkölsűekké, a' Nemesek közt nemes indulatuakká, a' haragosok közt hararosokká, a' vígak közt vígakká, érelemsek közt érelemsekké, az irigyek közt irigyekké, a' mord kedvűek közt éomoruaakká s a' t. léznek, akár mint születtek legyen-is e' világra. Erre nézve, igen szükséges, a' gyermekeket és ifjakot, [1. A' rosz társaságról

cl-

el-fogni. [2. Az egészséggel ellenkező indulatokra, minémű a' félelem, éomorúság, kefergés, ijedezés, rendkívül való émérmetesség, harag, irigység, búja keretet, egy végtiben egy dologról való méj és terhes gondolkodás s a' t. őket nem szoktatni. Fellettébb hibáznak tehát az ollyan Atyák s Anyák.

[α. A' kik a' magok Gyermekeiket fellettébb keményen tartják; és ha mindent nagy emberi okosággal és moderatioval nem szoknak és tselekezőnek, mindjárt, akárki elött-is, riogatják, féldják, fényezetik, verik, rongálják azokat; és így süntelen való félelmek és éomorúságok közt töltetik vélek az időt: vagy ellenben, azokat egészen a' magok kényéré bocsátják, nyalánságra, kevélységre, káromkodásra tanítják, haragra ingerlik, bozsu állásra, verekedésre ösztönözik, másokat vélek meg nem bocsátotnak, mikor ok nélkül mérgeződnek, vagy valamiben meg-átalkodnak. fülök mellett le nem ütnek. Bizony hogy sokak olly tsuda természetűek, haragosok és rigollyások léznek, nem egyéb az oka, hanem a' gyermek korokban való rút-kényeztetés.

[β. A' kik a' Gyermekek elött ördögöt, bosorkányt, féldértzet, és egyéb efféle irtózatós dolgokat befélnek; ötet bsbossal, koldussal, késértettel s a' t. ijekizetik. Mert

ezzel félénkségre, ijedezeire, képzelődésre foktatják őket.

[γ. Ugy azok-is, a' kik gyermekeiknek mihelyt születnek, szeretőt válahtanak, azt nekik ottan ottan nevezik, mütogatják, búja fajtalan dolgokat bezzellenek és tselekednek előttök; 's tselekedtetnek vélek-is; leg alább bezzelni és tselekedni meg-engedik: és így a' bújja szeretetett még anyjok tejével ziveikben öntik.

[δ. Hibáznak utólyára azok-is, a' kik a' kis gyermekeket a' tanulással rendkívül terhelik, és méj gondolkodással járó Tudományokra fogják időnap előtt. Jó ugyan őket midőn annyira nevedektek, a' tisztészes tudományoknak, vagy egyéb tisztészes kézi mesterségeknél tanulására fogni; és erejkehezképest nevelni foglalatozásokat-is, hogy a' roz' társalkodásra és hivalkodásra, melly a' fátánynak párnája, és minden vétkeknek abrakja, idejek és módjok tellyeséggel ne lehessen: De rendkívül meg-eröltetni soha nem kell.

§. CCCXC.

Második kútféje a' zabolátlan és ártalmos Indulatoknak a' *Tudatlanság*. A' régi *Philosophusok*nál közmondás vala, hogy *csak a' Böltsék legyenek Urak és szabadok, a' tudatlanok pedig mind rabok és szolgák*. Rabja, szolgája bizony a' tudatlan ember a' maga féne indulatának. Mert [1. Nem lévén az ő

elmé-

elméjének mivel múlása magát, üntelen e' világi és testi tövüles dolgok körül kell bibelednie: most az vagy amaz dologban ejhető nyereségen törekedik: most tzeljától való el-esésén aggodik: most, törvénytelenül mások dolgában elgyitvén magát zégyenkedik: most ettől vagy amattól lött meg-bántódását hánytorgatván, mérgeledik; vagy máinak boldogabb világi zereintséjét vizsgálván, irigykedik: majd e' vagy ama' zemellynek zépségét és jeles maga vífelesét forgatván maga előtt annak zerealmétől eméztetik 's a' t. E' mellett, a' dolgoknak valóságos okait, természetit, módját, és egyben köttetéseket nem értvén, 's fel venni nem tudván, vagy magok zóllanak és tselekednek ollyanokat, mellyeknek reménytelen ki-menetelin hirtelen és felettebb meg-kelletik indulniok; vagy mások tselekedetit magyarázzák magoknak felettebb való károokra és bozzúságokra; a' honnan, fokozot minden igaz ok nélkül, magokot rendkívül el-ijeztik, zomorgatják, felharagitják. Ide járul az-is, hogy az ök indulatok böltsen való kormányozásának sem háfnát, sem módját nem értik; sem pedig azt előre által látni, minemü károkat teheffének a' zabolátlan indulatok mind elméjekben, mind egészsegekben, mind világi zereintséjekben, nem alkalmazotok; innen azoktól nem-is igen tartózkodnak.

Ff 4

§. CCCXCI.

§. CCCXCI.

De a' tekintéséges Tudományokkal fel-
 ékesült Elme, illy alávaló dolgokra le nem
 érezkedik; hanem ha mi időt e' világi for-
 galmatóságoktól meg-nyerhet, azt a' lép és
 tudós könyveknek olvasására, irogatására és
 elmélkedésre fordítja: és így, a' maga in-
 dulatait naponként mind jobban zabolára fo-
 kottatja. Bizony, ha a' józan és tiéta *Moralis
 Philosophiá*ból úgy tanultad a' magad hődog-
 ságát és haénát munkálódni, hogy azonköz-
 ben senkit meg nem bántak, sőt kinek kinek
 a' magáját meg-adod, a' veszekedések, ha-
 ragnak, irigységnek, gyűlölségnek 's a' t.
 okait jó rendin el-kerülheted. Ha a' *Phy-
 sicát* és *Metaphisicát* jól érted, elmédet a' babo-
 na, haéontalan képzelődés, és a' természet-
 ben esni szokott jelektől, késérteektől, bo-
 forkányoktól, ördögöktől való félelem és
 rettegés ritkábban emélti. A' *Historiák* nem
 csak az olvasásra édesítik az elmét, és így
 el-húzzák a' hívalkodástól, hanem a' fok lép
 példák által bírják 's formálják-is azt minden
virtusokra. A' *Musikának*-is olly nagy ereje
 van az indulatok meg-hódítására és hajtoga-
 tására; hogy *Virgilius* akarván ezt ki-fejezni
 azt mondja: *Carmina vel. lunam possent de-
 ducere coelo.* az az, Az ékes éneklés a'
 hődat-is le-tsalhatná az égről. *Orpheusról*-is
 azt írja *Pindarus*, hogy ő a' maga ziterájá-
 val az erdőköt maga után húzta, folyó
 vize-

vizeket meg-álitotta, a' köveket meg-lágyí-
 totta, a' vad orozlánokat meg feliditette, a'
 pokolbéli mérges ördögöket meg-hódította, és
 közülök kedves feleségét *Euridicét* ki-hoz-
 ta, az az, valamelly halálos nyavallyájából
 meg-gyógyította. Tapažtaljuk bizony azt
 ma-is, hogy a' lép verék, éneklék, és
musikák a' leg fenebb, és csak nem dühös-
 ködő embert-is csak hamar le-tsenedesítik és
 nevetésre fokasztják. Lehet ezek által egy
 órában az örömet somorúságra, a' somorú-
 ságot vízőnt öröme változtatni. Innen a'
 régiéknél, minthogy az elmének indulati a'
 mint fellyebb bőven látok, fok nyavallyá-
 kot csinálhatnak, 's gyógyíthatnak-is meg,
 az *Incantatio* vagy éneklés által való gyógyi-
 tás igen közönséges volt. Nevezetesen ama-
 kinos *colicát*, *carmenek* éneklék által fok-
 ták vala le-tsenedesíteni: a' honnan a' felet
 el-ozlato orvolságok máig-is *carminans* nevet
 viselnek. Ezekből meg-tettzik az-is, hogy
 a' *cholericusoknak* *tragoediákat*, a' *sanguineu-
 soknak* büjja és ferelmes *comoediákat*, a' *me-
 lancholicusoknak* halotti és egyéb keserves éne-
 keket olvasni, vagy halgatni nem tanátsos,
 mivel ők az ezek által gerjedni szokott indu-
 latokra természet szerint is igen hajlandók. Ellen-
 ben ezek a' vig *comoediákat*, azok a' *tragoe-
 diákat*, amazok a' halotti és egyéb somorú
 verseket haénoson olvashatják és halgat-
 hatják.

§. CCCXCII.

A' *Pictura* vagy *Kép-írás*-is, mit tehesen az indulatokban §. CCCLXXXVI. a' *Zeuxis* példájában látók. Ez a' Festőnek elméjét egyéb dolgokról el-húzza és képen málta: véle a' maga indulatait a' képek ábrázatjában és egyéb teste állásában ki-jelentendő indulatok érint formálatja. De tapasztaljuk azt-is, hogy a' meitterségesen festet képek a' nézőnek elméjében-is homorú, haragos, mosollygó vagy agyarkodó ábrázatokkal hasonló indulatokat gerjesztenek. Erre nézve a' házakban-is ékes, vidám ábrázatu, szép *moderatiot*, okos és bátor elmét mutató képeket tartani nem háfontalan. De az útálatos, rút, fene, agyarkodó, peryergő, komor, bújjaságra, vagy gyilkolásra gerjesztő képeket, ördögököt, kesérteteket, vagy egyéb iróztató tsudákat jelentő képeket gyakran nézegetni, igen káros, hanemha valamely ezekből ki-néző éktelen indulatot akarunk benne és általok meg-útáltatni. Így, egy bölts Orvos midőn az ő kőrnnyü mérges Fejedelem Aélonyát, ezen vékedelmes indulatról semmiképen el nem foktathatná, ama' pokolbéli dühösködő *Megaerát*, a' mint annak formáját és magaviseletét *Seneca* és *Plutarchus* le-irták, ki-festeti, mellynek útálatos el-fordult haragos ábrázatját el-nézvén, úgy meg-irtózik tőle, a' Fejedelem Aélony, hogy az órától fogva magát egész igyekezettel igye-

igyekezte felidül vifehni. Vagynak olyan példák-is, hogy az emberek haragos ábrázatoknak utálatos voltát a' tükörbe meg-látván, haragudni azután nem mertenek.

§. CCCXCIII.

De mindezek felett, és valamiket e' végre ki-lehet gondolni, a' tülta *Theologia* vagy az *ISTEN*ről való igaz tudomány és a' *Szent Írásoknak olvasása* leg-hatékonyabb az indulatok mérséklésére és böltsen való kormányozására. Ugyan-is, a' ki hiszi az *ISTEN*-nek létét, és meg-esiméri, hogy mindenek ő tőlle és ő általa legyenek, Néhém. ix. 6. el-nézi az ő bölts rendelkezéseit, és el-hiteti magát, hogy semmi e' világon történetből és éterentsétlenségből nem esik, hanem az URnak szájából jó mind a' jó, mind a' gonosz. Siral. iii. 37. ő aláz, ő magasztal; ő febesít, ő gyógyít. Jóh. v. 18. ő kezényít, ő gazdagít. 1Sám. ii. 7. maga előtt forgatja az ő végheletlen hatalmával. Sólt. ciii. 19. egyben kötetteretett meg-mérhetetlen jó-ságát minden teremtséshöz, nevezetesen pedig az emberekhez; a' kiknek, mint Idvezítőnk mondja, Mát. x. 30. még fejeknek haja fála-is ő előtte mind számán vagynak; melly érint UR ugyan ő, és mindenekkel azt tselekedheti, a' mi neki tettik. Sólt. cxxxvi. 5, 6. még-is azoknak, a' kik őtet keretik; mindeneket, ha lünte őket azt által nem lathatják-is, tulajdon hazuokra kíván tsele-

tselekedni. Róm. VIII. 28. Sid. XII. 10. 11. mind-ezeket, mondom, a' ki meg-tanulta, az e' világi *szorgalmatosságokkal renki kívül magát nem emélti*; világi jovaiban *kenyvedett kárain felettébb nem búsul, nem kesereg*; mások boldog állapotját *nem irigylí*; a' maga *kerentséjének felettébb nem örül*, tudván, hogy ezekben valóságos boldogság nintsen, és egy órában mint az árnyék el-múlhatnak; a' mástól *kenyvert bofékuságétt nem mérgeledik*, az URra bizván a' *boféku állást*, a' ki meg-fizet kinek kinek a' mint érdemli. Róm. XII. 19. Egy főval, magát az URnak akarajára bizván, az ő *mindentudóságában, mindenhatóságában, vég-*hetetlen jóságában, és *meg-máfolthatatlan igé-*retiben vetett *erős bizodalommal* a' leg kedvetlenebb dolgok *közt is füntelen telles*, és az ISTEN bölts munkáinak és *kerentséges igazgatásának kemlélésében örvendezve gyönyör-*kodik.

E' felett, *midőn látja 'a' Szent Irások-*ban a' *fok kerent embereknek, nevezetesen pedig édes Idvezítőknék bölts kelidséggel és* *tiára kegyességgel tündöklő életit*; halja az *ő életinek követésére hívogató édeséges be-*zédeit, és *léveket meg-indító kerentséges paran-*tsolatait; lehetetlen, hogy a' *fene és rende-*letlen indulatoknak *rút voltát ékre ne vé-*gye, azoknak vég bútsut ne adjon, és ma-*gát egész igyekezettel e' drága példának,* *mellyhez a' haragnak, dühösködesnek, irigy-*seg-

ségnek, *búja kerenteknek 's a' t. még tsak* *árnyéka sem közelíthet, követésére ne* *adja.*

Továbbá *midőn ékre vézi a' Szent* *Irásból a' maga bünös állapotját, látja az* *ISTENnek bünre nem nézhető kerentségit,* *halja bün ellen gerjedező rettenetes haragját,* *és zörnyü, 's örökké tartó kínos büntetéssel* *való fenyegetőzését; nem lehet hogy a' bün* *tételtől, 's következesképen az indulatoknak* *zabola nélkül való bortsátásától-is, mely a'* *bünnék kút feje, a' mennyiben leherne tar-* *tózkodjék. De ha bünben esik-is, ijedtibben* *kerentségben nem esik, a' félelemmel és ke-* *rtséggel lévét nem csefíti; tudván azt, hogy az* *ISTENnek egyetlen egy szülött Fia, az Atya* *meg-égyezéséből, a' bünösökért emberi test-* *ben öltözvén azokért meg-is ölettetett; és* *hogy azoknak, kik ő benne igazán híének,* *és az ő halálának érdemét buzgó indulattal* *kivánják és kérik, azt által adhaifa 's bünte-* *téstől őket meg-fabadithaifa; harmadnapra fel-is* *támadott; a' mennyégbe fel-ment, a' hol most* *is él, és füntelen esedezik érettek. Így azért,* *midőn az igaz Hitnek, a' Szent Irásba le-* *irattatott jeleit, úgymint, a' bizonyos bizo-* *dalmot, a' könyörgésben és a' kegyességnék* *egyéb munkáiban belső gyönyörködéssel való* *maga gyakorlást, az ellene vétőknek meg-* *bortsátásra való kézséget, sőt ellenségeinek ke-* *retésére-is önként való hajlást, 's a' t. ma-* *gá-*

gában tapasztalja, nem fél többé a' pokoltól, nem retteg az ördögtől és kárhozattól, nem irtózik a' haláltól: nem tsüggeddel, sőt inkább örül a' leg terhesebb nyomorúságok közt-is, bizonynal tudván, *hogy e' világi nyomorúságoknak egy fempillanásig tartó könnyüége, a' ditsőségnek felette igen örökké való állandóságát kerzi önkéi.* 2Kór. iv. 17.

§. CCCXCIV.

Ezekből, ítéletem szerint, világoson ékre lehet venni, melly zűkségesek légyenek a' zűkteséges tudományok, nevezetelen pedig a' tiétra *Theologia* az indulatoknak megzabolázására, 's következésképen az egézségnek fenn tartására-is. *Szerelmes fiam, így ír a' bolts Salamon Péld. III. 1, 2. az én tudományomról el ne felejkezzél, - - - mert napoknak hofkü voltát és sok eftendős életet békeséggel egyetemben boznak ezek tenéked.* Hasonlóképen *Éöl. x. 27. Az URnak féltelme hofküabitja-meg a' napokat; az Istenteleneknek pedig eftendeik meg-rövidülnek.* Az Apostól Sz. Pál-is 1Tim. II. 2. a' kegyeséget mindenre, és így az egézségre és hofkü életre-is, *hofsosnak* mondja. Mindezekre pedig még gyenge korokba kell oktadni az ifjakot, hogy a' mértékletes indulatok és a' kegyesség ugyan természeté váljanak ő benne. Mert ha meg-állapodot idejekbe, kivált ha vénségekre fogják magokat ezeknek tanulására, ha a' dolgot jól meg-tanulják-is,

de

de *praxisra* nehezen vehetik, vagy el-telejtven mint egy magokat, ottan ottan *rediváznak.*

§. CCCXCV.

Utólyára jegyezzük-meg még azt-is: hogy egyik indulatot a' mással fokozó zében lehet zabolázni. Így a' haragosokat ottan ottan gyenge zomorúsággal illetni; a' dühösködöket meg-ijeztetni; a' zomorú zívüeket, félenkeket, és meg-ijedteket biztatni; a' zémérmerefeket ditsérni, a' kevélyeket kapzázni 's a' t. igen hafnos. De mindenkor illő reá vigyázni, hogy ebben a' zélon túl ne lépünk. Mert a' haragosoknak az erős meg-zomorodás *melancholiát* vagy *furiát*, az igen vigaknak kéteségben esést, gutta ütést, és belső *inflammatiót*, a' zomorúaknak a' nagy öröm meg-zulladást, a' kevélyeknek a' fok kapzázás tsúnya tongyóságot, vagy dühösködő haragot könnyen okozhat.

§. CCCXCVI.

Eddig az ártalmos indulatoknak kütfeljáról és meg-orvoslásiról az elmére nézve. Látjuk már azt-is, mennyibe fügjenek azok a' *Testnek Temperamentumától.* Már fellyebb a' III-dik Rézben a' XXXVIII-dik §-tól fogva a' LIV-dikig, midőn a' négy *Temperamentumoknak fundamentumát* ki-kereftük vala, meg-mutogattuk vala azt-is, hogy azok zérint az Elmének Indulatai-is mikent? és miért különbözzenek? itt azért újra mind-
azo-

azokat elő fámlálni nem lézen Eütség. Hanem e' mi mostani tzelunkra elég lézen e' következendöket rövideden emliteni. A' *zobericusok*ban, minden külsö és belsö jelek érint, az Elme a' véreknök, 's következésképen minden ebböl kéntül nedveségeknök 's *spiritusok*nak hig, forró, és tsipös volta miatt, és az egée testben, 's így az agyvelön-is való sebes folyások miatt, süntelen való ünalmos nyúgharatlanságok közü lévén réteve, a' *haragra* akármi kitsiny okból-is könnyen felündül. A' *sanguineusok*ban a' vér piros, hig, könnyü, sik, édesfokort lenni. Innen a' testnek minden rézein, 's az agyvelön-is böven, szabadon foly; az edényeket és az inákat nem tsipi, nem rágja, hanem kedvesen sumitván, gyönyörködtezi az elmét. E' mellett midön tapasztalja az elme, hogy a' testben mindenek igen jól, könnyen, és önként véghez mennek a' maga böldög állapotján örül, és a' nagy örömré, büija *ferretre*, 's a' t. igen hajlandó. És minthogy magán kívül egyebekre nem igen ügyel, a' maga ítölete érint-is könnyen hibázhat, a' honnan hamar meg-is fégyenli magát. A' *melancholicusok*ban a' durva, nehéz, föld termékettü, fekete, enyves vér a' testet elnehézíti, az edényeken, főként pedig az agyvelönök koros útain, késön és nehezen foly; sok helyeken meg-rekedvén, az útakat ma-elöct bé-zárja; kevés, hideg, durva, és eny-

enyves *spiritusokat* tsinal: innen az elme-is migát igen alávaló, tehetetlen állapotba gondolván, a' testet-is mintegy vezendö félbe lenni látván, ünalommal süntelen tellyes, és a' komorúságra, kéttségben esésre könnyen hajol.

§. CCCXCVII.

Ezekből azért önként meg-tettzik hogy a' *haragoságot* nevelhetik, valamellyek a' vérnek melegségét, tsipöségét és sebes folyását öregbitik: mint a' bor, égetbor, kávé, fűszerzámok, sült húfok, meleg *air*, erős *commotiok*, álmodlanság, éhség, gyakor haragoskodás 's a' t. *olthatják* pedig, mellyek a' vért hívesítik, tsendesítik, és édesítik; mint a' viz, tej, fag nélkül való zöldségek, kerti vetemények, gyümölsök, főként a' mellyek kedves lavanyúsággal-is birnak; a' nyugodalom, álon, jól lakás, híves *air* 's a' t. De jegyezd-meg, minthogy a' haragnak idején a' belsö rézekben kórnyuképen fel-van buzdulva a' vér, és a' *spasmusok* öëve húzták, tekerették a' belsö rézeket, akármit-is enni vagy innya akkor kivált hidegen, igen ártalmos: annyival-is inkább bort, égetbort, kávé, vagy egyebet, a' mi a' vért buzdithatja vagy meg-aluthatja, és a' *spasmusokat* nevelheti, épen vétedelmes volna. Tanársóább ilyenkor félre menvén, ülve vagy fektüve nyugodni: söt, ha lehet, jó leé egy keveset alunni-is. Ha komjúhozol, majd, tsendeledvén a' harag

valamit, egy, két fintsia meleg *herbatibet* hőrpölni, vagy hideg vízzel a' vajat öblögetni és nedvesíteni: és azután holmi gyenge *comestio*hoz kezdeni, vagy más emberek közl menvén, bezéddel és játékkal magadot mulatni, hogy a' haragnak okát annál hamarébb el-felejtthesd jó lézen. Ha a' vér ugyan csak nem akarna tsendefedni. Végy meg-tisztott borkövet, salétromot, rákzemet, jóféle *Rhabarbarumot*, mindenikből egy *drachmát*: törd porrá, és három részre öztván, rendel, két két óra múlva, vedd-bé. Ez a' vért is tsendefüti, a' belekbe ki-omolt epe sárt is ki-hajtja. A' tök, dinnye, ugorka, fejeér, vagy ha a' nints, fekete mák magvakból, árpával 's farvas farval fött vízzel kézült téjből is magára, vagy meg-nádmézelve, gyenge hidegen egy, két fintsianyit innya, ottan ottan, a' vér tsendefítésére és édesítésére vépen használ. A' beleket és vizellő hójagot is mindennemű erős indulatok után, minél hamarébb lehet, önként, vagy valami *Rhabarbarumból*, *Senna* levélből, *Cremortartariból*, *Tartarus vitriolatusból* és mannából kézült gyenge *laxativátskával*, ki-tisztítani igen hasznos. De a' hánytató, erősen *purgáló* és izzaftó orvolságok, ilyenkor méreg gyanánt volnának. Ha mindezekre is a' vér forrósága mulni nem akarna, a' vérelebbekben lehet eret-is vágni.

Mind-

Mindezek, az érvágotáson kívül a' rendkívül való nagy örömben is hasznosok.

§. CCCXCVIII.

Az únalmot, *komorúságot*, félelmet, keferúséget 's a' t. nevelik mind azok, mellyek a' *perspiratiot* meg-rekeztik; fizik, mellyek a' *perspiratiot* segitik. Lásd. §. CCCLV. Ezek közt pedig leg-nevezetesebb a' bor, a' melly, a' Sz. Dávid bizonyság tétele szerint is, 'Sólt. civ. meg-vidámitja az embernek fűvét. Innen a' bölts Salamon-is Péld. xxxi. így ír: *Adjatok réfegű italt az el-vefendőknek, és bort a' keferedett fűvű embernek. Igység, hogy felejtkezzen az ő fegetységiről és az ő nyavallyájáról ne emlékezzék-meg többé.* De jegyezd-meg, hogy értjük itt a' mértékletes bor italt; mert a' ki réfegűsége izza a' bort, attól ugyan egy ideig meg-vidul, de nem sokára a' rendkívül böv *perspiratio*val félllyel ökölván a' *spiritusok* testiből, és a' vér is meg-vastagodván, sokkal méjebb únalmot tapasztal magában. A' jó fagu füvekből, virágokból, gyökerekből, magvakból, vízzel vagy borral kézült *infusumok*, *tincturák*, olajak, *balsamumok*, vizek, *spiritusok*-is, mind belől venni, mind kívül éaglani hasznosok. *Boerhaave* a' méh fűvet és sáfránt; *Hoffmann* az *ambrát* és *volatilis oleofus* sókat, vagy *spiritusokot* leg inkább ditsérik: A' jól kézült Terjék és Álkermes-is itt nem meg-vetendők. A' *Diaetában* pedig *commendátnak* a' könnyű

G g 2

emézt-

emészthető, vékony, meleg vért tsináló éte-
 ek; friss tiszta aërben való milatozás; gya-
 kor és minden elme fárasztás nélkül való
*recreatio*k; *frictio*k, meleg feredők; rendszer-
 es ilom 's'a' t.

§. CCCXCIX.

A' kik pedig testeknek gyengesége, és
 az inaknak felettebb való érzékenysége miatt
 fokrak hamar ' erősen rettegni, kégyenleni,
 tsudálni, úralni, keretni, kívánni, mint lo-
 kan az alkönyök és a' gyermekek kozsúl;
 fokság hogy gyakor *commotio*k és dolgozás
 által a' magok testeket jobban erősítsék-meg.
 Az árnyékban kénytelen nőt gyenge leányka
 csak egy levél zördülésre-is meg-retten, és
 csak nem kétséghen elik: az erős vaskos
 paraszt ember, ha az ég egybe szakadna-is,
 alig ijedne-meg. Nem azért pedig, mint-
 ha ő olly erős szívű és bátor volna, ha-
 nem az ő testében lévő *fibrá*knak éraz
 keménysége és az inakban járó
*spiritus*oknak vastag sűrűse-
 ge miatt.

TOL.

T Ó L D A L É K.

A' TESTNEK KÜLSŐ TISZTASÁGÁROL

A' mennyibe t. i. ez-is az Egészségre
 meg - kívántatik.

ECCC.

HOGY a' hórnek fínere rakodott motsok a'
 láthatatlan gőzt az egésznek nagy ká-
 rával benn ne rekezzék, 's másként-is utála-
 totsá az embert ne tégye, a' tiszta vízzel és
fappannal való mosódás igen fűkéses. A' rest
 és motsokba 's kenybe merült Személyek
 bizony lomhák, büdösök, tetvesek, ruhótek,
 fekélyesek és betegesek foktak lenni. A' kis
 gyermekek-is, hogy fokzor úgy el-fünte-
 nednek, fokadékosulnak és betegesülnek, töb-
 bire a' dajkák restségítöl vagyon, kik ötet
 gyakran fereztetni, mosogatni, tiszta öltözet-
 ben és ágyba tartani nem igyekezik. Mert
 az ő lágy bőrből fok taknyos enyves *ma-*
teria fivárog-ki, melly a' bőrön, ha ottan
 ottan le nem mosattatik és töröltetik, egybe
 érazad, és azt a' fok tisztátalanságot, melly-
 nek ki-kell vala az ő vérekből gőzölögni,
 henn rekeztü; a' honnan lehetetlen, hogy
 egészégsbe maradhasanak. A' Szappan a'
 testnek síros motskát, mellyet a' viz magára

G g 3

jól

jól fel nem ártathat, ebben le-vízi. Innen a' mosódásban azzal-is élni sokkor meg-kívántatik. A' Láb mosások a' lábokat a' feltöréstől, meg-bogosodástól, és közhvényefedéstől, midőn a' mocskot és egybe verődött 's keményült bőrt meg-lágyítván és le-tíztirván, a' ki-gőzölést és izzadást segítik, nagyon óltalmozzák. Azért ezt másoknak-is, de kivált az utazóknak házonnal lehet gyakorolni.

§. CCCCI.

A' kezeknek és ortzáknak tífia hűleg vízzel való gyakor meg-mosását a' tisztaság-is, de az egékség-is kívánja. Ugyan-is, a' víznek hidegsége illendő keménységet kérezvén bőrinek, azt a' fokadékok, fémergek, rántzoságok ellen meg-tartja, és annak eleven piros-ságot kérez. Kiváltképen pedig háznál ez a' szemnek; mert a' szem hajak alatt éjtzaka meg-tsipösült könnyvet és egybe akott tsipát-is ki-mossa; a' ki tágasult ereket-is egyben húzza, és így a' szemnek vérmérségit el-űzi, 's következképen a' szemet nagyon erősíti, és a' látást képen életíti, mint ezeket ki ki magában, midőn reggel ágyából fel-kél és meg-mosódik, világosan tapasztalhatja. De jegyezd-meg, hogy az olyan víznek, mellyel szemedet mosod, mindenkor kép tisztának, és jó hidegnek kell lenni; mert a' szem semmi meleget és mocskot nem szenvedhet. Erre nézve, a' tífia forrás vizek, vagy a' mellyek a' folyó vizekből reggel, midőn

a'

a' nappal beléjek hányt gaz, a' víz fenekére le-állott, meritetnek, főként ha *destillatio* által meg-tíztitattak, a' szemnek jóval háznosabbak. Bizony az Euphrásia, rósa és más *destillát* szem vizek-is nagyobbára csak tisztaságokkal és hűvelségekkel háználnak.

§. CCCII.

A' főnek mosása, bajnak gyakor fűsülése és tífian való tartása-is sok főbéli nyavallyákat el-fordít. Ugyan-is a' mi bőrünk mindenütt, kiváltképen pedig a' hol tőr terem, holmi *cryptáskákkal* vagy üregetskékkal, (mellyekbe a' vér közül holmi meg-vezett pes-hedt kégu sós 'sir tétetik-le, hogy onnan oktán ki-éivárogjon,) rakva vagyon. Ezen *crypták* a' fő bőrbeleg többek és nagyobbak; a' honnan bővebb és vaitagabb 'sir-is ékott belölök ki-éivárgani: a' melly, enyvelsége miatt, sokkor nem repülhetvén-el, a' fő bőrön egybe kárad, és *korpanak* neveztetik; vagy a' haj közü állott porral egybe elegyedvén, mocsokká válik. Ezt ha párlúggal, vagy káppanos meleg vízzel ottan ottan le nem mosjuk, és fűsülvel le nem vakarjuk, 's a' haj közü ki nem tisztítjuk, egybe tseplefíti a' haját, és a' *cryptáknak* lyukait be-zárja; és az említett sós olajnak ki-jövetelt nem enged. Innen, az ott meg-gyül, magába meg-rothad és tsipösül; és bőrben lévő fájdalmot, orbántzot, túrt, vart, tetveket, fonék, szemnek, fülnek, fájdalmait 's a' t.

G g +

okoz.

okoz. Minél tömöttebb és vastagabb a haj, mind ezek annál hamarébb meg-eshetnek. Innen a' mosás, tisztogatás-is annál inkább meg-kívántatik. Sőt ilyenkor a' haját megnyírni, rútkítani 's néha egészen el-beretvaltatni-is szükséges. Erre kívált a' gyermekekben igen illő vigyázni.

§. CCCCIII.

A' Haj por, ha tífza fő bőre hintetik, fel-iván és mintegy ki-éivván azon sós oiajat, a' főnek mindjárt említett nyavallyáj ellen képen használ. De ha tisztátalan és a' korpától 's mocsoktól meg nem tisztított főre hinted azt, mind azokat a' gonofokot neveli.

A' vajjal, sa olajjal és egyéb kövérséggel való kentefitelés-is a' hajnak, mint magában úralatos, úgy az egészségnek-is ártalmos. Mert az említett *crypták* lyukait ezek is bé-dugják.

§. CCCCIV.

A' fájnak és fogaknak gyakor tisztítás mind a' lehelletnek bűdösége, mind a' fog húsnak évődése és el-lágyulása, mind a' fogaknak meg-vevése ellen sokat tehet. Erre nézve étel után a' fájat hideg vízzel ki-öblíteni, és a' fogakról az ételt le-mosni jóvaltatik. De a' meleg étel és ital után hirtelen nem kell a' fájba hideg vizet venni; mert a' melegtől ki-terjedt fogat ha hirtelen hideg éri, el-hafadoz és ki-romol. A' fogak közti

közti akadt húst-is valami vékony tsontal, tollal, vagy fálma fállal meg ott meg-rohadna, ékség ki-tisztítani. A' fából a' fog-húsba könnyen fálka mehet; a' vas és egyéb értz nem meg-sértheti, sőt ki-is törheti a' fogat: másként is ha a' kemény éles fog azokból valamit el-rezel, az a' nyáltól meg-emeztetvén, a' fognak nagy ártalmára lehet.

§. CCCCIV.

A' feketeségnek és iznek a' fogakról való le-törlésére, némellyek gáitzkő, vagy salétrom *spiritust commendat*nak, de igen oktalanul; mert ha ezzel fogaidot be-kened, igaz hogy képen meg-fejérül; de nem sokára ki-is romlik. Hasznosabb azért e' végre, kenyér haját vagy tsontot, erősen meg-égetvén apró porra törni; ezzel vagy magara, vagy, ha fogad húsa-is el-gombásult, egy kevés égetett timsót, keretsen diót, sa haját, myrrhát, *gummi laccaet*, gallest, vagy egyebet effélért, a' melly forit és a' lenyvedésnek ellent áll, elegyítvén hozzá, a' fogak töveit, újjaira, ersetetskére, vagy poktóra vévén, dörgölgetni; de okoton, hogy az erős dörgeléssel fogad húsat jobban-is el ne rontsold. Allen a' dohánynak hamvát, ha nem igen tsinos *materia*-is, de igen hasznosnak mondja a' fogaknak dörgölésére, hogy meg-fejéredjenek. A' fog húsnak rothadása és a' fájnak bűdösége ellen pedig nem rait jobbat mintegy árpa kemet nyomó dohány level t

rátskální egy egy fertály óráig mindennap egyfzer. *Fr. Hoffmann* e' következő *tincturát* igen dítséri: végy *Mastixot*, *Myrrbát*, *Gummi elemi* fél fél lótót: Fzer jó füvet, vad és kertí 'sállját, *Myrthus*-fa levelet, mindenikből a' mennyit öt újjaid között jó bővön fél-veheré: veres Ró'sát, másfél annyit, mint vólt a' 'sállja: Égetett timsót egy *quintinet*. Törd és vagdald egybe ezeket; és együvé elegyítvén tedd üveg edénybe; töltö fél ejtelnyi veres bort, és két lót kámforos égetbort reá, tartsd gyenge meleg helyt, míg jól meg-festődik és vastagul a' bor. Ebből ha mindennap egy egy keveset a' fogad húsára vék, és egy darabig rajta tartod, nem lehet, így ír *Hoffm.* ki-mondani, melly fépen örzi a' fog húst a' tovább való rothadástól, és a' mi abból meg-eméftődött vólt, melly hamar ki neveli, és a' fogakat melly derekafon tisztítja és erősíti. A' Szegényeknek e' helyet azt *commendállja*, hogy a' 'sálljára öntsenek forró bort vagy etzetet, és egy darabig vontatván, reggelenként, mosás a' 'sálljokat véle. Az úti fűnek leveis fokát használhat.

§. CCCCVI.

A' mi a' Szájnak *büdüségét* illeti, *Étik-ség* mindenekelőtt végére menni, miről légyen az. Mert a' mindjárt említett orvos-ságok csak akkor használhatnak, ha az *ínynek* rothadásától és a' fogaknak e' miatt való

évédesétől vagyon. De ha a' *büdüség* az ételnek a' gyomorba lévő meg-rothadásától vagyon, mellyet többire okoz az epének oda való *vízke* folyása, ezek semmit sem tehetnek. Meg-esmérhedd pedig ezt, ha *büfü*-fedezéssel jó-fel a' keserü iz és *büdü* fag; ha egyéb okoknak semmi nyoma nintsen, és akármint ki-mossad és *tisztít*szád *szájadat*, a' *büdü*-ség csak meg-marad. Ekkor több háfnót remélheré abból, ha *gyomrod*at gyenge hánytatóval és *laxatívával* ottan ottan ki-tisztítod; és azonközben mértékletes sós, savanyutska, és rothadást nem könnyen fényvedhető, könnyü eméftető ételekkel, italokkal, és orvos-ságokkal él. Nevezetesen a' sült *Birsalma* és *Körtvély* dítsértetik. Időközben pedig, hogy *szájad* róé *szájat* verje, bé-kézített *Tzitrom* hájat, *Örmény* vagy *Angelica* gyökeret, *Ani's* magot, *Fahajat*, *Szegi* üvet, *Myrrhát* s a' t. háfnófon rátskálhaté.

Ha a' *büdü*ség valamelly fognak odvas rothadságától vagyon, húzsd-ki azt, vagy töltsd meg az odvát ónnal, *viakál* vagy *szerepsen* dióval.

§. CCCCVII.

A' *Körmök*, a' *lábaknak*-is, de kivált a' *kezeknek* újjain, [1. A' *tapaftalásbéli* érzékenység kedvéért alattok az újjak begyeire jövö inaknak a' *külső* erőtol való óltalmazások végett vagynak; [2. Hogy azokkal az *ap-ró* dolgokat-is meg-tsiphefsük, és vakaródhasunk. Az *Indufok* közt fő helyeken egyik

ékeségnek azt tartják a' Dámák, ha a' körmeiket kezek újjain igen hófényen, fel, sőt egy egész fingre-is meg-nevelhetik. Innen hogy el ne kopják vagy törjék, egyébkor nád alá kötve tartják, hanem csak akkor bontják ki, mikor közönséges helyekre mennek. Mi ezeknek feketejét vagy ki-nőtt végét, hogy a' morsok alájok ne rakodhassék, ottan ottan el-vágni ébbnek 's jobbnak tartjuk. De a' kik azt többől éntelen ki-nyírnak és újjok begyit egészen meg-mezítenítik, a' természet tzeja ellen tselekednek. A' feje, piros, sima, lágy körmök-is a' keznek nagy ékeségére vagynak; a' vastag, kemény, hoportsos vagy vak körmök pedig azt nagyon meg-díztelenítik. Innen ékség lében azon okoktól, mellyek miatt azok megvakulhatnak, óltalmazni: minéműek a' megürés, erős forítás, sok vakargatás, meleg vízben vagy igen tsípös nedvességben való gyakor kutulás 's a' t.

§. CCCCVIII.

A' feplök, fakadékok, semergek, sümötsök, feketeség, halványárságaság, főnek kopaésága, vagy éokatlan helyeken éörbe való boruláta, feje vagy veres éemöldök-is 's a' t. nagyon meg-díztelenítik az abrázatott. Ellenben a' tizta, eleven, feje piros bőr, piros ajakak, fekete haj, és fekete éemöldök igen kedvesé téjik azt. Innen ele-től fogva fokéle módon-is próbálgatták azt

embe-

emberek a' természetnek nevezett hibáit mágookról el-hárítani. De minthogy sokan ezt csak a' végre kívánnák tselekedni, hogy a' bújjaságnak piatzán ki-tettzöbhek légyenek; kérdésben forog, valyon szabad volt-é ezt tselekedni? annyival-is inkább az efféle vétkekre vezető útnak fel-találásában magától-is igen elmés természetű vántéándékkal erre tanítani, nem vétkes dolog-é? Jól-lehet, mint egyéb jó dolgokkal, úgy ezen külső énté ékesítő eszközökkel-is az emberek rof végre éántalan fokkor éljenek, de magokba ezekben mi vétek légyen, én nem láthatom. Mert ha a' moltoha Termézetnek egyéb hibáit mind a' testben, mind az elmében. Mésterség által igazítani vagy palástolni nem csak nem vétek, hanem tartozunk-is belsőképén öntönöztetvén mindnyájan a' magunk tökéletességének minden lehetséges módon való öregbitésére, miért nem lehetne az abrázatnak hibáit? én ugyan nem értem. Az ék-s és tizta öltözetet bizony senki azért tilalmosnak nem tartja, hogy sokan ezt bújjaságra viselik. Ugy a' böltseféget is azért, hogy az elmét fel-fújja, senki nem kárhoztatja. Igaz dolog ugyan, hogy a' testnek efféle külső ékesgeréie a' Férfiakban akéonyi puhaságnak, és igen tsekély elmének jele. Mert az ő szépségek az erős test, bátor éiv, meéze látó okos elme, nem pedig efféle külső tiztsoma éokott lenni. De az Akéonyok dol-

ga

ga másképen van, mert nekik az ISTENnek rendeléséből, mint az Apostól-is tanítja, a' magok ~~szeméjének~~ Férjek gyönyörűséginek kell lenniük, melyre a' külső szépségis nagyon megkívántatik. A' bölts Salamon-is az Énekek-énekiben, a' maga Mátkájának tsak külső szépségiben gyönyörködik, a' mennyiben t. i. az egészén fejér, annak ortzái lépek, és semmi feplő nints azokon, ajakai pirosiak, mint a' veres tzerina, fogai épek, tömöttek és fejérek, haja fodor és fekete s'a't. Az Azzonyok azert, tsak a' magok Férjeknek; nem pedig más idegennek kedvéért tselekedjék azt, a' magok ortzáját, ha a' természet e' részben moftoha volt ő hozzájuk, illendő eszközök által tisztaságosan ékesgetni, vétkes dolognak épen nem tartom.

§. CCCCIX.

A' nagy *Mogol* birodalomba, a' hol többire meztelen járnak az emberek, a' kényesebb Uri Azzonyok egész testeket olly tzifrán meg-festik, hogy szép virágos *Kartonnak* gondolnád. A' Törökök és Egyiptombéliek-is kezeiket és lábaikat sárga vagy veres fínre gyakran meg-festik. Vagynak sok más Tartományok-is Napkeletre, a' hol az Azzonyoknak festetlen hajjal és körmökkel jámí rut dolognak tartatik. Európában-is bizony a' test külső finének tsinosgatása minden pallerozottab Nemzetek közt minden vétek iránt való gyanúság nélkül gyakoroltatik. Azert

szépek s'anna

Azert ha én-is a' tsinosabb Azzonyok kedvéért azok kozzul, mellyekkel más Nemzetek e' végre élni szoktak, némeltyeket meg-émlíték, vétkül nekem senki nem tulajdoníthatja.

CCCCX.

A' Fekete fín, úgy a' feplőköt-is, mellyek természet szerint vagynak, vagy vünk sültetettek, semmi el nem törölheti. De a' mellyet azután a' napnak vagy tűznek erős melege, a' tavazi kárázó felek vagy betegségek tsináltak, (minthogy e' nem egyébtől vagyon, hanem az *epidermis* vagy bőrnek külső finét bé-borító vékony hártya alatt lévő *mucusa*nak egyben sülésétől;) az effélék, mellyek az *epidermist* újra meg-lágyíthatják, az alatta egybe sült *mucust* felolvaszthatják és ki-gőzölöghetővé vagy a' vér közü vízká mehetővé tehetik, el-fizhetik. *Illyenek* pedig a' *Martiusi* hó viz, melly tiszta vékonysága miatt, lágy melegen, az *epidermisen* könnyen által hat; a' babnak, fejer lilionnak, vízi töknek, ökörfark kórónak, Salamon petsenyéjének, fal fűnek, borju orru fűnek virágjáról, fejer málna levelről, édes gyökérről, fügeről, mal'sa zöllöről, sárga dinnyének belről, béka nyáltól 's más efféle lágyító *materiákról* *destillált* vizek, ha lágy melegen gyakran mosdák vélek. Ugy az is, a' mellyet a' patikákban *Aqua omnium forum*, Minden virágok vizének neveznek. Ugyan e' végre a' töknek, sárga és görög dinnyéknek-ki-fa

ki-fatsart levével mosdani, vagy belekkel lágy melegen az ortzát ottan ottan jól meg-dörögölni-is hasznosnak mondják. Némellyek ezek helyett a' tzitromnak vagy narantsnak lágy béllivel élnek. Sokan, hogy a' mindjárt említett vizek annál hathatóbbak legyenek, velentzei szappant olvaítanak-el előre benne, és egy néhány tsep *oleum tartari perdeliquumot* is tseppentenek belejek, valahánykor mosdani akarnak. A' *sperma ceti*-is, bab virág vízbe meg-áztatva, képen lágyit, fejerit és fenyefit: Nem különben ha egy néhánykor erősen *calcinált* vagy meg-égetett *Boraxra* és *Talcumra* fejer lilium virág vizet tölték, és egy néhány napokig rajta tartván mosdák velle.

§. CCCCXI.

E' következendő *Tinctura*-is a' bőrnek fejerítésére, lágyítására és fenyefítésére igen ditsérterik. Vedd a' Bikának, vagy ha azt nem kaphaték, a' Marhának, epéjében termert követ, ha ezt sem kaphaték, magát az epét, gyenge melegen kárazd-meg; töltés oztán erős seprő égethott reá; tartsd így jól bé-dugott üvegbe gyenge meleg helyen, míg a' kő, vagy káraz epe egészen el-olvad: ekkor mosdjal velle. Mások a' hig bika epébe hozzáas áztatás által timsót, konyha söt, nádmézet, *boraxot*, kámfort olvaítanak-el, és magára vagy gyöngy virágról *destillált* erős *spiritussal* tel-ereztvén, kenik ortzájokat velle.

Ugyan

Ugyan e' végre, végy négy igen jó lagu lép paris almákat meg-törve: jól meg-éit völlöbol újjanon ki-nyomott mustot, és rósa vizet, négy négy lótót; sötalan és még meg-nem moicit friss írósvaját fel fontot: sárga viafikat nyóltz lótót; ezeket egy-éve elegyítvén gyenge tűznél főzzed, a' habját küntelen le-ködven, míg habzani meg-látnik: ekkor melegen kütán kúrd által: 's hadd meghölni: azután ísmét gyenge tűznél, küntelen kevervén, olvazd-meg, de reá vigyázz hogy fel ne főjön. Ezen kezből végy estvénként a' menyit akarté, és kend-bé ortzádat, 's ha kúkség, kezedet-is velle éjtfakára, és reggel a' fellyebb említett vizek között valamellyikkel mosd-le. Egy Német Uri Akáfony, az árnyékek fedőre fel-jövé Ember ganéjnak gözivel dörögölvén minden nap kezzeit és ortzáját, tsudára méltó gyengeséget és fejeriséget csinált ezen rékeinek *Art. Erud. Lips.*

§. CCCCXVII.

Mindezek a' *keplös, fémerget, és fel-tsepepezt* bőrnek meg-tisztítására-is használnak. Ezeken kívül pedig, hogy egyfersmind gyenge piroságod-is legyen, az etzettel magára, vagy holmi jó lagu virágokat áztatván sokáig benne, savóval, bűdös kövel fött vízzel, méz vízzel, melly valami jó lagu virágokról *destillált* vízzel kézült, vagy pedig, holmi

H h

egék.

egészséges gyermeknek vizellerivel-is hafnoson mosdhatol. Jó a' tztrom beler is meg-sózni, és azzal az ortzát gyakran jól meg-dörögölni. Vagy ha inkább tetűk, vagy fél lótkámfort, törd-meg mo'sárba, két lótni tztrom levet tölrvén az alatt apronként reá: azután önts fél eitelni fejér hort-is reá: fűrd-meg; töltsd üvegbe, és a' meg-maradt kámfort ruhában kötven erzd belé: mosdjál estve reggel belölle. A' *Banzóé tinctura*-is, és a' mit a' Parikakban *Lac virginis*, fűz leány téjnek neveznek, ezen végekre ditsérterik. Ezzel lehet magára-is élni, amabból pedig tíz tsepyit, két lótni mosó vízben foktak tseppeneni. De jegyezd-meg, hogy ezek között egyikkel sem bátorságos egy végtiben sokáig élni; mert az ortzát meg-rántzólják, és, kivált a' *Lac virginis*, megbéli nehéz nyavallyákat, sőt fűzaz betegséget-is könnyen okozhat. A' *Mercurius*sal vagy kén-esővel készült mosó vizek-is igen hűhatósok, de vézedelmefek. Előzet a' fogakat meg-feketítik, azután ki-rontják, a' fűzát meg-bűdösítik, a' testet el-fűzák és reketegelsé tézik.

§. CCCXVIII.

Ha fekete, vagy feplős bőrödnek hirtelen aharf fejér fűnt adni. Végy *Bismuthumot*; önts válaftó vizet reá, melly azt el-rágya vagy el-olvaftja, azután tölts egy kevés tűzta vizet közibe, és a' *bismuthum* igen vékony

fejér

fejér por formába az edény fenekire káll; fűrd-le a' vizet mind a' porról, és egy néhány versben egymás után tölts ismét tűzta vizet a' porra, ottan ottan le-fűrvén, míg t. i. a' pornak leg-kisebb tsipősége sem léfzen; mert egyéb iránt igen nagy rágást tsinál a' bőrön. Így oktán fűzazd-meg, és mikor fűkséged van reá, keverd frís hig pomádiba és kend-meg ortzádat, nyakadat 's mejjedet velle. Mások rövidebben a' *bismuthum*-nak igen apróra tört porát bab virág vízben elegyítven erőfűen egybe rázzák, és hirtelen úgy mosdanak-meg velle, e' reá fűzadván a' bőrre, míg le-mo'sák, annak fűp fejér fűnt ad, és a' feplöket, semergeket, feketeséget nagyon el-takarja.

§. CCCXIX.

Sokan, nem tudom mi okból a' halovány fejér fűnt igen fűpnek képzelven, hogy ortzájoknak pisgás piroságát el-vefűhessék, egészségeknék nagy kárával, sőt gyakran végső véfedelmével, éhomra etzetet ifűnak, *krétát*, *svuvatot*, *fenet*, bört rágnak, vagy tsak nem meg-ölik éhel magokat. Okofabban tselekefűnek bizony azok, kik inkább halovány sárga fűneket igykekezik pirosfű tenni. A' halovány sárga fűm ugyan némelleyeken termézet fűrine vagyon; de többire okozza ezt [1. A' *phlegmaticum temperamentum*, mellyben a' vér-is igen taknyolón, vastagon és fejéren marad, ki sem hathat a' bőrben el-terjedő edényekben,

H h 2

hogy

hogy onnan, mint a *sanguineusokban* fokott piros léne az *epidermisen* által sugározhaték; vagy pedig [2. A' vérben meg-gyültt epe, melly a' vérnek *serumát*, vagy fejeit vékony részét sárgán festi, a' sárgasághoz tapasztaljuk. Ez, minthogy többire a' májnak meg-dugulásából vagy on, (mellyet *asymmetria* vagy a' májnak edényeit meg-fortító *spasmusok*, vagy a' vérnek enyves vastagsága okoz, ~~hablatának~~ el-tízésére minden, valami a' *spasmusok*at le-tendetíti, a' vért vékonyítja, és a' fibrákat erősíti. Midőn pedig a' *plegmaticum temperamentumtól*, vagy a' *chylus*t és vért kétfőtő ekközöknek erőtlenségétől vagy n az eslele halovány fejeit éin, azokon kívül, mellyeket mindjárt említünk, sokat segitenek a' gyakor *commotiok*, *fritziok*, könnyü eméizhető valaknak és madaraknak hújai, kivált sülvé, a' fűfűszamok, jó bor, kevés álom, vidám kedv 's a' t.

§. CCCCXX.

Hogy ha pedig csak egy ideig külsőképen akarod ortzádat és ajakidat hirtelen meg-pirosítani. Végy *myrhát*, *storaxot*, *benzoét*, egy egy lótót; kék lilium gyökeret fél lótót; *boraxot* e y *quintinget*, törd porrá és tölt egy néhány izben jól meg-tisztált erős léprő éget-b r reájok; tartsd gyenge meleg helyen egy néhány nap. Ezen *Tincturával* kend-meg ortzádat, a' hol akarod, és lép pirosítá tétit az. A' Frantziák és Olozók, holmi *coccionellával*, ker-

/ *hospitium* ennek

kermes maggal, vagy *bellotropium tricecum* nevű fűnek levélvel festet ruhával, vagy kamellóttal, mellyet űk *Bezettának* vagy *Pezet-tának* hívnak, főkötők ortzáikat és ajakáikat dörögolli; mellyről a' festeknek apró veres pora a' bőrnek *porus*saiban és rántzorskaiban verődven, piros lént tsinál. Mátok e' helyet holmi papirossal, mellyet *Cherita d' Hispania* nével neveznek, élnék. Sokan *Anchusa Alkóna* vagy *onofina* nevű fűnek gyökerét, melly kívül igen lép vres, vontatnak-meg egy éj-taka ró'sa vízben, vagy égethorba, és reggel evel mosdanak. A' tsipos és erős légu *spiritusok*-is ki-festítik és meg-pirosítják a' bőrt; de egyfersmind a' gyakor éléssel el-karaktják és meg-tserpeztetik a' bőrnek lénet.

§. CCCXXI.

Ha femöldöködöt akarod feketíteni. Végy *Antimoniumot*, *Gallest*, a' menyit terzik; törd igen apró porrá, tedd ezen port tserép vagy réz edénybe; süss ahoz való hév vasfatskát belé, és ez holmi fekete nedveséget hűz-ki azon porból, mellyel a' mint akarod femöldököd meg-festhedd.

§. CCCCXXII.

A' főrnek vagy bajnok nevelésére, *Faller*, és *Bateus*, Angliai híres *Doctörök*, a' többek közt e' következő mosót és kenőt igen dírsérik. Végy Hlen faja levelét egy marokkal. *Gummi lodanumot* két lótót, medve hájat hat lótót; fűzd-meg ezeket együtt jó édes

H h 3

bor-

/ charta

borba, míg a' bornak harmada el-apad: a' főzésnek vége felé tégy két lótvéretsen diót, egy lótvéretsen dióvirágot, egy *quining* fekfűvet hozzá; főzd így is egy keveset: azután sűrű-meg; és a' hol főrt akaró nevelni, melegea moslad gyakran, és áztatlad napjában kétféle egy egy óráig velle. Azután pedig kend-meg e' következendő kenővel. Végy méhhamvat, egérhárt egy egy lótvét: *Peruvianum balsamumot* fél lótvét; kínmézet, a' mennyi elég, hogy kenő legyen belőle. Egyéb iránt, minthogy a' kopáság néha a' nedvességeknek felettebb való tsipőiségétől vagygon, melly a' főörnek gyökerét el-rágn, mint a' frantzuban és egyéb hőzfas főbéli nyavallyákban tapasztaljuk: néha a' főörnek felettebb való lágyágától és nedvességétől, melly miatt abban a' haj, mint a' vizes földbe a' plánták, nem táplálhatik, és meg sem tartattathatik, néha ellenben a' főörnek rendkívül való vékonyságától és szárazságától, nem lévén abban a' hajnak táplálására elegendő *materia*, a' honnan a' hajnak is lassan el-kellerik vékonyulni, száradni, fodrodni, és mintegy ki-kellerik romlani; erre nézve mondom, a' kopáság ellen való orvosságoknak is különb-külömb féléknek kell lenni. De nekünk a' rövidség itt azokra ki-terjedkedni nem engedi. *Ebben a' főört* lágyítani és nedvítetni, *abban* száraztani és erősíteni, *amabban a' nedvességeket* tisztítani és édesíteni kívántatik.

§. CCCCXXIII.

§. CCCCXXIII.

El-vefűtésére, vagy el-koptatására a' főörnek, végy óltatlan mézet egy lótvét, *Auripigmentumot* három lótvét; kék lilium gyökeret két lótvét, hüdös követ egy lótvét: főzd ezeket együtt erős párlúgban, míg kenő formásűrűsége léken: ekkor tseppents 20. tsepp kékfü olajat belé: redd-el házonra, és a' mikor kell, kend-meg azon helyet velle, a' honnan a' főrt el-akarod ve'íteni. Mások tsak óltatlan mézet és *auripigmentumot* törnek együtt porrá, és ebből, mikor tettik, vízzel vagy nyállal tisztát tsinálván, kenik-bé hasonló háfonnal a' főörös helyet. Némellyek a' kutyatej nevű fűnek te'ével is koppasztják a' főrt; de ez igen rágós és a' bőrt könnyen ki-sebesíti. A' két első is a' bőrmek természeténét nem sokára el-vefűti. Másként valamint nevelni, úgy tökéletesen, hogy t. i. többé ki ne nőjön, el-vefűteni is a' főrt, bajos dolog.

V É G E A Z E L S Ő
D A R A B N A K.

*A Nyomtatásban esett terhesebb hibákat
igy kell meg igazítani.*

- Levél. 17. Reud. 6. alkalmatosság. *olvasd.* alkalmatlanság
 l. 19. r. 2. *Panoreus. olv.* Pancreas. r. 25. *olv.* ezen re-
 l. 28. r. 17. annyira *olv.* felette igen (főeknek)
 l. 29. r. 7. mellyen. *olv.* melly. r. 9. foly. *olv.* mégyen
 l. 30. r. 14. Ember. *add-hozzá.* fűle.
 l. 31. r. 13. ki-kélti *olv.* ki-feélti
 l. 42. r. 24. folyto. *ola.* folyto.
 l. 46. r. 21. *olv.* §. XXXV. l. 52. r. 21. *olv.* §. XL.
 XLI. l. 65. r. 15. *olv.* §. IX.
 l. 100. r. 29. ne hály. *addh.* erős hideg vízbe
 l. 105. r. 20. kedvesebb. *olv.* kevesebb. l. 112. r. 19.
 l. 114. r. 15. Igy -is *olv.* Igy -is. (*olv.* §. LXXXVII.
 l. 117. r. 5. *olv.* a' szabad aerben sünek a' bé-federt
 tepsiiben süteknél
 l. 118. r. 6. meg-ritkufe aernek. *addh.* ki terjedésétől
 meg dagad, úgy
 l. 120. r. 15. háñoson. *olv.* háñosnak
 l. 127. r. 29. φασσtól *olv.* φασσtól. érést. *olv.* evést
 l. 134. r. 4. tikraságot. *olv.* tikraalanságot
 l. 135. r. 15. Ha *olv.* Ma.
 l. 136. r. 2. A' Tejes. 's3't. *olv.* A' Fejes Kíapófták
 jóval keményebb terméketűes
 - - - r. 6. 16 éli *olv.* többéi
 l. 142. r. 23. egyenként *olv.* egyébként
 l. 145. r. 19. pneumatióbia. *olv.* uncumatica anthlia
 - - - r. 30. annál *olv.* d- valamivel annál.
 l. 147. r. 16. kútefejekon *olv.* kútefejeket
 l. 152. r. 14. hasu *olv.* háju
 l. 155. r. 24. kevésbb *addh.* 's kevésbb
 l. 156. r. 27. fázaron *addh.* fokéor kééitetnek. Afal-
 - - va valamivel, l. 158.

- l. 158. r. 8. formájokra. *addh.* úgy természetük 's
 háñosokra nézve - is egymástól keveset
 l. 159. r. 7. Chiurban *olv.* chinában
 l. 161. r. 7. a' többek közt. *addh.* Törvényül írta
 volt azt - is, hogy a' Menyazkony a' Völegénnyel
 l. 170. r. 6. Pratenst 's3't. *olv.* pratenstibus optima
Fungis Natura est: alius male creditur
 - - - r. 31. tsuklyast. *olv.* tsuklást.
 l. 174. r. 1. ba *olv.* magokba
 l. 178. r. 5. még *olv.* míg rothadni *addh.* kezd.
 l. 180. r. 14. ételiben *olv.* életiben
 l. 181. r. 15. béozatott *olv.* a' melly béozatott
 l. 190. r. 12. Egyiptombélieknek *olv.* Egyiptombéliekről
 l. 201. r. 14. mivel *olv.* minél.
 l. 202. r. 15. mint. *ezt hadd-el és olv.* De ezek közt-is
 l. 206. r. 18. Indiának 's2't. *olv.* Perliában *Carmanis*
 ának egyik fegetében
 - - - r. 21. nyálnak *olv.* nyalánk
 l. 210. r. 5. tellyes *olv.* tejes
 l. 213. r. 3. savanyubb *olv.* soványabb
 - - - r. 18. ki - veéi *olv.* ki - véü
 l. 217. r. 21. savanyu fajr. *olv.* sovány fajr
 l. 219. r. 21. a' vízben *olv.* a' vérben
 l. 220. r. 27. az egééségre nem. *olv.* az egééségre nézve
 l. 223. r. 15. kedves *addh.* éagu
 l. 224. r. 18. kárnélkül-is leher *olv.* Kárnélkül el-is leher
 l. 225. r. 28. mindzátral. *olv.* többire mindzátal.
 l. 226. r. 17. elébb *olv.* egyéb. r. 23. ha *olv.* noha
 l. 237. r. 2. a' rékben *olv.* a' vében
 - - - r. 21. Ki-hajtván *olv.* Ki-hajtatván
 l. 241. r. 20. tellyes *olv.* tejes
 l. 242. r. 9. viticia *olv.* Provincia
 l. 282. r. 7. hátorságot *olv.* barátságot
 l. 283. r. 5. keferúség. *ezt haddel.* r. 7. unalom *addh.*
 l. 286. r. 11. a' tessi *olv.* a' test ki (keterúség)
 l. 316. r. 13. Numero *olv.* Nov
 l. 326. r. 1. *ezt egéfen hadd-el, és tedd által a' kö-*
vetkezendő 328. levél' eleire
 l. 332.

- l. 332. r. 30. pedig elő, *olv.* eddig elő
 l. 353. r. 16. legyen *olv.* lében
 l. 385. r. 18. a' föbbre *olv.* e' före
 l. 424. r. 15. ugyan, *ezt* *had*-el.
 l. 430. r. 20. fenn állásától *olv.* fennállására
 l. 434. r. 7. többire *olv.* többre
 l. 441. r. 6. csekéltse. *olv.* ereftesse
 l. 443. r. 2. Könyvek. *olv.* Könyvek
 - - - r. 30. keddülést *olv.* könnyebülést
 l. 446. r. 15. Jakab *olv.* Jákob
 l. 450. r. 7. Ez *olv.* Es
 l. 456. r. 32. hogy *aidő.* a' kik.
 l. 464. r. 18. lévén *olv.* légyen
 l. 466. r. 11. bizlalj *olv.* hizlalja
 l. 472. r. 5. derekai *olv.* dereka
 l. 477. r. 1. ábtazarott *olv.* ábrázatot
 l. 478. r. 17. férje *olv.* férjek
 l. 490. r. 16. útálato *olv.* útálatos
 l. 492. r. 10. bokkúságétt *olv.* bokkúságért
 l. 496. r. utolsó. ma *olv.* maga
 l. 503. r. utolsó az *olv.* az
 l. 509. r. 17. tartozunk *olv.* tartozunk
 - - - r. 8. terméket *olv.* terméketet
 l. 510. r. 3. keme férjek *olv.* férjek keme'
 - - - r. 11. Akkonyoknak *olv.* Akkonyok
 l. 516. r. 5. sárguságben *olv.* sárguságban
 - - - r. 10. haénálnak *olv.* haénál ennek
 l. 517. r. 8. chrásta *olv.* chárta
 l. 518. r. 30. nedvítteni *olv.* nedvesíteni

V E G E:

MUTATO TÁBLA.

<p>A</p> <p><i>Levél.</i></p> <p>Ablakot nyitni éjtlekákára mi- ért nem jó - - 400. Abrázat ékesítés - 508. Apr v. Éltető Eg nélkül élni miért nem lehet - 72. - - - hogy változik - 72. Egészséget, Nyavallyakot hogy kérez 'i a' t. - 74. - - mikötől undoktatik-meg - - - 82. - - mirtoda helyyeken tük- - - - tártalarabb - - 83. - - a' hol foklíg meg-reked- ve állott, miért öli-meg az emberc - - - 85. - - hol leg tük-rább, és egée- ségesebb - 92. - változtatásnak haéna 102. Afonya gyümöls - 154. Ágy Agyvelő miből leé - 32. - - emi jóé - 175. Alakor - - - 119. Állásnak ártalma - 385. Alma - - - 157. Álom miért éükséges az éter- re - 387. - - mit haénál az egée- re - - - 388. - - kiknek éükségebb 389.</p>	<p>- ha igen fokmít árt 391. - mennyi elég - 393. - tsendésége mikötől za- vartatik-meg - 395. Álom látás - - - 401. Ánis mag - - - 358. Árpa - - - 119. Ártisóka - - - 139. Ausztriga - - - 206.</p> <p>B</p> <p>Bab - - - 127. Bádián - - - 257. Bányák helyyek egée- lenek - - - 87. Bárány hús - - - 182. Baratzk - - - 157. Báj fü mag - - - 249. Heka hús - - - 206. Belek alkotmányja és haé- na - - - 22. Belső rékek helyyei - 18. Betegség mi - - - 4. - - miért olly terhes' - 3. - - miből leé - - - 6. Betegséget hogy lehetne el- kerülni - - - 412. 412. Beéllés haéna - 267. Bihal hús - - - 479. Biliárd játék haéna 366. Birs alma - - - 460. Bor' matériája - - - 275. - - külömbsegei - 276. haéna</p>
---	--

MUTATO TÁBLA.

-- házna	282.
-- ártalma	285.
-- kiknek árt hamarébb	287.
-- Nyárta mifele egéssé- gelebb	276.
Borr a Törökök miert nem iénak	285.
-- forró nyavallyában ihat- nié	289.
Bors	247.
Borsó	229.
Borzú hús	179.
Börcnek házna a' mi testün- kön	20.
Bőr enni jóé	175.
Bűfűlás ártalma	499.
Bűjja éreter ártalma	474.
Bűvár madár hús	198.
C	
Chylus mi	24.
-- hogy 's hol mégyen a' vér közü	24.
Chymus mi	25.
Celler v. Zeller	140.
Cichorea	133.
Commotio lásd Test' gya- korlása	
Csákár madár hús	193.
Csereánye	155.
Csokoládé v. Cocoládé mi- böl 's hogy kékül	323.
-- mikor jött előker Eu- rópába	325.
Citrom	158.
D	
Daru hús	195.
Déli álm	408.
Diphtheria mi	18.

Diacta miből áll	7.
Dinnye	165.
Dió	167.
Diéno hús	180.
Doctar és orvosság nélkü hogy lehetnének-el	6. 349.
Dohány részei	327.
-- házna	329.
-- ártalma	331.
E	
Édes ételek és italok	148.
Édes bor	278.
Édények mik a' testben	29.
Egészség mi	13. 45.
-- miért oly kedves	3.
-- fundamontoma	432.
-- hatarai	15.
-- miköül tartatik, 's ton- tatik-el	7.
Egészege jó erős kinek van	15.
-- tökéletes leheré valaki- nek	14.
-- miért nem	14. 58. 435.
-- a' kiknek gyenge van, miert ének gyakran fo- káig	7.
Égetbor	296.
Éhezés mi	28.
-- mit árt	335.
-- mikor háznál	334.
Éhézőknek mit kell tsinál- ni	337.
Élet mi	24. 45.
Élet ere, v. Élő ér mi	29.
Életünket meg-tartani miert kell	1. 2.
Elmüknek lehetne fokáig	15.

62. Oldalé

MUTATO TÁBLA.

-- örökké hogy lehetne	432.
Elmének indularai hogy vál- toztatják az egésséget	464.
-- nagyon fűgnek a' test- böl	48.
Elő útaknak mik nevezet- nek mi bennünk	24.
Elterő ég lásd Aer	
Emésztés hogy mégyen vég- hez a' Gyomorba	24.
Endivia	133.
Éneklés házna	367.
Enni napjában hánykor e- géssegelebb	341.
-- kaporán jóé	347.
Épének házna	26.
Éper	352.
Erek	29. 34.
Éretlen gyümölsök	147.
Eső víz	266.
Esős idő	79.
Északon miert kaporodnak in- kább az emberek	55.
Etel miert fűkséges	103.
-- mifele egésségelebb	105.
-- ha fok, árt	337.
-- ha fokféle árt	340.
Etzer miből-lek	237.
-- mit háznál	238.
-- mit árt	239.
F	
Fahaj fűkeré.	251.
Fa olaj miből lek	243.
-- házna, ártalma	224.
Fű éper v. Szedéj	153.
Fűbulyka	129.
Fűzán madár hús	193.
Febrius Hungarica v. Bolond	

hagymáz miert tartja an- nyira Magyarországot	78.
Fekünni hogy jobb	398.
Félelem ártalma	469.
Feredés savanyu vízben	374.
-- hideg vízben	375.
-- kiknek árt	376.
-- meleg vízben	377.
Feredésben tartandó vega- lek	379.
Ferske hús	191.
Figé	159.
Filozofia háznál az egé- sége	486.
Fog kivonatas	448.
-- tisztítás	504.
Fog hús évödése	505.
Fogoly madár hús	192.
Fokhagyma	143.
Folyó víz innya	268.
Forrás viz innya	267.
Forratlan bor	278.
Fő mosás fűsülés	503.
Frisio v. Bőr dörgölés hoy- lek	372.
-- igen háznos az egé- sége	272.
Futkározás házna	360.
Fül tisztítás	447.
Fűj hús	194.
Fűzerfarnok	245.
G	
Galamb hús	189.
Galahabbegy falta	132.
Gém hús	198.
Gekrenye	168.
Görleme hús	190.
Göndösfűznek v. mátkafűznek	290.

MUTATO TÁBLA.

Must	180.	Pár hagyma	146.
Mustár mag	258.	Patsirta hús	194.
N			
Nádméz hogy 's miből ké- kül	227.	Páva hús	188.
- - mit haznál	230.	<i>Pericardium</i> mi 's mit ha- nál	29.
- - mit árt	231.	<i>Perspiratio</i> v. <i>Léthatatlan</i> ki-gőzölést, hogy 's mi- kor verték előker	429.
Nap évtől meg-egyezésének ereje	87.	- - miből áll	470.
Nagyon ereje	87.	- - fundamentoma az egé- ségnek	433.
Narancs	158.	- - ha meg-reked mitsoda nyavallyákoktól	434.
<i>Nectár</i> mi volt	295.	- - hogy meg ne rekedjen mit kell tsinálni	435.
Nedves idő ártalma	79.	Pellis miből lez	80.
- - ágy és öltözet ártalma	435.	Pellisben mit kell tsinálni	101.
<i>Nem Terméketi dolgoknak</i> mik hivartatnak	9.	Peterfelyem	139.
Nemző Mag az emberben mi	451.	Pintzek jóság	297.
- - árt ha meg-vék	452.	Pipázás	328.
Nyalnak haína	440.	Pogácsa árt	109.
Nyárba mitsoda <i>dieta</i> haí- nos	99.	<i>Poleuta</i> kávé helyet való ital	322.
Nyári nyavallyák	92.	Pomagránát	158.
Nyugodalom haína	383.	Por tabák	444.
Nyúl hús	184.	Portzogók haína a' restben	20.
O			
O Bor	282.	Prédikátorok miért élnek fo- kásig	368.
Orda	218.	Prűskentés haína	443.
Ort rakony titulása	442.	Prűskentésre való jó kivá- nás eredete	446.
Öfi nyavallyák	92.	<i>Pulsus</i> mi? és mit jelent	36.
Öröm haína	462.	Puska hús	187.
- - árt néha	467.	<i>Pythagoras</i> miért tiltotta a' hús étel	273.
Öz hús	184.	Rák	
P			
<i>Pancsók</i> haína	17.		
Paréj	233.		

MUTATO TÁBLA

R		Szalonka hús	195.
Rák	204.	Szalonna	181.
Rántás 'sírba árt	117.	Szárnyas állatok húsa	186.
Répa	137.	Szártsa hús	198.
Rékesség ártalma	286.	Szarvas hús	187.
Retek	141.	Szájnak büdösége ellen	506.
Réz hús	297.	Szederj gyümölcs	153.
Ros kenyér	118.	Szegfű	248.
Rósolis	299.	Szegyenlés ártalma	471.
S		Szekerben járás haína	359.
Sáfrány	255.	Szelek haína	90.
Saláta	131.	- - melyek egészségek	88.
Sajt	217.	- - ártalmak	89.
Savanyuk	240.	Szél a' belében miből lez	422.
Savó	215.	- - mit árt	423.
Sec miféle jobb	300.	Szemidők festés	517.
Sev miből főznek	302.	Szent Irásnak olvasása haí- nál az egészségre	491.
- - miért oly nehéz jót főzni	301.	Szenyinek ártalma	85. 435.
Sernek haína	300.	Szilva	156.
- - ártalma	304.	Szíz alkotmányja és haína	30.
Seregély hús	194.	- - enni jó	175.
Sérális haína	359.	Szókáfnak ereje a' telben	615.
Síser v. Édes murek	140.	- - az elmében	484.
Snet hús	195.	Szóló	161.
Só vizből hogy főzertetik	232.	Szólót tére hogy tartanak a' Törökök	162.
- - a' föld hol terem	233.	Szóló anó veres	155.
- - mit haznál	234.	Szomorúság ártalma	469.
- - mit árt	236.	Szomjúzás mi	24.
Sóder	181.	Szür vektés és nevelés	517.
Som	156.	T	
Sóska	133.	Talák <i>lásd</i> Dohány	
Spárga jövés	135.	Taroz	351.
<i>Spirituok</i> mik az inakban	40.	Tatárka v. Tatár köles	122.
Sült húfnak haína	178.	Tava-	
<i>Systole</i> mi	35.		

MUTATO TÁBLA

Tavaszi nyavallyák	92.	móddal kell lenni	353.
Tehén hús	179.	Testünknek tisztulás miatt	kell - 410.
Téli nyavallyák	92.	- - hányféle tisztulási vagy-	- - 412.
<i>Temperamentum</i> mi és hány-		nak	- 412.
- - féle	49.	Tétra művek	- 116.
- - <i>cholericum</i> , okai	49.	Tőj miből leé	- 208.
- - jelei	50.	- - mir hátnál	- 209.
- - munkái	50.	- - mit árt	- 210.
- - <i>diætája</i>	52.	- - kiknek fokott ártani	- 210.
<i>Temp. phlegmaticum</i> okai	52.	- - Aészony emberből	212.
- - jelei	53.	- - Júhból, Tehénből, Kets-	- 212.
- - munkái	53.	- - kéből, Kantzából, Sza-	- 213.
- - <i>diætája</i>	54.	- - márból	- 213.
<i>Temp. sanguineum</i> okai	56.	Téj <i>curának</i> hátna és mód-	- 214.
- - jelei	58.	- - ja	- 214.
- - munkái	57.	Téj-fel	- 217.
- - <i>diætája</i>	59.	<i>Thea</i> minn 's hol terem	- 307.
<i>Temp. melancholicum</i> okai	60.	- - ha jó, jelei	- 311.
- - jelei	61.	- - mit hátnál	- 313.
- - munkái	61.	- - mit árt	- 314.
- - <i>diætája</i>	62.	- - helyet mivel lehetne	- 315.
<i>Temperamentumok</i> meg-ele-		élni	- 315.
gyedéle	63.	Torma levél	- 137.
Templomokban miért rok		- - gyökér	- 147.
<i>22. aer</i>	85.	Tofás	- 218.
- - tömjénezni jó	101.	Tó-víz	- 269.
Termézet mi bennünk, mi		Tsallyán jövés	- 137.
46.		Tsipke gyümöls	- 155.
- - különböz	48.	Tsiga	- 205.
- - majd minden emberben		Tudatlanság árt. az egé-	- 486.
különös	64.	- - ségnek	- 486.
Telnek a' gyakorlás v.		Túró	- 218.
<i>Comotio</i> mit hátnál	351.	Túzok hús	- 195.
- - mit árt ha fok és ke-	352.	Tüdőknek helye	- 18.
mény		- - hátna	- 30.
Test gyakorlásának mitsoda			Tyúk

MUTATO TÁBLA

Tyuk hús	187.	élni	460.
U		Vér miből leé	41.
Ugorka	163.	- - mitől foly az edénye-	- 37.
Unalom ártalma	462.	- - ken	- 37.
Urak miért rövidebb éle-		- - mitsoda sebességgel	- 38.
tüek a' Szegényeknél	338.	- - foly	- 38.
Uj bor	280.	- - mit hátnál	- 44.
ülés ártalma	384.	- - ha igen fok mit árt	- 449.
ürge hús	185.	- - mitől leé fok	- 448.
ürmös bor	294.	- - hogy fok, miről elmér-	- 448.
		- - herni-meg	- 448.
Z		- - mitől fogy	- 450.
Zöldségek hátna	130.	Verecs bor	277.
V		Verejték hátna	439.
Vadak húsai	183.	- - ártalma	438.
<i>Vampyrus</i> mi?	13.	Vesék hátna	424.
- - valósággal meg-hólt, és		- - enni jóké	175.
- - nem jár-ki a' sírból	12.	Vetemények hátna	125.
Városok mellyek egésség-		Víz innya m'fele egéssé-	- 265.
telenek	83.	- - gelebb	- 265.
Vitсорát enni jó és men-		- - leg hátnofabb ital	263.
Vaj	216.	Víznek ha jóé, jelei	265.
- - nyit jó	347.	Víznek a' vérben hátna	44.
<i>Venus</i> hátna	453.	Vizes bor	393.
- - ártalma	454.	Vízbe hóttat leheté fel-ta-	- 12.
kiknek árt inkább	458.	- - mántani	- 12.
<i>Venus</i> től hogy lehet tartoz-		Vizellet	427.
kodni	458.	Vízi madarak húsá	196.
<i>Venus</i> sál hogy kell okofon			

V E G E

MEMORANDUM

1860

Geo. Jones
Cotton ha--
K... ..

7

emulsiatus

of

of

10